

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २०

अच्युतरायमोडकविरचितपूर्णानन्देन्दुकौमुद्याख्यव्याख्यसमेतः

श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितः

जीवन्मुक्तिविवेकः ।

एतत्पुस्तकं

वेदशास्त्रसंपन्नैः पणशीकरोपाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिः

कै० वें० शा० रा० गोखले इत्युपाह्वैर्गणेश-

शास्त्रिभिश्च संशोधितम्

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

मिस्ताब्दाः १९१६

(अथ सर्वप्रविहरा रामशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोने रूपकचतुष्टयम् (३/१२)

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अच्युतरायमोडकविरचितपूर्णानन्देन्दुकौमुद्याख्यव्याख्यासमेतः

श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितः जीवन्मुक्तिविवेकः ।

तत्र प्रथमं जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रकरणम् ।

यं वेदान्तवसन्तलब्धिजनितस्वाचार्यसत्कोकिल-
द्योतद्वाक्यकलादवाप्य निजमात्मानं तदीयार्भकाः ॥
पञ्चम्यादिकभूमिनाम्रलतिकास्वद्वैतविद्यामनः-
संस्कारक्षतिमञ्जरीकलनतः क्रीडन्ति तं नौम्यहम् ॥ १ ॥
मत्स्यः श्रीपूज्यपादः कमठवपुरसौ विश्वरूपो बराहः ।
पद्माङ्घ्रिछोटकाख्यो नरहरिश्च हस्तामखो वामनोऽभूत् ॥
सर्वज्ञात्मा भृगुभ्राट्रविकुलतिलकोऽसौ प्रकाशात्मना आ+ ।
नन्दज्ञानस्तु कृष्णो भयभुजगभयान्मामिमे मोचयन्तु ॥ २ ॥
अत्यन्तदुतहेमवर्णहचिरं कारुण्यरत्नाकरं
शून्यन्तस्थिरलोचनाम्बुजयुगं सर्वात्मनासर्वगम् ॥
संपूर्णामृतनान्तिकान्तवदनं भक्तेष्टसर्वधनं
दत्तात्रेयमुपास्महे गुरुवरं मत्स्यकभूषाम्बरम् ॥ ३ ॥
वेदस्यःशाखिश्राखाविरुसनमतुलं लेभिरे यत्र नित्यं
किं चाऽऽस्वादि द्विजेन्द्रैरमृतफलमपि स्वेच्छमानन्दसान्द्रैः ॥
यत्रैवाऽऽभोदमौदिरगणितसुमनोलिङ्गैरैरण्यगुञ्जि
निघारण्येऽद्य तस्मिन्मम चिरममृतैर्मानसं पूर्णमस्तु ॥ ४ ॥
नित्यं यद्गृदि वेदमौलिनिलसलक्ष्मीः मुखं राजते
यन्कण्ठे पदत्रय्यमानत्रिकसद्रेखात्रयं भ्राजते ॥
यो वादीन्द्रमहोपदेत्यनिचयं विध्वंस्य भेजे यतः
श्रीनारायणदेशिकेत्तमनिशं तं नौमि पूर्णाशिपम् ॥ ५ ॥

गोपालहृन्मज्जनसमुदायसुदे शेते निरतिगमया मह य. तदेव ॥
 वन्दे महामरिचिदेवतत्तु श्रंसद्गुण क्षिप्रदस्मरणप्रदं मे ॥ ६ ॥
 योऽरुनेराभुर्गमत्त यमधश्चैवर्षनाशानगं
 येनानाशि तमधरागलिरदास्मै स्मरण्य हरिः ॥
 यस्माद्रात्रिचरेडनिम्यददलयम्येक्षणेनाऽऽमुरी
 तपयत्र रघूत्तमे गुरुररे दृश्यं स मां पात्यलम् ॥ ७ ॥
 श्रीनिघारण्यराणी क गहननितादितसन्त्यार्थयुक्ता
 काठं निव्य प्रहृत्याऽन्तरपि बहिरपि स्पष्टमालिन्यद्राष्टी ॥
 एन सत्यप्यह स्या किनु न पटुरल तद्वतार्पप्रकाशे
 सदृष्टिं प्राप्य मिद्धाजनकण इव वै गूढरत्नाख्यमूगौ ॥ ८ ॥
 अमलम्नाप पद मे नैव न वाक्यं न चास्ति मानमपि ।
 मुनिमनम इव तथाऽपि श्रीगुरुरक्षणायलाचते स्मृदे ॥ ९ ॥
 सन्यासो वेदनेच्छकृत इह गदितो विद्याया च दिनाऽपि
 जीवन्मुक्ते स्वल्प बहुतरमुदित लक्षण च प्रमाणम् ॥
 अप्युक्तो वासनाना क्षय उपगदितध्वनसोऽपि प्रणारा ।
 पद्मास्या स्य फलानीत्यभिहितमन तद्बोधिवेदान्तवृत्ति ॥ १० ॥

अथ पूर्णानन्देन्दुकौमुद्याः पौडशाप्रकाशस्य जीवन्मुक्तिरिनेन्द्रावात्मकस्य मङ्गलल्लोक-
 दशाकीयनिगमिद्विती —य वेदान्तेति । वेदत्यादि फलदित्यन्तमेक पदम् । वेदान्त उपनिष-
 द्भागाः स एव वसन्त इत्यादौ सर्वत्राग्रे रूपकम् । तदीयेत्यत्र द्युतोपमैव निघाजन्मन्यामपि
 वशादर्शनात् । तथा चाऽऽध्वणिना समामनन्ति—' त्व हि न. पिता योऽस्माकमविद्यायाः
 पर पार तारयसि ' इति ॥ १ ॥

एन शब्दापरोक्षवादप्रतिपादनपूर्वक प्रकृतप्रकरणप्रतिपाद्यमवचेत्य श्रीमद्भाष्यकारादीन्प्र-
 धानपूरीचार्यान्मध्यम्यभिन्नवैनेन धनयन्मस्याद्यष्टवेन भगवदवतारत्वेन श्रीकृष्णान्तान्ताप्रदा-
 पिकत्वसिद्ध्यर्थं प्रार्थयते—

मस्य इति । श्रीति । वेदत्रेदान्तोद्धरणलीलासाम्याद्भवति भाष्यकारे भगवदवतारीभूत-
 मस्वरूपकम् । कमटेत्यादि । सत्ताराधिमथनपूर्वकविवेकायैवैतत्प्रस्ताविक्यसाक्षात्कारान्तरत्न-
 निष्कासनसाधनमन्दरधारणसमानवार्तिकनिरचनलीलातोत्येन श्रीमसुरेश्वरापराभिव्यभिधरू-
 पाचार्यै कूर्मरूपकमपि । वराह इत्यादि । पद्मपादिकाभिद्याया श्रीशारीरकभाष्यटीकाया-
 प्रकृतनष्टलेनद्वैतप्रस्ताविद्याया एव गुर इव समुद्रणलीलासाम्येन पद्मपादाचार्यै वराहरूपक-
 मपि । त्रोटकेति । त्रोटकाचार्यै नृसिंहरूपक तु ' भव शकस्तेदिक मे शरणम् ' इत्यादि-
 त्रोटकवृत्तमात्रवद्वैतश्रीमद्भाष्यकाराभिगुरुरस्त्वैवकृतिर्लील्येन मोहमहामुरसहारपूर्वक भक्ति-

मार्गेकप्रतिष्ठापनत एव । अथशब्दः प्रतिज्ञाताष्टव्यक्तिपूर्वदलतिर्यग्वैलक्षण्यार्थः । हरतेति । हस्तामलकाचार्यः प्रसिद्ध एव । तत्र—

‘घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रमं चातिमूढः ।

तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ’ ॥

इत्यादिप्रसिद्धस्वात्मानुभवमात्रविवेदनेन त्रिषादपरिमितभूमिमात्रयाचनात्रिलोक्यव्यापनवद-
खिलद्वैतशास्त्ररहस्योक्तेस्तद्रूपकम् । सर्वेति सर्वज्ञात्ममुनीश्वरः संक्षेपशारीरकाचार्यः । तत्र
भृगुआजः परशुरामस्य रूपकं तु याचब्रह्मदेवादिराजसादिसंपादितदनेन ब्राह्मणश्रेष्ठ एव स्वारा-
ण्यप्रतिष्ठापनेनैव । रवीत्यादि । प्रकाशात्मेति । विवरणाचार्यः सुप्रथित एव । तत्रापि
श्रीरामरूपकं भीमांसकोपलक्षितनिखिलभेदवादिशिक्षसंक्षपणादिना समुचितमेव । आनन्देति ।
आनन्दगिरिरिति भाष्यादिटीकाकारः प्रख्यात एव । तुशब्दोऽत्रानेकग्रन्थकर्तृत्वरूपवैलक्षण्यायैव ।
तेनात्रानन्तलोकाकर्तृत्वं कृष्णरूपकमपि सुघटमेव । फलितमाह भवेत्यादिशेषेण । अत्र
शुजगरूपकेण द्वैतरूपसंसारस्य कल्पितत्वादि चोत्पत्ते ॥ २ ॥

अथ श्रीदत्तात्रेयमप्युसधत्ते—अत्यन्तेति ॥ ३ ॥

इदानीं मूलकारं श्रीविद्यारण्यं महोक्तुर्वस्तदवच्छेदेन स्वाभिमतं याचते—

वेदेति । वेद एव स्व. ग्राही कल्पद्रुमस्तस्य याः शाखाः शास्त्रलतैस्तिरीयायाः प्रसिद्धा
एव । आमोदेति । ‘आमोदः सोऽतिनिर्हारी’ इत्यमरासुरभिगन्धस्तेन मोदैर्भोगमोक्षानन्दैः ।
अगणितेत्यादि । अतस्त्वातमृद्भ्रष्टैरित्यर्थः । पक्षेऽनेकशुद्धनिरुद्धमनःमुखात्वादधुरंधरैरपी-
त्यर्थः । अगुञ्जि । ‘एतस्साम गायत्रिस्तैः’ इत्यादिश्रुतेः स्वानुभवप्रकाशनमप्यकारि । अमृतैः
पद्मन्यादिभूमिकानन्दैः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

अथाद्वैतशास्त्रप्रदं स्वाचार्यं प्रणमति—

नित्यमिति । वेदेति । सर्वोपनिषद्ग्रहस्य विचारात्ब्रह्मोत्तरमीमांसात्मकाद्वैतविचाररूपश्री-
रित्यर्थः । अपरं तु सरलमेव ॥ ५ ॥

एवं शिवभक्त्युपदेशप्रदं श्रीगुरुमपि प्रणमति—

गोपालेति । महापदेति । महादेवाभिधम् । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥

अथ श्रीरघुवीर क्षेत्रनियन्तारं परमगुरवरं प्रार्थयन्सत्तकाण्डरामारण्यं मङ्गलाष्टकं रूपवा-
क्यसंघं ननरसलक्षणव्याह्वयार्थं च कथयति प्रथमादिसत्तविभक्तिभिरपि य इत्यादिना—

यः । अज्ञानेति । अज्ञानमेव शधनुर्निर्गुणबाहुर्भेद्यवर्धयन्स्वरसज्ञानं चमडाखण्डयदि-
त्यर्थः । अत्र प्रथमा विभक्तिर्बालकाण्डार्थो रत्नो रत्नः । यन्मिषादि । यन्मैश्वर्यं सार्वभौम-
राज्यं पक्षेऽणिमादि, आदायवं तृप्यापरं न धात्रेण संपादय मत्सत्यर्थः । अत्र द्वितीया
विभक्तिः, अयोध्याकाण्डार्थः, शान्तो रत्नः । येनेत्यादि । येन तमश्चरत्वादिः रत्नदिचतु-

दंशसहस्रराक्षसपट्टि । पक्षे वामप्रोधायामुरसपत् । अनाशि विन्मसिता । अत्र गृतीया विभक्ति , अरण्यकाण्डार्थ , अद्भुतो रस । अनादित्यादि । हरि मुग्धाव , पक्षे परममा यस्मै स्वसरफदात्तगान् । अत्र चतुर्थी विभक्ति , किष्कि-धाकाण्डार्थ , हास्यो रस । यस्मादित्यादि । अत्र पञ्चमी विभक्ति , मुदरकाण्डार्थ । रात्रीति । रात्रौ पक्षे महामोह । अविम्यङ्गीति प्रापेति भयानको रस । अदलदित्यादि । यस्येक्षणैर्न ब्रूतरफडाङ्गुणैराऽऽ- मुरी सपत्तवल्समुलरात्राग्री पक्षे दम्भदर्पायामुरसपप्रसिद्धेय , अद-द्विर्दोषाऽभूदित्यर्थ । अत्र षष्ठी विभक्ति , वीरो बीभत्सश्च रस , युद्धकाण्डार्थ । यत्रेत्यादि । अत्र सप्तमी विभक्ति , सर्वोत्तमवादिनोत्तरकाण्डार्थ , शृङ्गारो रसश्च । स इत्यादि । वरणो भक्तिश्च रस ॥ ७ ॥

अथ प्रवृत्ते स्वानधिकारमाशङ्क्य सद्यन्त तपादव स्पष्टयति—

श्रीति ॥ ८ ॥

तत्रापि मानिव वारयति—

अवलम्बायेति ॥ ९ ॥

प्रकरणभेदमनुनामति—

सत्यास इति ॥ १० ॥

इह खलु सफत्कारुणिऋशिरोमणिर्मगान्विचारण्याचार्य प्रस्थानत्रयचद्वैतशास्त्रे मन्दम प्याधिकारिणामुक्तमर्थं पश्य सूत्रभाष्यस्य तापर्यमधिकरणमालया सपूर्णापनिपद्माप्याणामनु भूतिप्रकाशेन वार्तिकानिरणयोश्च तत्सारम्या समुद्धार्य तत्राप्यशक्ताना मन्दतरमन्दतमाधि कारिणामनायासेन बोधसिद्धये स्वगुरु भगवन्त भारतीतीर्थं संप्राप्य तत्त्वनिर्वादिनिर्नेक- पञ्चक चित्रदीप च स्वकृत प्रदर्श्य ततस्तुष्टन तेन तृप्तिदीपादिदीपचतुष्टय योगानन्दाद्यान- न्दपञ्चाध्यायीरूपो ब्रह्मानन्दश्च कृत , सेष पञ्चदशो सर्वेदान्तगुलध्रुवमथनसारामिका लोके प्रसिद्धा , तत्र तावद्ग्रन्थसरलत्वेनाधिकारिणामनधिकारिणा च सर्वेषा सधारण्येन पाठनाप्राप्योऽनविकारिणोऽपि तत्त्वनिदमन्या सन्तस्तत्तत्पौर्वापर्यतापर्यवनिचार्यैव रागित्वाद्या- मुरादिप्रकृतिशब्देव भरतादेरप्रवृत्ति पुराणात्तति चेत्तदा—

‘जक्ष-क्रीडन्नन्ति निन्दन्त्यथोपीर्न किं श्रुतिम्’ ।

इत्यादिचित्रदीपादिवाक्याभासास्तथा ‘जनकादे कथ रात्रामिति चेद्दृढबोधत । तथा तत्रापि चैतर्क पठ यद्वा कृपि कुरु’ इत्यादितृप्तिदीपादिवाक्याभासास्तथा समूलीभूत ‘जक्षक्रीडन्नममाण लीभिर्जा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेति न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेपेन न शूणहत्या ग्नस्य पापम्’ इति च श्रुतिवाक्यजात तथा—

‘सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥
हन्वाऽपि स इमंलोकान्न हन्ति न निवध्यते’ ।

इत्यादिस्मृत्यादिवाक्यजातं च प्रमाणत्वेनोदाहृत्य यथेष्टचेष्टाः स्वयं कुर्वन्तः सन्तोऽन्या-
नपि मुमुक्षून्वञ्चयन्ति तदिदमसहमानः सञ्ज्मीमद्भगवद्गीतानां सर्ववैदार्थत्वात्तद्वाप्याख्यप्र-
स्थानतात्पर्योद्धरणमिषेण यावदद्वैतानिष्ठापरायणश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासकाव्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं विवृण्वन्त्यनतत्त्वसाक्षात्काराणामकृतोपास्तिवेनानुत्पन्नजीवन्मुक्तिफलत्वादिदृश्यमानानां
नराणां जीवन्मुक्तिसाधनादि प्रदर्शयितुं ज्ञानिन्तां मन्यानां तु तदध्रमभङ्गनपुरःसरं सन्मार्ग-
प्रवृत्तिं बोधयितुं च तथा मुमुक्षूणामपि पण्डितमन्यवञ्चनान्मोचनपूर्वकं ज्ञाननिष्ठान्तप्रवृत्त्यु-
त्साहार्थं च प्रसन्नमपि प्रौढकर्तृस्वाम्याव्याद्भरतात्पर्यं जीवन्मुक्तिविवेकाख्यं प्रकरणं विस्तरेणा-
करोत् । अतोऽस्य पञ्चदश्या शेषशेषिमात्रं संबन्धः । तद्वतवाक्यार्थविवरणहेतुत्वाच्चेतनमे-
लनपूर्वकं षोडशप्रकरणीत्यपि समाचक्षते केचिच्छिष्टाः । तत्र शिष्यचारानुमितप्रयोजनकं
‘मङ्गलदीनि मङ्गलमप्यानि मङ्गलान्तानि प्रयन्ते शास्त्राणि वीरपुरुषकाण्यपुष्पपुंरुपकाणि
च भवन्ति’ इत्यादिमहाभाष्याख्यस्मृतिमूलश्रुतित्रोवितकर्तव्यताकं निर्विघ्नग्रन्थसमासितप्र-
थितिकलकं—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महामन्नमनः’ ॥

इति श्रुतेः श्रीगुरुर्विन्नेश्वरप्रणामात्मकं मङ्गलं स्वयं विधाय शिष्यबोधायानेकार्थगर्भितेन
स्वकीयमुदाभूतेन प्रकृतप्रकरणविषयादिसूचकेन श्लोकेनाऽऽदौ निवह्नाति—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

यस्येति । ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतच्चद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
हिरसः’ इतिश्रुतेर्यस्य मायावच्छिन्नरक्षणः प्रजापतिरकामयत् । प्रजायेयेतीत्युपक्रम्य ‘स
भूरिति व्याहरत्’ । ‘स भूमिमसृजत्’ ‘अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंश्चि’ इत्यन्त्रै-
तिरीययुतेर्भूरादिव्याहतिरूपवेदाक्षरोच्चारणपूर्वकं प्रजापतिश्चन्द्रबाण्यस्य शुद्धसत्त्वप्रधाना-
ज्ञानप्रतिबिम्बरूपेश्वरजोगुणोपाधिकचतुर्मुखास्यलीलाविग्रहस्य मूढ्यादिसकलजगन्निर्मातृत्व-
धरणादेद्वादक्षरोच्चारणानन्तरमित्यर्थः । यद्वा रजःप्रधानेश्वरस्य निःश्वसितमिव श्वासोच्छ्वास-
म्यापारजातमिगानायासेन समुत्पन्नत्वात्सर्वेऽप्यृगादिवेदा इत्युपलक्षणाभित्यासादीनामपि
तथा च यानच्छन्दब्रह्माऽपि यस्य निःश्वसितमेत्यर्थः । तथा यः परमात्मा वेदेभ्यः, वेद्यन्ते
ते वेदाः साक्षिदृश्या मायासंकल्पास्तेभ्योऽनन्तरमखिलं संपूर्णं जगत् । जीव ईशो

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

विशुद्धा चित्तया जीनेत्योर्भेदा । अविद्या तच्चित्तोयोगं पडरमाकमनादयः' इति वच-
नाद्विशुद्धाचिदायदृग्भास्यजीवायनादिदृश्यपञ्चकानिरुक्तोदभिज्ञं दृश्यमित्यर्थः । निर्ममे ।
यथा हैन्द्रजालिक- स्वस्तकल्यादेन मन्त्रादिनिशित्याजगरादिकमुपादयन्नेन परमेश्वरोऽपि
मायिकमकलेश्वो विश्वमुपादितयान्यस्तमहं वन्दे इत्यन्वयः । मय्येति पाठस्तु माया तु
प्रवर्ति विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यानयममृतस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुति-
मूढकत्वादादेय एव । अहं व्युत्थितास्थितप्रज्ञो ग्रन्थहृत् । वन्दे कायिकादिभिविधप्रद्वीभागेन
नमस्कारोर्मिति भावः । एतेन ब्रह्मणो जगज्जन्मायभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं तदम्यलक्ष-
णमुक्तम् । स्वरूपलक्षणार्थं विशिनष्टि—विद्येति । विद्या ' विद्यायाऽमृतमश्नुते ' इति श्रुते-
र्ब्रह्मविद्यैव तीर्थमुपायो यस्मिन्विषये । यत्प्रसूये ज्ञानं विनोपायान्तरं नैवास्तीत्याशयः ।
एतेन निर्गुणत्वं द्योतितम् । सगुणब्रह्मणस्तूपासनादिलभ्यन्वात् । स चासौ महेश्वरश्चेति
कर्मधारयः । महत्त्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं । ईश्वरत्वं च नन्तकोटिब्रह्मण्डालमनादि-
प्रपञ्चाधिष्ठानत्वेऽपि शुक्तिक्रादिवक्त्रालत्रयेऽपि तदस्पर्शित्वरूपं सामर्थ्यम् । उभयपदाम्याम-
नन्तता कालत्रयाबाध्यत्वरूपिणी सत्यता च सूचिता । उपलक्षणमिदं ज्ञानं नोदरपि । त-
सच्चिदानन्दद्वैतभूमात्मानमित्यर्थः । गुरुरक्षे तु—योगधृष्ट्यादीश्वरानतारत्वाद्वा स्वय-
प्रभातेनेदयेद्यस्य वेदाश्चत्वारोऽपि न त्वेक एव द्वौ त्रयो वा तेऽपि निश्चि-
तमिव श्वासोच्छ्वासासनायासासाध्या आसन् । उपलक्षणमिदं शास्त्रादेः । यस्य
महामहिम्नं सद्गुरोरोदचतुष्टयमन्यनायासासिद्धं तस्य शास्त्रादिसिद्धे केन कथा । सकलश-
ब्दब्रह्मपारगतं लोकसाधनया श्रोत्रियवाक्यं श्रीगुरोः प्रथमं लक्षणं ध्वनितम् । तथा य-
आचार्यो वेदेभ्यः, तृतीयाथे पञ्चमी पूर्वोत्तरकाण्डात्मकेन्दैरित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डोक्तोपन-
यनमरम्योत्तरकाण्डोक्तनिर्विकल्पकाखण्डाद्वैतब्रह्मा मसाक्षात्कारान्तरेदोक्तमुक्तिनाचनैरिति भावः ।
जगत्, स्वमनआदिसर्गद्वैतम् । अखिलम् । अवारो वासुदेवः स्यादिति कौत्रोक्तेर एव
वासुदेवाख्यं परमलैनं खिलं नामरूपादिनाधेनावशिष्टोऽंशो यस्य तत् । निर्ममे कृतवान् ।
एतेन वैदिकेकपूर्वोत्तरकाण्डोक्तसकलसाधने सर्वमपि द्वैतं वासुदेवमात्रमकं यं सद्गुरु-
कृतगानिति वर्णनेन 'वासुदेवः सर्वमिति स महामा सुदुर्लभः' इति श्रीमद्भगवदुक्तेर्ब्रह्मनिष्ठ-
त्वाख्यं द्वितीयं श्रीगुरुलक्षणं द्योतितम् । तथा च श्रुतिः—' तद्विज्ञानार्थं सद्गु-
रमेवाभिगच्छेत्समिपाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ' इति । स्मृतिरपि—' उपदेक्ष्यन्ति ते
ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ' इति । अत्र ज्ञानित्वं निरुक्तयोग्यवयवम् । तत्त्वदर्-
शित्वं ब्रह्मनिष्ठमिति । अहं तं विद्यातीर्थमहेश्वरं वन्दे । ' तीर्थं शास्त्रापर-
क्षेत्रोपायनारीरजं सु च । अवतारैर्विजुष्टाम्बुपायोपाध्यायमन्त्रिषु ' इति मेदिनीकोशो-
क्तं विद्यायै तीर्थं शास्त्रं यस्य, त्रिवैव तीर्थमम्बरो यस्य, त्रिवैव तीर्थं क्षेत्रं वास्यादिरूपं यस्य
विद्यायास्तीर्थमुपायो यस्मिन्, त्रिवैव तीर्थं पुष्करादि यस्य, विद्यायास्तीर्थमुपाध्यायं उप-

देष्टा, विद्यैव तीर्थं मन्त्र्यमात्मो यस्य यतिराजस्य स तथा । एतेनानुदरंभरित्वतत्त्वानुसंधान-
परायणत्वतत्त्वविद्यान्यानपेक्षत्वमन्दाधिकारितत्त्वविद्योपायप्रदत्वोपरागादिनैमित्तिकस्नानार्थमहा-
तीर्थानपेक्षत्वोत्तमाधिकारितत्वविद्यादानदक्षत्वब्रह्मविद्येतरासहायत्ववर्जनैः पूर्वोक्तलक्षणप्रपञ्चे-
नान्वर्थनामत्वमुक्तम् । अत एव स एव महेश्वरः शिवः ' मायिनं तु महेश्वरम् ' इतिश्रु-
तेरन्तर्यामी वा निरुक्तनिर्गुणपरमात्मा वा तम् । शेषं प्राप्यत् । अत्र ' आत्मनाम गुरोर्नाम
नामातिशृङ्खलणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ' इतिवचनाद्भारतीतीर्थं
इति स्वगुरोर्नाम तत्र भारतीस्याने तत्पर्यायीभूतविद्याशब्दः । प्रयुक्तः । वस्तुतस्तु भारती-
तीर्थः परमगुरोरेव विद्यातीर्थ एव स्वगुरोरेषाम् । तदुक्तमेतैः पूर्वश्रमे पाराशरमाधवे—

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थं परं

मज्जन्सज्जनसद्गतीर्थनिपुणः सद्बृत्ततीर्थं श्रयन् ॥

लब्धामाफल्यप्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो

विद्यातीर्थमुपाश्रयन्हृदि भजे श्रीकठमव्याहृतम् । इति ॥

एवं च यथाश्रुतमेव ज्याय इति व्येयं धैरैः । अत्र हि प्रथमन्यास्याने यस्येत्यादिनि-
र्मेम इत्यन्तप्रत्ययेन ब्रह्मणस्तदस्थलक्षणबोधितजन्मादिसूत्रशास्त्रार्थानित्वसूत्रयोरर्थः* संगृहीतः ।
तथा तमहं बन्द इत्यनेन गुर्वभिन्नपरमेश्वरचरणारविन्दयोरखण्डं कायिकादित्रिविधप्रह्वीभा-
वेन, मुमुक्षुर्वेदान्तविचारपरायणो भवेदिति जिज्ञासासूत्रार्थोऽपि सूचितः । ' तद्विद्धि प्रणि-
पातेन ' इतिस्मृतेर्वेदान्तविचारस्य तत्पूर्वकत्वात् । शेषेण स्वरूपलक्षणबोधिसमन्वयसूत्रा-
र्थश्च । ननु भाष्यादौ जन्मादिसूत्र एव ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्तानन्दादिस्वरूपलक्षणमपि
विचारितं त्वया तु समन्वयसूत्रस्यैव तत्परत्वमुच्यत इत्यनुचितमेवेदमिति चेत् । सत्यम् ।
सैत्तिरीयकोपनिषदि ब्रह्मयल्ल्याख्यप्रथमप्रश्ने ' ब्रह्मविदानोति परम् ' इति सर्वमनुत्तरका-
ण्डार्थं संक्षेपतः सूत्रितं कृत्वा किंलक्षणं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति
ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुक्तम् । भृगुवल्ल्याख्यद्वितीयप्रश्ने तु भृगुवाक्यपुत्रस्य वरुणाख्यस्वपितरं
प्रति ब्रह्मविषयकं प्रश्नमुपन्यस्य ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्ति । यद्यप्यन्त्यमिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ' इति ब्रह्मणस्तदस्थलक्षण-
मेव जन्यजगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपमुक्तं तदेव च सूत्रकृता जन्माद्यस्य यत इति
कण्ठतः सूत्रे संग्रहितम् । भाष्यादौ तु प्राक्तनमपि स्वरूपलक्षणं गृहीत्वोभयमपि विचारितं
यद्यप्यपि शुद्धस्वरूपलक्षणनिर्णयस्तु समन्वयसूत्रनिर्णीतब्रह्मात्मैक्यलक्षणाभेदमन्तरा नैव
संभवतीति तथोक्तम् । एतेन शास्त्रैकदेशसब्रह्मत्वमस्योक्तम् । शास्त्रात्कार्यान्तरस्थितत्वं तु
वक्ष्ये विविदिगान्यासमित्यादिनाऽनुपदमेव वक्ष्यति । तदुक्तं पाराशरपुराणे—

शास्त्रैकदेशसंबन्धं शास्त्रात्कार्यान्तरे स्थितम् ॥

अन्यं प्रकट्टणं प्राहुः प्रकरणज्ञा मनीषिणः' इति ॥

अत्र तमहं यन्द इति गुर्यादिभङ्ग्युपलक्षितसकृत् साधनानामुमुक्षुरधिकारी । विधेयने-
नाद्वैतामतरं विषय । अहपदेन जीन्यादिद्वैतानर्थनिवृत्तिः प्रयोजनं च सूचितम् । सं-
न्धस्तु ग्रन्थविषययो प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सुप्रसिद्ध एवेति सर्वमशङ्कतम् ॥ १ ॥

ननु कथमस्य प्रकरणस्य श्रीमद्गीताभाष्याख्यसृतिप्रस्थानतात्पर्यनिर्णायकत्वमिव्याशङ्क्य
तदाशयविरणालमकृत्वादस्येति द्योतयस्तत्तज्ज्ञानतत्फलप्रयोजकतन्वास्तयोर्विचिनयनं प्रति-
जानीते वक्ष्य इत्यर्थेन—

वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वद्भ्यासं च भेदतः ।

वेत्तुमद्वैतात्मतत्त्वमपरोक्षार्कतुमिच्छा त्रिविदिषा तथा न्यास ससाधनकर्मादित्यागस्तम् ।
तथा विद्वद्विति । अद्वैतामतरापापोक्षरूपप्रज्ञविद्यानेवात्र विद्वान् । ज्ञानस्य वृत्त्यात्म-
कत्वेन त्रिक्षणारस्यापिचेऽपि तत्फलस्याज्ञानव्यसस्य शुक्तिरजतादिघ्नसरोपितप्रतियोगि-
कत्वेनाधिष्ठानीभूताद्वैतात्मस्यप्रसादोक्तरूपन्यानिन्यापरोक्षतया तद्रूपेण सर्वदा वर्तमानतेति
तद्वत्ता सगता । तेन कियमाणो न्यास ससाधनकर्मादिकलापस्य विधिः तस्यागस्तमित्यर्थः ।
भेदतः । श्रीमद्गीताभाष्याख्यसृतिप्रस्थानतात्पर्योभूतसंकीर्णोभयसन्त्यासविचनेन—वक्ष्य
इति योजना । तथा हि श्रीमद्गीताभाष्य उपक्रमे तावदुक्तम्—तस्यास्य शास्त्रस्य सक्षेपतः
प्रयोजनं परं नि श्रेयसं सहेतुकस्य ससारस्यात्यन्तोपरमलक्षणं तच्च सर्वकर्मसन्त्यासपूर्वकादा-
त्मज्ञाननिष्ठरूपाद्धर्मोद्भवतीति । उपसहारेऽपि सर्वधर्मापरित्यज्येतिल्लोकव्याख्याने—ततश्च
सर्वकर्मसन्त्यासाज्ज्ञाननिष्ठायामात्यन्तिकं ससारोपरम इति सिद्धमिति च । अत्र सर्वकर्मसं-
न्यासपूर्वकादिति सर्वकर्मसन्त्यासादिति च पदाम्ना विविदिषासन्त्यासावश्यकताऽयुक्ता । आत्म-
ज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्मदिति ज्ञाननिष्ठायामिति च पदाम्ना तु विद्वत्सन्त्यासावश्यकताऽयुक्ता ।
यस्तुतत्त्वापरोक्षप्रदार्ढ्यपूर्वकादि कर्णान्तं कर्णोपरमणलक्षणज्ञाननिष्ठया विद्वत्सन्त्यासं विनाऽ-
सम्भवात् । तदुक्तं बार्तिकसारे—

‘अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मणे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतर’ इति ।

तदस्मिन्भाष्यप्रत्येऽपि सत्यास्पदस्य स्वकीर्णस्येदं भातीत्यन्तो युक्तैरेष तद्भेदकप्रवृत्तिर्ह्य ।
तथा मध्येऽपि वेदान्तिनां शिवा नित्यमितिल्लोके भाष्यम्—‘तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानयतः
सन्त्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्याम’ इति ।
व्याख्यात चेदं भाष्यं सन्त्यासद्वयोपपादकमिति श्रीमदानन्दज्ञाने—तस्मादिति । सर्वव्यापा-
रोपरमात्मनः सर्वकर्मसन्त्यासस्याविक्रियामज्ञानानिरोधित्वाद्ययोजकत्वज्ञानयतो वैधे सन्त्यासोधि-
कारः । सम्यग्ज्ञानयतस्त्वैधे स्वाभाविके षड्भात्मनीति विभागमभ्युपेयोक्तोऽर्थे वाक्यशेषाऽप्ये-
गुण्य दर्शयति—तत्र तत्रेति । अस्यायमर्थः—प्रयुज्यते प्रेर्यते निवृत्तिमार्गेऽधिकारी येन
नित्यानियमस्तुतिरेकव्यवस्थेन ज्ञानेन तद्वत्तो सुमुखोरित्यर्थः । धैर्ये—एतमेव प्रव्राजिनो लोक-

मिच्छन्त प्रव्रजन्ति' इति विधिप्राप्त इत्यर्थः । स्वाभाविके फलान्तर्यवधे सन्यासे तु श्रुति
'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इत्यादि सुप्रसिद्धेति ।

ननु किमर्थं सन्यासद्वयं श्रुत्योक्तं यद्वेदकथनं विविदिपादिसङ्ख्या भवतेदं प्रतिज्ञात-
मिहाशङ्क्य तत्प्रयोजने क्रमादभिधत्ते—

हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ २ ॥

हेतू विदेहेति । तौ पूर्वोक्तौ विविदिपासन्यासविद्वत्सन्यासौ । क्रमादनुक्रमेण । विदेहमुक्ते
'ज्ञानसमकालमुक्त' इति शेषोपायास्मृत्यादिमूलभूताभि 'ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपातैः' इत्यादिश्रु-
तिभिः पञ्चदशीतत्त्वविवेकोक्तज्ञानसमकालमाविदेहभावरूपस्याद्वैतात्मवेवल्यस्य तथा जीव-
न्मुक्ते पञ्चम्यादिवक्ष्यमाणभूमिकस्थितिलक्षणसदेहकैवल्यस्य च हेतू कारणे भवत इत्य-
न्वयः । विविदिपासन्यास श्रवणाद्यन्यासजन्यासभासनादिप्रतिबन्धच्छरो सति विचारिततत्त्व-
मस्यादिमहापात्र्यकरणकतत्त्वज्ञानद्वारा विदेहमुक्तेर्हेतुः । विद्वत्सन्यासस्तु मनोनाशवासना-
क्षयाद्यन्यासजन्यपञ्चम्यादिभूमिकाद्वारा जीवन्मुक्तिहेतुरित्याशयः ॥ २ ॥

तदेव तत्साधनो जीवन्मुक्त्याख्योऽस्य प्रकरणस्य विशिष्टो विषयः सूत्रितः, सप्रति याव-
त्सन्याससाधारणकारणमाह—

सन्यासहेतुर्वैराग्यं यदहर्बिरजेत्तदा ।

प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणैः ॥ ३ ॥

सन्यासेति । विगतो रागो विषयप्रेमा यस्मात्तद्व्याप सन्यासकारणं भवतीत्याशयः ।
तत्र प्रमाणत्वेन श्रुतिमर्थतः सप्रथयति—यदहर्बिरिति । तथा च श्रूयते लघुजायालोपनि-
षदि—'यदहरेव निरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति । एकाराभ्यां निना वैराग्यं सन्यासः,
सति च तस्मिन्विलम्बश्च वार्यते । तदुक्तं विश्वेश्वरीसंगृहीतस्मृतौ—

'यदा मनसि सजातं वैतृष्यं सर्वरस्तुषु ।

तदा सन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्ययः' इति ॥

'बुद्ध्याऽप्यन्यन्तैरस्य यः पदार्थेषु दुर्मतिः ।

वृष्णाति वासना भूयो नरो नासी स गर्दभः' ॥ इति वासिष्ठेऽपि ।

किं सर्वमन्यासहेतुरेकविधमेव वैराग्यम् । तथापि कुटीचकादितद्भेदे को हेतुरित्यत-
आह—तद्भेदस्तिवति । तुल्यं शङ्कातामकं । तद्भेदो वैराग्यादिभेदः । शेष-
इति शेषः ॥ ३ ॥

तदेवाऽऽह—विरक्तिरित्यादिना स्वयत्तल्लघुपाराशरस्मृतिनिवृत्त्युदाहृतपाराशरपुराणवाक्य-
द्वयेन—

विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ ४ ॥

एव तीव्रादिभेदेन निरुत्तरेन्यमुक्त्वा तीव्रनिरुक्तौ वक्ष्यमाणलक्षणाया सत्यामेव

‘ लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सारयाना कर्मयोगेण योगिनाम् ’

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तभगवदेकार्पणखुदया काम्यादिदृष्टान्तित्यादिकर्मनुष्ठानपरो योगिशब्दे-
ष्टगृहस्थाधिकारी वक्ष्यमाणलक्षणे कुटीचकाख्ये सत्यासे वर्तव्ये सति तद्विरुद्ध कर्म
त्यजेदित्युक्तं, तत्रोक्तविरक्तौ सत्या किमयमेकनिध एव सत्यास उतान्योऽपि कश्चिदस्तीत्य-
त्राऽऽह शक्त इत्यादिवितीयावाक्येन—

शक्तो बहुदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ॥ ५ ॥

शक्तस्तीर्थयात्रायनुष्ठानसमर्पदेहादिरित्यर्थः । बाह्विति । वक्ष्यमाणलक्षण एव सत्यासभेद
इति यावत् । शिष्टं तु प्राग्भेदेन । वक्ष्यति चैत्रमेवात्र यात्रादीत्यादिना । ननु भगवदेव
तीव्रनिरुक्तौ सत्यासद्वय तीव्रतराया तु प्रागुपन्यस्याया तत्कथं तत्साहचर्यसिद्धमित्यत आह—
ताव्रेत्यादिना । ‘ द्वय तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षनिर्भेदतः ’ इति वक्ष्यमाणवाक्तीव्रतराया
वक्ष्यमाणलक्षणाया विरक्तौ सत्या ब्रह्मलोककामभेदवक्ष्यमाणलक्षण एव हंससंज्ञिते सत्यासे
कर्तव्ये सति योगी कर्माणि न्यसेदित्यादि प्राग्भेदेनाप्याह्वयान्वयः । ननु ब्रह्मलोककामनाभावे
क सत्यास इत्याशङ्क्य समाधत्ते—मुमुक्षुरित्यायुत्तरार्धेन । मुमुक्षु श्वामान द्वैतत्राधान्मो-
क्षमिच्छुस्तीव्रतरायां क्षुधाया सत्यामन्नं विना यथा दीयमानेऽर्थो हिकपारत्रिकादिषिष्यजाते
तत्तृणीह्वान्नप्राप्त्यै व्ययधानलेशमप्यसहिष्णु सस्तदेकार्थी भवति तद्वद्वैतब्रह्मा मत्तारूपमो-
क्षमात्रार्थव्यर्थः । उक्तं होत्रेण श्रीमद्वाल्मीकिवारचरणारिनेदपरागैरार्थिकामृतैः—

नरवादिव निर्निष्णा यावन्नाऽऽ ब्रह्मणो नर ।

न तानदधिकारोऽस्ति वैरत्यज्ञानवर्मनि ॥

सर्वसङ्गनिर्मुक्तो मोक्षमात्रप्रयोजन ।

अतोऽधिप्रियते प्रमग्धानोत्पत्तौ न रागान् ॥ इति ॥

त तु—साक्षाद्विति । लोकातरगतिव्ययधानं निनेहैवेत्यर्थः । विज्ञानेति ।
दृष्टादिद्वाराऽऽमग्नान्हेतावित्यर्थः । परमे हम एतन्नमके वक्ष्यमाणलक्षणे सत्यास
इत्यादि पूर्वभेदेन योग्यम् । तथा चोक्तं छान्दोग्ये ‘ सर्व एते

पुण्यलोका भवन्ति' इति ब्रह्मचार्यादिव्याश्रमिणां फलमुक्त्वा 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति । अत्रेदं भाष्यं श्रीमद्भगवत्पादीयम्—'अवशिष्टस्त्वनुक्तः । परिवाद्ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मणि सम्यक्स्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्यन्तिकमेति नाऽऽपेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् । पुण्यलोकापृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च पुण्यलोकातिशयनाशममृतत्वमविष्यत्ततः पुण्यलोकादिभक्तं नावश्यत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यान्तिकममृतत्वमिति गम्यते' इति । विवृतमिदमानन्दज्ञानैः—'आश्रमेषु प्रदर्श्यमानेषु किं परिवाप्नुव्यो न प्रदर्श्यते तत्राऽऽह—अवशिष्टस्त्विति । कुतो हि पुण्यलोकवैलक्षण्यममृतवस्येत्याशङ्क्योक्तम्—आत्यन्तिकेति । तस्याऽऽपेक्षिकत्वाभावे हेतुमाह—पुण्यलोकादिति । अमृतत्वस्य पुण्यलोकापृथग्विभागकरणात्तोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वासेद्विरिति योजना । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेण साधयति—यदि चेत्यादिनेति' इति ॥ ५ ॥

ननु का सा विरक्तेर्मन्दता यदपेक्षया तस्यास्तीकृत्वादिकमुक्तमित्याशङ्क्य तद्विषयमभिनीय दर्शयति—

पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः ।

धिवसंसारमितीदृक्स्थाद्विरक्तेर्मन्दता हि सा ॥ ६ ॥

पुत्रेति । दाराः स्वरमणी । आदिना तादृक्प्रेमपात्रं मित्रादि । तात्कालिकी । पुत्रादिनाशाव्यवहितोत्तरक्षणमारभ्य यदाऽस्य तद्विषयकप्रमोदयततदव्यवहितद्वितीयक्षणाश्रयावस्थायिनीत्यर्थः । अत्राप्रे सेति तच्छब्दाद्येति यच्छब्दो बोध्यः ॥ ६ ॥

एवं तीव्रादिवैराग्ययोरपि लक्षणे क्रमेण साभिनयमाहास्मिन्नित्यादिपादोनद्राभ्याम्—

अस्मिञ्जन्मनि गा भूवन्पुत्रदारादयो मम ।

इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ ७ ॥

आदिना धनादि । अत्रापि प्राग्वत्तद्दिनाश एव प्रयोजको ज्ञेयः । अत्रास्मिञ्जन्मनीत्युक्त्या निरक्तविरक्तेर्मित्यामित्यविवेकाजन्यत्वमेव । एवमपि तपसा जन्मान्तरे तादृगुत्रादित्याभाशासंभवात्, विवेकजन्यत्वे तु 'कर्मचितो लोकः क्षीयते । एवमेवागुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादिव्याप्तिघटितश्रुत्या सर्वस्यापि वैपरीत्यमुख्यं दिनशरयोर्वया तदसंभवात् । तत्रापि क्षणिकवसंभवेन पूर्वव्रतित्यव्याप्तिव्यावृत्त्येऽप्रेतिपदेनाभिनीतबुद्धिर्विशिनष्टि—सुस्थिरेति । तत्त्वमाधिदैविकादिविघ्नैरप्यक्षयम् । एव वैरिहपुत्राद्यनिश्चयादार्ज्यमेव तद्विषयम् ॥ ७ ॥

पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु कश्चन ।

इति तीव्रतरत्वं स्यान्मन्दे न्यासो न कोऽपि हि ॥ ८ ॥

कश्चनेति । ब्रह्मलोकोऽपि । ' इमं मानवमात्रं नाऽऽवर्तन्ते ' इति श्रुतेर्मन्वन्तरान्तरे पुनरावृत्तिप्रदोपासनादिसाम्यस्तु मे मैत्रास्त्वित्यर्थः । ननु मन्दवैराग्येऽप्यस्ति वक्षिस्त-
न्यासभेद इत्याद्याऽऽह—मन्द इत्यन्तपादेन ॥ ८ ॥

अस्वेन वैराग्यद्वये प्रत्येक सन्यासद्वयात्तत्त्वार्तुर्गोच्यमपि किं प्रत्येकमेव तेषां लिङ्गभेद उत द्वयोर्द्वयोरेवेत्यत आह—यात्राद्याद्यादिद्वयाम्—

यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत् ।

कुटीचको बहुदश्चेत्युमाधेतौ त्रिदण्डिनौ ॥ ९ ॥

आदिना स्वप्रथितरभक्षम् ॥ ९ ॥

द्वयं तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षयिमेदतः ।

तीव्रतर इति । अत्रापि वैराग्ये सतीति पूर्वदेवाभ्याहारः । ब्रह्मलोकेति । इह तद्विषयकेच्छाभेदादिति शाकपार्थिनादिनस्तमासः ।

हसादिलक्षणं सक्षिपति तदित्यर्थेन—

तल्लोके तत्त्वविद्वंसो लोकेऽस्मिन्परहंसकः ॥ १० ॥

तस्मिन्ब्रह्मलोके । तत्त्वविदिति भाविनी वृत्तिमाश्रित्यैरोक्तम् । अस्मिन्लोके यस्तत्त्वविदस्त-
न्यासी भवेत्सोऽपि परहंसक एवेति विद्वत्सत्यासत्प्रह । कुटीचकाद्योरथ त्रिदण्डबोत्तेरन-
योहंसनिनिदिपुगाणनिद्वपरमहसयोरेकदण्डवमार्थिकमेव । अत्रास्मिन्लोके तत्त्वविदित्यनुकूप्य
भविष्यतिष्ठ सन्नित्यप्याह्वय परहंसको भवेदिति निनिदिपासन्यासत्प्रह ॥ १० ॥

नन्वेवमपि कस्तत्तदाचार इत्यत आह—

एतेषां तु समाचाराः प्रोक्ताः पाराशरस्मृतौ ।

ध्यातयानऽस्माभिरत्राय परहंसो विविच्यते ॥ ११ ॥

एतेषां त्विति । पाराशरेति । विषयसत्तमीयम् । पृष्ठतपाठे तु सरल एवार्थः ।
तर्हि किं प्रवृत्ते निरूप्यत इत्याद्याऽऽह—अस्माभिरित्यादिना । अयं, वक्ष्ये निविदिपायास
मिति प्राक्प्रतिज्ञातत्वेन प्रवृत्त इत्यर्थः । विविच्यते, लक्षणसाधनप्रयोजनप्रमणोतिवर्तव्यतानि-
रूपणोर्विद्वदाद्यधिकारिभेदेन द्विविधोऽपि परमहंससज्ञः सत्यासः पृथक्कथ्यत इत्येतत् ।
एतेनात्र जीनमुक्तरेणोपपादनापरहंसो विविच्यत इति प्रतिज्ञाऽनुचितति परास्त तस्या
एतद्वयोन्यत्वात् ॥ ११ ॥

तद्विवेकमेव सूत्रयति—

जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः ।

प्राहुर्ज्ञानाय जिज्ञासोन्यासं वाजसनेयिनः ॥ १२ ॥

जिज्ञासुरिति । मतः श्रुत्यादेः संमत इत्यर्थः । जिज्ञासोः संन्यासे
'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति—
प्राहुरिति । वाजसनेयिनः । वाजमनमिति तैत्तिरीयकनार्तिकोक्तेर्नाजपदवाच्यमत्र सनोति
पणुधातोर्दानार्थत्वादतिथिवृन्दाय ददातीति वाजसनस्तस्यापत्यं वाजसनेयो याज्ञरत्नपुस्तकेन
प्रोक्तं शुक्ल्यजुरधीयते विदन्ति येति ते तथा काण्वादिशाखिन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तश्रुतेरर्थं संगृह्णाति प्रवाजिन इत्यर्थेन—

प्रवाजिनो लोकमेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि ।

प्रवाजिनः । प्रोक्तप्रिकत्या मनुष्यपितृदेवलोक्तृणीकरणान्तिपादिकापिकादिसर्वकर्मभ्यः
प्रव्रजनलक्षणतदनादरशीलाः सन्त इत्यर्थः । एतमेव । प्रव्रतमेवाद्वैतस्य प्रकाशमेवाऽऽ-
त्मानं साक्षित्वोपलक्षित स्वरूपमेव । इच्छन्तः । दशमादिवदज्ञानपिहितत्वादासवाक्य-
जज्ञानेनाऽऽस्तुभियाभिलषन्तः । प्रव्रजन्ति । प्रकर्षेण पारमहस्यं सपाद्य ब्रह्मनिष्ठमाचार्यं
प्रति श्रवणादिजन्यज्ञानार्थं गच्छन्तीति यावत् । यद्वा त्रिदण्डिनो वाऽत्र प्रवाजिनः । तदुक्तं
वार्तिके—

प्रवाजिनोऽत्र गृह्यन्ते प्रसिद्धेयदि वा परे ।

त्रिदण्डिनः समाप्त्यायास्तेष्वेवातिप्रसिद्धित ॥ इति ।

अवधारणेन मनुष्यादिलोकनयेच्छ्रुत्वा नैव पारमहस्येऽधिकार इति ध्वन्यते । एवमेवात्र
श्रुत्यन्तरमपि—'अथ परित्राद्विवर्णनासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्बोही ब्रह्मभूयाय भवति'
इति । 'नित्यमन्तोद्रे न्याग्रमात्रो नैव श्रवणतैः मुख्योऽधिकार इत्युक्तम्' । 'वापरे तु' ब्रह्म-
सत्त्वोऽमृतत्वमेति' इतिश्रुत्यादिना यस्य ब्रह्मणि सत्या समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूप तन्निष्ठत्वं
तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकारः ।

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रत स्वपतोऽपि वा ।

न विचारपर चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥

आ सुतेरा मृते काल नयेद्देवान्तचिन्तया ।

इयादिस्मृतिषु सर्वदा निचारनिधानात् । सा च ब्रह्मणि सत्या निरा
सत्यासमाश्रमात्तरस्थस्य न समगति स्वस्वश्रमानुष्ठाननिहितवर्मानुष्ठाननैयग्र्यादिति ।

एत वक्ष्ये त्रिनिदिपान्यासमिन्यादिसार्धैकादशस्थे वै सूत्रितमर्थं विवृण्वन्प्रतिजानीत
एतस्येत्यर्थेनैव—

एतस्यैवार्थं तु गद्येन वैक्ष्ये मन्दबिबुद्धये ॥ १३ ॥

गद्येन, अनियताक्षरेण दण्डकापरनामरगाधारयच्छन्दोविशेषेणेत्यर्थः । तत्प्रयोजन
मन्देति ॥ १३ ॥

वक्ष्य इत्यादिप्रतिज्ञाया त्रिनिदिपान्यासस्य प्राथमिकत्वात्तत्प्रतिपादिकाम् ‘ एतमेव
प्रजाजिनो लोफमिच्छन्त प्रव्रजन्ति ’ इति श्रुतिं विवृण्वन्स्तत्रलोकशब्दार्थं कथयति—

लोको हि द्विविधः—आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति ।

लोको हीति । द्वैविध्यमेव विशदयति—आत्मेति । लोक्यतेऽनलोक्यते साक्षितया
दृश्यमनेनेति लोक स्वप्रकाश परममा । नयेव व्युत्पत्तौ न शुद्धनक्षसिद्धि । साक्षिता
क्ष्यादिसन्ध परममनि कल्पित ‘ साक्ष्याभावे न साक्षित्व केवलानुभवामनि ’ इति
घातितकस्य, ‘ चेत्योपरागरूपा मे साक्षिताऽपि न तारिकी ’ इत्यद्वैतमकरन्दस्य,
‘ अविद्यातद्वृत्त्यन्यतरप्रतिनिमित्त चैतन्य साक्षि ’ इत्यद्वैतसिद्धे, ‘ मोहांतीतो विशुद्धो
मुनिभिरभिहितो मोहसक्न्तमूर्ति साक्षी ’ इति प्राचीनाचार्यरचनस्य च स्वारस्येन तस्य
सोपाधिवत्त्वादिति यदि निभाव्यते तदा लोक्यते मुमुक्षुभिस्तत्त्वमस्यादिनाक्यजन्यदृढापरोक्ष
ज्ञानेन साक्षात्त्रियत इति लोक शुद्धाद्वैत प्रत्यम् । अत एवाऽऽमेति कर्मधारय । तदुक्तम्—

‘ यच्चाऽऽमेति यदादत्ते यच्चात्ति निग्रयानिह ।

यच्चास्य सततो भावस्तस्मादामेति भण्यते ’ ॥ इति ।

अंनारमेति । लोक्यते साक्षिचिता भास्यत इति तथा । अनामेत्यादावपि कर्मधारये
सर्गोऽपि दृश्यपदार्थः ।

अत्राऽऽमलोकस्य दृक्त्वेनाव्यभिचारित्वादेकत्वेन श्रोतृबुद्ध्यारोहसम्भवेऽप्यनामगेवस्या
तथात्वेन श्रोतृबुद्ध्यारोहासम्भवात्तदनुग्रहाय सप्रमाण त्रैविध्यमभिधत्ते तत्रेत्यादिना—

तत्राऽऽमलोकस्य त्रैविध्यं बृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते—“ अथ
त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जयथो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोकः ” इति ।

जय्य प्रसिद्ध्या जेतु शक्य । अत्रायशब्द पुत्रमाहचर्याद्विष्णादिपर । कर्मणा,

नित्यादिना । पितृलोकः, स्वर्गस्थश्चन्द्रलोक इति यावत् । विद्याया, दहराशुपासनया । देवलोकः, सयलोक एव ब्रह्मलोकाख्यः । अनयोश्चन्द्रादिलोकयोः पितृलोकादितरे चक्षयत्यत्रैव तप सिद्धिरूपजीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणे 'य एव विद्वानुदगयने प्रमीयते' इत्यारम्य 'सायुज्यं सलोकतामाप्नोति' इत्यन्तश्रुतिव्याख्याने ।

आत्मलोके किं मानमित्यत्राऽऽहऽऽत्मलोकश्चेत्यादिना—

आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते—“यो ह वा अस्माह्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति” इति । “आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म *क्षीयते” इति च । यो मांसादिकपिण्डलक्षणात्स्वलोकं परमात्मारूपमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा विपते स स्वलोकः परमात्माऽविदितोऽविद्यया ध्ववहितः सन्नैनमवेतारं प्रेतं मृतं न भुनक्ति शोकमोहाद्विदोषापनयनेन न पालयति । उपासकस्य ह निश्चितं कर्म न क्षीयत एकफलदानेनोपक्षीणं न भवति । कामितसर्धफलं मोक्षं च ददातीत्यर्थः । षष्ठाध्यायेऽपि—“+किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं वक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽपमात्माऽयं लोक इति । ये×प्रजामीशिरे ते इमशानानि भेजिरे । ये प्रजा नेशिरे तेऽमृतत्वं हि भेजिरे” ।

तत्रैव, तृतीयाध्याय एव । हकर प्रसिद्धौ । वा इत्यवधारणे । अस्माह्लोकान्मनुष्यलोकात् । प्रैति लोकान्तर गच्छति । स यतोऽविदितोऽज्ञानी, अत एनमद्वैतस्यप्रमानन्दमत्मानं नैव भुनक्ति तदभिज्ञात्माऽमृतत्वेन नैव तिष्ठतीति प्रतिह्वयेत्यन्वयः । उपासीत, ध्यायीत । अस्याऽऽरोपासकस्य कर्म, पुण्यकर्मफलं मुखं नैव क्षीयत इति योजना । तदुपासनस्य चित्तनिरोधद्वारा सकलप्रतिबन्धनिरासपूर्वकं महावाक्यार्थस्वरूपाऽज्ञानध्वसांमुक्तिरूपत्वेनैवोक्तमुपस्थाक्षयमित्यादाय । अत्राऽऽद्वयार्थं वाक्यान्तरं सत्रादयति—पठेति । प्रजा पुत्रादि ।

गन्धस्त्रेनमात्मलोकादिभेदेन लोकैर्द्वैरप्य तथाऽपि प्रवृत्ते किमापातमित्याशङ्क्य प्ररु-तश्रुतार्थ एवेति कथयत्वेवं चेत्यादिना—

* ग. प. उ. पुस्तकेषुः क्षीयत इति चेन आरम्य, षष्ठाध्यायेऽनीत्येनदन्त पाती ग्रन्थो न विद्यते।+क. स. ग. प. छ. पुस्तकेषु किं प्रजयेयेनदन्तर्कानां विषयो नहि।×क. रा. ग. प. उ. पुस्तकेषु ये प्रजानित्यनो भेजिरे इत्यत्रविद्ये ग्रन्थो न विद्यते ।

एवं च, एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्तीत्यत्राऽऽत्मलोको विवक्षित इति गम्यते ।

विवक्षितः । श्रुतेरिति शेष ।

तत्र हेतुमाह स वा एष इत्यादिना—

स वा एष महानज आत्मेति प्रक्रान्तस्याऽऽत्मन एतच्छब्देन परामृष्टत्वात् ।

एव श्रौतप्रसिद्धया लोकशब्दस्याऽऽत्मनाचित्व प्रकृतश्रुतावुपपाद्य योगवृत्त्याऽप्युपपादयितु स्वाभिमतं लोकशब्दव्युत्पत्तिमाह—

लोक्यतेऽनुमूयत इति लोकः । तथा चाऽऽत्मानुमवमिच्छन्तः प्रवजन्तीति श्रुतेस्तात्पर्यार्थः सपद्यते ।

लोक्यत इति । अधिकारिभिरिति शेष । फलितमाह—तथा चेति ।

उक्तेऽर्थे स्मृतिं स्यादयति—

स्मृतिश्च—“ ब्रह्मविज्ञानलामाय परहंससमाह्वयः ।

शान्तिदान्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥ ” इति ।

स्मृतिश्चेति । व्रतण, बृह बृहि वृद्धाविति स्मरणासकोचे कारणाभावान्निरतिशयमहत्त्वशालित्वेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य सन्निधानन्दामनो यदिशिष्ट द्वापरोक्षसाक्षात्काररूप ज्ञान तदेव लाभ इष्टप्रत्युत्पन्नस्तस्मा इत्यर्थः । ‘ आमलाभाज पर निद्यते ’ इति सत्यापादापराभिधहिरण्यकोशधर्मसुत्रोक्तेरामप्रद तज्ज्ञानमपि स्वभावोक्तमित्याशयः । शान्तिरन्तःकरणस्य स्वाधिकारानुपयुक्तानां लोकिकादिवृत्तीनां वैयर्थ्यनिधयेन स्यात् । एव स एव बहिष्करणानां दान्ति । आदिना तितिक्षादि । सर्वैरित्युक्ते शमादिषु श्रौतेष्वमानित्वादिषु स्मार्तेष्वेकमपि साधनं नाशेषणीयमिति भावः ।

एव त्रिविदिपासन्यासे प्रमाणमुपपाद्य त्रिविदिपासन्यासशब्दार्थमाहेत्यादिना—

इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्धेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिपया संपादितत्वाद्धं विविदिपासन्यास इत्यभिधीयते ।

‘ अनेकचमससिद्धस्ततो याति परा गतिम् ’

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेर्जन्मान्तर इति युक्तमेव । सम्यक्त्वं तु कर्तृत्वाभिमानकलेच्छाभासपूर्वकान्तर्यामीश्वरचरणैकसमर्पितत्वं । एतदप्युक्तं तत्र—

‘ मर्द्धमपि कर्माणि कुर्वन्तिस्त्रिमास्यसि ’ इति ।

‘ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चिन भवमुत्तमम् ’ ॥ इति च ॥

वेदानुवचनेत्यादि । अत्राऽऽदिना यद्वदानतपांसि । तथा च श्रूयते बृहदारण्यक-
पठे—‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ इति ।
अयमर्थः—वेदानुवचनादिषु त्रैवर्णिकानामप्याधिकारादत्र ब्राह्मणशब्दो द्विजपरस्तेन ब्राह्मणा
ब्राह्मणश्रुत्यैवैस्यास्तं पूर्वोक्तमेतं स्वप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षं साक्षित्वोपलक्षितगद्वैताचिदात्मान-
मिन्यर्थः । वेदानुवचनेन यथाविध्यधीतसाङ्गस्वशास्त्राजपेन । तथा यज्ञेन । ‘अफलाकाङ्क्षि-
भिर्यज्ञो विविदिष्ये य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः’ इति स्मृतेः
पञ्चमहायज्ञान्तर्गतब्रह्मयज्ञेतरदेवयज्ञादिरूपेणेत्यर्थः । तथा दानेन । ‘दातव्यमिति यद्दानं
टीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्’ इति श्रीमद्भगवद्गीता-
विवृतेन सात्त्विकवित्तवितरणेनैव । तथा तपसा कृच्छ्रादिलक्षणेन । यद्वा—

देवद्विजगुरुप्राशपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमाहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्थाध्यायाभ्यसनं चैव बाह्यं तप उच्यते ॥
‘मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमाग्रेसरिनिग्रहः ।
भायस्तंशुद्धिरित्येतरापो मानसमुच्यते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तं कायिकादीति यावत् । तथाऽनाशकेन, अनशनजनेन । ‘तप
इति तपो नानशनत्परं तदुर्ध्वं तद्वराध्वं तस्मात्तपसि रमन्ते’ इति तैत्तिरीयकश्रुतिप्राप्ति-
ज्ञेनेत्यर्थः । विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अत्र वेदानुवचनं ब्रह्मचर्यं यज्ञो दानं च
गार्हस्पत्ये तपोऽनाशकं च वानप्रस्थ्य इत्याश्रमविभागोऽपि ज्ञेय इत्याशयः । ननु यदि वेदानु-
वचनादिकर्मभिरैव ब्रह्मज्ञानं चोक्तं संन्यासेन रागादिना चेति चेन्न । कर्मणां तात्त्वज्ञान
प्रति यदिरुद्धसाधनन्याससंन्यासादेस्त्वन्तरङ्गसाधनत्वञ्च । तदुक्तं वार्तिककारे श्रीमद्विद्यारण्यगुरु-
भिरैव—

‘यदिरुद्धं कर्मजातं संन्यासस्यान्तरङ्गता ।
प्रयासजतराः शान्तिदान्याद्या इत्यसौ क्रमः’ ॥ इति ।

तथा वेदानुवचनादिपदार्थोऽपि तत्रैवेतः—

अर्थात्तदस्य जपो यज्ञो दानादिकस्तथा ।
दानं धान्यधनार्थानां तपः कृच्छ्रादिरूपकम् ॥
अनादाकं निजाहारसत्यागो मरणापधि ।
एतैर्मेदितुमिच्छन्ति ब्राह्मणाः शास्त्रज्ञोविदाः ॥ इति ।

अत्रेष्टादायेन ब्रह्मज्ञानमर्थः । तदनुक्तमस्मिन्नैव ग्रन्थे—‘इदंति रश्मिरत्र स्थाना
चोक्तः कर्मभिर्मेतत्’ इति । रश्मिन्तयोर्मेदन्तु पितृपितृमनस्य गुड इष्टाऽन्वेष

विविदिष्या धर्मपत्न्यादिप्रतिबन्धामावे सति यथाविधिप्रैषेत्तत्पूर्वकदण्डकमण्डलुकापायाङ्कि-
तकन्धाकौपीनद्वयाचारवस्त्रैकशाव्याख्यत्रिहर्षासात्मकनसनपञ्चेतरपरिमहराहित्यमेव चतुर्धाश्र-
माख्यविविदिषासंन्यासत्वमिति तद्वृक्षणमपि ज्ञेयम् ।

तत्र प्रथमे प्रमाणमुपन्यसति—

त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते—“ न कर्माणां न प्रजया धनेन त्यागे-
नैके अमृतत्वमानशुः ” इति । अस्मिंश्च त्यागे श्रियोऽप्यधिक्रियन्ते ।
+ भिक्षुकीत्यनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहः द्वा वैधव्यादूर्ध्वं संन्यासेऽधि-
कारोऽस्तीति दर्शितम् । तेन भिक्षाचरं, मोक्षशास्त्रश्रवणम्, एकान्त
आत्मध्यानं च तामिः कर्तव्यं, त्रिदण्डादिकं च धार्यम् । इति मोक्षधर्मे
चतुर्धरीटीकायां सुलभाजनकसंवादः । शारीरकभाष्ये वाचस्पतीत्यादि
श्रूयते । देवताधिकरणन्यायेन विधुरस्याधिकारप्रसङ्गत्वेन तृतीयाध्याये
चतुर्धादे । अत एव मैत्रेयीवाक्यमाज्ञाप्यते—“ येनाहं नामृता ह्या
किमहं तेन कृष्यां पदेव भगवन्धेत्थ तदेव मे ब्रूहि ” इति ।

त्यागश्चेति । आदिशब्दः शास्त्रान्तरसमुच्चयार्थः । तथा चाऽऽज्ञायते कैवल्योपनिष-
दपरिदेव वाक्यम् । तथा चार्त्तिकामृतादावप्युदाहरन्ति स्मृतिं श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणसरो-
जपरागाः—

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।

त्यजतेन हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यस्परं पदम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः—सर्वेषां साधनानां मध्ये त्याग एवेति संबन्धः । ननु सर्वपेक्षाधिकरण-
न्यायेन काम्यकर्मणामपि परम्परयाऽधिकारावापकत्वमस्त्वित्यतो विक्षिप्ये—उत्तममिति ।
तदुक्तं श्रीभगवता—

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानि मे पार्थ निश्चिन्तयन्त मत्तुत्तमम् ॥ इति ।

एतान्यपि तु, काम्यान्यपि नित्यार्थः । एतेन ‘ सर्वपेक्षा च यज्ञादिभूतेरभ्यन्त ’ इत्यधि-
पतरणं स्वसंकोर्ष्येन व्याख्यातम् । तस्मात्—

कार्यमित्येव ययम निवर्तं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मयाः ॥

इति स्मृते कर्मसु कर्तृत्वाभिमानपञ्चानुरागराहित्यक्षणास्तसाधनानादिषु तु प्रीत्यभाव
रूपश्च निश्चय एवोत्तममन्तरङ्ग मोक्षसाधन भवतीत्याशयः । अत एव त्यजतैत्र हीत्यादि ।
न कर्मणेति । निरुक्तत्यागहीनैदिकव्यापारेण । प्रजया पुत्रादिरूपया । धनेन तत्साध्य
दानादिना । तर्हि किममृतसाधनं तत्राऽऽह—स्थामेनेत्यादि । आनन्दं प्राप्नुयित्वा
ततः किं तत्राऽऽह—अस्मिन्नेत्यादि । अपिना जनकादि कैमुत्यसिद्धः । तत्र
मानमाह—अत एवेत्यादि । अमृतत्वस्येत्यादिमुन्युक्ते सति ।

ननु योऽयं जमापादककर्मादित्यागमात्रात्मकश्चतुर्योश्रमरूपास्तन्यासाद्विज्ञस्यागसङ्गक
स्योदरपि सुकर परमाभ्रानराचिसाधारण सन्यासभेद सप्रमाण सोदाहरण च निर्णीतो
नासावुपपद्यते । तथा हि—अत्र कर्मादित्यागशब्देन किमननुष्ठानमेवोच्यते यद्वाऽहकारफले-
च्छराहित्येनेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठानम्—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

इत्यादिस्मृतिसिद्धम् । नाऽऽयं ।

‘विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिप्रहाञ्चद्रियाणां नर पतनमृच्छति’ ॥

इतिस्मृते प्रत्ययायापत्तेः । न च जमापादकेतिविशेषणायाम्यकर्मणामेव देवादिजन्म
दातृत्वात्तस्याग एवात्र विनक्षितो न तु नित्यादिकमण इति बाध्यम् । ‘कर्मणा पितृलोका’
इत्युदाहृत्युक्ते कर्मरसाधारणेन नित्येनापि कर्मणा पितृलोको जायत एनातो नित्यादिकर्म
स्वपि विशयणसत्त्वात् । न द्वितीयः । तस्य त्रिविदिपेपत्तेः प्रायेण जातत्वात्, तं विना
चित्तशुद्धयसमयेन त्रिविदिपोपत्तरेवासम्भवाच्च । न च स्त्रीशूद्रार्थमेवायं सन्यास कल्पित इति
तयोर्नियं कर्म नास्त्येतातो जमापादकस्य काम्यादिकर्मणस्त्यागामकोऽसावपपद्यत एनेति
बाध्यम् । स्त्रीणां पतिपरिचर्यादिरूपनित्यकर्षणं सर्वत्र प्रसिद्धस्तथा शूद्राणामपि स्मृत्यादाव
मन्त्रकनिशाहेन गार्हस्थ्यमात्राश्रमस्य कथनात्तत्प्रयुक्तमन्त्रकाणामत्र पञ्चमहायज्ञादनित्यकर्मणा
सद्भवाच्च । तदुक्तं पारशरमाधारीये— गार्हस्थ्यमुचिन त्वक शूद्रस्य क्षणदाचरतिरामनपुराण
वाक्यमाश्रमाणां ब्राह्मणादिचतुर्वर्ण्येन व्यवस्थायोधप्रसङ्गेनोदाहृत्य ननु शूद्रस्याऽऽश्रम एव
नास्ति ‘च नार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्हति’ इतिनिश्चाततः कथं तस्य गार्हस्थ्यान्नी
कारः । उच्यते । समग्रक एव त्रिगोत्रो निषिध्यते न त्वमत्रकः । अन्यथा त्रिगोत्रप्रवर
णोद्धतानि शूद्रनिषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादिगृह्यथधर्मेषु शूद्राधिकारवचनानि च विरु
ध्येन् । तस्मादस्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् ” इति । तस्मादयुक्तयः त्रिविदिपासन्यासश्चैधिय्यत्र
गत्या किं त्वेकविध एवासौ पारमहंसरूपोऽङ्गीकार्यः । न च तथान्वे ब्राह्मणान्वपि नारदा

दीनां ब्रह्मचारिणां वसिष्ठादीनां गृहस्थानां तथा पुराणादिप्रसिद्धानां केषांचिद्वानप्रस्थानां च तद्वत्क्षत्रियेष्वपि जनकादीनां वैश्येषु तुलाधारादीनां शूद्रेषु च विदुरादीनां स्त्रीषु मैत्रेय्यादीनां च विनैव पारमहंस्यं छान्दोग्यादौ तत्त्वज्ञानस्य दर्शनं बाधितं स्यादिति वक्तव्यम् । तादृशस्थले पूर्वाचार्यैर्जन्मान्तरीयसंन्यासकल्पनात् । तदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः संक्षेपशारीरके तृतीयाध्याये—

जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासी-
त्संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ।
विद्याप्रवाप्स्यति ततः सकलैऽपि यत्र
तत्राऽऽश्रमादिषु वसन निवारयामः ॥ इति ।

एतेन वामदेवादेर्गर्भादावपि न चिकेतः प्रभृतेः कौमारादावपि तत्त्वज्ञानाविरोधो व्याख्यातः । इति चेत्सत्यम् । तृतीय एव त्यागशब्दार्थोऽत्रेष्ट इत्याशयौ जन्मापादककर्मादित्याग इति त्यागलक्षणसंन्यासप्रतिपादकरववाक्यतात्पर्यं द्योतयन्नविरोधमाह ब्रह्मचारीत्यादिना—

ब्रह्मचारिशूहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन संन्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसः कर्मादि-
त्यागो न विरुध्यते ।

उपलक्षणमिदं स्म्यादेरपि । तत्रापि वर्णाश्रमादिप्रयुक्तपतिसेनादिरूपनित्यादिकर्मसत्त्वात् । केनचित्, दृष्टेनादृष्टेन केनर्पः । सामग्रीसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकविशेषेण कार्यस्यानुपपद्यमानत्वमत्र प्रतिबद्धत्वम् । तथा च जातायामपि ब्रह्मज्ञानभिरुचौ संन्यासाश्रमस्वीकारे दृष्टादृष्टान्यतर-
प्रतिबन्धेन प्रतिबन्धे कर्तुमशक्ये सतीत्याशयः । मानसेति । मनसा कृतो यः कर्मादीनां स्थवणाश्रमधर्मतत्साधनधनादीनां त्यागः । चित्तशुद्धिद्वारा विविदिपापरपर्यायप्रज्ञविद्यावि-
छन्दास्तद्दिष्ट्युत्तररूपस्याहंकारफलेच्छाराहित्येनेश्वरार्पणबुद्ध्या च बहुकालानुष्ठितस्याधिकारवि-
हितश्रीतकर्मफलस्य निष्पन्नान्नाचिरुक्तकर्मस्वीश्वराज्ञामात्रपरिपालनान्यप्रयोजनाभावनिश्चय इत्यर्थः । अत्रापि व्यरस्या—^३ त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम्' इत्याद्युक्तमाश्रयण-
स्मृतिप्रभृतिस्मृतिरातेभ्यः । तथा—

नात्यन्त्रा मुखनामोति नात्यन्त्रा निन्दते परम् ।

नात्यन्त्रा निर्भयः शेते सर्वं त्यक्त्वा मुखी भवेत् ॥

इत्यादित्यागव्यतिरेकान्तरप्रतिपादकस्मृतिरातेभ्यश्च संन्यासपर्यायान्तरीभूतत्यागान्दित-
पारमहंस्यं विना ब्रह्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्त्यैव जायते इति नियतम् । तेन विविदिनेत्यसौ सत्यामपि दृष्टाद्विद्वारा प्रेनेष्वारणपूर्वकप्रतिगद्वाश्रमसंन्यासानामुत्तररूपत्याग एवाधिकारः । अन्येनां चाऽऽश्रमस्य एव दृष्टद्वाराऽऽश्रमस्य च ज्ञानार्हं संन्यास इति निधीयते । तत्र दृष्टं द्वां तु निर्विधेयेन शुरशुभ्रादिपूर्वकश्रवणाद्यवकाशप्रदस्वरूपं प्रत्यक्षसिद्धमेव । अदृष्टं तु

द्वारं द्विविधं ज्ञानप्रतिबन्धकपापरूपदोषापनयनं ज्ञानजनकाविचित्रपुण्यलक्षणगुणाधानं च ।
तत्राऽऽद्ये पाराशरमाध्वनीये—मनु—

मृतोयैः शुष्यते शोष्यं नदी वेगेन शुष्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तम ॥ इति ।

द्वितीये तु विभेधयां स्मृत्यन्तरम्—

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

न तत्कृतुसहस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः ॥ इति ।

श्रुतिस्तु तैत्तिरीयके नारायणीये सत्यादिप्रशसा कृत्वा— ‘तानि वा एतान्यनराणि परा५सि न्यास एवात्यरेचयत्’ इति ‘तस्मान्न्यासमेवा तपसामतिरिक्तमाहुः’ इति च सत्यतपोदमशमदानधर्मप्रजननाग्निहोत्रयज्ञमानसकर्मभ्योऽपि सन्यासस्य महाफलत्वं स्फुटमेव दर्शयति । अतः श्रुत्यादिप्रसिद्धानां यावता पारमहस्यहीनतत्त्वज्ञानिना निरक्तविधिदिपोत्पत्त्यनन्तरं योऽयं निरक्तव्यागलक्षण सन्यासोऽङ्गीकृतः स तु दृष्टद्वारेव तत्त्वविद्योत्कारी कर्मतत्साधनेष्वरुण्याऽनस्यानुष्ठेयभिन्नकाले श्रवणाद्यनकाशदातृत्वात् । न हि कर्मादिष्वरविं विना सम्भवत्यप्यवकाशे फश्चिच्छ्रवणादौ गुरुशुश्रूषादौ च प्रवर्तते । न हि साऽपि कस्यचित्तस्यैव प्रयोजने कर्मणि जायते । प्रत्युत सम्भवत्यप्यवकाशे कर्मसाधनपौष्कल्यार्थमेव यतते । यद्यपि निष्कामकर्मानुष्ठानदशायामपि कर्मसु फलेच्छाभावादरचिरेव स्थिता सयाऽप्यद्वैते ब्रह्मणि रचिर्न स्थितेति कृत्वा परमेश्वरार्पणबुद्ध्या सर्वदा स्वप्रयोजनशून्यत्वेऽपि वैधानि कर्माप्यनुष्ठेयान्येवेति निश्चयवशात्कर्मकपराम्यणत्वं स्थितम् । यद्वा तदानीमपि फलेच्छानिषिद्धाचरणकर्तृत्वाहकारराहित्यपूर्वकमीश्वरप्रीतिद्वारा स्वचित्तशुद्ध्यर्थं नित्यादिकर्मणामनुष्ठीयमानत्वात्स्वचित्तशुद्धिरूपप्रयोजनवशाद्बुद्धिः स्थितैव । तदुक्तं शातपथब्राह्मणे—‘स ह वा आत्मयाजी यो वेदेद मेऽनेनाङ्गं सक्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते’ इति । अस्वार्थस्तूक्तं कल्पतरौ—अनेन कर्मणेदं ममाङ्गमन्तं करणं सक्रियते क्षीणपापं क्रियते पुण्येन चोपधीयत उपचीयत इति यो विदित्वा चरति कर्मं स आत्मशुद्ध्यर्थं यजन्नात्मयाजी स च देवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शातपथश्रुत्यर्थः इति । श्रीमद्भगवताऽप्युक्तम्—‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ इति । यस्तु श्रीमन्संक्षेपशारीरकाचार्यैरसन्यासिनां तत्त्वज्ञानिनां ज्ञानानुपपत्त्या जन्मान्तरीयं पारमहस्यरूपं सन्यासोऽङ्गीकृतः स तूक्तदोषापनयनगुणाधानलक्षणादृष्टद्वारोपकारकस्तत्त्वज्ञानं प्रतीतिं तद्वाक्येन सहाप्यविरोधः । ननु यदि गृहस्थादीनां ज्ञानिनां पूर्वजन्मनि सन्यासं कल्प्यते चेदस्मिंश्चरमजन्मनि येषां ब्राह्मण्यं न तत्र विवादः । येषां तु जनकादीनां क्षत्रियत्वं तुल्यधारादीनां वैश्यत्वं विदुरादीनां शूद्रत्वं मैत्रेय्यादीनां स्त्रीत्वं च निश्चयं जन्म तत्कथं जातमिति चेत्कर्मवैचित्र्यादित्येव निश्चिनु ।

अथ वा यमस्य माण्डव्यशापवशाद्विदुरत्वमिति पुराणप्रसिद्धे शापादिक निमित्त कल्प्यताम् । वस्तुतस्तु शापादावपि कारणं कर्मेति न किंचिदवद्यम् । न च देवानामिन्द्रादीनां सन्यासाभावेऽपि कथं तत्त्वज्ञानमिति वाच्यम् । देवताधिकरणन्यायेन प्रत्याख्यातत्वात् । इदं हि तदधिकरणे निर्णीतम्—त्यागस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाद्देवानां कर्माप्राप्तेस्तत्सत्यासत्याभावेऽपि प्यानाधिकारवत्सत्त्वगुणाधिक्यात्साधनसपत्नौ सत्या ज्ञानाधिकारस्यापि सभवेऽस्तीति । एव च योगभ्रष्टस्मृतिपञ्चाङ्गन्मान्तरायसत्यासादिसंस्कारेणैव जन्मनि केनचिन्निमित्तेन सत्यासाभावेऽपि स्वर्णाश्रमप्रयुक्तनित्यादिकर्मसु भगवदाज्ञारूपनैदिकविधिपरिपालनेतत्प्रयोजनराहित्यनिश्चयरूपस्तत्साधनेषु धनादिष्वपि प्रेमाभावलक्षणश्च जन्मापादककर्मदित्यागमानात्मक सन्यासो वेदनार्थो नारदादीनां ब्रह्मचारिणां वसिष्ठादीनां गृहस्थानां तथा पुराणादिप्रसिद्धानां केषांचिद्वानप्रस्थानां च जनकादीनां क्षत्रियाणां तुलाधारादीनां वैश्यानां विदुरादीनां शूद्राणां च मेत्रेष्वादीनां स्त्रीणामपि युक्ततर एव । न च भगवदाज्ञापरिपालनेऽपि रुचिश्चेद्वैतमात्रेऽप्यसंजडदुःखाशुचिपरिच्छिन्नत्वमुद्भिपूर्वकमद्वैतग्रहणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्तानन्दकूटस्थामबुद्धिं जिनां तद्विविदिषैव न सभवेदिति वाच्यम् । तादृशरुचेर्भगवद्भक्तिव्येन ज्ञानाङ्गत्वाद्विदिपोत्पन्नन्तरमेव तत्संभवाच्च । भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्व तु—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन । इति ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वत ।

इति च श्रुतिसृतिव्या सिद्धमेव । भगवदाज्ञापरिपालनमात्रबुद्ध्या स्वनिहितनित्यादिकर्मनुष्ठानस्य सात्त्विकभक्तितृतीयभेदरूपत्वमुक्तं मुक्ताफले विष्णुभक्तिप्रकरणे बोधदेवैरपि श्रीमद्भागवतमाक्यमुदाहृत्य— सात्त्विकी त्रेधा—कर्मक्षयार्थं विष्णुप्रत्यर्था विधिसिद्ध्यर्था च ।

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्ना तदर्पणम् ।

यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्मानं स सात्त्विक ॥ इति ।

अत्र क्रमाचरणत्रयेण कर्मक्षयार्थत्वादिभेदे कर्ममिश्रसात्त्विकाख्यविष्णुभक्तिरैविध्ययोजितमिति तात्पर्यम् । एवमिहानुक्रमेण विविदिषे त्यस्यैवात्सपादितसाधनचतुष्टयसंपत्तिदार्ढ्यलक्षणमगमसादार्पणानिस्तत्यागाद्यस्तन्यासासिद्ध्यर्थत्वाच्चेत्तरोत्तरमुत्तमव द्रष्टव्यम् । श्रीमद्भगवद्गीतास्येव यज्ञादिकर्मण एव सात्त्विकत्वेन भक्तित्वं योजितम्—

अपलाकाङ्क्षिर्मयिज्ञो विधित्त्यो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मन समाधाय स सात्त्विक ॥ इति ।

ननु मांस्तु ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थर्षीणिधुरक्षत्रियवैश्यशूद्रादीनां तत्त्वज्ञानमेव यदनुपपत्त्याऽप्यमुक्तं श्रृणुस्त्यागात्मकोऽपि विनिर्दिष्टसत्यास इत्या प्रयासेन कल्प्यत इत्यादाह्नयतान मानमाह श्रुतीत्यादिना—

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशा तत्त्वविदां बहूनामुपल-
म्भात् ।

श्रुतिषु तादृशसङ्कथनेषु गुणभुम्भारनादयः सान्द्रोऽप्ये, अज्ञातगद्गुदप्यङ्गायनया-
इत्यन्यभेदेषां हेतुः । अत्रागार्ग्यनकदयो बृहदारण्यके, एवमन्येऽपि प्रतर्दनप्रवृत्तयः कौपी-
तास्यानुपनिषत्प्रसिद्धाः समुदाहार्याः । स्मृतिषु च श्रीमद्भगवद्गीतादिष्वनुनादयः । पुराणेषु च
श्रीभागवतादियु मृतसैन्यव्याप्त्यवर्दनकपिलदेवहृतिप्रियव्रतर्षभसौभरिजडभरतरङ्गणपद्मविदुर-
बभ्रुदेवोद्वपरीक्षितादयः । इतिहासेषु च श्रीमहाभारतादियु कश्यपादयः सहस्रशः सन्ति ।
उपलक्षणमिदं मतारामायणादेरारम्भावस्थापि । तत्रापि कर्त्तव्यादयः शतशः सुप्रसिद्धा
एव योग्यानिष्टादी । लोके चेति । मुटे चकारोऽप्यर्थे । तथा चेह श्रीहर्षनाचस्यति-
मिश्रादयोऽपरमहंसा अपि प्रत्यदिद उपलभ्यन्त एवातो शुक्तेयं संन्यासद्वैविध्यव्यवस्थेति सर्व-
मतिरम्यतरमेवेति निर्धार्यमेव सूरिभिरिति दिक् ।

एवम्—

ब्रह्मणमहं श्रुत्वा निष्ठागामेव भाष्यहन् ।

संन्यासेऽधिहृतिं प्राह चतुर्थश्रमणस्यसौ ॥

निष्ठागं तत्कलामान गार्गीविदुरयोरेपि ।

छांदस्योर्भाष्यकार संन्यासमनुमन्यते ॥

इति स्योक्त्यार्तिरुक्ताव्यवस्थारिण्या पारमहस्येतर ब्रह्मचर्यादिवानप्रस्थान्ताश्रमत्रयमुक्तर-
चतु सननचिकेत प्रनृत्यनुपनीतछांदस्यदिसर्गजिज्ञासुसाधारण विविदिषोत्पत्त्या स्वनिहितकर्म-
स्वीश्वराज्ञापालनान्यप्रयोजनगून्त्य न्युद्धिपूर्वकतत्साधनधनाचौदासीन्यरूप त्यागाख्य गुणवृत्त्या
संन्यासशब्दार्थमुपपाद्य मुख्यपारमहस्यन्त्यविविदिषसंन्यासशब्दार्थस्य प्रतिपादनानसरे सति
तस्य श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपादपद्मोपजीविभि श्रीनार्तिरुक्ताप्रभृतिभि पूर्वाचार्यैर्भूयुपपादित-
त्यात्रास्माभिस्तदर्थं यत्नत इत्याह वस्त्वित्यादिना—

यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः स पूर्वैराचार्यैर्बहुधा
प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते । इति जीवन्मुक्तिविवेके विविदिषासं-
न्यासः ॥

दण्डधारणादीति । अत्राऽऽदिशब्देन 'अथ विवर्णवासा मुण्ड' इत्यादिश्रुतिप्रसि-
द्धकायावरणादि ब्रह्मम् । तथा चाऽऽहु श्रीमद्भाष्यकारचरणारणनलेनपरागा श्रीमच्छारी-
रकभाष्ये तृतीयाध्याये 'विधिर्ना धारणत' इति सूत्रे 'ब्रह्मसंन्यासोऽमृतत्वमेति' इति श्रुतिविचारे-
तस्मादत्र आश्रमिण पुण्यलोकभाज परिशिष्यमाण परिव्राडमृतत्वमागित्युक्ता ब्रह्मज्ञानपरि-
पाकाङ्गत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतनियतत्वमिति । तथा श्रीमुरेश्वराचार्यचरणा अपि
श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यनार्तिक—

व्यक्तमर्त्यक्रियस्यैव संसारं प्रजिहामतः ।

मुमुक्षोरेव चैकाम्ये त्रप्यन्तेष्वधिकारिता ॥ इति ।

एवं सर्वशाममुनीश्वरा अपि संक्षेपसारीकप्रथमाध्याये—

उत्सर्गनः सकृद्वर्त्मनिवृत्तिनिष्ठा

संन्यासमात्रज्ञानकौटिभिरर्पितोऽस्य ।

अस्ति प्रतिग्रनरशास्त्रमुक्ता प्रतीता

चेष्टाऽऽमुद्विपरिपारुक्ताऽपि काचिन् ॥ इति ।

तथा विवरणे तृतीयवर्णके प्रकाशामुनीश्वरा अपि—‘समाप्त्युक्तमेवाऽऽनन्तानाम्भूतः संन्यासः’ इति । एव वाचस्पतिमित्रा अपि भान्यां तृतीयवर्णके एव—“एवं चाननुष्ठितकर्मऽपि प्राग्भवीयकर्मसंसाधो विशुद्धस्वरः समारामारतादर्शननिष्पन्नस्य”, कृतं तस्य कर्मनुष्ठानेन भूराग्योपादोषयोगिना, प्राग्भवीयकर्मनुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुनरप्यरेषोदमधिष्ठय प्रवृत्ते श्रुतिः—‘यदि वेतरथा प्रज्ञचर्यादेव प्रवृत्ते’ इति” इति । एतेन श्रीभगवत्पूज्यकदाशरीनां परमहंसपरिज्ज्ञकाचार्य्यासौ सास्त्रग्रन्थेषु परमहरान्व्यास एव भूगिरा रामुरादिगमात्प्रज्ञानान्तरात्त्वेन न त्वमी श्रुपाट्टेः समनोऽस्यपथाविधानामपि भुपदी मन्त्रित्वादित्येष्टीरिनि, ये शनित्रादिना कान्तादिव्यागाशक्त्य अपि यय जनरादिवर्ज्यसुत्त इति छेकान्वययन्तो द्विपादगर्दभाः प्रवृत्तते तेऽपि परास्मात् । भामनीटता गृह्ययात् । अस्य संन्यासस्य तत्परिज्ञानं प्रति साक्षात्कारणं तानन्त्याम्येन तस्य तत्त्वमस्यादिप्रमाणजन्ययात् । तथा च त्रिचिह्नारं वाप्यम् । तयोक्तं मनभेदेन गिह्वान्तरेणसूक्तिमप्रतिपत्तिः—

पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या प्रकारे षोडशे गुरो ॥

अभूद्विनिदिषान्यासोल्लास पादप्रसादत ॥ १ ॥

तदेव प्रतिज्ञानुसारेण विनिदिषासन्यासमुपपाद्येदानीं तत्क्रमेणैव प्राप्त निद्वत्सन्यासमुपपाद-
यितुं प्रतिनार्हति—

अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः । सम्पगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्या-
सनैः परं तत्त्वं विदितवद्भिः संपाद्यमानो विद्वत्संन्यासः । तं च याज्ञ-
वल्क्यः संपादयामास । तथा हि विद्वच्छिरोमणिर्मगवान्याज्ञवल्क्यो
विजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलप्रमृतीन्मुनीन्वि-
जित्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्तराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा
मैत्रेयी बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरया तत्त्वाभिमुखाय स्वकर्तव्यं संन्यासं
प्रतिजज्ञे । ततस्ता बोधयित्वा संन्यासं चकार ।

अथेति । विनिदिषासन्यासनिरूपणानन्तरम् । तद्वक्ष्यमाणमाह—सम्पगित्यादिना ।
साधनचतुष्टयपुष्टिपूर्वकत्वं सम्यक्त्वम् । श्रवणादिलक्षणं तूक्तं मूलकारैरेव नार्तिकसारेऽनुभूतिप्र-
काशे च—

श्रुत्यर्थाविष्कृतेर्हेतु शब्दशक्तिरनिकेदृत् ।

श्रुतिलिङ्गादिको न्याय प्रोक्त श्रोतव्य इत्यत ॥

अर्थासम्भानोच्छेदी तर्को मननमरितम् ।

वेदशास्त्रानिरोध्यत्र तर्को ग्राह्यो न चेतत् ॥

अपरायत्तगोधोऽत्र निदिध्यासनमुच्यते ।

ध्यानाशङ्कानिरूप्यर्थं निज्ञानेनेयुदीरणात् । इति ॥

न चैव तर्हि सगुणादिध्यानं न ज्ञानसाधनं स्यादिति वाच्यम् । तस्य साधनचतुष्टयनि-
निष्ठशमादिसंपत्तो समाहितो भूयति श्रुतिविहितत्वेन प्रागेव सिद्धत्वात् । श्रोतव्य इत्यादिवि-
धिराक्या प्रागुपक्रमेऽपि व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्त्वोक्ति मत्प्रेयो प्राप्ति याज्ञवल्क्यराक्यस्य
व्याख्यानेऽपि च ।

निरन्तरनिचारो य श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् ।

तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैवाश्रयेण लभ्यते ॥

इयत्रापि साधनदशायामेकैकाग्र्यपदनाय ध्यानस्याङ्गीकाराच्च । अत्रापरायत्तरोधशब्देन प्रति-
वचाक्षुण्णत्वेन मोक्षपदेष्टमूलाविद्यासंप्रदानाया न्यानपेक्षं शुद्धाद्वैतप्रज्ञामैक्यनिपयकं साक्षा-
त्कारो न प्राप्यं विंशतिं तद्विज्ञानत्वे सति तत्सदृशमेव श्रवणमननपरिपाकफलोभूतं ज्ञानान्तरमेव

प्राहम् । यतोऽपरायत्तेत्यादि तु वार्तिकमेव वार्तिकसारादौ संप्रथितम् । तस्याऽऽशयस्तु संक्षेपशारीरक एवमेव विवृत इति । तथा ह्युक्तं तत्र तृतीयाध्याये—

श्रवणमननबुध्योर्जातयोर्यफलं त—

न्निपुणमतिभिरुच्चैरुच्यते दर्शनाय ॥

अनुभवनविहीना यैवमेवेति बुद्धिः

श्रुतमननसमाप्तौ तज्जिदिध्यासनं हि । इति ॥

एवं च प्रमाणासंभावनोच्छेदिवेदान्तार्थाप्यवसायः श्रवणम् । त एव प्रमेयासंभावनोच्छेदिलौकिकशास्त्रायपुक्तिपूर्वको मननम् । पुनः स एव साधनफलोभयविपरीतभावनोच्छेदि-
निरुक्तपुक्तिपूर्वको निदिध्यासनमिति तल्लक्षणं फलितम् । सांख्याद्यभिमततत्त्वव्युदासाय पर-
मिति तत्त्वविशेषणम् । 'पुरुषान् परं किञ्चित्' इति श्रुतेः 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति स्मृते-
श्चाद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वमित्यर्थः । विदितं यद्भिः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्या खण्डाद्वैतात्माकार-
वृत्तिरूपज्ञानेनापरोक्षीकृतबद्भिरित्यर्थः । एवं चापरोक्षतत्त्वविद्विहितत्वे सति ससाधनवैधा-
खिलफलत्यागत्वं विद्वत्सन्वासावमिति तल्लक्षणं पर्यवस्यति ।

तमुदाहरति—तं चेति । तत्र बृहदारण्यकपञ्चमपष्टाध्यायकथां प्रमाणयति—तथा ह्री-
त्यादिना । वीतरागेति । वीतोऽपगतो रागो यावद्दृश्यसुखलालस्यं ययोस्ताभ्यां जनकमैत्रे-
यीभ्यां सह या कथा तस्यामित्यर्थः । नानावक्तृकः पूर्वोत्तरवाक्यसंदर्भः कथेति कथा-
क्षणं प्रसिद्धमेव ।

अथोक्त्याज्ञवल्कीयसंन्यासस्वरणप्रतिज्ञातदनुष्ठानयोर्मूलश्रुतिमवतारयति—

तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याऽऽद्यन्तयोराज्ञायते—“अथ ह याज्ञवल्क्योऽ-
न्यद्वृत्तमुपाकारिष्यन्मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहम-
स्मात्स्थानाद्दस्मि ” इति, “एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञ-
वल्क्यो विजहार ” इति च ।

तदुभयमिति । मैत्रेयी प्रति ब्रह्मविद्योपदेशप्रतिपादक ब्राह्मणं मैत्रेयीब्राह्मणम् ।
ब्राह्मणमिति काण्वादीनां वेदवाक्यसमूहविशेषे रुढिः । प्रतिज्ञाश्रुतिमाह—अथ हेत्यादिना ।
अथशब्दोऽत्र याज्ञवल्क्यस्य ज्ञानोत्तरमपि जीवन्मुक्त्यर्थं संन्यासस्वीकारप्रयोजकचिन्ताविशे-
षानन्तर्यार्थः । सा च चिन्तोक्ताऽऽत्मात्मपुराणे सप्तमाध्याये मैत्रेयीब्राह्मणव्याख्यानावसरे
याज्ञवल्क्यवाक्यैः—

अहो निष्पन्नयोगोऽपि सङ्गात्पतति निश्चितम् ।

अहमेतादृशो विद्वान्नरकोऽत्र यतः स्थितः ॥

नरको स्त्रीरूपे, नरकयदगुचिपादिना दुःखे निपत्य इत्यर्थः । इदमपि तत्रैवोक्तम्—
'मूर्तिमानेव नरको द्विपाद्योभिर्दिर्तास्तिः' इति । मोक्षार्थमेऽपि—

अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं यदवामुगम् ।

सुरपारा निपं सर्वो वहिरित्येकतः स्त्रियः । इति ॥

अयमर्थः—अन्तकादयो नरापि यदुःखं जनयन्ति तत्तुर्यमेकाऽपि स्त्री यावदुपगता चेन्नश्वरत्वायदम्भान्नित्राद्विरहेणातथा चेत्सहसासेनापि दुःखं जनयिष्यत्येवेति । अपि चाऽऽम-
पुराण एव—

कामक्रोधादिस्ममर्गादगुहं जायते मनः ।

अगुह्ये मनसि ब्रह्मज्ञानं तद्य विनश्यति ॥

महानाते स्थितो दीपो यथा कार्यकरो न हि ।

सङ्गे सति तथा ब्रह्मज्ञानं कार्यं करोति न ॥ इति च ।

कार्यमत्र पुनर्ग्रन्थस्याहताप्यासानुदय एव पवनो भूमिकारूपा जीवन्मुक्तिः, सकार्यका-
ज्ञाननिःशेषनाशसततानुमथानद्वारेति यावत् । तथा च प्रतिग्रन्थविशेषेण प्रतिबद्धस्य ब्रह्म-
ज्ञानस्य निरक्ताशानुत्पादकत्वमेव गणिमन्त्रादिना प्रतिबद्धस्य बह्वेस्तृणादिदाहानुपादकत्वम-
दित्याशयः । एवमेवेति संक्षेपशारीरकेऽन्वयव्यतिरेकान्म्याम्—

पुरापापराधमन्त्रिणा धिपणा निरवयवभुद्दयाऽपि यथा ।

न फलाय भर्जुविषया भवति श्रुतिसंभवाऽपि तु तथाऽऽमनि धीः ॥

पुरपापराधविगमे तु पुनःप्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ।

गणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पात्रकाद्भवति धूमलता ॥ इति ।

अयमाशयः—प्रतिग्रन्थकाभावस्योत्तेजकाभावविशिष्टतदभावस्यापि वा यावत्कार्यत्वान-
ष्टिन्नं प्रति कारणतय सर्वसमतमेवेति प्रकृते ज्ञानस्योत्पत्तिः प्रमाणासंभावनादेः साधनविप-
रीतभावाद्भादेः प्रतिबन्धकत्वमनुत्पाद्यन्तर तत्फलीभूतपञ्चम्यादिभूमिकारूपतत्फलात्मकजी-
वन्मुक्तिमुख प्रति निरक्तासंभावनादिसंस्काराणामपि प्रतिबन्धकत्वम् । भर्जुप्रत्यक्षप्रमोत्तर-
मपि 'भर्जुर्मृतः पिशाचो जातः' इत्यमालयाक्यजन्यसंस्काराणामसंभावनादिरूपाणां
प्राग्वत्तन्मैत्र्यादिलुप्तप्रतिबन्धकत्वमुचितमेव मण्णादिप्रतिबद्धाग्निदन्वयादिना । अत्राप्यग्ने
ज्ञानरक्षाप्रकरणे मूरितरमुपपादयिष्यत्येवाऽऽचार्याः । हकारस्त्वग्रधारणे । उक्तचिन्तानन्त-
रमेव यावदल्क्यो मुनिः । अन्यदृत्तं, गार्हस्थ्यमिन्नं पारमहंस्यरूपं वृत्तम् । उपाकरिष्यन्,
शीघ्रमेव चिकीर्षुः सन् । मैत्रेयीति ज्येष्ठपत्नीनामन्वयः । अरे इति भार्यात्वान्नीचसंबोधनम् ।
अरे मैत्रेयि, अहमस्माद्वर्तमानाद्गार्हस्थ्यलक्षणात्स्थानादाग्रमात्रजिष्यन्पारित्राज्यं कारिष्यन्नसि
वै इति निधये । पारमहंस्यमनुष्ठानमहमुद्युक्तोऽस्येनेत्यतोऽनुमोदनमेव मह्यं देहीत्याभि-
प्रायः । तदुक्तं वार्तिके—

नित्यत्वादत्रापि पूर्वसम्बन्धेण साफ नित्य एवास्तिरिति वाच्यम् । उत्तरवाक्ये केचिद्विद्वांस इति निर्णायकसाम्योक्तविद्वा उच्येन निश्चेयितव्यात् । तस्मादुक्तमपुराणवचनं चिन्त्यमेवेति चेत् । तद्वचनस्य युगान्तरस्वीकारात् । युगांतरे तु स्त्रीणामप्युपनयनादिकं निर्णयसिन्धु तृतीयपरिच्छेदे सप्रमाणं निर्णीतं तद्यथा—यत्तु ह्यरीत—द्विविधा स्त्रिय । ब्रह्मणादिन्य सञ्चोपपन्नम् । तत्र ब्रह्मवादिर्नानामुपनयनमर्गधनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भिक्षुचर्येति । सञ्चोपधूनामुपनयनं तृत्या निग्राहं कार्यं इति । तद्युगान्तरनिषेधम् ।

पुराणस्येव नारीणां मीचीनधनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदस्य सावित्रवाचनं तथा ॥

इति यमोक्तैरिति । ब्रह्मणादिन्यं पूर्वपुण्याकारमात्र एव वैराग्यादिना ब्रह्मनिचारपरा । एतेन मुक्तभाषास्त्रिदण्डादिलिङ्गकं सन्त्यासं सूचितो मोक्षधर्मैरुपपन्न एव । तद्यथा—

अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ।

महीमनुचचारैका मुलभा नाम भिक्षुकी ॥

इति समुपपन्नम्—

तदेतस्मिन्नधिष्ठाने सनादं धूयतामपम् ।

छत्रादिषु निमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ इति ।

जनकस्य राज्ञस्तनु योगेन प्रणिष्ठयास्तस्यास्तत्र तेन सह सनादोऽयं वक्ष्यमाणस्त्वया धूयतामिति धर्मं प्रति भीष्मेण त्रिदण्ड उत्रादिस्थूलदेहोपकरणराहित्यं तयोरुक्तम् । तथाऽग्रे तया स्ववर्णकथनमपि तं प्रति कृतम्—

तत्र राजन्सवर्णाऽस्मि शुद्धयोनिरविच्छ्रुता ।

प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतं ॥

कुले तस्य समुपन्ना मुलभा नाम विद्धि माम् ।

साऽहं तस्मिन्कुले जाता भर्तयस्तति मदिधे ॥

निनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ इति ।

अत्र सवर्णैर्युक्तावनुपदोक्त्यमात्मी नारीपदं प्रार्णिकनारीपरं ज्ञेयम् । सञ्चोपध्वं, शीघ्र स्वामीष्टरकामुक्त्वा । एव च मैत्रेय्या कृतादियुगोपनयनोपनयनादिसत्त्वेऽपि विवाहोत्तरमेव ब्रह्मेकपरायणत्वेन बृहदारण्यकपठे ब्रह्मणादिनीमुक्तमतस्तत्प्रकरणगामपुराणवचनेन तादृशमेव वेदाध्यधिकाराद्युक्तमेव वेदवाक्येन ज्ञानकारयितृप्रतिपादनमिति दिक् । एव चोदाहृतसूतसहितावचनं प्रथमं कृतादियुगस्त्रीविषयं द्वितीयं तु द्वापरादिस्त्रीनिषेधमिति ज्ञेयम् । न चात्यवचनगतेन मार्गामैत्रेय्यादीनामपीति भाषवाचार्यटीकया सह विरोध इति वाच्यम् । तदारायस्य प्रवृत्तानुवृत्त्यात् । तत्र मार्गामैत्रेय्यादीनामपीत्यपि शब्दं प्रयुज्यतामा

चार्याणां यद्यपि गार्ग्यादीनां कृतादिमतत्वेनोक्तस्मृतिनशादुपनयनादिपूर्वकं वेदाध्ययनाद्यधिकारोऽस्त्येव तथाऽपि श्रुत्यादिप्रसिद्धत्वेन महाभागानामपि स्त्रीत्वसाधारण्येन वेदानधिकारमेवेकेचिद्विद्वांसो यदा वदन्ति तदा किमु यत्तत्त्वं द्वापरादिस्त्रीणामिति कैमुतिकन्यायस्यैवेष्टत्वाच्च । यथा—

ज्ञानिनामपि चेतासि देवी भगवती हि सा ।

कथंदाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

इत्यादौ ज्ञानिशब्दो योगरूढिम्या ब्रह्मनिष्ठपरः । 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः' 'ज्ञानी त्वामैव मे मतम्' इति च स्मृतेः, तस्य तु निर्मूलितमायातत्कार्यत्वेन तत्कर्तृकचेतःआकर्षणमनुपपन्नमपि सत्तद्विज्ञानामेव मायापारवश्यदाढ्यमपिना द्योत्यते तद्वत् । निस्तरस्त्वत्र मदीयसाहित्यसार एवापिशब्दविचारे बोध्यः । इदानींतनस्त्रीणां तु सत्यप्यधिकारे श्रवणादौ शूद्रसाम्यकैमुपसिद्धमेव । तत्रापि 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्या ब्राह्मणमप्रतः' इतिपुराणश्रानविधेर्ब्राह्मणपुरस्कारेण श्रवणाधिकारो न तु वेत्तम् । तत्रा सहस्रनामभाष्येऽपि 'शूद्रः सुखमनानुयात्' इत्यत्र शूद्रस्य पठननिषेधात्तन्वायेन स्मृपादे स्त्रीणां श्रवणमेवेति ध्येयम् । ध्यानादौ तु पत्याद्यनुज्ञया न कोऽपि बाधः । गार्गी तु ब्रह्मरादिन्यपि केनचिन्निमित्तेन प्रतिनञ्चनिदण्डसन्त्यासा युगान्तरगतत्वेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणी यदि जिज्ञासुस्तार्हि जनकसदसि ब्रह्मनिर्णयोऽयं भविष्यतीति तत्र गावा तादृशमाचार्यं घृष्टमस्तशयोच्छेदं करिष्यामीति धिया तथा व्यरहत्तवती । यदि वा त्रिदुषी तथाऽप्यप्राप्तजीवन्मुक्तिकेति ब्रह्मविद्येऽपि निजसशयस्कारसत्त्वेनाननाराजीवन्मुक्तिकस्य शुक्तस्य व्यासादेशान्निधित्वब्रह्मनिष्ठ्याकं जनकं प्रति प्रष्टुं गमनमिहास्या अपि जनकसदं प्रवेशपूर्वकं प्रश्नादिव्यवहारः सगत एवेति नियम्यते । नो चेत् 'निदाहं तत्फलमानं गार्गी त्रिदुरयोरपि' इत्याद्युदाहृत्यार्तिकसारविरोधः । तत्र हि तस्या पूर्वोक्तत्यागलक्षण एव सन्त्यासोऽङ्गीकृतः । तेन मुग्धेन त्रिदण्डादिलक्षणं सनेति सिद्धमेव । यदि सा कुमारी यदि बोद्धाहिता तदा निज्ञासुत्वादिसत्त्वेऽपि स्वातन्त्र्येण सदं प्रवेशायनुपपन्नमेव । यत्तु निषेधेति केचित्तत्रापि निरक्तशक्येन तन्मास्त्रिदण्डादिलिङ्गकसन्त्यासाभ्यामननिज्ञासायाः सत्त्वेऽपि सदं प्रवेशाययुक्तमेव । मुलभाष्यास्तु तादृक्सन्त्याससत्त्वाद्देशादिवशात्तथा व्यवहारः सगत एव । तस्माद्गार्गी नैष्ठिकब्रह्मचारिणीति स्वीकारे मुलमेव प्रश्नादिकं वेदशक्येन तत्प्रतिषेधेन त्यागामकं सन्त्यासश्चोपपन्न एव । अधिकं तु पुराणादीं तत्प्रथामालोच्य यथायथमपिरोधेन व्यवस्थापनीयं सूत्रिभिरित्यलं प्रमत्तानुप्रमत्त्येति सर्वं सुमद्गलमेव ।

एवमुदाहृते निद्रान्यासे तद्विषयेऽप्यामुक्तशक्यस्य भूतार्थसदत्वेऽपि 'प्रयोनतननुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्ररति' इतिन्यायन महप्रवृत्तिनिर्वाभूतान्यासमाह्वयनमनेतसा

क्यस्यैव 'शृणु' वरुणि । वरुणं पितरमुपससार । अवीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्यादिवाक्यानां भूतार्थवादत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिचात्सप्रयोजनप्रवृत्तिरोधित्वेनाद्वैतात्मतत्त्वातिफलकतज्ज्ञानजनकगुरुरूपसत्तिपूर्वकदेवान्तप्रवृत्त्यादिप्रधिकल्पकत्वमद्वैतसन्त्यासप्रधिकल्पकत्वान्न विधिनाक्यान्तरापेक्षेति मनसि निधायोक्तविद्वत्सन्त्यासान्दयकत्वदार्ढ्यार्थं बृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठकवाक्यं सवादयितुमुपक्रमते—

कहोलब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते—“ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” इति । न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयम् । पूर्वकालवाचिनो विदित्वेति क्त्वाप्रत्यस्य ब्रह्मविद्वाचिनो ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसङ्गात् ।

कहोलेति । कहोलेनामा मुनि । आम्नायते पूर्वजदेव तत्रापि विधेयत्वपर्यवसायिनाक्यवृन्दसमप्रयितत्वेनाप्येतृभिः पठ्यत इत्यर्थः । अथोपक्रान्तश्रुतिमेव पठति—एतमित्यादिना । श्रुत्यर्थस्तुक्तो मूलकारकताऽनुभूतिप्रकाशे—

ब्रह्मामनोर्यदेकत्वं ब्राह्मणद्वयनिधितम् ।
एतत्तमिति शब्दाभ्यां तदैकाल्पमनुयते ॥
अत्येति योऽश्वनायादीन्येतत्सर्गान्तरं पुरा ।
उदितं तं विदित्वाऽथ न्युत्तिष्ठत्येपणाश्रयात् ॥
ब्रह्मप्रश्नेन पृष्टे ते तद्बोधपटुसाधने ।
इति मन्योत्तरत्वेन व्युत्थानद्वयमुच्यते ॥
पूवं विदित्वा पश्चात् व्युत्थायैयन्वयाच्छ्रुतात् ।
निद्वसन्त्यास्त आभानि ब्रह्मविद्याफलामक ॥
व्युत्थापाथ विदित्वेति व्यन्ययेनाऽऽर्थिवान्वयात् ।
मिद्वो विविदिषन्त्याम स्यष्ट श्रुत्यतरेष्वसौ ॥
स्यामगोफं समिच्छन्तं प्रव्रजन्तीति वक्ष्यति ।
त्यागेनैकेऽप्युत नु प्रप्ता इत्यपरा श्रुतिः ॥ इति ।
पुरेयमिति पुरार्थं दारम्यीकारयान्ठनम् ।
वर्मणा माधने रिते तृण्यां वित्तैरणा मना ॥
लोकैर्यमिति देवादिश्रेयार्थोपननाऽर्थता ।
न कथिदन्यं ससार उत्ताडस्येयमाश्रयात् ॥
मनुष्यश्रेयः पुरेयं विनृश्रेयस्तु वर्मणा ।
विद्यया देवश्रेयश्चेत्यत्रानामप्राप्त्युक्तिः ॥

न्याय्यां वृत्तिं समुल्लङ्घ्य ताद्विरुद्धतया स्थितिः ।

व्युत्थानमुदितं राज्ञः सामन्तो व्युत्थितो यथा ॥

भिक्षया लक्ष्यते चर्या परिग्रहविवर्जिता ।

किं भोग्यं परिगृहीयात्सर्वभोग्येषु दोषद्वक् ॥

लोकत्रयार्थैः पणान्यो व्युत्थानं चापरिग्रहः ।

द्वयं बोधगहिर्नैव विदुषां न तु यत्नतः ॥

आनन्दैकस्वभावं स्वामात्मानं पश्यतः कुतः ।

कामः परिग्रहो वा स्याद्योऽकाम इति वक्ष्यति ॥ इति च तत्रैव ।

उदाहृतश्रुतेरर्थान्तरत्वमाशङ्क्य निरस्यति—न चेति । तत्र हेतू आह—पूर्वकालेति । ननु तर्हि व्युत्थानाय विदित्वेत्पापुदाहृतानुभूतिवाक्येन सह विरोधः, तत्रैतद्व्यङ्ग्यस्य विविदिपासंन्यासपरत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वादिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि तत्र मुख्यत्वेन विद्वत्संन्यासपरत्वमेव । पूर्वं विदित्वा पश्चाच्चित्वादिनोक्त्वा ततो व्युत्थाय विदित्वेत्सनेनाऽऽर्थिकान्वय-मुरीकृत्य विविदिपासंन्यासपरत्वममुख्यत्वेनैवोक्तम् । नो चेत्स्पष्टः श्रुत्यन्तरेऽप्यसाधिति किमिति श्रुत्यन्तरोदाहरणम् । तस्मादत्राऽऽर्थिकान्वयादुक्तो विविदिपासंन्यास इति द्विष्टः श्रुत्यन्तरे तसौ स्पष्ट इति नेदं तत्परमिति ।

द्वितीयद्वेतौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्रह्मविद्याचित्यमुक्तं तत्रार्थान्तरपरत्वमाशङ्क्य समाधत्ते न चात्रेत्यादिना—

न चात्र ब्राह्मणशब्दो जातिवाचकः । वाक्यशेषे पाण्डित्यवात्पमौ-नशब्दामिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिधे-त्याथ ब्राह्मण इत्यभिहितत्वात् । ननु तत्र विविदिपासंन्यासोपेतः पाण्डित्यादौ प्रवर्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाक्येन तिष्ठासेदिति चेत् । भैवम् । भाविनीं वृत्तिमा-भित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा कथमथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं प्रयुञ्जीत ।

तत्रैतं वै तमित्यापुदाहृतवाक्यशेषे विवृण्वहेतुमाह—वाक्येति । वाक्यशेषेऽपि विविदिपुः संन्यासेव ब्राह्मणशब्देनोक्त इति शङ्कते—नन्विति । तमेव वाक्यशेषे प्रदर्शयति—तस्मादिति । समाधत्ते—मेवमिति । तर्ह्युक्तब्राह्मणशब्दस्य का गतिरिति चेत्तत्राह—भाविनीमिति । तत्र हेतुमाह—अन्यथेति । यदि ब्राह्मणशब्दोऽत्र ब्रह्मविद्याची श्रुत्य-भिमतो न स्यात्तर्हि ‘अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः’ इति तत्त्वज्ञानसाधनान्याभिधाय

तत्त्वज्ञानोत्तरकालमाच्यथशब्दप्रयोगः श्रुत्या कथं वृतः स्यात् । तस्मात्तदन्यथानुपपत्त्यैव सिद्धमेतं वै तस्मिन्नादिपूर्वोक्तगम्यस्य विद्वत्संन्यासपरत्वमिति भावः । तदुक्तं श्रीमद्वार्तिककार-
पादारविन्दपरमः—

अन्यथानुपपत्तिर्धेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्ट्यद्यैष्टैमन्यं सैन सर्वत्रलाधिका ॥ इति ।

ननु प्रयश्चानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति गौतमेके प्रत्यक्षादीनि चचार्येण प्रमा-
णानि तथा च यद्यन्यथानुपपत्तिः प्रमाणत्वेन परिगणिता स्याच्चैद्वेदोऽपि तथा प्रकृतमार्गत-
याक्यार्थसिद्धिः । सैन त्वादौ न तथाऽस्तीति चेन्न । त्वदुक्ताक्षेपोऽदेव तद्वदितत्वेन तस्मिन्
तदभावात्तस्य मन्माता ग्रन्थेयादिन्देव व्याहृतत्वात् । तथाहि आपादकोपलब्ध्यैनाऽऽप-
कल्पनमन्यथानुपपत्तिः । सैनार्थापत्तिरित्युच्यते । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति
दिवाभोजनाभावाविशिष्टपीनस्याऽऽपादकस्योपलब्ध्यैनाऽपि रात्रिभोजनं कल्प्यत
इति । एव च प्रकृते तया यदाक्षितं यद्यन्यथानुपपत्तिः पृथक्प्रमाणं स्याच्चेतदोक्तगम्यार्थोऽपि
संभवेत्परं तु सैन तु तथा नास्तीति निरुक्तगम्यार्थोऽपि नैव सिध्यतीति तदेवान्यथानुप-
पत्तिरित्यतः स्फुट एव व्याधात । तस्मान्सर्वप्रामाणिकमूर्धन्योक्तगम्यार्थसिद्धान्यथानुप-
पत्तिप्रामाण्यापादितश्रुत्यार्थापत्त्या वार्णितगम्यार्थसिद्धिर्निर्गम्येति ध्येयम् ।

उक्तेऽर्थे बृहदारण्यकरूपप्रपाठकसमतिमाह—

शारीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासविधिविधासंन्यासौ स्पष्टं निर्दिष्टौ—

“एतमेव विदित्वा मुनिर्मवत्येतमेव प्रमाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव-
जन्ति” इति । मुनिन्धं मननशीलत्वं तच्चासति कर्तव्यान्तरे संभवती-
त्यर्थात्संन्यास एवामिधीयते एतच्च वाञ्छ्यशेषे स्पष्टीकृतम्—“एतद्ध-
स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रिपणायाश्च यित्तेपणायाश्च लोक-
पणायाश्च द्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति” इति । अयं लोक
इत्यपरोक्षेणानुभूयत इत्यर्थः । नन्वत्र मुनिरनेन फलेन प्रलोभ्य
विविदिषासंन्यासं विधाय वाञ्छ्यशेषे स एव प्रपञ्चितः । अतो न
संन्यासान्तरं कल्पनीयम् ।

शारीरेति । शरीरे देह आध्यत्मिकमन्येनह ब्राह्मण इत्याद्यभिमतृतया भगो जीवः
शरीरेस्त्वस्वरूपप्रतिपादक ब्राह्मणमपि शरीर तस्मिन् । तद्वक्तव्यमुदाहरति—एतमेवेति ।
आयं विद्वत्संन्यासपर द्वितीय तु विविदिषसंन्यासपरमिति विभागः । विविदिषसंन्यासपरमिति-

पादकनाक्यस्य प्रागेव तत्प्रकरणे मूल एवोदाहृत्य व्याख्यातमादत्र तत्प्रकरणाभावेऽपि न वन्न
मुनिरेनेयादिशङ्कानिरासाय सत्यासद्वय प्रतिज्ञाय वाक्यद्वये दाहरणमिति भावः । ननु मुनि
शब्देन प्रथमनाक्ये सत्यास्येव ब्रह्म इत्यत्र किं नियामकमियाशङ्क्य रूढ्यभावेऽपि योग
वृत्त्या तत्साधयति—मुनिर्वापिति । उक्तोऽर्थे वाक्यद्वयेपानुगुण्यमाह—एतच्चेति ।
तमुदाहरति—एतच्छ्रुत्वा स्मर्यतदि यादिना । अयमर्थः—एतमव विदिवा मुनिर्मवतीति पूर्वं
वाक्येऽद्वैतामत्तत्वमपरोक्षीकृत्य सत्यास्येव भवतीति निर्णीतम् । तत्र किं कारणमियाश
ङ्काया तदेतत्कारणम् । ह स्म वे निश्चयेनयम् । एतदिति । किम् । पूर्वं विद्वांसः ,
अतिक्वातकालीना ज्ञानिनः । प्रजा पुत्रादिरूपिणीम् । उपलक्षणमेतत्तद्वैकत्रयसाध्यसाधनादे ।
तत्र हेतुः—किं प्रजयेति । ‘सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जप्यो नायेन कर्मणा’ इति
श्रुते पुत्रादिसत्त्वे देवदत्तस्य मरणेऽपि तस्य पुत्रादिवर्तते इति जनश्रुधनमेव मनुष्यलोक
जयस्तादृशीर्त्या, परलोके किंचिसुखं यत्तु येषां नोऽस्माकमयमखण्डापरोक्ष आमाद्वयप्रत्य
गेव लोकः स्वप्रकाशशुखेरूपः संपादयतीति । शेषं तु ‘पुत्रपणेति पुनार्थं दारस्वीकारवा
ञ्छनम्’ इत्याद्युदाहृतानुभूतिप्रकाशनाक्येरेव व्यापत्तम् । लोकाशब्दस्य प्रवृत्तोपयोगिनमर्थ
माह—अयमिति । लोकेत्यतः इति लोकः । लोकेत्येव ध्यादिरप्यलोक्यत एवेति न वाय
म् । तथात्वेऽयमासाऽयं लोक इत्यामशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अयमेवार्थः उक्तो
व्याप्तिकसारे—

अपत्यै किं करिष्यामि सर्वदा दुःखहेतुमि ।

परमानन्द आमाऽयमस्माभिर्वक्ष्यतेऽनितम् । इति ॥

यन्निरासाय सत्यासद्वयवाक्ययोरप्युपन्यासत्तामाशङ्का प्रकटयति—नान्विति ।

खण्डयति—

मैवम् । वेदनस्यैव विविदिपासंन्यासफलत्वात् । न च वेदनमुनि-
स्वपरेकत्व शङ्कनीयम् । विदित्वा मुनिर्मवतीति पूर्वोत्तरकालीनयो
स्तयोः साध्यसाधनभावप्रतीतिः । ननु वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूप-
मवस्थान्तरं मुनित्वम् । अतो वेदनद्वारा पूर्वसंन्यासस्यैवैतत्फल-
मिति चेत् । बाटम् । अत एव साधनरूपात्संन्यासादन्यं फलरूपमेतं
संन्यासं वृमः । यथा विविदिपासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि
संपादनीयानि, तथा विद्वत्संपान्यासिनाऽपि जीवन्मुक्तये मनोनाशवा-
सनाक्षरौ संपादनीयौ । एतच्चोपरिष्ठात्प्रपञ्चयिष्यामः ।

मैवमिति । तत्र हेतुमाह—वेदनस्यैवेति । यदि मुनिव विविदिपासयसफलं स्यात्तर्हि

त्वदुक्तरीत्या निद्वत्सन्त्यासाभावोऽपि स्यात्तत्तु नाख्येवेत्येवकार्थं । वेदनमुनित्वयोरभेदे-
 नेष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रत्याह—न च वेदनेति । तत्र हेतु—विदित्वेति । पक्त्वा युक्ते
 पापस देवदत्त इत्यादिस्थले पचनभोजनयोर्यथा साध्यसाधनभावेन भेदस्तद्वदत्रापीत्यर्थः । ननु
 यद्युक्तरीत्या वेदनमुनित्वयो साध्यसाधनभावो भवदभिमतश्चेत्तर्हि सिद्धं न समीहितम् । तथा
 हि—यथाऽपूर्वद्वाराऽग्निहोत्रस्यैव स्वर्गं फलमेव त्रिनिदिपासन्त्यासस्य तत्तज्ज्ञानं फलं तद्द्वारी-
 कृत्य मुनित्वमपि तस्यैव फलमतो न निद्वत्सन्त्यासकल्पनेति शङ्कते—नन्वित्यादिना ।
 किमत्र मुनित्वं विद्वत्सन्त्याससहितमभिप्रेतं केवलं वा नान्यं । तदसम्भनस्य तच्चासति
 कर्तव्यान्तरं इत्यनेन प्रागेवोक्तत्वात् । आद्यस्त्वस्मदिष्ट एवेयङ्गी करोति—वाहमिति ।
 इष्टत्वमेव स्पष्टयति—अत एवेति । उभयसन्त्यासयोरुक्तरीत्या साध्यसाधनभावादेवेत्यर्थः ।
 ननु विद्वत्सन्त्यासस्यैव फलत्वे तदुत्तरं साध्याभावात्कृतकृत्यतैव । तथाचेदिष्टं तर्हि ' ज्ञात्वा
 देवं मुच्यते सर्वपापैः ' इत्यादिमोक्षफलत्वादित्युत्थादिनाथः । प्रागुक्तं यन्मुनित्वलक्षणं
 मननशीलनास्य तदपि च स्वस्य निर्विकेपेण सिद्धयर्थं विद्वत्सन्त्यासमपेक्षमाणं सत् ' एतमेव
 निदित्वा मुनिर्भवति ' इतिश्रुत्याऽऽक्षिप्तस्य निद्वत्सन्त्यासस्यैव फलत्वे दत्तजलाञ्जलिकं स्यादि-
 त्याशङ्क्य ज्ञानस्य तु फलमुक्तिरेव ज्ञानद्वारा प्रथमसन्त्यासस्येयार्थं फलमित्यङ्गीकृतोर्विद्वत्स-
 न्यासिनोऽपि मुनिन्याख्यजीवमुक्ते सपापन्वात्साध्यविशेषसाधनत्वस्य सन्त्यासद्वयेऽपि तुल्य-
 त्वाच्च न कोऽपि दोषलेश इति चोत्तयति—यथेत्यादिना ननु । किं लक्षणं मनोनाशादेस्त-
 त्साध्या जीवमुक्तिरपि विरूपा किंप्रयोनना चेत्याक्षिप्याग्रिमप्रकरणे तन्निरूपणप्रतिज्ञया
 समाधत्ते—एतदिति ।

एव बृहदारण्यकवाक्यौर्विद्वत्सन्त्यासे सिद्धे तत्र सन्त्यासिनस्तु कुटीचकादयश्चतुर्विधा एव ।
 तदुक्तं पाराशरमधर्वायि चातुर्विध्यं च भिन्न्या हारीत आह—

चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ता सामान्यालिङ्गिनः ।

तेषां पृथक्पृथक्ज्ञानं वृत्तिभेदाद्वृत्तं श्रुतम् ॥

कुटीचको बहूदको हसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थं प्रथमो हस्तो यो यः पश्चात्स उत्तमः । इति ॥

अयं तु पञ्चमो जात इत्यतस्तदतिरोधमाह सत्यपीत्यादिना—

सत्यप्पनयोः संन्यासयोरवान्तरमेवे परमहंसत्वाकारेणोकीकृत्य " चतु-
 र्विधा भिक्षवः " इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता । पूर्वोक्तयोस्तयोः संन्या-
 सयोः परमहंसत्वं जाबालश्रुतावधगम्यते । तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे स-
 ति याज्ञवल्क्योऽधिकारविशेषविधानेनोक्तकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदि-
 षासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रिणा यज्ञोपवीतरहितस्याऽऽक्षिप्ते ब्राह्मण्ये

सति पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ । अतो बाह्ययज्ञोपवी-
तामावात्परमहंसत्वं निश्चीयते । तथाऽन्यस्यां कण्डिकायां तत्र परमहंसा
नामेत्युपक्रम्य संवर्तकादीन्बहुविधान्वह्मविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्य
“अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः” इति विद्व-
त्संन्यासिनो दर्शिताः ।

उभयो परमहसत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य लघुजात्रालोपनिषद्भूतिरेव तत्र प्रमाण-
मिति प्रतिज्ञाय ग्रन्थगौरवमिषा तद्वत् कण्डिकाद्वयमरिखित्वेन तदर्थं सक्षिपन्समाधत्ते—
पूर्वोक्तपोस्तयोरित्यादिना । अत्राऽऽर्थिकमेव सन्यासद्वयस्य पारमहस्यं न तु शाब्दमि-
त्युक्त्या तत्रत्यामेव पञ्चमीं कण्डिकां प्रमणयति—**अथेति** । तदुपक्रमं दर्शयति—
तत्रेति । तत्र परमहंसा नाम सनर्तकारुणिश्वेतकेतुर्दुर्वासन्नभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरेवत-
कप्रभृतय इति वाक्यशेषेणेत्यर्थः । सनर्तको बृहस्पतेर्बन्धुर्महामारुते प्रसिद्धः । आरुणिस्त-
ल्लकः । उदालको हाऽऽरुणिरिति च्छान्दोग्यश्रुते । श्वेतकेतुस्तपुत्रः । श्वेतकेतु पुत्रमुना-
चेति च तच्छेषात् । दुर्वासास्तु प्रख्यात एव । ऋभुनिदाघौ तु ज्ञानरक्षाभिचारे मूल एवाग्रे
विपर्ययस्य निदाघ उदाहरणमित्यादिनोदाहृतौ । जडभरतस्तु श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे नव-
माध्यायमारभ्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तं समुपाख्यात एव । परं तु तत्र जडभरतमुपक्रम्य कुप-
टावृतकटिरपवीतनोरमपिणा द्विजातिरिति ब्रह्मन्बधुरिति सञ्ज्ञया तदज्ञजनावमतो निचचारेति
रहूगण उवाच ‘कस्व निगूढधरसि द्विजानां विभर्षिं सूत्रं कतमोऽनूत’ इति चेल्या-
दिवाक्यवशात्स्योपवीतवत्त्वलिङ्गाद्यपि पारमहस्यं न भाति तथाऽपि प्रकृतश्रुत्यविरोधार्थं
तदनन्तरं तत्तस्मिन्कल्पनीयमेव । दत्तात्रेयः प्रसिद्ध एव । रैतकोऽपि पुराणादितो ज्ञेयः ।
एवमेतेषां सर्वेषां संवर्तकादीनां मध्ये येषां पारमहस्यं पुराणादावुपलभ्यते न तत्र विवादः,
येषां तु नोपलभ्यते तेषामपि जडभरतन्यायेनोदाहृतश्रुत्यविरोधार्थं कस्यमेव विबुधैः ।
बहुविधानिति । अनेकरूपस्थितीनित्यर्थः । उक्तं हि स्वाराज्यासिद्धौ—

केऽपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरा मुग्धबालप्रमत्तोपमाश्वापरे ।

रागिणो भोगिनो योगिनश्चेतरे ज्ञानिना लक्ष्यते नेकरूपा स्थितिः ॥ इति ।

अत्र वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरत्वं प्रकृतश्रुत्युक्तपारमहस्यानुगुणम् । लोकासंग्रहमेवापीति
स्मृतैर्लोकसंग्रहार्थं प्रथमवर्णचतुर्थश्रमधर्मपरत्वमेव । अत एवोक्तं श्रीभारतीतीर्थैस्तृप्तिदीपे
विद्वदनुभवाभिनयपूर्णम्—

देवार्चनस्नानक्षोचमिक्षादौ वर्तता वपुः ।

तारं जपतु वाक्तद्वयलब्धाध्यायमस्तवम् ॥

निष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे निमज्जताम् ।

साक्ष्यह किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये । इति ॥

अन्यत्त्वप्रे स्पष्टी भविष्यतीति । ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानिति । यद्यपि ब्रह्मनि-
त्वेऽपि जीवन्मुक्तत्वं मनोनाशायभावे सति न समनेत्तदर्थं जीवन्मुक्तानितिपदसार्थक्येऽपि
जीवन्मुक्तानित्येवोक्तो ब्रह्मनिश्चयः विना तदसम्भारस्य प्रसिद्धत्वाच्च ब्रह्मविद इतिपदोपयोगस्तथाऽपि
कृतोपास्तित्वेन ब्रह्मविदोत्तरक्षण एव पञ्चम्यादिभूमिक्कारणन्यतमभूम्यपरिधितिलक्षणजीवन्मुक्ते-
रूपनित्यं द्योतयितुं ब्रह्मविद इति पदप्रयोगः । यथा नेष्कर्म्यसिद्धो द्वितीयाध्याये—

यथा जात्यमणे शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिरसा ।

सनिष्पसनिधानेषु घटादीनामविक्रिया ॥

इत्यत्र जात्येतिवन्मणेश्लेषेण तदनुपपत्तम् । यदि सामान्यमणिव्यावृत्त्यर्थं जातानत्युत्त-
मजाती भवो जात्य इति तन्न । शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिरसेति तत्कान्तिच्छटाया विशेष-
पणत्रयेणैव साधारणमणिव्यावृत्तिसिद्धेरिति शङ्का रनीट्यापि प्रायशो मणयः शाणादिनिघ-
र्पणाद्यैरेव कान्तिमन्तो भवन्त्ययं तु यदा जातस्तदारभ्यैवाचरितदीप्तश्चेतदीधितिमानिति-
द्योतयितुं जात्येति मणिश्लेषणम् । न चेति कल्पने मानाभावाः शङ्क्यः ।

सर्वधीव्यञ्जकस्तद्वत्परममत्तप्रदीपकः ।

सनिष्पसनिधानेषु धीवृत्तीनामविक्रिया ॥

ननु माऽस्तु वर्णादिचिह्नस्फुटता तथाऽपि शोचाचमनाद्याचारैर्णाद्यनुमान भवेदेवेति चेन्न । तदाचारस्याप्यस्फुटत्वादित्याह—अव्यक्ताचारा इति ।

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरित चरेत् ।

सदिग्व सर्गभूताना वर्णाश्रमविवर्जित ॥

अन्धवज्जडवच्चापि मूकनच्च गहीं चरेत् ।

इति निश्वेतरोनिबन्धलिखितपितामहस्मृते । ‘ अद्वैत समनुप्राप्य जडवद्वेकमाचरेत् ’

इति श्रीमद्गोडपादाचार्यपादपद्मपरागमचनात् ।

बुद्धतात्पर्यस्य लोकोऽय जडोन्मत्तपिशाचनत् ।

बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचनत् ॥

इति बृहद्वार्तिकोक्तेष्व तेषामाचारोऽप्यन्यत्र एवेति याव । एन चेत्किं यथेष्टाचारा नेत्याह—अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त इति । अप्रमादितोऽपीत्यर्थ । अत एवोक्तगौडपादी-यनाख्यादौ सादृश्यबोधको बर्तिर्जडवज्जडोन्मत्तपिशाचवदिति च संगत । सादृशाचरण दत्तात्रेयस्य दुर्वाससश्चोक्त मार्कण्डेये दत्तात्रेयात्रतारमरेगृहे प्रकृत्य षोडशाध्याये—

दत्तात्रेयोऽपि विषयान्योगस्थो बुभुजे हरि ।

दुर्यासा पितर त्यक्त्वा मातर चोत्तम व्रतम् ॥

उन्मत्तारूप्य समाश्रित्य परितन्ध्राम मेदिनीम् ।

इति । दत्तात्रेयस्य दुर्वाससश्चोन्मत्तवदाचरण प्रतिज्ञाय पुनरनुपदमेन दत्तात्रेयस्य कथं योगस्थत्वेऽपि त्रिपयभोगो येन ततोन्मत्तसाम्येऽपि नोन्मत्ततेव्याशङ्क्य तद्विस्पष्टयति—

मुनिपुत्रवृत्तो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसङ्गिताम् ।

अभीप्समान सरसि ममज मुचिर निम्ब ॥

तथाऽपि त महात्मानमतीवप्रियदर्शनम् ।

तत्सज्जुर्न बुभुक्षास्ते सरसस्तीरस्तथ्रपा ॥

दिव्यनर्पशते पूर्णे यदा ते न लजन्ति तम् ।

तप्रोत्सा सरसस्तीर सर्वे मुनिकुमारका ॥

ततो दिव्यान्तरधरा मुरूपा मुनिताम्रिनीम् ।

नारीमादाप वन्याणीमुत्तार जलान्मुनि ॥

स्त्रीसन्निवर्णिणे ह्येते परित्यज्यन्ति भागिति ।

मुनिपुत्रस्ततो योगी स्थास्यामीति विचिन्तयन् ॥

तथाऽपि त मुनिमुता न लजन्ति यथा मुनिम् ।

सत सह तथा नार्या मद्यपानमयापिन् ॥

सुरापानरत त ते सभायं तयजुस्तत ॥

इत्येवमनु मत्तरेऽप्यु मत्तत्रदाचरण स्पृग्मेव, सङ्गत्यागार्थं तथा कृतनात् । नोचेद्विष्व
घतारत्य योगित्व च तत्र तत्रेक्त बाधेत । तस्मद्दीश्वरत्वेऽपि लोकसप्रहार्यं सङ्ग त्यक्तु स्वकी
ययोगमाययेथ मुनिपुत्रप्रवचनार्थं प्रथयाचकारेति न कोऽपि दोष । ननु यद्यस्य मयादि नेनेष्ट
तर्हि कार्त्तरीयं प्रति कथमनेन मयादे स्वेष्टत्रोधन कृतम् । तथा ह्यत्राग्रे सप्तदशाध्या
यपर्यन्तमेवमुपाख्यायते—मुनिपुत्रेर्दत्तात्रेयस्य त्रिपरीताचरण धीक्ष्य तैस्तस्याग्रे कृते त्वेव चर्य
याऽसौ पृथ्व्या तपस्तेपे । तत कृतवीर्यनाम्नि वृषे दिव गते मन्त्रिभिस्तपुत्रमभिषेक्तु प्रवृ
त्तम् । तदाऽस्तमेरेन राज्य न कर्तव्यमतोऽहं तपसा सामर्थ्यं सपाद्य राज्यं करिष्यामि मेदा
नीमिति कार्त्तरीयोऽब्रवीत् । तदाऽसौ गर्गमुनिना त्व विष्ण्वनतार शत्रुप्रार्थनया हतानेका
सुर दत्तात्रेयनामान मुनिमेव सखाचलद्रोण्यां तदाश्रमे गत्वा समाराधय येन दाघ्नमेव तद्वर
प्रसादेन सिद्धाखिलमनोरथ स्या इति । तत कथं शक्रेणासौ प्रार्थित किमर्थं वेति कार्त्त
रीर्यपृष्टेन गर्गेणोक्तम् । असुरप्राप्त्यादि द्राचैर्दत्तात्रेय प्रत्यागत्य गन्धर्वादिगीयमान लक्ष्म्या सह
विलसमान सुरापाननिरत त नमस्कारादिभिरभिपूज्य मयाद्युपचारान्समर्थं तपृष्टार्माष्टैस्तै
स्वासुरभय तस्मै निवेदित श्रुत्वा तेनोक्तम्—‘मयासक्तोऽहमुच्छिद्यो न चैनाहं जितेन्द्रिय ।’
उच्छिद्योऽपवित्र । ‘कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवा शत्रुपराभयम्’ । ततो देवा ऊचु —

अनघस्य जगन्नाथ न लेपस्तत्र विद्यते ।

विद्याक्षालनसिद्धान्तनिनिष्ठज्ञानदीधिते ॥

विद्यया ब्रह्मा मक्यत्रिपयकनैसर्गिकमायावृत्तिनिरोपामकृपा नियञ्जाननत्वेन स्वाभाविक्या
प्रमया यक्षात्मनमन्यशरणाना भक्ताना करणोद्भवादन्त करणमलनिराकरण तेन सिद्धान्तो
द्वेतमिष्या वपूर्णकाद्वेतब्रह्मा मैक्ये विषये निविष्टा प्रविष्टा ज्ञानदीधितिर्निरक्तभक्ताना शक्तिपात
जातायामहं ब्रह्मास्मीति चरमवृत्तौ स्वरूपभूतमूलस्थज्ञानसूर्यप्रतिष्ठया येन स तथा तत्सद्बु
द्धावित्यर्थ । दत्तात्रय उवाच—

सत्यमस्ति मुरा विद्या ममास्ति शुभदर्शिन ।

अस्यास्तु योषित सङ्गादहमुच्छिद्यता गत ॥

स्त्रीसभोगोऽतिदुःखाय स सत्येनापसेवित ।

सत्येन प्रपक्षेणेत्यर्थ । मयेति शेष ॥

देवा ऊचु —

अनघेय मुनिश्रेष्ठ जगन्माता न दुष्यति ।

या सा विद्या तत्र विभो सर्वस्य हृदि स्थिता ॥

यथाऽङ्गुमाळा सूर्यस्य द्विजचण्डालसङ्घिनी ।

एव वदतो देवास्तुष्टोऽसौ तानसुरानाहवायाऽऽहूयात्राऽऽनयन्वामित्यादिशत् । ततस्तथा कृतमद्भिस्तैरानीतैरसुरैर्लक्ष्मीरेव दत्तात्रेयवामपार्श्वस्था लुम्बै शिबिकायामधिरोप्य शिरसि धृत्वा किञ्चिन्नीता । ततो निकटागतान्देवान्दत्तात्रेय किञ्चिद्विहस्य यच्छिरोगता लक्ष्मीस्ता-
न्सजयतीत्यतोऽब्राह्मैर्हन्तव्या एवेतेऽसुरा यतस्ते मया निर्वाय्याः सपादिता इति समुपादि-
शत् । ततो देवाः सद्यो दैत्यान्हत्वा स्वर्गमगमन् । अतस्त्वमपि तथा कुर्विति गर्गनाक्यात्का-
र्तवीर्योऽपि तत्र गत्वा—

पादसगहनाघेन मयाद्याहरणेन च ।
स्त्रक्चन्दनादिगन्धाम्बुफलाद्यानयनेन च ॥
तथाऽन्नसाधनैस्तस्य उच्छिष्टापोहनेन च ।
परितुष्टो मुनिर्मूप तमुवाच तथैव स ॥
यथैवोक्ता पुरा देवा मद्यभोगादिवृत्सनम् ।

तत कार्तवीर्यः प्रणिपत्य—

देनस्य हि पुराणोऽयं स्वा माया समुपाश्रितः ।
अनघस्य तथैत्रेय देवी सर्वभर्त्राऽऽणि ॥

अरुणिर्यथा बह्व्युत्पत्तिस्थान तथेय देवी सर्वभावा चित्त्वान्मायात्वाद्वा यथाक्रम विवर्त-
परिणामाभ्यामन्यतरेण वादेन सर्वस्यानादिपदकभिन्ननिखिलपदार्थस्य भव उत्पत्तिर्यस्याः
सकाशात्सा तथेत्यर्थः । यद्वा सर्वभवारणिरित्येक पदम् । सर्वस्य भवस्य ससारस्यारणिवद्बु-
त्पत्तिस्थानमित्यर्थः । तेन ससारस्याग्निवद्ब्रह्मत्वेन दु खैकहेतुत्व ध्वनितम् । ततस्तुष्टोऽसौ—

वर वृणीष्व गुह्य मे त्वया नाम उदीरितम् ।

नाम प्रसिद्धम् ।

तेन तृष्टिं परा जाता त्वय्ययं मम पार्थिव ।
ये च मम पूजयिष्यन्ति मन्त्रधर्मादियिर्नराः ॥
मासमद्योपहारैश्च मिथ्यनैरात्मसमैः ।
लक्ष्म्या समेत गीतैश्च ब्राह्मणानां तथाऽर्चनैः ॥
वाद्यैर्मनोहरैर्वीणावेणुशङ्खादिभिस्तथा ।
तेषामहं परा पुष्टिं पुत्रदारधनादिकम् ॥
प्रदास्याम्यनघूतश्च करिष्याम्येव मान्यताम् ।

एव तद्वाक्यं श्रुत्वा ततोऽभीक्षितवरानवाप्य कार्तवीर्यः सार्वभौमोऽभूदिति । तस्मादुक्तना-
म्यनरात्कथ्यत एव मयादे स्वेष्टवबोधनादुन्मत्ता एव दत्तात्रेयादयो न तून्मत्तदाचरन्तोऽपि
वस्तुतोऽनुमत्ता इति चेन्न । एतस्यापि सुरादिवक्तामुद्गजनप्रज्ञानार्थत्वात् । तथात्व तु मया-

सक्तोऽहमिन्यादिना स्पष्टमेव । नोचेदग्रेऽलर्केण ब्रह्मजिज्ञासुना यदा तदर्शनं गृहीतं, तदा न तेन तं प्रति मयादि प्रदर्शितमियुक्तमत्रैकत्रिंशाध्याये,—

ततः साधुसपरं चिन्तयन्पृथिवीपति ।

दत्तात्रेय महाभागमपृच्छपरमार्तिमान् ॥

त समेय महाभागमरुन्मपमसङ्गिनम् ।

प्रणिपत्याभिसंपूज्य यथान्यायमभाषत ॥

इत्यादिना, तद्व्याप्येत् । प्रयुतासङ्गिनमित्यनेनान्तर्हि सङ्गशून्यत्वमेवोक्तम् । न चान्तः-
सङ्गराहित्यमेवोक्तमिति साप्रतम् । तथात्वेऽकल्मषमियङ्गदृष्ट्याऽपि पापनत्वाभावाभिधायक-
पदानर्थक्यप्रसङ्गात् । किंच वर वृणां प्वेतितरचने यतस्त्वया मे मम गुह्य रहस्य नामेति
प्रसिद्धं यथा भवति तथोदीरितम् । ‘ देवस्य हि पुराणोऽयं स्वा माया समुपाश्रित ’
इत्यादिनाऽव्यक्तलिङ्गत्वादिना स्थितस्यापि मम वास्तविक स्वरूप प्रकटितं तेन हे पार्थिव
सहस्रार्जुनाय त्वयि मम परा तुष्टिर्जातेति निरतिशयसत्तोपकारेण सुरापानादिवैपरीत्याना-
दरेण नैजनास्तनरूपज्ञानप्रकटयितृष्य ग्रन्थश्चमेव वदता ये च मा पूजयिष्यन्तीत्यादिवाक्यानां
प्रसिद्धो योऽयं मया व्यवहारोऽङ्गीकृतः स्वासाङ्गित्वाथं तपरिपालनोपयोगिगन्धाद्युपचारदातृ-
ष्वपरा मम तुष्टिः स्यात् । अत एवोदृष्टशरीररूपरूपपुष्टिपुत्रधनकामिन्यादिदानेन मान्यता-
मेव तेषां करिष्यामीत्येहिकमेव फलं तदपि प्ररोचनार्थमेव यतस्तादृशुपचरं मेम स्वरूपगो-
पनमेतु मुख्यमिष्टं न तु तैरक्तकलाजातिरपीति रहस्य स्पष्टमेव प्रकटितं तदपि बाधितं
स्यात् । तस्मात्पूर्वोत्तरप्रत्यस्वारस्यादनुगमत्ता उन्मत्तगदाचरन्त इतिश्रुत्या द्योतितं जीवन्मु-
क्तानां सङ्गत्यागार्थमेवोन्मत्तवदाचरणं न तु विषयलम्पटत्वेनेति तसुस्थमेव । एव च तत्त्व-
निदा यथेष्टचेष्टाऽप्यस्तु का क्षतिर्मित्यादिति प्रष्टव्यस्तु देवाचिददृष्टशास्त्ररहस्यानाम-
नुपासितसद्ब्रह्मचरणानां किंचिच्छ्राम्यासाभासवशेन जीवन्मुक्तमानिना पापाण्यत्संसारसा-
गरे स्वपरनिमग्नजननफलां भूरितरं वर्तते । तत्रैव विचार्यते । किं तत्त्वनिदा यथेष्टचेष्टा-
ङ्गीकारं श्रुतेर्युक्तेरनुभूतेर्ना । अत्रेऽपि किं निधिनशार्धनादवशाद्वा । नाऽऽद्य । यथे-
ष्टचेष्टानियन्नुपलब्धात् । न भवन्नेत्यावर्धवदवशाद्वा त्रिसन्ध्यायेन तत्कल्पनेऽपि त्वद-
भिमतयथेष्टचेष्टानिधानासिद्धे । तत्त्वविदो हि पुण्यफलपेक्षाभावाद्बिधिवैक्याभावाच्च यथे-
ष्टचेष्टामङ्गी करोषि यदि पुनर्विधिपरमस्य तस्य तदानीं तद्ब्रह्मत्युप्युक्त्युपपत्तेः पुनर्जन्माप-
त्तेश्च । नान्य । तस्य स्मृतिमात्रपरत्वेनोपशीर्णत्वात् । न द्वितीय । तादृशुपक्यभावात् ।
प्रत्युत ब्रह्मनिष्ठो यथेष्टचेष्टाशून्यत्वे सति सचेष्टशायी संस्करैरुपराधीनशरीरत्वादक्षिणान-
र्तब्रह्मिणुदालवक्रवदित्यदिश्वक्रुकिनहस्ततत्पञ्च । न च ब्रह्मविद्येयथेष्टचेष्टाविशिष्टः
पुण्यश्रुत्येव द्विधिवैक्यार्थमात्रावधारयति युक्तिः साधिकऽप्यस्तीति बाध्यम् । तत्र हेत्वो-
त्तोपाधिश्चात् । उपाधिस्तु मायिगन्धः । तस्य यथेष्टचेष्टैर्निष्ठवत्त्वं यप्रकृतपुण्यै

साध्य तद्व्यापकत्वेन साधन यत्पुण्यादीति हेतुद्वय तस्य बाले विद्यमानत्वेन मायितस्य तत्रा विद्यमानत्वात्साधनान्यापकत्वादुपाधित्वम् । तस्मान्नात्र युक्तिलेशोऽपि । तृतीये तु किं प्राचामनुभूतिरत्र मानमाधुनिकाना वा । आद्येऽपि किं जीवकोटिनिविष्टना यद्वेश्वरकोटि- निविष्टानाम् । चरमे तु—

वर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।

तैजस्यसा न देवाय बह्वे सर्वमुद्यो यथा ॥

इति दशमस्कन्धे श्रीकृष्णस्य गोपिकात्रिलाससर्पके परीक्षिता समाहिते श्रीशुकनचना- ष्ठीकृष्णादीना तेषामर्चनादयद्भक्त्यनोवमाहात्म्यप्रत्यापनार्थमेव स्ववशवर्तिमायवै- ब्रजालिख्य तयाप्रदर्शनमात्रपरत्वेन नित्यसिद्धज्ञानत्वेन वा मायापारवश्यराहित्येन कर्मादिजन्यसंस्काराधी- नशरीरप्रभृतिराहित्येन वा यथेष्टाचारशब्दितनिधिनिषेधनिरोविचारितस्य तत्र सत्त्वादनुदाहरण- त्वमेव । न च धर्मव्यतिक्रम इति व्यदुदाहृत एव प्रकृतवाक्ये विध्यादिनिरोधिव तदाचारस्य स्पष्टमेवेति वाच्यम् । लोके तथा प्रतीतानुपश्रवणा विध्यादिप्राप्तेरवागावेन तद्विरोधिनस्य दूरोत्सारितवात् । नन्विति चेदिष्टापरितरमदादीनामपि ज्ञानिना क विध्यादिप्राप्ति । सय, नैनास्ति विध्यादिक तादृङ्गानोत्तर तथाऽपि पूर्वं तु जीवदशाया तारिथतमेन तत्सक रैरेव यावदेहपतन चेष्टासमवात्, नेनेश्वरसाम्येन यथेष्टचेष्टावैशिष्ट्यम् । न वस्तु सत्कारमात्रपराधी- नत्व ज्ञानिशरीराणां तथाऽपि ससारस्यानादिनादतीतजन्मगततादृक्ससारसभनसत्ता पुनरपि तादृस्यमेवेति चेन्न । वर्तन्यायेन निकटगतसंस्कारस्यैव बलवत्तत्वेन कार्यकारिणात्तस्य त्वलन्ताशुभत्वस्य ' कर्माशुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ' इतिपतञ्जलमृते ।

तत्र त बुद्धिसंयोग उभते पौर्वोद्विक्कम् ।

यतते च ततो भूय सासिद्धौ कुरन्दन ॥

पूर्वाम्भासेन तेनैव हिमते क्षनशोऽपि स ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥

प्रयनायतमानस्तु ये गी सशुद्धविल्लिय ।

अनेकजन्मससिद्धस्ततो याति पर गतिम् ॥

इति श्रीभद्रगवद्रीतोक्तेषु सिद्धवात् । बह्वीन्य यस्यायमशय । तथा हि—बह्वी ययपि प्रथमभङ्गुरदशाया भूमे सक्ताशास्तरत्न्येर्ष्व गच्छति तथाऽपि यदा प्रभृच्छा सती वृथादौ संवेष्टिता भवति तदा वेनचिसा तत समकृष्टाऽपि निकटगन्धवत्तरेष्टनसत्कारवशादथा क्षणाभिमुक्ता सती घेष्टत एव वृथादौ तद्वद्बहुपु जन्मसु निष्कामकर्मयनुष्ठानसाधनपरम्परया ज्ञानोदयप्राक्क्षणपर्यन्त परमशुद्धतमसंस्काराणामेव समीपवर्तिवाद्बलवत्तमनाच्च क नाम तत्तविदि हु संस्कारोदयलेशोऽपि । एतेन जीवकोटिनिविष्टानामिति प्रथमप्रमस्तोऽऽधुनि- कानामिति प्रथमद्वितीयोऽपि पक्ष प्रत्याख्यत । यत्तु जीवकोटिनिविष्टानामपि प्राचां यथेष्ट

चेष्टोपपादकं 'त्रिशीर्षिणं त्वाष्ट्रमहनमरुमुद्यान्यतीन्सालवृकेभ्यः प्रायच्छं वह्नीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्राह्मादीयानतृणमहमन्तरिक्षे पौलोमानृथिव्यां काळखाडांस्तस्य मे तत्र नलोमं च मा मीयते' इति कौपीतक्यां प्रतर्दनं प्रतीन्द्रवाक्यम् । तथाऽऽधुनिकानामपि तद्वोधकमानन्दल-
ह्यां श्रीमच्छंकरभगवत्पादपादपञ्चपरागाणाम्—

कदाचिच्छक्तीनां विकचमुखपद्मेषु कवला-
न्क्षिपंस्तासो वक्त्रात्स्वयमपि च गृह्णन्स्वमुखतः ।
तदद्वैतं रूपं निजपरविहीनं प्रकटय-
न्मुनिर्न व्यागोहं भजति गुरदीक्षाक्षततमाः ॥

इति वाक्यम् । तसु भिन्नतात्पर्यं न यथेष्टचेष्टोद्बोधकं ब्रह्मविदः । तथा हि—कौपीतकि-
याव्यस्वार्थस्तादुक्तोऽनुमृतिप्रकाशे श्रीविचारण्यगुरुभिः—

त्वष्टुः पुद्गो विश्वरूप आसीदेवपुरोहितः ।
स्थामिद्रोहं चकारासौ तं त्वाष्ट्रं हतनानहम् ॥
वर्तर्कभूद्ब्रह्महत्या न त्वसङ्गे चिदात्मनि ।
वेदान्तज्ञानहीनानां यतीनां हनने तथा ॥
लोकत्रये बहुविधानसुराहृतनानहम् ।
चिदात्मनोऽस्य मे तत्र नैव लोमापि हिंस्यते ॥
माहात्म्यं मम नैतत्स्यात्किंतु ज्ञानस्य तद्वेत् । इति ।

अत्र शामिद्रोहं चकारेति सापराधत्वेऽपि तद्धननाद्ब्रह्महत्या तु जातैवेति प्रसिद्धमेव
तथाऽपि सा कर्तारि चिदाभास एव न त्वसङ्गे चिदात्मनीति चिदात्मन्येकासाङ्गित्वम् । तथा
वेदान्तज्ञानहीनानामिति संन्यासित्वेऽप्यन्यात्मशाज्रेणाद्वैतात्मानुभवमसंपादयतां यतीनां हननेन
प्रेलोक्योपद्रवफारिबहुविधामुरविष्वसनेन तद्विज्ञानजन्यदोषेण चिदात्मनो मे न लोमापि
हिंस्यते नैवेष्ट्यदयस्यैव भज्यत इति । अत्रापि पूर्वजन्मसादीनां सापराधत्वेऽपि तद्विज्ञानजन्य-
दोषसंभवेऽपि चिदात्मन्येव कर्मलपागावः । तथा माहात्म्यं मम नैतत्स्यादिति तत्त्वज्ञस्य
माहात्म्यपरत्वमेवास्त्वं भूतार्थपादस्येति तद्वाक्यतात्पर्यविवरणात् । किंच कर्तर्कभूद्ब्रह्महत्येति-
वचनाद्विश्वरूपपद्मोत्तरमिन्द्रस्य ब्रह्महत्या तच्चातुर्विध्यविधानं ततो निजपुत्रवधकोपितेन त्वष्टा
वृत्रामुरसमुपादनं ततो विष्णुपस्थानं ततस्तदुक्तरीत्या वृत्रवधस्ततो ब्रह्महत्यापीडयदान्मान-
ससरोवरे सहस्रवर्षपुष्पं विसनिवास्त इत्यादि सर्वं श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धे समुपाख्याय

स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रेः ।

इष्टाऽभियन्त्रं पुरपं पुराणमिन्द्रो महानास विधृतपापः ॥

इति वचनेन 'तारति तारति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इति-
श्रुतेर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेनेन्द्रशुश्रुतेर्विश्वरूपादिवधोत्तरमेव प्रजापतिप्रसादादिन्द्रेणाऽऽमन्या

लब्धा तदुत्तरमेवायं प्रतर्दनं प्रति तदुपदेश इति नियम्यते । नोचेद्ब्रह्महत्यारूपपापस्य प्रत्यक्षमविर्भावस्ततो मीत्या सहस्रवर्षं विसतन्तुप्रवेश इत्याद्युपाख्यानस्यासांगत्तपत्तेः । तस्मादत्रायमाशयः—या त्वाष्ट्रवधजा ज्ञानात्पुरा ब्रह्महत्याऽभूत्ताऽपि कर्तारं चिदाभास एव न तु मय्यसङ्गचिदात्मनीति ज्ञानेन संचितासङ्गित्वबुद्ध्यैव तद्भंसः । तथा वेदान्तेत्युक्तेर्ब्रह्मलोकफलकोपासनब्रह्मज्ञानाम्यासब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारशून्यसंन्यासिनाम्

मृत्तोयैः शुष्यते शोभ्यं नदी वेगेन शुष्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥

इति पाराशरमाधवीये मनुस्मृतेः संन्यासमात्रेण तत्प्राक्तनपापानां शुद्धानपि तदुत्तरजात-
ज्ञाताज्ञातदुरितानां नाशनार्थं सालवृकादिभ्यस्तेषां संन्यासिनां भक्षणार्थं दातेन हनने
कृतेऽपि तथा लोकत्रयवर्तिनानाविधासुराणां च हनने कृतेऽपि । यद्यपीदं हिंसाद्वयमधिकार-
प्राप्तत्वेन धर्म एव तथाऽपि ' न हिंस्यात्सर्वा भूतानि ' इति श्रुतेः ' तमेव धीरो विज्ञाय
प्रह्नां कुर्वीत ब्राह्मणः ' इति श्रुत्यनुगृहीतत्वेन ज्ञानवन्तं प्रति हिंसात्मकस्य धर्मोपेक्षया जीव-
न्मुक्तिसुखात्मकसमाध्याख्यमिष्टपुण्यलुब्धहिंसाविधेरिव बलवत्तरत्वेन तदुद्बुद्धनास्त्वंजातक्रिय-
माणाद्यदुरिताश्लेषश्च द्योतित इति । ननु ' मनुष्याधिकारस्याच्छत्रस्य ' इति न्यायादि-
न्द्रस्य देवराजत्वेनैव पापोत्पत्त्यभावादिनाऽपि ज्ञानं तस्य यथेष्टचेष्टाऽभीष्टैव किमुत ज्ञानोत्तर-
मपि । न च तर्हि प्रकृतोदाहृतश्रीमद्भागवतवचनानिन्द्रकृताभ्यमेवात्मकस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चि-
त्तस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । तस्य लोकसंप्रहार्यत्वात् । अत एव पाराशरमाधवीये
देवानां कर्मानुष्ठानविचारं प्रकृत्य तत्र स्वस्वाधिशारनिर्वाहार्थं ते कर्माण्यनुतिष्ठन्तीति पक्ष-
मुक्त्वा प्राग्जन्मसु कृतपुण्यैरेव तदधिकारावासितद्भोगमिर्वाहादिसंभवादेव तदशयां कर्मफल-
रूपायां कर्मानधिकास्थितेन तदनुष्ठानस्याप्रयोजकत्वादित्यस्वारस्यं तस्मिन्पक्षे मनसि
निधायेदं पक्षान्तरमुक्तम् । अथ वा-त्वोपयोगाभावेऽपि मनुष्यान्प्रवर्तयितुं देवाः कर्माण्य-
नुतिष्ठन्तु ' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ' इति न्यायात् । अत एव सत्यसंक्रत्योऽपि
परमेश्वरो रामकृष्णायवतोरपु लौकिकवैदिककर्मनटनेनैव जगीधरवर्हादिति । तस्माद्यथेष्टचेष्टा
प्रतिपादकमेवोक्तकौपीतकीवाक्यमिति चेत् । सत्यम् । यद्यपि नैवारित देवानां नेन्द्रपणाद्विधि-
शास्त्राधिकारस्तथाऽपि निषेधशास्त्राधिकारस्तु तेषामन्यस्त्येव । नो चेत्सर्वज्ञमिरोमाणिभिर्गीत-
मादिभिर्निन्द्रादिभ्योऽहल्यागमनादिदुरितफलरूपप्रापप्रदानं कथं कृतं स्यात् । तस्मात्तादृगि-
तिहासप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिपुराणाद्यन्यथानुपपत्त्या देवानांऽपि निषेधशास्त्रोल्लङ्घने पापावश्यं-
भाव एव चक्ष्यः । यतः कौपीतकीवाक्यस्य यज्ज्ञानोत्तरं ज्ञानशाहात्म्याक्रियमाणाश्लेषत-
त्प्राक्तनसंचितध्वंसप्रतिपादनपरत्वं वर्णितं तत्सुस्यमेव । यत्तु श्रीमद्भाष्यकारिभ्यं कदाचिच्छ-
त्तीनामित्यादिवाक्यमाधुनिकानां ब्रह्मविदां यथेष्टचेष्टावोधकतया त्वयोदाहारे तस्यायमाशयः—
तत्र हि शक्तीनामिति शक्तिपदप्रयोगः कृतोऽस्ति । तदर्थस्तु मूर्तिमत्त्वोऽणिमाद्यष्टमहासिद्धय

एनेति निर्णयिते कुतः प्रकरणात् । अत्र रसोत्र आरम्भतो मुनिशब्दितयोगीन्द्रब्रह्मविदेन प्रष्टो न केनलज्ञानी तथा शक्तिपदान्यथानुपपन्नेय । तथा हि शक्तिपदं तावदचित्त्वे मण्य-
दिसामर्थ्ये शक्त लोकेऽयस्कान्तमणौ लोहाकर्षणशक्तिरस्तीति । ततः प्रष्टेऽपि तादृशोऽचि-
न्यसामर्थ्याय एव योऽत्र योग्यः पदार्थः स एव गौडः, स तु निरुक्तसिद्धास्य एव
सिष्यति । मुनिर्न व्यमोह भजतीत्यत्र मरुनर्गत्वाचिसुनिपदप्रथे गन्मननस्य तु चित्तैका-
ग्र्यसाध्यत्वेन यथा फलार्थमात्रे समारोपितेऽपि च्ययगन्धादिकं तदीयमानुषङ्गिकं फलं भवति
तद्वन्मननार्थमेव सपादितचित्तेकाग्र्यस्याऽऽनुपङ्गिकफलत्वेन गहासिद्धयष्टकायासिसमगात् । यद्वा
'पाण्डित्यं निर्विचयं बाल्येन तिष्ठतेत्' 'पाण्डित्यं च बाल्यं च निर्विचयं मुनिः' इति श्रुत्युक्तमुनि-
शब्दितप्यानसमाधिमानेन मुनिर्मर्यातीति नूतनारंरेगनुभूतिप्रकाशे प्रवृत्तश्रुतिविवृतौ 'मुनिर्प्या-
नसमाधिभ्या मनेद्धीवृत्तिशान्तये' इति प्रतिपादितवाच्यद्वयेण तु ध्यानदेश्चित्तनिरोधसाधनवा-
च्यप्राप्त्युक्तसिद्धयष्टरुस्य मुतरामानुषङ्गिकफलत्वेन सभवात् । तस्माच्छक्तयोऽत्राणिमाद्यष्टमहासि-
द्धिर्मूर्तिरूपा एव मुनिपदाभिप्रायेणोपलभ्यन्ते । अन्यथा कदाचित्त्वान्तानां कदाचिन्नारीणां कदा-
चिन्मुद्यानां कदाचिद्देवीनां कदाचिद्दामानां कदाचिद्दामाणामित्यादिप्रयोगः परस्त्रीणां मणिमन्त्रौ
पय्यादिमाहात्म्येनाऽऽकर्षणं सपाद्य जीवन्मुक्तो यथेष्टं निहरतीत्यर्थे विरक्षिते कृतं स्यात् ।
तत्रापि क्रमेण यावत्स्त्रीगुणप्रेक्षिष्ठं भानुर्पुमान् च तरणीव देवराजान्पतरस्त्रीत्वं रूपवतीत्य-
गुणवतीत्य च यद्यपेक्षितं तत्तत्समभवेत् । किं बहुना धर्मपत्न्योऽप्यत्र नैव वि[व]क्षिताः क
पुनः परपत्नीशङ्काऽपि तथात्वे कदाचिपत्नीनां कदाचिद्भार्याणां कदाचिज्जायानां कदाचिशा-
राणां कदाचिसाप्तीनामिति वा प्रयुज्येत । तत्रापि दारान्तपदेष्टु रस्त्रीसाधारण्यं साध्वीति-
पदे मुचरित्रात्वं च सभवेदेव । तथा तु प्रयोगजातं किमप्यङ्गत्वा शक्तिपदमेव प्रयुक्तम् ।
तस्मात्तदाशयवशादुक्तसिद्धिप्रह एव श्रेयान् । तस्मादत्रेव योजना-मुनिः कदाचिच्छर्त्तना
विकचमुखपद्मेषु कवळान्तरमुखतः क्षिपन्सस्तथा कदाचित्तासा वक्त्रात्स्वयमपि रन्मुखतः
कवळान्गृह्णन्नि यतो निजपरविहीनः तदद्वैतं रूपं प्रकटयन्त्यतश्च गुरुदीक्षाश्रिततमा अतो
व्यामोहं न भजतीति । मुनिः पूर्णोत्तरचनाद्वयानसमाधिमान् । कदाचित् । पूर्णसत्कारव-
शाद्रजोऽनृत्तिविशेषेण मूर्तिमतीभिरेताभिरणिमादिसिद्धिभिरहं परमोचरतया स्वैर निहरिष्यामीति
व्युत्थानसमये तासां लान्ण्यादिदर्शनेन त्रिपिने कुमुदिताम्रादिमुगन्धयति मलयमारते चैत्र-
चित्राश्रितचन्द्रचन्द्रिकारचिरे मुरसरिर्त्तरे परभृतभ्रमरादिमुररतधरणे सति कामोदयस-
पत्तौ सत्या न तु सर्वदा । तत्रापि शर्त्तना पूर्वाक्ताणिमाद्यष्टमहासिद्धिर्मूर्तीनां वधूनां न
स्वभ्यासाम् । विकचमुखपद्मेषु । विकचानि, निजब्रह्मनिष्ठयोगिश्रेष्ठत्ववशापरमादरेण सेवने-
त्कंठामिलापयितुं कार्यमिताविर्मृताधरपट्टदशनचन्द्रिकतयोत्फुल्लानि । एतादृशानि यानि
मुखान्येव पद्मानि तेषु तन्मथ्य इत्यर्थः । कवळान्, तदानींतनदिव्यताम्वलप्राप्तान् ।
स्वमुखतः, स्वीयवदनेन सार्वभौमिकवस्तुसि । एतेन निजवदनं तद्वदनं प्रति चुम्बनं

सयोज्य तत् स्वमुखेन दिव्यवर्चनितताम्बूलग्रासाक्षिपति न तु स्वमुत्पात्तत्र क्षिपति ।
 तथात्वे स्वमुखानिष्काश्य क्षिपतीति स्यात् , तनु वीभत्सरसद्योतकत्वेन प्रकृतशृङ्गाररसवि-
 रोधीत्यर्थः । क्षिपन्नर्पयन् । तथा कदाचिन्नितरा तामु प्रीत्यतिशयव्योतनेच्छया सयाम् ।
 तासा पूर्वेक्ताणिमाद्यष्टमहासिद्धिरूपमुग्धाना वक्त्राप्रत्येक तत्तदधूवदनात्सयमपि जीवन्मु-
 क्तोऽपि स्वमुखत एव निजपदनेनैव । न तु तामि स्वस्वरदनेनैतन्मुखे ताम्बूलकवलोऽर्पयितुं
 वाक्यते जीवन्मुक्तचक्रमूर्तनोऽस्यामर्यादाभीतिपारवश्यात् । एतेन तास्वस्य परमप्रीत्यतिशयो-
 द्योतते । कवळान् , तच्चरितदिव्यताम्बूलग्रासान्गृह्णन्ति स्मिर्कुर्वन्ति । यद्वा देवतास्वप्युक्त-
 व्यनहारो रागेकायत्त कथं फलीभूतविरागसालिनोऽस्य समुचित इत्यस्वरसात्कनलपदस्य
 स्वमुखतन्मुखयोः किरणेष्वेव ' तत्तच्चक्षुश्चक्षेभक्ष्येषु ' ' सुधावद्व्रणसैरपनचक्रौरैरनुसृत '
 इत्यादिकारिसमपरीत्या लक्षणा । तथा च न कोऽपि दोषः । यदि च तासानपि योगजध-
 र्मेकलब्धत्वेन स्वकीयात्वेन तथा च सोभयामिदिवत् ' धर्माविरुद्धो भूतेषु कागोऽस्मि
 भरतर्षभ ' इत्यादिस्मृते ' प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्ये ' इत्यादिश्रुतेष्व युक्त एव पूर्वेक्त-व-
 यहार इति विभाव्यते तदाऽधिकारिभेदेन व्याख्यानद्वयमपि व्यनस्थापनीयम् । तत्र प्रथम
 व्याख्यानं योगित्वेऽपि रागिनिष्य चरम तु तत्रे सति वीतरागनिष्यमिति द्वयम् । यतो
 यस्मात्कारणात् । निजपरविहीनम् । निज आत्मा परोऽनत्मा ताम्या निशेषेण ह्यन रहि-
 तम् । ब्रह्मण आत्मनस्याप्यनात्मनस्तुभिन्नरूपोपाधिप्रयुक्तत्वादस्तुतस्तु तस्याप्यभावात् ।
 अत एव तत् ' यतो वाचो निनर्तन्ते ' इत्यादिश्रुतिशिर सु वाक्यनसागोचरत्वेन प्रतिपादि-
 तम् । अद्वैत रूप, द्वैतहीन स्वस्वरूपम् । प्रकृत्यन् । अद्वैतात्मनस्तु मया करकलितामलकन-
 दलपञ्चापरोक्षतया ज्ञातमस्तीति कृतकृत्यतया देहेन्द्रियादिभिर्विषयभोगसपादने कृतेऽपि
 ममासङ्गादेतन्मूढस्यानन्दैकरसस्य न काचिदपि क्षतिरस्तीति मयाऽयं विलासो भवतीमि
 साक क्रियते न तु भवसौन्दर्यादिसौष्टव्याचित्यैश्वर्यपारदश्येनेति ता प्रति स्फुटीकुर्वन्नित्यर्थः ।
 नो चेदुक्तद्वैतरूपस्य स्वप्रकाशत्वेन सर्वदा स्पष्टपदगोचरत्वेनेन्द्रियप्रत्यक्षत्वरूपस्योद्वेगकरणस्य
 तु मुतरामभावाच्च । एव सत्कारवशाच्छृङ्गारसद्वारा ब्रह्मविस्फुटीकरणेन्द्रियसत्त्वेन तादृशग-
 रणशीलत्वेऽपि नास्य जीवन्मुक्तस्य योगिन्द्रप्रसादाद्ब्रह्मनिर्लेपेन पुनर्ग्रन्थ्युदयरुपाव्यासप्रस-
 क्तिरित्याह—गुर्विति । यतो यस्माद्वैतोर्गुरदीक्षाक्षततमा । गुरणा कृता दीक्षा गुरदीक्षेति
 शाकपार्थिवदिवन्मत्स । तथा क्षत तमो यस्य स । गुरपदमत्र च्छन्दोनुरोवेन निहि-
 तमपि

याचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्वपयस्यपि ।

स्वयमप्याचरेत्सु स आचार्य इति स्मृत ॥

इत्याहुकडशुणाचार्यभवेत् । नो चेत् ' सगुरर्थं क्रिया कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ' इति
 भगवता याज्ञवल्क्येन ' स्यान्निवेत्तादिदृष्टुः ' इत्यादिस्मिन् चोक्तकडशुणस्य निवेत्तादिभारम्योप-

नयनान्ते निर्याः कृत्वा साङ्गसार्धमेदोपदेशादिकर्तुगुरोः पित्रादिरूपत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वापत्ते ।
 'उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः' इति भगवच्छास्त्रवत्त्वेन 'मन्त्रव्याख्याहृदाचार्यः' इत्य-
 मरसिंहेन चोक्तं यद्विधिवत्सार्धमेददातृत्वं तथा मन्त्रव्याख्याहृत्त्वादि तत्पूर्वोक्ताचार्यलक्षणेऽ-
 रूप्येवेति प्रकृतोपयोगात्तस्यैव ग्रहः । तेन जीवन्मुक्तयोगीन्द्राचार्यप्रिचितचाक्षुष्यादिदीक्षानिर्मु-
 लितमूलाज्ञान इत्यर्थः । अतः, एतादृशाचार्यदीक्षाक्षपिततमस्त्वादेव । व्यामोहम् ।

क्षुत्पिपासादयो दृष्ट्य यथापूर्वं मयीति चेत् ।
 मच्छब्दराच्येऽहकारे दृश्यता नेति को वदेत् ॥
 चिद्रूपेऽपि प्रसज्येरस्तादात्म्याध्यासतो यदि ।
 माऽप्यास्त कुरु किंतु त्व विवेक कुरु सर्वदा ॥
 झटित्यध्यास आयाति दृढवासनयेति चेत् ।
 आनर्तयेद्विवेक च दृढ वासपितुं सदा ॥

इति चित्रदीपोक्तपुनर्ग्रन्थ्युदयापरपर्यायम् । धन्योऽस्येतादृशकानाख्यपुरुषार्थपराकाष्ठोप-
 भोगेनेति वा हा हतोऽस्मि ब्रह्मविदपि स्वलितनलक्षचर्यत्वात् ।

आरूढो नैष्टिक धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुन ।
 प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुष्येत्स आत्महा ॥

इत्यादिस्मृतेरारूढपतितत्वात्का मे गति स्यात् । 'किमहं साधु नाकरं किमहं पापम-
 करवम्' इति तैत्तिरीयश्रुत्युक्ततापापरपर्याय वा । विशेषेण मूलाज्ञाननाशेऽपि निपरीतमा-
 वनासस्काररूपेण आ ईषदपि मोह मुह वैचित्र्य इति धातोर्वपरीतचित्ततारूपमद्वैतात्मनि
 द्वैतात्मदुद्धिलक्षणमध्यास न भजति नैव तेष्वत इत्यर्थः । चाक्षुषी दीक्षा तूक्ता सूतसहितादी-
 क्ताया माधनाचार्ये प्रथमाध्याय एवाऽऽगमवाक्येन, उक्ता ह्यागमेपु चाक्षुषी दीक्षा—

चक्षुरुमील्य यत्तत्त्वं ध्यात्वा शिष्य समीक्षते ।
 पशुबन्धविमोक्षाय दीक्षेय चाक्षुषी मता ॥ इति ।

तथा बृहयोगनासिध्रेऽपि निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्धे श्रीरामे स्वरूपैकनिष्ठतयाऽस्तप्रज्ञात
 समाधिस्ये सति विश्वामित्रो वसिष्ठ प्रति तद्व्युत्पापन स्वमार्थार्थं देवकार्यार्थं च प्रार्थयन्
 विश्वामित्र उवाच—

हे वसिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महानसि ।
 गुरुत्वं शक्तिपातेन तक्षणादेन दर्शितम् ॥

इति शक्तिपातमुपक्रम्याग्रिमद्येके चाक्षुषी दीक्षोक्ता—

दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपया शिष्यदेहके ।
 जनयेद्यः समोऽंशं शान्तं स हि देशिक ॥ इति ।

अत्र टीका—ननु मया स्वशरीर त्यक्त्वा रामदेहं प्रविश्य कुण्डलिनीसंचारादिकं न कृतमेव तत्कथं त्वया शक्तिपातो ज्ञातस्तत्राऽऽह—दर्शनादिति । सत्यसकल्पानां त्वादृशां हृषादृष्ट्याऽपि सच्छिष्यस्य कुण्डलिन्या पट्चक्रभेदेन ब्रह्मरूपस्थितपरशिरसमावेशलक्षणो जीवस्योपाधिपरित्यागेन शुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्च शक्तिपातः सिध्यतीति भावः । देशिको गुरुरिति । अत्र दर्शनादित्युक्ते स्पष्टैव चाक्षुषी दीक्षा । तथा श्रीमद्भाष्यकारचरणारविन्द-परारौरपि श्रीशिवानन्दलहरीं चाक्षुषी दीक्षा परमेश्वरं प्रति प्रार्थिता । यथा—

त्वत्पादाम्बुजमर्चयामि परम त्वा चिन्तयाम्यन्वह
त्वामिहा शरणं ब्रजामि वचसा त्वामेव याचे विभो ।
दीक्षा मे दिश चक्षुषीं स करुणा दिव्यैश्वरि प्रार्थिता
शमो लोकगुरो मदीयमनस सौख्योपदेशं कुरु ॥ इति ।

सोऽयं चाक्षुष्यादिदीक्षया शक्तिपातं कर्मसाम्ये एव शिष्यस्य भवति नान्यथा । तदुक्तं सूत्रसहितायां यज्ञवैभवखण्डे—

तस्य शिष्यस्य विप्रेन्द्रा कर्मसाम्ये सति द्विजा ।
शाम्भवी शक्तिरत्यर्थं तस्मिन्पतति चिदने ॥ इति ।

एतटीकायामपि माधव्यामुक्तं सप्रमाणम्—

जन्तोरपधिमत्तनो सति कर्मसाम्ये नि शेषपाशपटलच्छिदुरा निनेपात् ।
कल्याणदेशिककटाक्षसमश्रयेण कारण्यतो भवति शाम्भवेधदीक्षा ॥ इति ।

आगमिका अप्याहुः—

अधर्मधर्मयो साम्ये जाते शक्तिः पतत्यसौ ।
ज्ञानागमिका परा शक्तिः शमोर्यस्मिन्निपातिता ॥ इति ।

अत्रैव योजना—आचार्येण शिष्यस्याधर्मधर्मयो साम्ये जाते सति शमोर्ज्ञानागमिकाऽत एव परा शक्तिर्यस्मिन्निपातिता शिष्ये निपात्यते चाक्षुष्यादिदीक्षाकरणद्वारा प्रेरितेऽस्मौ शक्तिस्तस्मिन्पततीति । ननु यद्यत्र शक्तिशब्देन वैश्याद्वैतचित्तिर्व्यक्षिता तर्हि तस्या स्वस्वरूपं ग्राहनन्तत्वादमूर्तत्वाच्च पतनासम्भवं, यदि च पदार्थान्तरं तर्हि ज्ञानागमिका-परेति तद्विशेषणद्वयं व्यर्थं स्यादिति चेत्तयम् । चिच्छक्तिरेवात्र व्यक्षिता परं तद्वैतानुरूपं यास्तस्या पतनादिकं त्वीपचारिविमेदः । तदुक्तम्—

शक्तिपातप्रकारस्य रहस्यात्तच्च कथनम् ।
मया मोक्षो रहस्यब्रह्मज्ञानमभ्यस्यति ॥

इति पूर्वोक्तशक्तिरतत्रयहस्यगन्तुमहितास्येकटीकायामेव मध्वनायके । अप्यत्र रहस्य-
स्याह—परमेश्वरस्यरहस्यभूतत्वेन सांगत्या परत्वेन पतनात्मकाऽऽव्यप्याऽऽत्मनि प्रगे-

प्रायश्चित्ता सा पञ्चगान्तृत्वेन निरोहिता सती द्वांशमन्स्वारेणाऽऽवरणागमे मलयभि-
 म्यतिमत्तदन्ती पतिरेन्दुरचरते । ऊर्ध्वदेशादप्येदेशप्राप्तिर्हि पानं न स्पृष्टं तादृशमन्याः
 संभवन्तीति । आगमेऽनुक्तम्—

व्यापिनी परमा शक्तिः पतिरेन्दुरचरते यथम् ।
 उर्ध्वादेशो गतिः प्राप्ता मूर्धन्यामरगस्य च ॥
 सत्यं सा व्यापिनी निन्या सहजा सिद्धस्थिता ।
 किञ्चिद्व्यं मल्लमदिप्राप्तस्थेषु संतृप्ता ॥
 पक्षपातेषु मुन्यता पतितेन्दुरचरते ॥ इति ।

नन्वेवं यदि शक्तिपानेन गणानप्यंस्तर्हि तं त्वोपनिन्दं पुनरं पृच्छानि । इति श्रुत्यादि-
 पन्नाम् ।

स्वाध्यायधर्मसंश्रित निजवेदनागवेदान्तभूमिगतादरपाटितं च ।
 संन्यासिना परहता गुरणोपदिष्ट साध्यान्महारचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥

इति धर्मसंक्षेपसारीरकाचार्यादिभिः शब्दापरोक्षमादाद्भीषरणं व्यर्थं स्वादिति चेन्न ।
 उक्तदीक्षादिद्वारा शक्तिपातेन ज्ञानप्रतिग्रन्धकथं समास्यं विरक्षितत्वेन ज्ञानोदये निरक्त-
 याक्यस्यैव स्मृत्यादिद्वारा साध्याप्रयोजयन्त्यात् । तदुक्तं सूतसंहितायां तत्रैव । तस्य शिष्यस्य
 विप्रैन्द्राः कर्मनाम्ने सर्वाभ्यादिभ्योऽन्तरम्—

तदा शिष्यस्य चिद्रूपे कल्पिता मोहरूपिणी ।
 माया दग्धा भवेत्किञ्चित्तदा पतति विग्रहः ॥

अत्र टीका माधवी—मोहरूपिणीति । शिष्यस्य चिद्रूपे स्वामिनि चिच्छक्तितरो-
 धायिका हेयोपादेयवियेकज्ञानमावृण्वती मोहामिका या मायाऽऽश्रिता सा सचिद्रूपिण्याः
 शिष्यस्य स्वामन्यभिष्यक्तायाः पराक्तेः प्रसादेन किञ्चिदपसरतीत्यर्थः । तदा पतति विग्रह
 इति । मायामग्ननिगन्धनो ह्यात्मन कर्तृभोक्तृत्वादिसंगन्धस्तथाविधस्याऽऽमनः स्वोप-
 भोक्तव्यमुत्तु पदेतुभूतपुण्यपापामकर्मनिगन्धनो भोगायतनभूतदेहेन संगन्धस्तथा च
 शक्तिपातेन मायाया अपसरणादामन कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंगन्धसंधिल्ये पुण्यपापनिमित्तस्य
 देहसगन्धस्यापि गलितत्वाच्चदभिमानाभावेन तत्पात इत्यर्थः । तदुक्तमागमे—

देहपातस्तथा कम्प परमानन्दहर्षणे ।
 स्वेदो रोमाश्च इत्येतच्छक्तिपातस्य लक्षणम् ॥ इतीति ।
 शिष्यस्य देहे विप्रैन्द्रा धरण्या पतिते सति ।
 प्रसादः शक्रस्तस्य द्विजा सजात एव हि ॥
 यस्य प्रसादः सजातो देहपातात्सानकः ।
 कृतार्थ एव विप्रैन्द्रा न स भूयोऽभिजायते ॥

इति श्लोकत्रयेण शक्तिपातकार्यादिकमुक्त्वाऽग्रे—

तस्य प्रसादयुक्तस्य विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

दहत्यविद्यामखिला तम सूर्योदयो यथा ॥ इति ।

नन्वेव यदि ज्ञानस्य स्वरूपोत्पत्तो य प्रतिबन्ध स शक्तिपातमात्रनिरस्यधेयस्य जिज्ञा-
सोस्तादृशाचार्यचरणलभाभावादिना न शक्तिपातस्तस्य का गतिरिति चेच्छृणु । शमाद्यन्तरङ्ग-
साधनै श्रवणादिभिरन्तरङ्गतत्तत्साधनैश्च श्रीगुरुवादिपरमभक्तिपूर्वक भूयोऽभ्यस्तै क्रमेण
प्रतिबन्धक्षयाद्वाक्यार्थानुसंधानाज्ज्ञान संपाद्य मुच्यत एव स । शक्तिपाते तु तात्क्षण एव
मुच्यत इति विशेष । एतदप्युक्त तत्रैवाग्रे—

शक्तिपातविहीनोऽपि सत्यमागुरुभक्तिमान् ।

आचार्योच्छ्रुतवेदान्त क्रमानुमन्येत बन्धनात् ॥

शक्तिपातेन सयुक्ता विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

यदा यस्य तदा तस्य विमुक्तिर्नात्र सशय ॥ इति ।

ननु पूर्वोदाहृतवासिष्ठवाक्ये दर्शनास्पर्शनादित्यत्र व्याख्याने टीकाकारेण सत्यसकल्पानां
त्वादृशा कृपादृष्ट्याऽपि सच्छिष्यस्येत्यादिना शक्तिपात सिध्यतीत्यन्तेन दर्शनादिसाध्यशक्ति
पाते सत्यसकल्पस्य चरणतोक्ता तथा चेद्विनैव दर्शनादिक करणामृतमयैकहारीराणां धीम
त्तद्रक्षकवर्तिचूडाचिन्तामणीनाममानिषादित्याभाव्यान्महावाक्यार्थोपदेशे दर्शनादिना शक्ति
पातसमावेशे च सुतरामनुसुकानां वदादिव्युत्थानावसरे कस्यचित्सच्छिष्यस्य स्मरणे
जातेऽस्य ज्ञानप्रतिबन्धव्यतोऽङ्गसैवासिविति सकल्पादेव पूर्वोक्तशक्तिपात स्यात्, तथा
मनसैव तदन्त करण प्रविश्य योगैश्वर्येण प्रत्यक्षीभूत ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक दुरित निरस्त
स्यादिति चेदिष्टापत्ति । अत एव भगवता वादरायणाचार्येण श्रीमच्छारीरकसङ्गकोत्तरर्माभासा
सूत्रे चतुर्याध्याये योगार्थैश्वर्य प्रकृत्य ' जगद्ध्यापारवर्जम् ' इतिसूत्रेण परमेश्वरतुल्यमेव
तस्योपासकयोगीन्द्रस्यैश्वर्यं भवति पर तु तत्र जगद्ध्यापारो नाम जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकरण
स्वातन्त्र्य यत्परमेश्वरे वर्तते तन्मात्रवर्जं तावन्मात्रहीनमस्यैश्वर्यं भवति, अन्यसकलमपि परमेश्वर
तुल्यमेवेति सूत्रितम् । किंच कुष्माण्डवाक्ये तन्त्रेऽपि दीक्षाकथनप्रसङ्गेन तत्रैविविध वदता भग
वता श्रीशक्रेणापि दीक्षादातुर्योगीन्द्रब्रह्मविद आचार्यस्य सत्यसकल्पत्व ध्वनितम् । तथाहि—

यथा पक्षी स्वपक्षाभ्यां शिरून्सर्गयेच्छनै ।

स्पर्शदीक्षोपदेशस्तु तादृश कथित प्रिये ॥

स्वापल्यानि यथा वृग्मी वीक्षणेनैव पोषयेत् ।

दृग्दीक्षारूपोपदेशस्तु तादृश कथित प्रिये ॥

यथा मत्सी स्वतनयाभ्यान्मात्रेण पोषयेत् ।

धेवदीक्षोपदेशस्तु मनस स्यात्तयाविध ॥ इति ।

तस्मात्तोऽयं मुनिरत्तत्क्षणशक्तिपातविशिष्टचाक्षुष्यादिगुरदीक्षाक्षततमा । अत एव
व्यामोह न भजति, तादृशज्ञानहीनो योऽदृतोपास्तिस्तत्त्ववित्स तु यत्किञ्चिद्व्यवहारेऽपि
व्यामोह भजत्येवेति भावः । तदयमत्र ज्ञानभेदसग्रह — तत्त्वज्ञान तावदेवमार्गं पौरुष चेति-
भेदाभिधिमम् । तत्र दैव ज्ञान स्थूलादिचतुर्विधशक्तिपातजन्यं तदजन्य चेतिभेदात्पञ्चवि-
धम् । तच्च साम्यासाम्यप्रदत्तभेदेन पुनर्द्विविधम् । एवमिदं दशविधं दैवज्ञानम् । आर्यं
चैकधैव । मानुषं पुनः सोपासनतन्त्रनिरपासनत्वभेदेन दैववद्भक्तिविधमपि विद्वान्तिथेति सर्वमेतौ-
भूयैकत्रिंशत्प्रकारकं तत्त्वज्ञानं भवति । एतद्वृत्तणादिकं तूक्तं मदीयाद्वैतामृतमञ्जर्यां सव्याख्या-
याम्—

तत्त्वज्ञानं त्रिविधं भेदाद्वैद्यार्थपौरुषत्वस्य ।

आर्यं च प्रातिभमिति वार्तिकं आर्यं न सङ्गोक्ते ॥ १ ॥

दैवार्थं पौरुषत्वस्य भेदाभिधिमं तत्त्वज्ञानमित्यन्यथ । देवेभ्यो भव दैवम्,
ऋषे स्वयंप्रभाताद्वैदाज्जातमार्थं पुरुषेभ्यो जातं पौरुषं तेषां भावस्तत्त्व तस्य भेदादुक्तोत्पत्ति-
सामग्र्यभेदानिप्रकारं ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः । नन्वेव भेदकल्पने किं मानमिति चेत्तैत्तिरीयकवार्ति-
कमेव प्रमाणत्वेनोपलक्षणविधया षट्सुक्तत्रैविध्ये हेतुमाह—आर्यं चेति । तथाहि—अहं
वृक्षस्य रोरित्यादिरूपस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं प्रकृत्याऽऽहुः श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणकमलप-
रागास्तैत्तिरीयोपनिषद्वार्तिके—‘त्रिंशद्भेदं ब्रह्मभूतस्य ह्यार्यं सददर्शनं परम्’ इति । त्रिंशद्भुक्तान्नामो-
महर्षेरहं वृक्षस्येत्यादिमन्त्रार्थभूतमद्वैतामज्ञानरूपमत एव परमत एव ब्रह्मभूतस्योक्त्यर्थेऽप्यु-
पदेशानपेक्षं सददर्शनं प्रादुर्बभूवेत्यर्थकमर्थस्योक्तमुक्त्वा ततस्तन्मन्त्रजपप्रयोजनादिकमभि-
धायाग्रे—

मुमुक्षोस्तत्परस्यैव श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ।

आर्यं च प्रातिभं ज्ञानमभिर्भवति मोक्षदम् ॥ इति ।

अस्य टीका श्रीमदनन्दज्ञानविरचिता—ईश्वरार्थेषु श्रौतेषु स्मार्तेषु च कर्मसु पञ्चभिः सधिनार्जि-
तस्यैश्वरायेत्येव तत्पर्येण प्रवृत्तस्य परिशुद्धबुद्धेर्मोक्षमेवापेक्षमाणस्याऽऽर्यं यथार्थं प्रातिभमुपदेशान-
पेक्षं मोक्षफलं ज्ञानमुद्भूतमिति वार्थः इति । अत्राऽऽर्यमितिपदं यथार्थमिति व्याख्यातम् । तथाथार्थं
वेद विनाऽप्यत्र नैकास्तीति हेतोर्मया ऋषेर्देवादिति व्याख्यातम् । तथा प्रातिभमिति पदमुपदेशा-
नपेक्षमिति त्रिभूतं तद्विज्ञानमया स्वयंप्रभातादिति यद्वेदस्य विशेषणं दत्तं तत्समीचीनमेव । न च
स्त्वेवमार्थलक्षणप्रमाणस्य च दन्तसङ्गाभेदादिकं तथाऽपि दैवादिसङ्गादौ किं गमकमिति चेदुपलक्ष-
णमिदं न योदैवपौरुषपरपीति ज्ञेयम् । न चोपलक्षणत्वे तयोरेव किमिति ग्रहणम् ।

अज्ञातशत्रुरप्याये चतुर्थे ब्राह्मणैस्त्रिभिः ।

विद्या बालाकये प्राह तां निस्पृष्टमिह क्षुणे ॥

इत्यनुभूतिप्रकाशोक्तज्जातशत्रोः क्षत्रियत्वाद्धात्रादिसङ्गकस्यापि ज्ञानस्य ग्रहणं किमिति
न कृतमिति वाच्यम् । ‘तयो यो देवानां प्रत्यनुपपत्तं स एव तदभवत्तथार्थिणा तथा मनष्या-

णाम्' इति श्रुतौ मुरत्यत्वेन देवादिजातित्रयस्यैव गृहीतत्वादेव मनान्तरभेदग्रहस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादनन्तभेदापत्तेश्च । तदत्रैव योजना—आर्यं च प्रातिभमियुक्तवार्तिके तत्परज्ञानस्याऽऽपत्त्य-
सङ्कोक्तेर्हेतोर्देवार्थपरूपत्वस्य भेदाच्चिन्धि तत्परज्ञानमिति ॥ १ ॥

एव प्रतिज्ञातत्रैविष्ये क्रमेण सोदाहरणानि तदृक्षणान्याह ऋषेर्वैश्यादिभिरिति पदे —

यदेवेरपदिष्ट तदैव ज्ञानमुच्यते सद्भिः ।

श्रीकृष्णादिगुरुवर्येयाऽर्जुनप्रभृतिशिष्येभ्यः ॥ २ ॥

अत्राऽऽदिप्रभृतिपदाम्या श्रीमच्छिराघवयोर्ग्रह ॥ २ ॥

ययोगभ्रष्टत्वात्प्रमृत्वा स्वयमेव सार्थक वाक्यम् ।

जात तद्रार्पमेव ज्ञान यद्वनिशब्कादे ॥ ३ ॥

योगेति ।

शुचीना श्रीमता गेहे योगाग्र्योऽभिजायते ।

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

इति स्मृते कस्य चियोगीन्द्रस्य जन्मान्तरकृतयोगतत्प्युतावपीह जन्मनि योगीश्वरादि-
कुले प्रादुर्भूतस्य योगवासनापशात्तदेकानिरतस्य सार्थकमर्थेनाद्वैतब्रह्मात्म्यैक्यतात्पर्येण सहित-
मेतादृशमह ब्रह्मास्मीत्यहमिहमिधनिर्गुणोपासनासंस्कारादह ब्रह्मास्मीति बृहदारण्यकमहावाक्य
स्वयमेव स्मृत्वा 'ऋतमस्य तत्र प्रज्ञा' इति भगवत्पतञ्जलिसूत्रात्तत्र सवीजयोगे समाहितचित्तस्य
या प्रज्ञा जायते सा सत्यमवाधितमेव वस्तु विभर्ति विषयीकृत्य पुष्पातीवेतितात्पर्यकानिह-
क्ताहप्रहाख्यनिर्गुणोपासनबीजविशिष्टयोगसङ्गकसमाधिनिष्ठस्य सत्यब्रह्मात्म्यैक्यरूपद्वैततत्पर-
मात्रविषयक यथार्थज्ञानमाविर्भवतीत्युक्तत्वेन पूर्वोक्ताधिकारिणो जात प्रादुर्भूत यज्ज्ञान तदा-
र्यमेव ऋषेराह ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यलक्षणात्स्वयप्रभातोद्भेदादेव भवमर्थमित्यन्वर्थतत्त्वज्ञानेन
ज्ञेय न तु रयतर सामेल्यादिवत्केवलसज्ञाभात्रशालीत्यर्थः । तत स्वयप्रभातमहावाक्यमात्र
अन्यथार्थज्ञानत्वमार्थज्ञानलक्षणमिति भावः । उदाहरति—यद्वदिति । यथा त्रिराहुनाम्ना
काश्चिन्महार्पकयोगपरिपाकात्तत्कर्मादिमहिम्ना तैत्तिरीयोपनिषद्यान्नातमह वृक्षस्येत्यादिकमद्वैता-
न्तत्वानुभवप्रकाशक सार्थक मात्रमुपदेशादिक विनैव दृष्ट्वा ब्रह्माहमस्मीत्याप्यज्ञानेन ब्रह्मात्मै-
क्यमनुभूतवास्तद्वदित्यर्थः । ननु मुमुक्षोस्तत्परस्यैव श्रौतस्मार्तेषु कर्मस्वित्याद्युक्तवार्तिके तु
श्रौतादिकर्मनिष्ठस्यैवेत्तज्ञानोदयप्रतीते कथं त्वया यद्योगेत्यादौ योगादिपूर्वकमहप्रहोपासक-
स्यैव तादृशज्ञानोदय प्रतिपादित इति चेन्न । चित्तवृत्तिनिरोधरूपस्य योगस्य तथा निर्गुणा-
हप्रहोपासनस्यापि निरुक्तकर्मत्वविवक्षया तत्रैवान्तर्भावान् । तदुक्त समन्वयसूत्रे भाष्ये—
क्रिया हि नाम सा । आऽत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरपचित्तव्यापाराधीना च । यथा
यस्यै दैवतायै हविर्गृहीत स्यात्ता प्यायेद्वपद्वकरिष्यन्निति । सप्या मनसा प्यायेदिति च, एव-

मादिषु ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथाऽपि पुरेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरयतन्त्रादिति । आदिना वामदेवदर्शः । तदुक्तमस्यैव मन्त्रस्य ' इति त्रिशङ्कोर्वेदा-
नुवचनम् ' इति चरमराक्यमाप्ये—इत्येवं त्रिशङ्कोर्भेदेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदो वेदनमा-
त्मैकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनुवचनं वेदानुवचनमात्मनः कृतवृत्त्यतःस्थापनार्थं वामदेववशि-
शङ्कुनाऽऽर्पेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राग्राय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थ इति । वामदेवो हि योग-
भ्रष्टचारार्थ एव यथार्थापदर्शनेन द्वैतात्मनमनुभूतानित्याज्ञातमैतरेयोपनिषदि गर्भे नु सन्निति
मन्त्रमुक्त्वाऽग्रे—'गर्भ एवैतच्छ्रयानो वामदेव एवमुग्राच' इति । बृहदारण्यकेऽपि—'तद्वैत-
त्पश्यन्नृपिर्नामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरमयः सूर्यश्चेति' इति ॥ ३ ॥

विधियद्गुरुरूपसत्या तदुक्तानुक्त्यर्थतस्तु यज्ज्ञातम् ।

ज्ञानं तत्पौरुषमिह शुकाद्यया विष्णुरातस्य ॥ ४ ॥

विधिवत् । ' तद्विज्ञानार्थं स गुरुरेवाभिगच्छेत्समिपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मविष्टम् ' इति
'शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूवाऽऽमन्येवाऽऽमानं पश्यति' इत्यादिश्रुति-
चोदितविधिपूर्वकमित्यर्थः । गुर्विति । उक्तलक्षणगुरुरसमीपगत्या । तदिति गुरुक्ततत्त्वमस्या-
दिमहावाक्यार्थश्रवणेन तु यज्ज्ञानमिहास्मिन्शरीरे जात तत्पौरुष पुरपाग्नानवाज्ञातं पौरुषं
मनुष्यजातीयगुरुरजन्मत्वात्तथा ज्ञेयमित्यर्थः । तदुदाहरति शुकादित्यादिना । विष्णुरातः
परीक्षित् ॥ ४ ॥

एवं सोदाहरणं दैवादित्रिविधं ज्ञान निरूप्य तद्वैतून्याह—

देव ध्यातुर्देवं ब्रह्मब्रह्मोपासकस्य पुनरायम् ।

गुरुरात्मस्य तु पौरुषमनेकभवपुण्यपाकेन ॥ ५ ॥

देवमिति । देव शिवशौरिशाक्तिसुर्यसूमुखानामन्यतमस्वरूपमन्तर्यामिण परमेश्वरं ध्यातुश्चिन्त-
यितुमित्यर्थः । ज्ञानं भवतीति शेषः । हिरवधारणे । अहमिति । अहं ब्रह्मास्मीति निरन्तर-
चिन्तनमेव प्रकृतेऽहमहोपासना । अनेकेति । एव ज्ञानत्रयेऽपि प्रत्येकं त्रिविधमपि साधनमने-
कजन्मस्येवानुष्ठित चेत्तत्पुण्यपरिपाक एव कारणीत्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतासु—

'बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानान्नाम्य प्रपद्यते' इति ।

दैवार्थादिभेदस्तु तत्तच्चित्तप्रीतिसत्कारतस्तत्तत्साधनप्राधान्यादेवेति भावः ॥ ५ ॥

तत्राऽऽर्पस्यैकविधत्रादैवपौरुषयोरेव शक्तिपातजन्यत्वतदजन्यत्वाभ्या द्वैत्रियमाह—

दैवमयो पौरुषमपि चेज्ज्ञानं शक्तिपाततो जातम् ।

तेन विनाऽपीति मिदा द्विविध ज्ञेय विपश्चिद्भिः ॥ ६ ॥

दैवमिति । शक्तीति वक्ष्यमाणेनादिश्रुतशक्तिपातसामर्थ्येयर्थः । 'मृगुर्न वारुणिः ।
एतत्पितरमुपमस्यार अधीहि मग्नो ब्रह्मेति' इत्याद्युपक्रम्य तैत्तिरीयोपनिषदि वरुणेन मृगु

पुत्र प्रत्युपदिष्टविचारस्थलीभूतपञ्चकोशविनेचनेनैव तत्कृतेन तस्य ज्ञानजननाद्यमेन नचि-
केतस प्रति निवेकस्यैवोक्तेश्च शक्तिपात विनाऽपि दैवज्ञान प्रसिद्धमेव मयतीतिभाव ।

तत्रापि पौरुषस्य सोपासननिरुपासनत्वभेदेन पुनर्द्विविध्य बोधयति—

पौरुषमिदं द्विविधमपि नूनं ज्ञानं पुनर्द्विधा बोध्यम् ।

एकमुपासनपूर्वं तद्विपरीतं तथाऽन्यत्तत् ॥ ७ ॥

पौरुषमिति । इदं, पूर्वोक्तलक्षणत्वेन बुद्धिस्थम् । तद्व्यकारमाहैकमित्यादिना । तदुद्दिष्टं
द्विविधपौरुषज्ञानम् ॥ ७ ॥

अथ शक्तिपातजन्यत्वावच्छिन्नस्य दैवादेर्ज्ञानस्य स्थूलादिसङ्गकवक्ष्यमाणशक्तिपातप्रकारभेदेन
पुनश्चातुर्विध्यं विधत्ते—

यच्छक्तिपातजातं दैवमयं द्विविधपौरुषं चेत्तत् ।

प्रत्येकमपि चतुर्धा विज्ञेयं तद्विभेदेन ॥ ८ ॥

यदिति । यच्छक्तिपातजातं दैवं ज्ञानं तथा शक्तिपातजातमेव द्विविधपौरुषं सोपासननि-
रुपासनत्वभेदेन द्विप्रकारकं पौरुषं च प्रत्येकमपि तद्विभेदेन तत्तद्विरुद्धतस्य तस्य तस्य
शक्तिपातस्य रीतिविभेदेन चतुर्धा विज्ञेयमित्यर्थः । अत्र पौरुषज्ञानस्यैव सोपासनत्वादिभेदेन
द्वैविध्योक्तदैवार्पणज्ञानमोहराजनैकपूर्णकत्वादनुपासनपूर्णकत्वाभावो द्योत्यते ॥ ८ ॥

तद्विभेदेनेतिसूचितं शक्तिपातरीतिभेदं तल्लक्षणभेदपूर्णकं स्थूलादिसङ्गापूर्णकं च कथयति—

विद्धि स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं सूक्ष्मतममपि क्रमतः ।

स्पर्शनभाषणदर्शनसकल्पनजल्यतश्चतुर्धा तम् ॥

विद्धि स्थूलमिति । गुरुविभेदेनेति पूर्वपदसूचितो यो नानाविध शक्तिपातस्तत् क्रमतोऽनु-
क्रमेण स्थूलादिनञ्जकं चतुर्धाचतुष्टयप्रकारं विद्धि भो शिष्य त्वं जानीहीत्यध्याह्वयं योजना ।
तत्र हेतुमाह स्पर्शनेत्यादिना । यं श्रीगुरुरदपरस्पर्शजं शक्तिपातं स स्थूलसङ्गकं
साक्षात्स्पर्शस्य भाषणाद्यपेक्षया स्थूलत्वात् । एव क्रमेण सवन्नं योजनीयम् । सकल्पनस्य तु
स्पर्शनादौ सर्वत्र कारणत्वेऽपि प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्था ज्ञेया । एव शक्तिपातभेदस्तूक्तो
बृहद्योगराशिष्ठे निर्वाणप्रकरणपूर्वार्धे तं प्रकृत्य—

दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपया शिष्यदेहके ।

जनयेद्यं समावेशं शमय त्वं हि देशिक ॥ इति ।

सकल्पनजल्यं तु तस्य 'यं यं लोकं मनसा सविभाति विशुद्धसत्त्वं कामयते याश्च
कामान् । तं तं लोकं जयते ताश्च कामान्, इतिश्रुत्या तथा—

यदुष्करं दुराराध्यं दुर्जयं दुरतिक्रमम् ।

तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

इतिस्मृया च कैनुयेनैः सूचित्वाचार्थसिद्धमेव । 'मनसधेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्य परम तपः' इति स्मृतेर्जातमुक्तयोगीन्द्राणां श्रीमद्वसिष्ठप्रमृतीनां परमतपस्विनेन सत्यसकल्यन्वादेव तपसासकल्यसिद्धिरिति योगमूल्यनुसारेण भवतीति भावः । तस्माच्छक्तिपातरूपकारणभेदात्तत्कायं ज्ञानमपि तृणारणिमणिजन्यमहिम्यायेन तत्तत्स्थूलादिसङ्गकचतुर्विधं तथा दैवपौरुषभेदेन त्रिविधमपि प्रत्येकं सिद्धम् । यद्यप्यसौ शक्तिपातः शिष्यदेहस्यगुण्डालिन्याधालनेन पद्चक्रभेदपूर्वकं सप्राणवायुब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेन मनसोऽसप्रज्ञातसमाधिद्वार्याधायको यौगिकः, तथा—

सुप्तमे सुप्रदेष्टे तु निर्जने निर्भये शुभे ।

गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पैरम्यार्चिते तथा ॥

इत्यादिना सूतसहितोक्तरीत्या गुण्डमण्डपाद्यपेक्षतान्त्रिकरीक्षाप्रदानादिरूपस्तान्त्रिकं, तथा निरुक्तश्रुत्यादिसिद्धसकल्यादिना शिष्यस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तितत्फलजीवमुक्तिप्रतिबन्धकपापविशेषमकरजस्तमसस्कारमलप्रच्यसनरूपो वासिष्ठादिप्रसिद्धत्वाच्छास्त्रीय इति त्रिविधोऽस्ति तथाऽपि प्रकृतोपयोगित्वाच्चरम एवात्र ब्राह्म इत्याशयः ॥ ९ ॥

एव प्रतिज्ञातशक्तिपातजातज्ञानचातुर्विध्यं शक्तिपातचातुर्विध्यकथनेनोपपाद्याधुना तस्य स्थूलादिशक्तिपातजनितस्य चतुर्विधज्ञानस्यैव स्वोत्पत्तिमात्रेण गुरुरसाम्यप्रदत्तं तथा स्वोत्पत्त्या पुनर्जन्माभावात्प्रदत्तं न तु गुह्यच्छक्तिपातादिकृतिपूर्वकमितराधिकारितारकत्वमिति भेदेन द्वैविध्यं प्रतिजानीते—

तत्रापि चरमयुक्तं साम्यासाम्यप्रदत्ततो द्विविधम् ।

साम्यं तु शक्तिपाते गुरुरास्त्वस्यापि सामर्थ्यम् ॥ १० ॥

तत्रपीति । तत्रायुक्तभेदेन चतुर्विधज्ञानेष्वपि । 'चरमम्' अन्यं सूक्ष्मतममिति यानत् । तत्स्थूलादिकं तु द्विविधमित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीं प्रतिज्ञात साम्येत्यादिना द्वैविध्यमेव क्रमेण सदृष्टान्तं स्पष्टयति स्थूलं ज्ञानमित्यादिभिः पद्यैः—

स्थूलं ज्ञानं द्विविधं गुरुरसाम्यासाम्यप्रदत्तभेदेन ।

दीपप्रस्तरयोरिव सस्पर्शास्त्रिगुण्यसौ ॥ ११ ॥

दीपेति । प्रस्तरः स्पर्शमणिरिति शास्त्रे, 'परिसः' इति महाराष्ट्रलोके च प्रसिद्धः । स्वस्पर्शेन लोहस्य सद्यो हेमयापादकः पापाणामिशेष इत्यर्थः । अत्रिगुणेति । अत्रिगुणं घृताचार्यकार्पासादिरतिका प्रसिद्धेव । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ११ ॥

तद्वद्विविधं सूक्ष्मं शब्दधरणेन कोकिलान्मुदयो ।

तन्मुतमयूरयोरिव तद्विज्ञेयं यथासह्यम् ॥ १२ ॥

तद्वत्, साम्यादिभेदेनैकस्थूलज्ञानद्वैविध्यमदित्यर्थः । सूक्ष्म, प्रागुक्तसूक्ष्मज्ञानम् । कोकिलेति शब्देति तत्सुतेत्यादि यथा कोकिलाम्बुदयो शब्दश्रवणेन यथासंख्यम् । अनुक्रमेण फाकरक्षितकोकिलबालकेऽहं कोकिलोऽस्मीति स्फूर्तित कोकिलसाम्यमेवाऽऽविर्भवति मयूरस्य तु मेघशब्दश्रवणेनाऽऽनन्दविशेषमात्रमाविर्भवति न तु मेघसाम्यं तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

इत्थं सूक्ष्मतरमपि द्विविधं कूर्म्या निरीक्षणान्तस्या ।

पुण्यास्तथैव सवितुर्निरीक्षणं लोकमियुनस्य ॥ १३ ॥

कूर्म्या इत्यादि । अयमाशयः—यथा लोके शास्त्रे च प्रसिद्धमेव कूर्मदृष्टिसत्त्वमात्रेणैव तदपस्यतृप्तिर्भवतीति तद्वद्गुरोः कृपदृष्टिसत्त्व रक्षणश्च क्षिपतेन जयमनं ज्ञानमपि स्थिति-
ध्येऽपि कालान्तरे स्वकृपदृष्टिसत्त्वमत्रेणैव तच्छिष्येऽपि ज्ञानजननशक्तिमस्य संपद्यत इति ।
अत्र तत्पूर्वग्रहणं तु कालेन तस्या सततौ सत्या स्वनिरीक्षणमत्रेण तत्तृप्तिकारित्वरूपमा-
तृप्त्याम्ययतेनार्थमेव । यद्यप्यस्मिन्मुदाहरणे कालपेक्षाऽस्ति तथाऽपि साम्यं तु सिद्धमेव
तत्स्फुटी भविष्यति तद्वदर्थितकेऽपि निरीक्षणं मरुचक्षुराक्षशक्तिपातजातज्ञानिनोऽप्य-
धिकारि शिष्यलाभे सति ज्ञानक्षणमरम्यं सिद्धमेव त्वगुह्यसम्यं प्रकटी भविष्यतीति
भावः ॥ १३ ॥

अथ सकल्पजनितसंक्षिप्तज्ञानमुदाहरति—

सूक्ष्मतममपि द्विविधं मस्या सकल्पतस्तु तदुद्दिष्टम् ।

तृप्तिर्नगरादिजनिर्मान्त्रिकसकल्पतश्च भुवि तद्वत् ॥ १४ ॥

सूक्ष्मतममपि । मस्या इति । इदमपि लोकद्वौ प्रसिद्धमेव । तुरगतरणे । मस्या
सकल्पत एव स्थितिमत्रेणैव तदुद्दिष्टतृप्तिर्भवतीति प्रगदेव साम्याश इदमुदाहरणम् ।
नगरादीति । मान्त्रिकसकल्पत ऐदनाल्लोकमकल्पमत्रेणैव भुवि भूतले नगरादिनैर्नगरा-
द्याविर्भूतेस्तद्वदित्यसाम्याश उदाहरणम् ।

मैत्र्यनर्गं त्वया यश्च धरोऽस्मत्तोऽभिवाञ्छितः ।

तं प्रयच्छामि ससिद्ध्यै तत्र ज्ञानं भविष्यति ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे कन्देयतारदानजनिततत्त्वज्ञानभेदस्य तु सौपसने शक्तिप्रतज्जत
सूक्ष्मतमैदयज्ञानभेद एव न्तर्भवः । यद्वत्तदुद्दिष्टतृप्तिर्भवति विनैव कालान्तरे स्वयमेव हानो-
दपस्य विने कन्देयतानिष्ठारमक्तमृत्तिसमायात् । वासिष्ठेऽपि भक्त्या प्रत्यर्क्षं कृतमग्नत-
प्रद्वेदेन स्तुती कृताया सत्यां ततः प्रसन्नोऽसौ तत्प्रार्थितं प्रददन्तस्तं प्रति । धर्ममगा-
नुवाच—

सर्वसम्पत्समाप्त्यै परमं यत्तु यत्तु च ।

महाविधान्तिपर्यन्तो विचरोऽस्तु तत्रानघ ॥ इति ॥ १५ ॥

एव च 'तयो यो देवानां प्रयुष्यत स एव तदभ्यर्त्तयौणा तथा मनुष्याणाम्' इति श्रुतेरद्वै-
तामैक्यनिपयकप्रमात्वेनैकरूपमपि तृणारणिमणिजन्मवद्विन्यायेन स्वोत्पत्त्याश्रयभेदाद्विविधमपि
निरक्तचतुर्विधशक्तिपातजन्मतदजन्माया दैनं ज्ञान पञ्चविधमप्याचार्यशक्तिमाम्याया दशविध
मेव । आपै तूक्तरीत्येकविधमेव । आनुप पुनर्निरक्तरीत्या दशविधमपि सोपासनत्वनिरपासनत्वाया
द्वैविध्याद्विगतिप्रकारकमेवेति सर्वं मिलितैकत्रिशत्प्रकारक सिद्धम् । तादृग्ज्ञानगत एव वक्ष्य
माणज्ञानरक्षादिप्रयोजना मनोनाशादिसाध्या पञ्चम्यादिभूमिकालक्षणा जीनमुक्तिरुदय यन-
साध्या नेतरेषा तादृग्यनसाप्येति । अथवा दैनंज्ञानगतो भगवतो याज्ञवल्क्यस्यापि श्रुतौ
जीनमुक्त्यर्थं सन्यासदर्शनात्सोपासनपौरुषज्ञानगतो भगवतो वादरायणेरपि सशयादिसत्का-
रस्य योगशास्त्रे कथितव्याप्ताशक्तिपातज दैनमशक्तिपातज सोपासन निरपासन च पौरु-
षमिति त्रिविधमपि ज्ञान जीनमुक्तौ यनोपेक्षमिति तत्त्वम् । तस्मान्नोक्तभाष्यकारवचन ब्रह्म-
विदा यथेष्टाचरणोपधनपरं किंतु योगस्य शक्तिपातज्ञानज्ञानस्य च माहाम्यप्रतिपादनपर-
मेवेति नाऽऽधुनिकानुभूतेरपि ब्रह्मविदा यथेष्टचेष्टाप्रसक्तिरिति तत्त्वविरोऽप्यस्तु यथेष्टचेष्टेति
प्रमाणो निर्मूल एव । ननु तर्हि 'जक्षन्त्रीडन्नममाण स्त्रीभिर्ना यानेर्ना ज्ञातिभिर्ना' इति
च्यन्दोग्यश्रुते, तथा—

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी भवि वर्तते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

हत्वाऽपि स इमाहँोकात्र हन्ति न निरप्यते ।

इत्यादिस्मृतेश्च का गतिरिति चेच्छृणु । च्यन्दोग्यश्रुतिस्तु ब्रह्मविद्याफलस्य सार्वभौम्यस्यैव
बोधिका धीमद्भाष्यकारचरणारविन्दरेणुभिस्तैश्च व्याख्यातव्यात् । तथाहि—'जक्षन्त्रीडन्नम-
माणस्त्रीभिर्ना यानेर्ना ज्ञातिभिर्ना नोपजनः स्मरन्निदः शरीरम्' इति । अत्र भाष्यम्—
काचिदिन्द्राद्यामना जक्षन्स भक्षयन्वा भक्ष्यानुष्वावचानीप्सितान्काचिन्मनोमात्रेण सवत्पादेव
समुचितैर्ब्राह्मणैकिकर्त्ता क्रीड स्त्र्यादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजन स्त्रीपुंसयोरन्योन्यो-
पगमेन जायत इयुपननिद शरीर तत्र स्मरस्तस्मरणे हि दुःखमेव स्यादु खामकत्वात्
ज्ञेति । अत्र काचिदिन्द्राद्यामनेयुक्त स्मरणेन स्मरन्त्यप्यस्मरः । एतदेवमुक्तप्रमाणोऽपि
भाष्यादितापर्यङ्गैर्मूलकारैरपि विवृता—

इन्द्राद्यादिदेहेषु नानात्वाद्यादि भक्षयन् ।

वाढै साक हस स्त्रीभि कदाचिद्व्रमते सह ॥

यान् कापि ज्ञातिभिश्च सहितो मोदते खलु ।

न कदाचि स्मरयेत्तदपुननसमीपगम् ॥

एतदेहेन तादाम्यभ्रान्या दुःखमपुनरा ।

मित्रेकेन अमेऽयेते तनु ख नाऽऽय वीक्ष्यते ॥

न खाहारादि सत्यज्य भरताया स्थिता षचित् ।
काष्ठपापाणनञितु सङ्गभीता उदासते ॥

इति भरतादिप्रनृयुपपदनेन पुनर्नादिसमधानानुपपत्ते । तथा सङ्गभीता उदासत इति
सङ्गभयेदाहरणेनाग्रिमश्लोके—

सङ्गी हि वाच्यते लोकैर्नि सङ्ग सुखमश्नुते ।
तेन सङ्ग परित्याज्य सर्वदा सुखमिच्छता ॥

इति साधारण सङ्गसत्त्वे षेकवृत्तर्पडासत्त्वम् । षेक इति पठ आध्यात्मिकादिता
पैर्नाप्यत इयध्याहृत्य योजनं यम् । तथा च सङ्गसत्त्वं आप्यत्मिकादित देर्तु खसत्त्व तदम वे
तदभाव इति सावयव्यतिरेक च । सर्वदा जयमुक्तिमुखेऽष्टेर्ज्ञानेऽपि सर्वदा सङ्गस्य ग
त्रिधाननैयर्थ्यपत्तेश्च । तामदिदमत्र रहस्यम्—य देना जडभरतर्दना ब्रह्मदिदमप्रवृत्त्यशे
पुराणोदाहरण दत्त तदा ततोऽपि नान्तर अयं विदा प्रनृयुशे श्रुतमेनेदाहरण देयमिति
धिया रमसेनेय श्रुति साक्षेय स्मरभेजेनेपदस्ता । ततो यदिसुखपिधनेऽपि भाष्यदे-
विरुद्धार्थपरतया श्रुतियोजनमसाप्रदायिकम् तथा—

तत्त्वमुदध्याऽपि कामदीनि शेष न जहासि चेत् ।
यथेष्टाचरण ते स्यात्परमेशस्त्रातिरिक्त्विन ॥
मुक्ताद्वैतसत्त्वस्य यथेष्ट चरण यदि ।
शुना तत्त्वदृशा चैव को भेदोऽशुचिमक्षणे ॥
बोधत्परा मने दोषमात्राक्षिण्योऽस्ययाधुना ।
अशेषलोकानि दाचेयहो ते वेधनैभनम् ॥
विद्वराहादितुल्य च भा काङ्क्षीत्तत्त्ववेद्भवन् ।
सर्पधीदोषसत्यग ह्येकै पूज्यस्य देवतत् ॥

इति द्वैतविनेके स्वयमेव स्वपरिकर नुद्ध द्वैतसत्त्वस्येति नैष्कर्म्यसिद्धेस्वश्रीमद्भार्तिककार-
चरणनलिनचनप्रमणे पन्थसपुर सर निरस्तयथेष्ट चरणस्यत्र पुनस्तद्विरुद्धमर्द्धाकरण चेति
दोषज्ञात चेतासि विधाय न ह्यहस्तरद्विप्रयेन बधनीतमस्त कुदाहरणाविनेकेनेन तेषा
मप्याहारादिव्यगहारेपपदनेन ज्ञानेत्तर मूढकल्पितकाष्टादिवदवस्थनमात्रखण्डन कृतमिति ।
नो चेदत्रव मूले नोपनमियदेरत्तश्रुतिवक्ष्यशेषस्य चित्रदीपसंरंभ—उपजन जनना
सर्पे वर्तमानमिदं शरीरं न स्मरब्रह्मविद्वर्तते पार्थस्थाना एव तत्त्वदिदं शरीरं पश्यति
स्य तु निर्मनस्वनामर्दयमिदं शरीरमिति न स्मरतीति वक्ष्यमण व्याख्यान चित्रदीपो
स्रष्टुल्यशपेनत्यन्तविरुद्धं वक्ष्यत स्यात् । अहो यत्र देहताम्यस्मृतेरप्यमानस्तत्र क
नाम यथेष्टचेष्टकाश । न हि प्रचण्डमार्तण्डमण्डलेष्वात्तसमावनाऽपि प्राणाणिवानाम् ।
तस्मादस्मदुक्त एव चित्रदीपवचनाशय साधीयन्नात्र कल्पनान्तरलेखोऽपीति दिक् । एतेन

आरब्धकर्मनानात्वद्विधानामन्यथाऽन्यथा ।

वर्तन तेन शास्त्रार्थे श्रमितव्यं न पण्डितै ॥

इति चित्रदीपस्थ एवोपसंहारग्रन्थगतश्लोकेऽयथाऽन्यथेतिपदार्था यथेष्टचेष्टोपपादन-
श्रान्ति प्रत्याख्याता । तत्र हि—

अज्ञात्वा शास्त्रद्वयं मूढो वक्तव्यमन्यथाऽन्यथा ।

मूर्खाणां निर्णयसुवास्तामरमस्तिज्ञात उच्यते ॥

इति स्वराक्षान्तकथन प्रतिज्ञाय

वैरम्यबोधेपरमा सहायस्ते परस्परम् ।

प्रायेण सह वर्तन्ते नियुज्यन्ते कश्चिकचित् ॥

इति समुक्त्वा मध्ये वैराम्यदीना हेतुरन्तरूपकार्याप्युक्त्या 'तत्त्वबोध प्रधानं स्यात्सा-
क्षात्मोक्षप्रदत्वत्' इति बोधप्राधान्य विधाय ।

त्रयोऽप्ययन्त्युक्ताश्चेमहत्तस्तपस फलम् ।

दुरितेन कश्चिकचित्त्वदाचित्प्रतिन्यते ॥

इत्यत्र कश्चिदेशे जनकसदसि भगवतो याज्ञवल्क्यस्येव किंचित्स्वल्पमेव कदाचित्तुर्गुणा-
ल्लङ्घितगौसहस्रग्रहणकामक्षण एव वेराम्यादिक प्रतिन्यत इत्युक्तम् । तत्र बोधस्य प्रतिनद्धत्वे
मोक्षाभायमप्रिमश्लोकेनोक्त्वा—

पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा ।

मोक्षो विनिश्चित किंतु दृष्टुं छ न नश्यति ॥

इत्यनेन श्रवणादित्रय, तद्वत्तत्त्वमिष्याधिनेचन 'पुनर्भवेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः'
इत्यत्रोक्तनौबहेतुरन्तरूपसलक्षणै पूर्णे तथोत्तरवाक्ये 'देहाग्रत्यराम्यदाब्जं बोध समा-
प्यते' इत्यत्राह प्राक्षणे इतिबोधरदह ग्राह्यस्मीति बोधद्वयेन च पूर्णे बोधे मे क्षनिक्षयोक्ते
वैराम्योपरमगोरेष कश्चिकचित्त्वदाचिप्रतिनद्धनाप्रतिनद्धत्वादिवहुनिधभेदेन तत्तारतम्यनशा-
नानाविधत्वेऽपि यथेष्टचेष्टाभिज्ञमेव ।

केऽपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरा मुग्धरत्नप्रमत्तोपमाश्चापरे ।

रागिणो भोगिनो योगिनश्चेतरे ज्ञानिनां लक्ष्यते नैवरूपा स्थिति ॥

इति श्चारायस्तिष्ठुक्तनेकप्रकारैर्वर्तनमेवमन्यथाऽयथाऽन्यथाऽन्यथा विवक्षितं न तु विपरीत-
विपरीत यथेष्टचेष्टाभवमिति । नो चेत्स्ववचनविरोधोपपत्त्यादिविरोधपूर्वाचर्यवचनविरोधाभा-
पक्षेर्तुर्वात्वात् । प्रपञ्चित चैतमयाऽऽमविद्याविलासप्यारयाने स्वानन्दनन्दनने ।
एतेन—

म्यवहारो लौकिको वा शास्त्रापो वाऽन्यथाऽपि वा ।

ममाकर्तृत्वेस्य दधरब्ध प्रवर्तताम् ॥

इति तृतिदीपनचन व्याख्यातम् । तस्य प्रौढिनादमात्रात्तत्रोक्तपूर्वाचार्यवचनविरोधाद-
स्वारस्यादेव ।

अथवा कृत्यकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।

शास्त्रार्थेणैव मार्गेण वर्तेऽहं काममश्नति ॥

इतिशास्त्रार्थमार्गवर्तनरूपपक्षान्तरोक्ते । तस्मान्नोक्तजज्ञादित्यादिश्रुतिर्यथेष्टचेष्टापरंति
सिद्धम् । ननु तथाऽपि स्वाराज्यसिद्धिवचने भुग्धेत्यादिना पुनर्यथेष्टचेष्टाङ्गीकृतिरेव भाति
ततो निरुल्लभेदं तदुपपादनमिति चेन्न । स्वाराज्यसिद्धारपि भुग्धादिपरिदय्येष्टचेष्टाया
अनभिमतत्वात्पुन्युतास्मदभिमतार्थस्यैव तत्रापि निवक्षितत्वाच्च । तथा हि कैवल्यकल्पद्रुमस्थे
तन्मूलवृत्तामेव तदीयव्याख्याने केऽपीतिपद्यव्याख्या । यथा—केऽपि तत्पज्ञा कतिष्टादा
अन्ये च तत्त्वनिदो वर्णाश्रमाचाराणां निष्ठायामनुष्ठाने प्रवर्तने च परास्तत्परा श्रूयन्ते
दृश्यन्ते च । अपरन्मनुजडभरतदत्तात्रेयप्रभृतयोऽप्ये च भुग्धा अप्रोदचित्ता बाला प्रसिद्धा
प्रमत्ता प्रहावेष्टादिना पराधीनत्वान्तास्त उपमा दृष्टान्तो येषां तथाविधास्तत्सर्वकर्मण
श्रूयन्ते दृश्यन्ते चेत्यर्थः । इतरे सौभरिप्रभृतयो रागिणः सन्तो वशीकृतसिद्धित्वाद्भोगिने
भोगपरा श्रूयन्ते । जेगीप्रभृतयस्तु योगिनः समाधिनिष्ठा एव श्रूयन्त इति ज्ञानिना
स्थितिधर्यैकरूपैवेति न लक्ष्यत इत्यर्थः इति । अत्र रागिणः सन्तो वशीकृतसिद्धित्वाद्भोगिनः
सौभरिप्रभृतय इत्युक्ते का नाम यथेष्टचेष्टाशङ्काऽपि । सौभर्यादेर्हि योगीन्द्रत्वेन वशीकृत
सिद्धित्वेऽपि रागवशाद्भोगित्वेऽपि स्ववर्णाश्रमधर्मानुल्लङ्घनाच्चैव यथेष्टाचरणलेशोऽपीति प्रसि
द्धमेव श्रीमद्भागवते । तत्र हि ननस्कन्धे पद्याभ्याये—

यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तद्योगनाश्वस्य मान्धातु क्षेत्रगुयते ॥

शशविन्दोर्दुहितरि विन्दुमत्यामधानृप ।

पुरुकुत्समन्वरीष मुचुकुन्द च योगिनम् ॥

नृप पुरोक्तो युगनाश्वस्य पुत्रो मान्धाता शशविन्दुसदस्य वृषस्य विन्दुमतीनाम्या
दुहितरि परिणीताया भार्याया पुरुकुत्सादिसङ्गक पुत्रत्रय निर्मितयानित्यर्थः ।

तेषां स्वसार पञ्चाशत्सौभरिं वव्रिरे पतिम् ॥

तेषां पुरुकुत्सादीनां पञ्चाशत्स्वारायाका स्वसारो भगिन्यो मान्धातृदन्या इत्यर्थः । इति
सौभरिमुपक्रम्य यमुनान्तर्जले मग्न इत्यादिना तस्य मस्यमैयुन्दर्शनजनितरागवशात्मान्धातर
प्रति कन्यायाचनप्रभृत्युपाख्याय 'वृत्तश्च राजकन्याभिरेव' पञ्चाशतावर इत्यादिना तद्गार्हस्थ्य
मुपरार्थः—

यद्गार्हस्थ्यं तु सतीक्य सप्तद्वीपपतीपति ।

विस्मृत स्तम्भमत्रहालार्थमौमिश्रयाऽन्वितम् ॥

इत्यन्तेन तत्तपःसिद्धिवदिव्यरूपत्वं दिव्यभोगद्राष्ट्रिखं परिणीतपञ्चाशत्स्त्रीषु विधिमार्गेणैव
रममाणत्वं च वर्णितम् । किंच प्रसृत तदनन्तरम् ।

स कदाचिदुपासीन आत्मापहवमात्मनः ।

ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥

इत्यादिना तस्य कदाचिदध्यानकाले मीनसङ्गवशात्स्वस्य ह्युत्तविवेकबुद्धिस्मरणपूर्वकं
वैराग्ये जाते ।

सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ।

एकध्वरन्नहसि चित्तमनन्त ईशे युजीत तद्व्रतिषु साधुषु चैषसङ्गः ॥

इत्यादिना लोकोपदेशं स्वनिर्देशेनोपवर्ण्य—

वनं जगमानुययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ।

तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् ॥

सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मानि ।

ताः स्वपत्युर्महाराज निरीक्ष्याऽऽप्यात्मिकीं गतिम् ॥

अन्वयुस्तत्प्रभावेण अग्निं शान्तमिवार्चिषः ।

इत्यन्तेन वानप्रस्थाश्रमयोगाभ्यासविदेहकैवल्यादिकमेव वर्णितमिति न कोऽपि शङ्काव-
काशः । यत्तु ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् हन्ति न निवर्ष्यते ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतोदाहरणं तत्तु तद्वाच्यादितात्पर्यविद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगीति श्लोकटीकायाम्—यावत्तु तस्य बाधितानुवृत्त्या शरीरादि-
दर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्राव्रत्यात्सर्वकर्मत्यागेन यावद्व्यवस्थादिवद्बिहितेन कर्मणा वा
जनकादिविनिषिद्धेन वा कर्मणा दत्तात्रेयादिवत्सर्वथा येन केनापि रूपेण वर्तमानोऽपि
व्यवहरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मायि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य
मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का । ‘तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स
भनति’ इति श्रुतेः । देवा महाप्रमाया अपि तस्य मोक्षामावाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा
इत्यर्थः । ब्रह्मविदो निषिद्धे कर्मणि प्रवर्तकतया रागद्वेषयोरसंभवेन निषिद्धकर्मासंभवेऽपि
तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिदमुक्तं सर्वथा वर्तमानोऽपीति । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् हन्ति
न निवर्ष्यते इति न दिति ज्ञानस्तुत्यर्थपरत्वेन स्फुटमेव व्याख्यातमिति न तेनाऽपि भवदभि-
मतपथेष्टचेष्टासिद्धिः । एतेन ‘निर्लैगुण्ये पयि विचरतः को विधिः को निषेधः’ इति ।

श्रीमच्छुक्रनाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्रापि गङ्गाधरेन्द्रसरस्वत्याख्यैस्तद्व्याख्यातुभिर्ब्रह्मपरतपैव
 निष्पाद्यमावेत्ते । तथाहि तत्राष्टके प्रथमश्लोके—तथा च विधिनिषेधशास्त्रयोः सर्व-
 प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्याविशविषयत्वाच्चिरस्ताविस्य पूर्णानन्दाद्वितीयरक्षभूतस्य मम न
 निधिनिषेधशास्त्रविषयत्वमियेतस्तिद्धमिति भाव इति । न चान् निषिद्धेन वा कर्मणा दत्ता-
 भेयादिवदित्यनेन मद्विद्वत्तिद्वेति गम्यम् । दत्ताभेयोदाहरणस्य तु प्रागस्मिन्नेव प्रवचने
 महता प्रगल्भेन मया दत्तोत्तरत्वादिति यत्किञ्चिदपि न दोषलेश । एतेन 'पञ्चादिभिश्चा-
 विशेषात्' इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपदपादारविदपरामर्शेन श्रीमच्छारीरकोत्तरमीमांसाध्यासभा-
 ष्यस्य ब्रह्मविदां जीवमुक्तानामपि व्यवहारे पञ्चादिसाम्यमेव प्रतिपादयतीति भ्रान्तप्रलपितमपि
 परास्तम् । एव हि तद्भाष्यम्—तस्मादविद्यावद्विषयाभ्येन प्रत्यक्षादिप्रमाणानि शास्त्राणि
 चेति । पञ्चादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पञ्चदश शब्दादिभि ओत्रादीना समन्धे सति
 शब्दादिविज्ञाने प्रतियुक्ते जाते ततो निवर्तन्तेऽनुकूले च प्रवर्तन्ते । यथा दण्डोद्यतकर
 पुरषमभिमुखमुपलभ्य मामय हन्तुमिच्छतीति पलायितुमरभन्ते हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य
 त प्रत्यभिमुखी भवन्ति, एव पुरा अपि व्युत्पन्नचित्ता क्रूरदृष्टीनाम्ने शत खड्गोद्यतकरा-
 न्वलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते तद्विपरितान्प्रति प्रवर्तन्ते । अतः समान पञ्चादिभि
 पुराणा प्रमाणप्रमेयव्यवहार । पञ्चादीना च प्रसिद्धोऽग्निरेकपूर्वक प्रत्यक्षादिव्यवहार ।
 तत्सामान्यादव्युत्पत्तिमतामपि पुराणा प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्काल समान इति निश्चीयत
 इति । अत्रापि पूर्वनाचमित्त पञ्चादिनिदर्शनेन ब्रह्मविदामपि यथेष्टाचरण तद्विरुद्धतयैव
 श्रीमदपञ्चपादाचार्यपदपञ्चादिविरचितपञ्चपादिकादित्त्वर्यवेद्विः श्रीमदानन्दज्ञानादिभिर्बिभृत-
 त्वात् । यथाऽऽहुः श्रीमदानन्दज्ञानचार्या—नन्वविने केव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नावि-
 ष्यद्विषयभ्येन प्रमाणानि विनेकेनमपि तद्व्यवहारस्तत्र ऽऽह—पञ्चादिभिश्चेति । चक्षुष्यः
 शङ्का व्युत्पत्त्यर्थ । यौक्तिकविनेकस्य व्युत्पन्नचित्तविरोधित्वेऽपि तदननुसंधाने
 विवेकिनमपि व्यवहारे पञ्चादिभिरविशेष चक्षुष्यवहरोऽध्यासिक एतेत्यर्थ इति । तथाऽपि
 दार्ष्टान्तिक वदन्व्यवहारलिङ्गेनाध्यासमुत्पातु तस्य पक्षधर्मतमह—एवमिति । पित्रादिनय-
 शिक्षाजन्यपदकव्यायभेज्ज्ञता व्युत्पन्नचित्ततेति च । अन्यत्रापि सप्रत्यनुपपन्नमह—तसामा-
 न्येति । तै पञ्चादिभि सामान्य व्यवहारस्तत्र तस्य विनेकेषु भानादिति यावत् ।
 अपरोक्षध्यासस्य व्यवहारमुत्पन्नकारणत्वात्तस्याध्यासस्य काल एव बालो यस्य व्यवहारस्य
 स तत्काल समान पञ्चादिभिरिति शेष । विमतो व्यवहारोऽध्यासवृत्तो व्यवहारवत्समत-
 यत् । विमता अध्यासवन्तो व्यवहारवन्तपञ्चादिवदिति प्रयोग । मानयुक्तिभ्यां विनेकेऽ-
 ध्यासविरोधिप्रमित्यभावादध्याससत्त्वमिति मन्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तमिति च । अत्र
 यौक्तिकविनेकस्येति पित्रादिनयनिश्चेति च मानयुक्तिभ्यामिति चोत्तरद्वैतप्रज्ञापरोक्षज्ञानही-
 नानां लौकिकशास्त्रीयप्रमाणयुक्तिमात्रकुशलानामेव विनेकिना पञ्चादिसाम्य व्यवहारे न तु

ब्रह्मविदा जीवन्मुक्तानामिति स्फुटमेव द्योतितम् । ततो नैतन्मतेनात्र तत्प्रसङ्गः । यद्यपि भाष्यरत्नप्रभायाम्—ननु यदुक्तमन्यव्यतिरेकाम्यां व्यवहारोऽप्यासकार्य इति तदयुक्तं निदुषामप्यासाभावेऽपि व्यवहारद्वयेत्यत आह—पञ्चादिभिधेति । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । किं विद्वत्त्वं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कार उत यौक्तिरुमात्मानात्मभेदज्ञानम् । आद्ये बाधिताप्यासानुवृत्त्या व्यवहार इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यवहारकाले पञ्चादिभिरपिशोपादप्यासपत्त्येन तुल्यत्वाद्ब्रह्मवहारोऽप्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः इत्युक्तम् । तथा ब्रह्मविद्याभरणेऽपि—ननु प्रत्यक्षादिव्यवहारस्याप्यासमूलत्वे विरेकिना तद्ब्रह्मवहारो न स्यात्, शास्त्रजन्यज्ञानरूपस्य विरेकस्याप्यासविरुद्धत्वादिशङ्कयाऽऽह—पञ्चादिभिधेति । सप्रहसक्य विवृणोति—यथा हीति । द्विविधा हि विरेकिनः केचिदेहातिरिक्तत्वात्पर्यवसितविरेका केचिदज्ञानायाद्यतीतात्मपर्यवसितविवेका । तत्राऽऽद्यो विरेकः कर्तृत्वादिभ्रमविरोधी न भवत्येव ततश्च न तस्य ज्योतिष्टोमादिप्रवृत्तिनिरोधित्वम् । तेन च शरीरतादात्म्याप्यासस्यानपोदितत्वात्पञ्चादितुल्यतयेष्टसाधनताज्ञाने प्रवृत्तिर्लौकिक्यनिष्ठसाधनताज्ञाने निवृत्तिश्च मनुष्योऽहमित्याद्यभिलाषश्चोपपद्यते । सति हि दोषे जातमपि देहातिरिक्तात्मज्ञानं न देहादात्म्याप्यासविरोधि । अत एव देहातिरिक्तात्मज्ञानवन्तोऽप्यस्माकमिदमिष्टसाधनमिति बद्धन्तोऽङ्गुल्या शरीरमेव निर्दिशन्ति लौकिकव्यवहारेषु । निवेककृतस्तु तेषां व्यवहारो नाह मनुष्यो देहपातोत्तरं परलोके फलं भविष्यतीति । अज्ञानायाद्यतीतात्मज्ञानं तु तेषां लौकिकवैदिकप्रगृह्यपयोग्येन न भवति । प्रयुतं दृढस्तन्निधयोऽविश्वासापादकं प्रवृत्तिनिरोधेन । येषामपि दृढोऽज्ञानायाद्यतीतात्मनि श्वयस्तेषामपि प्रारब्धदोषप्रशादेहमात्रयात्रयाऽऽस्याप्यासोऽनुवर्तत इति तत्कृतो ब्राह्मणोऽहं भुञ्ज इत्यादिव्यवहार उपपद्यत इति प्रवृत्त्यर्थः इति चोक्तम् । तद्वशाच्चैतन्मूलोभूतं श्रीमद्विद्यारण्यगुह्यनिरचितानुभूतिप्रकाशस्थम्—

सुखदुःखप्रदारब्धकर्मनिगधतुर्विधः ।

तीव्रो मथो मन्दसुखौ चैते तस्य विधा मता ॥

तीव्रवेगे स पञ्चादितुल्यो नाऽऽमानमक्षते ।

आत्मनि प्रीतिरस्तीति भवेदायसतिस्तदा ॥

इतिवचनम् । तद्वशाच्च । ब्रह्मविदपि व्यवहारकाले पञ्च दितुल्य एव बाधिताप्यासानुवृत्त्या भातीत्यागतम् । तथाऽपि न पञ्चादिसाम्ये न त्वदभिमतययेष्टचेष्टसिद्धिः । तत्त्वमहंरस्य बाधिताप्यासानुवर्तकसत्कारैकजन्यत्वात्तत्सत्काराणां च शुद्धत्वस्य प्रागेवैवंपादितत्वात्प्रारब्धप्रान्त्यस्य तु मूल एवमेव निरविष्यमाणत्वाच्च व्युत्थानदशाया व्याप्रादेर्निवृत्तिर्गन्नादकपानादौ प्रवृत्तिरित्यत्र एव पञ्चादिमाम्यस्य निराक्षितवाचः । नो चेत्समन्वयसूत्रे भाष्ये—तस्मान्निव्याप्रत्ययनिमित्तशक्तशरीरस्य सिद्धं जीवतोऽपि निदुषोऽनरीत्यम् ।

पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमा ।
तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेन गमन्ति वै ॥
समस्तकर्मनिर्मूलसाधनानि नराधम ।
पुराणान्यर्थवादेन ह्युन्नरकमश्नुते ॥

इति बृहन्नारदीयप्रथमाध्याये पुराणानामर्जवादप्रत्यक्षपनस्यातिनिश्चत्वाच्च राक्षसिर्वाच्यैः ।
तथा च स्कान्दे सूतसंहिताया मुक्तिखण्डे सप्तमाध्याये श्रीशंकर श्रीविष्णु प्राति—

शृणुष्व चान्यपरया मुदा हरे तयाहमभ्याभिप्रेदामि सहुरो ।
निलक्षणस्याऽऽत्मविदो महामन शरीरशुश्रूषणज महाफलम् ॥
पुरा महापापशलापुरातनानिहृत्य वेश्या सुमगाभिधा पतीन् ।
धनानि तैर्यममिवाञ्छया हरे सदा समादाय मुह्यन्त्यनैरपि ॥
स्वदासर्गौ सह पुत्रके स्वकैस्तथाऽम्बया मुक्तनती महासुखम् ।
पिशाचिकाभि परिपीडिता पुन सदा महाव्याधिभिरप्यतीव सा ॥
निद्राऽपि नाभूपुरपेत्तमास्या वष्टा दशमाप सह स्वकौयै ।
तस्या गृह चक्रवरातिविद्रा क्षुपीडितो विगश सप्रपेदे ॥
अनेकजमार्जितपुण्यकर्मणा बिलक्षण ब्रह्मविद गृहागतम् ।
विलोक्य सा भूमितले समाहिता प्रणम्य ॥ पादसरोरहद्वयम् ॥
एवान्तर्गृहे स्तीतलगधतोयै प्रक्षाल्य पादोदकमादरेण ।
आदाय पीवा सुमगा विमुक्ता पिशाचिकामिध सप्तस्तरोगै ॥
तत प्रसात सुमगाऽतित्रिभिस्ता महनुभान परमार्थवेदिनम् ।
अमृताल्योदनपूर्वैर्वै सुमोजित चन्दनकुङ्कुमादिभि ॥
वज्रे सुसूक्ष्मेध सुगन्ध(धि)पुष्पैस्ताम्बूलवर्णादलपूर्वकेध ।
आराप्य भक्त्या सह सुप्रसन्ना त प्रार्थयामस्त परात्मनिष्ठम् ॥
स्वदर्शनेनेय सप्तस्तरोगतो विमुक्तदेहाऽहमतीव निर्मला ।
अतश्च मामाभरणादतिप्रभो सुमुद्भव दास्य करणानि ते सदा ॥
इत्येव प्रार्थित सम्यक्तया प्रीतो जनार्दन ।
प्रारब्धवर्मणा नीतस्तथा चक्रे मर्ते बुध ॥
साऽपि निस्व महाविष्णो श्रद्धया परया सह ।
अतीव पूजयामस्त स्वामिना च धनेन च ॥
वस्तराणां त्रय पूजा कृत्वा तस्य महामन ।
सुमगा सा तथा ज्ञान लब्ध्या मन्त्राद्यज्यते ॥ रजि ।

तथा तत्रैर यज्ञवैभवंखण्डे पूर्वभाग एकत्रिंशत्पात्रे सुत शौनकादीप्रति—

पुरा पाचिन्नुल्लङ्घी यमूमातीय सुदरी ।
 सा सहस्रत्रय हत्वा विप्राणामर्थनाञ्छया ॥
 महाधनवती भूना मायया परिमोहिता ।
 यथेष्ट भूतले निप्राथ्यचार परिगर्विता ॥
 कश्चिद्विज्ञानसपन्नो महायोगी मुनिश्चल ।
 श्रीमदक्षिणवेलास शिरस्यानोत्तमोत्तमम् ॥
 वर्तित श्रद्धयाऽऽगच्छद्विदित्वा देशेभ्यम् ।
 त इष्ट्वा सा स्वभोगार्थं प्रणिपत्य तपस्विनम् ॥
 परिगृह्णातिसत्तुष्टा गृहे स्वीये निचक्षणा ।
 स्नाप्य यस्त्रादिक दत्त्वा भोजयित्वाऽनुमोदित ॥
 च दनाद्येरेलकृत्य दत्त्वा ताम्बूलपूर्कम् ।
 समाश्वास्य महामान प्रिय मुक्तनती द्विजा ॥
 सोऽपि विज्ञानसपन्नो महायोगी निराकुल ।
 अतीव प्रीतिमापन्नस्तया सह मुनीश्वरा ॥
 श्रीमदक्षिणवेलासे शिरस्यानोत्तमोत्तमे ।
 अनर्तत चिर काट्मतीव प्रीतिसयुत ॥
 देशदेवो महाप्रीतिस्तया शुश्रूषया द्विजा ।
 तस्यै परमवेनस्य ददौ विज्ञानपूर्कम् ॥ इति च ।

तथा पात्रेऽपि भूमिलण्डे विष्णुस्वाच—

तुङ्गपुत्र महाभाग आपुर्नाम क्षितीश्वर ।
 सार्वभौम स धर्मात्मा सत्यधर्मपरायण ॥
 इन्द्रापेद्रसमो राजा तेन दु रयप्यजायत ।

तेन सुताभोगेनेत्यर्थ ॥

चिन्तयामास धर्मात्मा कथं मे जायते सुत ।
 इति चिन्ता समापेद आयु स पृथिवीपति ॥
 पुत्रार्थं परम यन्मकरोसुसमाहित ।
 अत्रिपुत्र महामान दत्तात्रेय द्विजोत्तमम् ॥
 क्रीडमान स्त्रिया साधु मदिरानन्दिलोचनम् ।
 वारण्या मत्तधर्मात्मा खीट्न्देन समाहित ।

वात्स्या करणेन यत्त इय धर्म स्वभावो यस्य स आत्माऽन्त करण यस्येत्यर्थः ।

अङ्गे युजतिमाधाय सर्वयोपिद्वरा शुभाम् ।
गायते नृत्यते विप्र सुरा च पिबते मृशम् ॥
विना यज्ञोपनीतेन स्थितो योगीश्वरो नृप ।
पुष्पमालाभिर्दिव्याभिर्मुक्ताहारपरिच्छदै ॥
गुरुचन्दनदिग्धाङ्गो राजमानो मुनीश्वर ।
तस्याऽऽश्रम नृपो गत्वा दृष्ट्वा च द्विजसत्तमम् ॥
प्रणाममकरोन्मूर्ध्ना दण्डवत्सुसमाहित ।
अत्रिपुत्र स योगीन्द्र समालोक्य नृपोत्तमम् ॥
प्रणत पुरतो भक्त्या अग्रहाय तत् स्थित ।
एव वर्षशत प्राप्त तस्य भूपस्य सत्तम ॥
निश्चलत्व परिज्ञाय मानस भक्तितपरम् ।
समाहूय समाहेद किमर्थं ह्रियसे नृप ॥
ब्रह्माचारेण हीनोऽस्मि ब्रह्मत्व नास्ति मे कदा ।
सुरामासप्रलब्धोऽस्मि ज्ञिया सक्त सदैव हि ॥
वरदाने न मे शक्तिरन्य झुश्रूप ब्राह्मणम् ।

आपुरुषाच—

भगवद्दशो महाभाग नास्ति ब्राह्मणसत्तम ।
सर्वकामप्रदाता च त्रेलोक्ये परमेश्वर ॥
अत्रिवशे महाभाग गोविन्दस्तु सुरोत्तम ।
ब्राह्मणस्य च रूपेण भवान्ने गरुडध्वज ॥

नमोऽस्त्वित्यादिना तेन स्तुतस्ततो बहुदिवसानन्तर त राजान सुरादि याचयित्वा तेन तत्परमभक्त्याऽऽनीय दत्ते ततस्तस्मै तदभिमतगुण पुत्र वरदानेन दत्तवान्, आम्रफल च त्वद्धार्यायै भक्षणाय दीयतामिति दत्तवान्भगवान्दत्तात्रेय इत्युपाख्यातम् । अत्र यथेष्टचेष्टा तु स्पष्टैव । तथेतिहासेऽपि महामारताख्ये मोक्षधर्मेण पष्टाध्याये ब्रह्मादाजगरसनाद प्रक्रम्य प्रहाद प्रति तेनपृष्टोऽजगरमुनि स्वनृत्तिं वर्णयन्—

कणान्कदाचिच्चादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
भक्षये शालिमासानि भक्ष्याद्योच्चारचान्यत् ॥ इति ।

अत्राप्यजगरवृत्त्या जीवतो मुने श्रौतक्रियाचमानाद्बुद्धतशेष भक्षयेदित्यादिनिधान विना मातृभक्षण स्फुटमेव यथेष्टाचरणम् । एव महारागावणारये बृहद्योगनासिष्टापरनाम्नार्थे

काव्येऽपि निर्माणप्रवरणस्य पूर्वार्धे पञ्चसप्ततितमे सर्गे पूर्वसर्गे त्रितलनामान मुनिं ब्रह्म-
जिज्ञासु शरणीभूय तेन तच्चे समुपदिष्टेऽपि भगीरथ उवाच—

शरीरेऽस्मिंश्चिराद्भूतो गिरौ तरुनि स्वके ।

अहभावो महाभाग वद मे त्यज्यते कथम् ॥

इत्यहकारास्यनिपरीतभावनोपशमद्वारा ब्रह्मात्मत्वापरोक्षानुभवादयप्रतिबन्धधसोपाये

पृष्टे—

शान्ताशेषविशेषणो विगतभी सत्यक्तसर्पणो

गत्या नूनमर्किचनत्वमारिषु त्यक्त्वा समग्रा श्रियम् ॥

शान्ताहङ्गातिरस्तदेहकल्नस्तोष्वेव भिक्षामटन् ।

मामप्युज्झितगानल यदि भयत्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥

इत्यन्तप्रत्येन त्रितलेन सर्वत्याग एवोपदिष्टे ततोऽस्मिन्सर्गेऽग्निष्टोममख वृत्त्या तदुत्तर
सर्वस्व ब्राह्मणादिभ्यो दत्त्वा राज्यमपि शत्रेण दत्त्वा तत —

आक्रान्ते द्विपता राज्ये मुनि सन्नानि मण्डले ।

अधोगातोऽवशेषोऽसौ निर्जगाम स्वमण्डलात् ॥

इति तस्य सर्वस्वत्यागो वर्णित । अत्र टीका—अधोवास कौपीनाच्छादन तदनशेष
इति अत्र—

त्रयाणामविशेषेण सन्यासश्रवणं श्रुतौ ।

यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदा ॥

इति श्रीमद्वार्तिककारचरणसरोजचर्चनात् ' ब्राह्मणो निर्देदमायात् ' ' ब्राह्मणा पुत्रै-
णादिभ्यो व्युधायाध भिक्षाचर्यं चरन्ति ' इत्यादिश्रुतिषु ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणार्थन्याय्या-
णामपि ब्राह्मणक्षत्रियवैद्यानां सन्याससम्भवाद्भग्निरधस्यापि सन्यास एव सिद्धो न वानप्रस्थ-
त्यम् । किंच—

भ्रमन्दीपानि भूपीठे वद्वाचिकालयोगत ।

अनश शत्रुणाऽऽक्रान्त स्वमेव प्राप तपुरम् ॥

टीका—दीपानि नयन्तरितानि मण्डलानि । अवश सन्दर्शनाधीनचित्त ।

नानागाराश्च तत्रासौ प्रगल्भपतिताधरन् ।

पौराश्च मन्त्रिणश्चैव शमी भिक्षामयाचत ॥

टीका—प्रगल्भपतिता क्रमप्राप्तान्नानागारान् । छान्दस पुरम् । प्राप्येति शेष । इत्या-
दिना तद्विक्षाजीविनस्यप्युत्तेरावश्यकी तस्य यससिद्धि । श्रीमद्भागवते तु क्षत्रियस्याप्यु-
भयस्य स्पष्टमेवोक्तं सन्यास । तथा हि पञ्चमस्कन्धे श्रीशुक उवाच—' एवमनुगास्याऽऽज्म

जान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावं परमसुहृद्भगवानृपमापदेश उपशमशी-
लानामुपरतकर्मणा महामुनीनां भक्तिज्ञानप्रेराम्यलक्षणं पारमहस्यधर्ममुपदिक्षमाणं स्वतनय-
शतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतधरणीपालनायाभिपिच्य स्वयं भजन एवोर्न-
रितशरीरमात्रपरिग्रहं उन्मत्त इव गगनपरिधानं प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मा-
यर्तात्पराज ' इति । नन्वस्तु नामैव भगीरथस्यापि सन्यासस्ततः किमिति चेन्न । तस्य
पुनरप्यत्रैव राज्यस्वीकृतिवर्णनात्तेन ।

आरूढो नैष्टिकधर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन क्षुप्येत्स आत्मा ॥

इति स्मृतानारदपतितन्त्रस्य निषिद्धत्वात्तच्छीलत्वेन यथेष्टचेष्टया सिद्धत्वाच्च । उक्तं
क्षत्रेण सर्गे तस्य जीवन्मुक्त्यन्तं ब्रह्मज्ञानदाढ्यं तथाऽग्निमसर्गे परेऽप्या परराज्यस्वीकरणं
ततः स्वराज्यस्वीकरणं च । तथा हि—शमी भिक्षामयाचतेत्यनन्तरं त्रिनिद्रुस्ते नृप पौरा
इत्यादिना तस्य किञ्चिदकालं तत्र स्वपुरे स्थितिमुक्त्वाऽधान्यत्रोपशान्तात्मेत्यादिना त्रितलस्य
स्वगुरोः प्राप्तिं पर्यतन्निरोधे स्थितिं च तेन सहोक्त्वा—

समतामुपपातौ तौ गुरुशिष्यौ समौ स्थितौ ।

फलपामास्तु स्वस्यैव निनोद देहधारणम् ॥

इत्यादिना सार्गान्तं गुरुमाम्यवर्णनेन जीवन्मुक्त्यन्तमात्मनिष्ठत्वं वर्णितम् । अग्निमसर्गे तु
कार्त्तिकिद्राजमण्डले पुत्रविरहिणे तद्राजे मृते तत्प्रधानादयो योग्यराजान्येषणतः परा इत्युपाख्याय
तं भगीरथमासाद्य स्थिरभिक्षाचरमुनिम् ।
परिज्ञाय समानीय सैन्ये च नृमहोपतिम् ॥

टीका—सर्गगुणलक्ष्मीसमन्वितोऽयमिति परिज्ञाय प्रत्यभिज्ञाय तत्राऽऽगते सैन्येऽभिपिच्य
महोपतिं च नृम् । इत्यादिना परराजप्राप्तिमुक्त्वा—

तत्र तं पालयन्तं तद्राज्यं राजानमाहता ।

आजगमु प्राक्प्रवृत्तयः प्राहुरित्य नृपाविपम् ॥

प्रवृत्तय उच्युः—

राजभ्रमराक्रमधिपो यस्त्वया सुपुत्रस्तन ।

मृत्युना त्रिनिर्गर्णोऽमी मस्येनेनाऽऽमित्रं मृदु ॥

तत्तत्रापि तु राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

अप्रार्थितोऽयं ततो त्वयाऽर्थनां च नोचितः ॥

अर्थमिष्टं दद्यात्—

इति सप्तविंशोऽध्यायः । तत्रार्थः ।

सप्तमं गुरुचिह्नायां स बभूव गुरुं पतिम् ॥

इति स्वराज्यस्वीकरणमपि तस्योक्तमन्यासोत्तरमुक्तम्, अतः सिद्धमेव पुराणादौ अयविदा-
जीनमुक्तानामपि यथेष्टाचरणम् । ततः पुराणादेः श्रुत्यर्थविनेचकत्वाच्छ्रुत्यादीनामपि प्रागुदा-
हृतानामेतपरत्वेनापि लापयितुं शक्यत्वाद्बल्यर्थ एवायं त्वप्रयास इति चेन्न । उक्तपुराणादिता-
त्पर्यस्यैव त्वयाऽऽज्ञातत्वात्पूर्वापरपर्यालोचनेन तत्तात्पर्यस्य मदिष्टसाधकत्वाच्च । तथा हि
स्कान्दे सूतसंहितायां तावन्नदुदाहृतोदाहरणद्वयेऽपि ब्राह्मणादिपदभावाद्विदुरादीनां शूद्राणामपि
तत्त्वज्ञानदर्शनाच्छ्रुत्यैव तत्र तत्रातिविद्वदादिपदैर्ग्रहीतमुचितं तद्वेश्यादिकृतहत्यादिभिस्तथा-
तित्यस्य तु क्षुत्पाडितो निवश सप्रपेद इति श्रद्धयाऽऽगच्छद्विदित्वा देशभेदेनमित्युक्त्या चाकस्मा-
दनिकेतवासित्वादिस्वाभाव्येन देशान्तरागतत्वेन व्युत्थितस्थितप्रवृत्तेन लोकव्यवहारप्राप्त्यो-
दासीनत्वेन चाऽऽज्ञातत्वात्कालान्तरे तज्ज्ञानसमयेऽपि वेश्यादिना स्वमहारत्नलाभमङ्ग-
मिया तत्समाधिपारम्पर्याहृत्येन च तद्गोपितत्वस्यापि समयादूर्ध्वरेतस्त्वेन शूद्रत्वेन च वेश्या
दिस्वीकरणस्याप्युचितत्वात्तस्य च गान्धर्वविवाहस्याप्यमन्त्रकस्यैव विहितत्वेनोक्तवेश्यादिक-
रणया योगीन्द्रजीनमुक्तत्वेन निषयपारवश्याभावेऽप्यनिपिद्वस्य तादृग्व्यवहारस्य तत्र तस्वी-
कृतत्वाच्च न यथेष्टचेष्टालेशोऽपि । पाद्मोदाहरणं तु भगवदुत्तरेयनिषयमस्त्यतस्तस्याऽऽज्ञानेन
मार्कण्डेयपुराणोदाहरणरीत्या दत्तोत्तरत्वात्तत्रैव निस्मृतिशीलत्वेन पुनस्तदुदाहरतो देवानांप्रिय-
त्वम् । एवमोक्षधर्मस्याजगरोदाहरणेऽपि कृतयुगत्वेन तदानीं ब्राह्मणानामपि क्षत्रियादिगृ-
हगतमृगादिमांसभोजित्वस्य पुराणादौ सुप्रसिद्धत्वात्तादृग्व्यवहारस्यानिपिद्वत्वात्प्रत्युत चातु-
र्थर्ष्यं चरेद्वैश्यमित्यादिविहितत्वाच्च नेव दोषावकाशः । न चैव कल्पने मानाभावात् शङ्क्यः ।
ब्राह्मणादिपदप्रयोगाभावात्पूर्वकमतिविद्वदादिपदप्रयोगस्यैव स्कान्दोदाहरणे तथा प्रहादस्य कृता-
दिगतत्वेन पुराणेषु वर्णितत्वस्य मोक्षधर्मोदाहरणे च प्रमणत्वात् । समन्यविरोधेन सगति-
कत्वे हटेन विरोधोद्वाधनस्य वैतण्डिकत्वाच्च युक्तमेवोक्तम् । यत्तु महारामायणस्य भर्गुरयो-
दाहरणं तत्र वार्तिकोक्तरीत्या क्षत्रियादेरपि सन्याससमयेन सन्यास तस्य कल्पयित्वा पुनः
राज्यस्वीकृत्याऽरूढपतितत्वेन जीवमुक्तस्य तस्य यथेष्टाचरणं प्रतिपादितं तन्न ।

अधिकारविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः ।

न सन्यासविधिर्यस्माच्छ्रुतौ क्षत्रियनश्ययो ॥

इति श्रीमद्वार्तिककारचरणारविन्दरेव ।

मुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ॥

बाहुजातोऽनाताना नाय धर्मो निर्धीयते ।

इति स्मृतेस्तदुदाहृतवार्तिकस्य ' काम्यानां कर्मणां न्यासः सन्यसः ययौ विदुः ' इति
श्रीमद्भगवद्गीतोक्तकाम्यकर्मसन्यासपरत्वादिकम् । यत्तु सन्यासस्य सर्वाधिकारित्वे
वार्तिकनचनं तद्विद्वत्सन्यासनिषयः न त्वानुरविनिदिष्टमन्यासे माध्याभिप्रायविरुद्धे सर्वाधि-
कारप्रतिपादनपरम् ।

सर्वाधिकारनिच्छेदि विज्ञान चेदुपेयते ।

कुतोऽधिकारनियमो न्युयाने क्रियते बलात् ॥

इत्यनन्तरश्चेकेन ब्रह्मज्ञानोदयान्तर जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे विद्वत्सन्त्यास एवाधिकारनि-
यमनिराकरणादिति सिद्ध्यन्तलेशेऽप्ययदीक्षितवर्णितविद्वत्स यासपरत्वरूप दाऽभिप्राय मनसि
निधाय क्षत्रियादेर्मुह्यसन्त्यासस्य धारितत्वात्ततो भगविरथस्य तदभानाज्जौपनिधारणभिक्षा
चर्यादेस्तु सर्वस्वदानेन

यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषक ।

अध्वग क्षीणवृत्तिश्च पठेते भिक्षव स्मृता ॥

इति वचनादध्वगजेनोपपन्नत्वात् । यद्वा 'शान्ताहङ्कृतिस्तदेहकलनस्तेष्वेव भिक्षामटन्'
इति पूर्वोक्तत्रितलाख्यगुरुवचनाद्विश्वामित्रवचनाच्छ्रीरामस्य ताटकाख्यस्त्रीवधवददुष्टत्वाच्च
सन्त्यासाभावादेव ब्रह्मविद्याप्रतिबध्धत्वसार्थं सर्वव्यागस्यानुष्ठेयत्वेत्ते पुनस्तदुत्तर सहज
स्थित्या रामाभावेऽपि परेच्छया राज्यस्वीकारस्यानिषिद्धत्वेन सुतरामुचितत्वाच्च । ऋषभस्य
तु भगवदवतारत्वाच्छ्रीमद्भक्तव्रेयादिनदपर्यनुयोज्यवाटुपञ्चमशीलानामित्यादिनाऽन्यमुमुक्षुबोधो
र्थमेव सन्त्यासाभावेऽपि गगनपरिधानत्वासन्त्यासाभावादेव प्रकीर्णकेशत्ववर्णनाच्च प्रव्राजेति
पदस्य गमनमात्रपरत्वाच्चैव सन्त्यासो नापि यथेष्टचेष्टेति । तस्मत्सर्वत्र पुराणादौ यत्र यत्र
भूतार्थनादस्तत्र तत्रोक्तदिशा जीवन्मुक्तस्थितिव्यवहारैवमेव ब्रह्म सूखिरैरतोऽतिरम्यमखिलम् ।
किंच पूर्वाचार्यैरखिलैरपि खण्डितमेव ब्रह्मविदा यथेष्टाचरणम् । उक्तं हि नैष्कर्म्यसिद्धौ
चतुर्थाध्याये श्रीमत्पुरेयराचार्यचरणकमलै —

निवृत्तसर्प सर्पोऽथ यथा कम्प न मुद्बति ।

प्रचस्ताखिलगोहोऽपि मोहकार्यं तथाऽऽमवेत् ॥

इति जीवन्मुक्तमुपक्रम्य—

तरे रुखं तमूलस्य शेषेणैव यथा क्षय ।

तथा बुद्धामतत्त्वस्य निवृत्त्येव तनुक्षय ॥

बुद्धाद्वैतसत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।

शुना तत्त्वदृशा चेन्न को भेदोऽगुचिमक्षणे ॥

अधर्मज्जापतेऽज्ञानं यथेष्टाचरणं तत् ।

धर्मकार्ये क्व तत्त्याद्यत्र धर्मोऽपि नेष्यते ॥

प्रत्याचक्ष्णाण आहतो यथेष्टाचरणं हरि ।

यस्य सर्वे समारम्भा प्रपञ्च चेति सर्वद्वद् ॥ इति ।

निररणेऽपि नमरर्णके श्रीमप्रकाशामुनिररचरेयमेवोक्तम् । ननु तत्त्वदर्शनः
शास्त्रनियमाभावे यथेष्टाचरणं स्यात् । न । रितारितप्राप्तिपरिहारनिमित्तत्वादाचरणस्य
स्वामन्येन निरतिशयानन्दमोक्षप्राप्त्यर्थेनिति च साक्षादनुभूतः साध्यपुण्यार्थप्रार्थनामात्रात्कुतो
यथेष्टाचरणप्रसङ्ग इति । स्वाराग्यमिद्व्याप्युक्तं गङ्गाधरेन्द्रमरस्वतीर्थाचरणं निवृत्तं च तैरेव
तत्पर्यं फलस्यकस्यदुमाख्यायां तद्व्याख्यायाम्—

रागलोभप्रमादादिदोषश्रयानायमांसज्जते दुश्चरित्रे क्वचित् ।

साधुर्माधुचारिः रक्षापरः साधुमार्गेण संस्कारतो वर्तते ॥ इति ।

टीका—अयं विद्वान्यचिदपि देशे काले वा दुश्चरित्रे शास्त्रनिषिद्धाचरणे परानिष्टाचरणे
या नाऽऽमज्जते न प्रसक्तो भवति । पुनः । रागलोभप्रमादादीनां भोगलाभप्राप्त्यपराधादिहे-
तूनां दोषाणां क्षयादात्यन्तिकोच्छेदात् । ‘यः शलादुः मुमधुरः पाके तस्य कुतोऽमृता’
इति न्यायेन ज्ञानोदयाप्रागम्यासकालेऽपि यो रागलोभादिदुष्टो नाभूत्स तत्परिपाके महाभाग्य-
फलज्ञानोदये तथा भविष्यतीति संमाननाऽप्यसंभारिणीति भावः । ॥ तर्हि कथमास्ते
तत्राऽऽह—साधुर्निति । साधूनां महतां श्रौतस्मार्तधर्मानुवर्तिना ब्रह्मनिदा यच्चारित्र्य
स्याधर्मविहितधर्मानुष्ठानसमाप्यम्यासादि तस्य रक्षाया लोकाहिताय शुद्धसंप्रदायप्रवर्तनेन
परिपालने पर उद्युक्तः स साधुमार्गेण सर्वजनानुकूलमार्गेणैव वर्तते । तत्र हेतुमाह—
संस्कारत इति । ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परा गतिम्’ इति भगवद्वचनाच्चिराम्यस्त-
साध्याचरणसंस्कारस्य तथैव प्रवर्तकत्वाद्यालुत्वाच्चेत्यर्थः । तथा हि कुटालचक्रादेरमन्त्रनि-
ष्पत्त्यनन्तरमपि पूर्व्यदेव भ्रमणं दृश्यते न तु तद्विपरीतमिति भाव इति । एवं पूर्वाचार्यै-
र्भूरे स्वण्डितेऽपि यथेष्टाचरणे यद्यप्यत्र मत्प्रयासस्यानौचित्यमेव तथाऽपि येऽनभिनीक्षिता-
करा, किंचिदुदरभरितया प्रकरणमात्रादराः परवचनतत्पराः सश्रितदुराचाराः पामराः
सन्तोऽपि पण्डितमन्यतया तिरस्कृतभूसुरराः प्रलपन्ति तदमनार्थं परममुशुद्धेगशमनार्थं
च मयाऽत्र विस्तरेण प्रपञ्चित प्राचामेनाऽऽशयजातमिति ग्रन्थगौरवात्माऽयं मदीयोऽविनयः
सहनीयः सूरिष्वै सकलदोषोद्घटनसूक्ष्मगुणप्रकाशनत्रय्यात्मकरैः ।

पूर्वाचार्यचो विचार्य सुचिर तात्पर्यपर्यासितोऽ-

प्यार्याणामनुभूतिपर्यवसिति प्रौढार्यं भव्यदया ।

कार्याकार्यविधिर्न तुर्धगदृशा यद्यप्यथाप्यार्यता-

संस्कारेण सुवर्धमेव चरितं तेपामिति स्फुर्यते ॥ १ ॥

उक्तेऽर्थे यादुपनिषत्परिसमाप्तिनाक्यशेषानुनृत्यमपि दर्शयति तथेत्यादिना—

तथा ॥ त्रिकाण्डं कमण्डलुं शिष्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं
चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यष्टौ परित्यज्याऽऽमानमग्निच्छेत्” इति त्रिदण्डिनः

सत एकदण्डलक्षणं विविदिपासंन्यासं विधाय तत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमे-
वमुदाजहार—“यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तेत्त्वब्रह्ममार्गे सम्य-
क्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंघारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचर-
न्नुदरपात्रेण लामालामौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मी-
कवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थ-
ण्डिलेष्टनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुकृध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः
शुभाशुभकर्मनिर्मूलैतपरः सन्यासेन देहत्यागं करोति स एव परमहंसो
नाम ” इति ।

पात्र, भिक्षापात्रम् । जलपरित्र, बह्वपूत पित्रेज्जलमिति श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धोक्तेर्ज-
लशोधक वास । शेष स्पष्टम् । अथ हि कुटीचकबहूदकायतर एव त्रिदण्डलिङ्गाद्विमुक्तौ ।
'कुटीचको बहूदधेत्युभावेतो त्रिदण्डिनौ' इति मूल एव प्रागुक्तत्वेन त्रिदण्डस्य हसेऽसत्त्वात् ।
ननु 'यात्राशक्तशक्तिन्या तीव्रे न्यासद्वय भवेत्' इति तप्रागुक्त्वा कुटीचक इत्याहुते
स्तयो कथं विविदिपासंन्यासपारमहंसेऽधिकार इति चेत्, चित्तशुद्ध्या विवेकबेराम्यादि
साधनपौष्पल्याद्ब्रह्मचर्यादीनामपि यदा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्या वनाद्वाऽथ
पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोसन्नाग्रिनग्निको वा यदहरेण विरजेत्तदहरेण
प्रव्रजेत्' इति लघुजाबालोपनिषद्भुतेर्निरुक्तसंन्यासेऽधिकारस्तदाऽसौ कुटीचकादेरस्तीति
किं वाच्यम् । आरुण्युपनिषद्भुतिस्तु कण्ठत एव प्रकृतसंन्यासमुपपन्नस्य 'कुटीचको
ब्रह्मचारी कुटुम्ब विसृजेपात्र विसृजेपवित्र विसृजेदण्डाहोकाग्रीन्विसृजेदिति होत्राच' इति
कुटीचकादे सति(त्वा) साधनसपत्तायुक्तसंन्यासाधिकृतिं दर्शयति । तथा कुटीचकादावेव
त्रिदण्डादिसंभवोक्तैश्चात्र न काऽप्यनुपपत्तिः । आमानमन्येच्छेदित्यनेनेकदण्डलक्षणविविदि-
पासंन्यासविधानम् । एकदण्डलक्षणमित्येवोक्तौ हसप्रसङ्गः । विविदिपासंन्यासमिच्छेतावति
चोक्ते प्रकृतश्रुतेरेव पूर्ववाक्ये 'अथ विवर्णमिप्ता मुण्डोऽपरिग्रह शुचिरद्वोर्हो भैक्षमाणो
ब्रह्मसूयाय भवति' इति दण्डग्रहणानुक्तस्तद्ग्रहणं विविदिपासाऽपि न कार्योर्माते कथा
चिह्नम स्यात्तन्निरासाय प्रव्रतश्रुतौ तद्ग्रहणानुक्तावपि 'दण्डमाच्छादनं कौप न च परिग्रहे-
च्छेप विसृजे छेप विसृजेत्' इत्यादिश्रुत्युक्तस्तद्ग्रहणायकवादुभयमपि युक्तम् ।
न च दण्डमाच्छादनमियुक्तश्रुतिर्हसपरेवेति वाच्यम् । तत्पूर्वोत्तरवाक्यविराधात् ।
तथा हि—

द्वय तीव्रवरे ब्रह्मलोकमोक्षाविभेदतः ।

तदोके तत्तद्विद्वसो लोकेऽस्मि परहसक ॥

इति प्रागुक्तमूलचक्राद्वल्लोकप्राप्तिरुक्तमुमुक्षुर्हस इति सिद्धम् । प्रकृतश्रुतौ तु पूर्वनाम्य आरणे प्रजापतिं प्रति सकलकर्मनिसर्जनसाधनप्रश्रेण सन्यासमुपक्रम्य पुनरिदं स्थाप्यायान्तत्याग प्रजापतिनामकेन विधाय भूलोकभुवनेकमुल्लोकमहल्लोकजनोल्लोकतपोलोकसत्यलोक चेत्यनेन ब्रह्मलोकापरपर्यायसत्यलोकत्यागविधानविरोध, तथोत्तरनामकेऽपि 'अत ऊर्ध्वमन्त्रप्रदाचरेदूर्ध्वगमनं विसृजेत्' इत्यूर्ध्वगमनसाध्यब्रह्मलोकैच्छात्यागविधिबाधश्च । न चोर्ध्वगमनं धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकापरपर्यायस्वर्गगमनमेवात्रेति वाच्यम् । दण्डमाच्छादयन् चेत्येतदव्यग्रहितपूर्ववाक्ये ब्रह्माण्डं च विसृजेदियुक्ते, तथैतदीपिकायाम् — 'अमन्त्रमन्त्रराहित्येनाऽऽचरेत्स्नानाचमनादिकं कर्म कुर्यात्' इत्युक्तोर्ध्वगमनमिति व्याख्याने विद्यावित्तादिनोक्तर्पसपादनमित्यर्थ इति विद्याशब्दितक्रममुक्त्यासिफलकोपासनावधौ तिस्रशकरोनन्दाचार्योक्तेश्च भङ्गापत्तिः । तस्मात्साधूक्तं विनिदिपोरेकदण्डग्रहणम् । तत्फलरूपमिति । तस्य विनिदिपासन्यासस्य फलं तत्त्वज्ञानं रूप्यते निसनादाभावेन प्रकाशयतेऽन्वेनेति तथा तम् । सति हि निद्वत्सन्यासे तत्त्वज्ञाने जीवमुक्तिप्रयोजनेन निसनादाभावेन तत्त्वज्ञानस्य सर्वसमतत्वं नान्यथेत्यग्रे मूल एवोपादायिष्यति । यथाजातरूपधर, शरीरेतरपरिग्रहोदितः । मिद्वद्, शीतोष्णादिद्वद्वसहिष्णुः । एतेनोक्तशरीरेतरवाहपरिग्रहोदितस्य दार्ढ्यं ध्वनितम् । बिम्बप्रह, आम्बन्तरलोकवासनादिपरिग्रहहीनः । एतेन वासनाक्षयाख्यं जीवमुक्तिनाशनं सूचितम् । तत्त्वेति । तत्त्वं स्वात्माभिन्नमद्वैतं यद्वह्यं तस्य मार्गोऽविद्याध्वसमाश्रयेणैव प्राप्तिसाधनमपरोक्षसाक्षात्कारस्तत्र सम्यक्कालत्रयमपि संपन्नं 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योऽस्य तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं निदुर्बुधा' इत्यभियुक्तोक्ततदभ्यासमात्रपरायण इत्यर्थः । अन्वेने ज्ञानाभ्यासरूपं द्वितीयं तत्साधनं ध्वनितम् । शुद्धमानसः ।

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।

अशुद्धं कामसरूपम्* शुद्धं कामविरजितम् ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

कथाय विप्रयासकं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥

इत्यमृतचिन्दूपनिषद्मन्त्रात् ।

प्रनहाति यदा कामान्तराङ्गार्यं मनोगतान् ।

आमन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदो यते ॥

इति श्रीमद्भगवदुक्तेषु मनोनाशापरपर्यायसकलकल्पनाराहित्यपूर्वकद्वैतानन्दा ममात्रनिमग्नत्वलक्षणमनं शुद्धिशालीत्यर्थः । अनेन मनोनाशलक्षणं तृतीयं तत्साधनं बोधितम् । प्राणसंधारणार्थमिति । प्राण इत्युपलक्षणं पञ्चप्राणानाम् । एतेषामेव न तु देहेन्द्रियादीनां

पुष्टिद्वयाद्यर्थम् । सम्यग्मनोनाशसाधनीभूतयोगाभ्यासोपयोगित्वेन यद्धारणं तदर्थम् । हित-
मितमेव्यभोजनेन प्राणैकनिर्वहणार्थमित्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतासु—‘नात्यश्वतस्तु योगोऽ-
स्ति न चैकान्तमनश्चतः’ इति । व्याख्यातं च मधुसूदन्याम्—यदुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च
कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मसंमितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति,
अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् । नचैकान्तमनश्चतो योगोऽस्ति, अनाहारादल्पाहाराद्वा
रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् । ‘यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति यद्भूयो
हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति’ इति स्तपयश्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसंमितादनाद-
धिकं न्यूनं वाऽश्रीयादित्यर्थः । अथ वा—

पूर्येदशनेनार्थं मृतीयमुदकेन तु ।

वायोः संचारणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाऽश्वतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः इति ।
यथोक्तकाल इति । विमुक्तोऽपि ‘विमुक्तश्च विमुप्यते’ इति श्रुतेस्तात्परोक्ष्याजीव-
न्मुक्तोऽपि व्युत्थानदशायां लोकसंप्रहार्यं यथोक्तकाले शास्त्रविहितसमये प्राणसंचारणार्थमुदर-
पात्रेण भैक्षमाचरन्नित्यन्वयः । एतेन तत्त्ववित्त्वात्सर्वकर्मलेपामावेऽपि विहितकालोल्लङ्घन-
मपि तस्य न संभवतीति श्रुत्या यदा तल्लक्षणत्वेन दर्शितं तदाऽमेच्याशनप्रसक्तिस्तु दूरापास्तै-
वेति भावः । कालस्तूक्तः पाराशरमाधवीये मनुः—

एककाले चोद्वैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।

भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि संज्वति ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यहारे मुक्तयज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ इति ।

विधूमे विप्लवधूमे । स्वामुसले मृदुतिरारण्यस्यसादेव्यिति भावः । सन्नानि व्याघ्र-
व्यापारादुपरम्य स्वस्थानं गतानि मुसलानि यस्मिन्नास्ति । पाकाद्यर्थं श्रीक्षादिकाण्डन्यापारो-
परम इति यावत् । व्यहारे महानसादिगतज्वलकाष्टशून्य इत्यर्थः । अत एव मुक्तयज्जने ।
एतादृशोऽपराह्णकाल इति शेषः । अयमपि कालनियमो माधुकर एव नान्यत्र । तत्रैव स्वकर्तृक-
त्वात्, प्रावप्रणीतादौ भैक्षे तु पारतन्यात् । शरावाणां शरावोपलक्षितपाकादिपात्राणां
संपाते सम्यगज्जटेपादिपातनं क्षालनेन शुद्धिरित्यर्थः । तस्मिन्वृत्ते संपाते सति । शेषं स्पष्टम् ।
अयमपि कालनियमो नात्र, कलिवर्ज्यत्वात् । तदुक्तं निर्णयसिन्धौ कलिवर्ज्यानुपक्रम्य
माधवीये पृथ्वीचन्द्रोदये च । तत्र कानिचिकलिवर्ज्यानुवृत्त्या ‘यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या
विधानतः’ इति ‘कानुर्वर्ण्यं चोद्वैक्षम्’ इत्यादिनिधिप्राप्तां सर्ववर्णभिक्षाचर्यां कलि-
वर्ज्यत्वेन विधानान्वान्यपि कलिवर्ज्यान्वयिगम्य

यते सायगृह्य च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
एतानि लोकागुप्यर्थं कटेरादौ महानभि ॥
निरर्तितानि निद्विर्व्यसस्थापूर्णं बुधे ।

इति प्रमाणमुपन्यस्यैतद्व्याख्यानान्तरे कमलाकरेण—सायगृह्य निधूमे सन्नमुत्त
इत्युक्तम् । पृष्ठीचन्द्रेण तु—

अटन्ति यमुधा विप्रा पृथिवीदर्शनाय च ।
अनिकेता अनाहारा यत्र सायगृहास्तु ते ॥

इति विष्णुपुराणोक्तो निषिद्ध इति । सायगृहो यतिरिति शेष । तस्माद्युगान्तरविषय
मिदमिति सिद्धम् । ज्ञानित्वेऽपि तेन भैक्षार्थमपि विहितपात्रपरिग्रहेऽपि न त्रियत
इत्याह—उदरपात्रेणेति । उपलक्षणमिदं पाणिपात्रस्यापि । तत्र चाऽऽरभ्युपनिषदि—
'यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदरपात्रं वा' इति । व्याकृतं चेदं श्रीश
करानन्दैदीपिकायाम्—पाणिज्जलिर्दाक्षिणपाणिर्ना भिक्षार्थं पात्रं पाणिपात्रम् । उदरपात्र
वा । उदरं जठरं प्रासागमनसमये मुखप्रसारणेन पात्रं भिक्षाप्रक्षेपस्थलमिति । एतेन वैराग्य
दाढ्यं धनितम् । तत्पञ्चविधत्वमुक्तं पाराशरमध्ववीये, उशना—

माधूकरमसकल्लत प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
मनःसकल्परहिता गृहास्त्रिं सप्तपञ्चकान् ।
मधुनदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
शयनोत्थापनाप्राग्यप्रायितं भक्तिमयुतैः ।
तप्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशना मुनि ॥
भिक्षाटनसमुद्योगाप्राक्केनापि निमन्त्रितम् ।
अयाचितं हि तद्वैक्षं भोक्तव्यं मनुरजनीत् ॥
उपस्थाने च यत्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
तात्कालिकमिति ख्यातं तदुक्तं मुमुक्षुणा ॥
सिद्धमत्र भक्तजनैरानीतं यमठं प्रति ।
उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ इति ।

तत्र मधूनि यरोतीति भ्रमरो मधुमक्षिका च तस्य तस्याधेदं वृत्तं माधूकरमिति व्युत्पत्त्या
माधूकरमपि द्विविधम् । तथा हि—भ्रमरो यत्र मधु लभते तत्रैव तानप्राप्तवान्यत्र यानि
तद्वत्तत्र यानद्वैक्षं भिजति तत्रैव तानपत्त्रोदरान्यतरपात्रेण मुक्त्वाऽन्यत्र गमनरूपमेवम् ।
मधुमक्षिका ॥ ततस्ततो मध्वानीयकत्र सचिन्त्याभ्याति तद्वत्तचिन्त्यैकत्र भोजनमपरमिति ।

तत्र प्रकृते तु सच्चयार्थं पात्राभाक्प्रपञ्चमेवेति भावः । तत्राप्यप्य विशेषो दिगम्बरपरमहंसानाम् । तत्र परमहंसानामित्यारम्योक्तलक्षणानामेव पाणिपात्रमुदरपात्रं चेति । एव भैक्षारण्येऽपि व्याख्याभयोर्हर्षविपादौ न करोतीत्याह—**लामेति** । यथा व्याख्यामौ समौ हर्षविपादाजनकौ स्याता तथाऽयं भूत्वा भैक्षारम्यात्कादृक्त्वानुसंधानदाढ्यं मनसि सपाद्य ततो निरुक्तलक्षणं भैक्षमाचरन्भवतीति सन्धः । अयमेव भैक्षप्रकारो विभेदधर्मा द्वितीयसमूहे भैसायणीयधृतिसुदाहृत्य दर्शितः । सा चैतन्मू—‘कामनोषलेभमोहदम्भदर्पाहकारमनकारानृतादीस्यजेच्चतुर्षु वर्णेषु भैक्षं चरेदमिश्रस्तपस्सित्तपञ्च पाणिपात्रेणाशनं दुर्यदौपधव-
द्याश्रीयाप्राणसधारणार्थं यथा मेदेद्वृद्धिर्न जायतेऽरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत्’ इति । चतुर्षु वर्णेष्वियत्र श्रीमत्संक्षेपसारीरके तु परिसङ्ख्येयोक्ता—

अचतुर्गुणशौचचारणास्त्वयमेवास्य चतुर्गुणं भवेत् ।

अचतुर्धनस्य चारणस्त्वयमेवास्य चतुर्षु भोजनम् ॥ इति ।

पाराशरगाधरीये तु भिक्षाच्च प्रशंसति यम—

यक्षरेत्सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यनहारत ।

न स किंचिदुपाश्रीयादापो भेक्षमिति स्थितिः ॥

इत्युक्त्वाऽग्रे व्याख्यात ‘सर्वाज्ञानमति प्राणायामे तदर्शनात्’ इति श्रीमच्छरीरक-
सूत्रं मनसि निदधद्विर्माधवाचार्यैः । अत्र सर्ववर्णेष्वित्यप्यपि पयमिति । अभिशस्तो भिक्ष्या-
भिरापेनाभिदूषितः । एव तदाहारमुक्त्वा विद्वारमाह—**शू-वा-गारेत्यादिना** । शून्यागार-
जननिवासहीनं त्रिपादिगृहं न म्हे-उना शून्यालयम् । तृणमूलेष्वारण्यकरचिततृणास्पगृह-
मित्यर्थः । गिरिमुहुरपर्वतगुहा । कन्दरो दरी । कोटरो वृक्षस्य स्तम्भमूर्तिमिडाकारः ।
निर्दारी जलप्रलम्बनस्थलम् । रण्डिलमरण्यादिषु लोकचिह्नोदजः । अत्र देवगृहाग्निहोत्र-
शालयोरीश्वरस्वरूपवद्योतनाय, यत्मीकस्य निवर्तनमवलपरीक्षणाय, कुण्डलशालायां ‘यथैकेन
मृषिण्डेन सनं मृत्तय विज्ञातं स्वाद्याच्चतुर्भणं विकारो नामनेयं मृत्तिकेनैव सत्यम्’ इति
‘एतान्दोमप्रभुमुक्तकार्यमिष्यान्निदर्शनसूचनय, शेषाणां विविक्षितेति तथैव ग्रहणमिति व्ययते ।
अत्रापि निर्वर्तयन्नासं वारयति—अनिकेतेति । ‘अनिकेतं स्थिरमिति’ इति स्मृतिरपि ।
अप्रयत्न इत्यादिशिक्षणपञ्चकं पूर्वोक्तसनाशयादिनां मुक्तिमाधनत्रयसिद्ध्यर्थम् । ‘तच्छुभ्रं
अपेतिषां अयोनि’ इतिश्रुते शुभ्रमत्र रजप्रवणमद्वैतं ब्रह्म । यथायोग्यं हेतुहेतुमद्भावात् ।
यो यथाज्ञातान्तेत्यादिविज्ञेयगर्भनिष्ठस्य पञ्चसत्त्वमेव विशिष्टं सत्प्रत्यक्षपरिसमाख्या देह-
स्वागं लोकदृष्ट्या करोतीत्यं स एवेतदलक्षणं एव न त्वस्य परमहंसो नामेति प्रतिद्वमिष-
न्यम् । अत्र नामेति प्रसिद्धार्थकव्याप्यपमाणादेवदण्डिनो विदुषोऽपि परमहंसस्य गृहमेति
परिणामः । तथाहि विभेदधर्मा तत्र परमहंसा नामेनारम्य सर्वस्यापि एतुबायग्येपनिष्य-
मज्जदस्तासं संशयेनार्थं स्मरति दाण्यायां—‘तत्र परमहंसा नाम एकरण्डधरा मुग्धा-

स्तथा कौपीनयासतोऽप्यक्तलिङ्गा अयक्ताचारा अनुमत्ता उन्मत्तरदाचरन्तः शिखायज्ञो-
परीतत्रिदण्डकमण्डलुकपायनां च त्यागिनः शून्यागारेदेवगृहवासिनो न तेषां धर्मो नाधर्मो
न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोद्यात्मस्वाभवा उपपन्नमात्राहाराश्चानुर्वर्त्य
भैक्षं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्तः ' इति ।

एवं प्रतिज्ञातं द्विविधपारमहंस्यं सिद्धमित्युपसहरति तस्मादित्यादिना—

तस्माद्वनयोरुभयोः परमहंसत्वं सिद्धम् । समानेऽपि परमहंसत्वे
सिद्धे विरुद्धधर्माक्रान्तत्वाद्वान्तरमेवोऽप्यभ्युपगन्तव्यः । विरुद्धधर्मत्वं
चाऽऽरुण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्यालोचनायामवगम्यते । केन मग-
धन्कर्मण्यशेषतो विसृजोमीति शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायमगाधनीजपाद्य-
शेषकर्मत्यागरूपे विविदिपासंन्यासे शिष्येणाऽऽरुणिना पृष्टे सति गुरुः
प्रजापतिः “ शिरां यज्ञोपवीतम् ” इत्यादिना सर्वस्यागमविधाय
“ दण्डमाच्छादनं कौपीनं च परिग्रहेत् ” इति दण्डादिस्वीकारं
विधाय “ त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु
वेदेष्वारैणमावर्तयेत् । उपनिषदमावर्तयेत् ” इति वेदनहेतूनाश्रमधर्मा-
ननुष्ठेयतया विधत्ते ।

यद्युभयोरपि पारमहंस्यसाम्यं तर्हि भेदः किंनिवन्धन इति चेद्धर्मभेदादित्याह—समा-
नेऽपीत्यदिना । निरुद्धधर्माक्रान्तत्वमेव कुत इति चेच्छ्रुतितात्पर्यपर्यालोचनादित्याह—
विरुद्धधर्मत्वं चेत्यादिना । तत्राऽऽरुण्युपनिषदाक्यान्याह—केमेत्यादिना । केन विधिना
सर्वकर्मत्यागसमर्थं स्यामित्यर्थः । आदिसन्देन यागादिग्रहः । कौपीनं चेति । चकारा-
त्कन्यादि । तदुक्तं पराशरमाध्वनीये स्कान्दे—

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्या शीतनिवारिणीम् ।

अक्षमाला च गृहीयाद्वैष्णवं दण्डमव्रणम् ॥

त्रिभेदवर्गा तु पात्राण्यन्यदप्यस्यामन्नाह्वयपुस्तकादिकमुक्तम् । तथा हि ब्राह्मणस्यः—

यतिपात्राणि मृदेणुदार्पणानुमयानि च ।

सलिले मुद्गिरेतेषां गोनाटिश्चाधर्षणम् ॥

तत्रैव—

अध्यात्मपुस्तकं त्रिप्रैरुक्तं गृहीतं भिक्षुकं ।

न तावद्द्रव्यमादाय लेखयेदोषदर्शनात् ॥ इति ।

त्रिसंघादाविति । आदिशब्दोऽत्र पूर्वकालाची । तदुक्तं श्रीशंकरानन्दैर्दीपिकायां तिस्रः संघाः प्रातर्मध्याह्नापराह्णकालमूलास्तासामादौ पूर्वमिति । संधिमिति । एतदपि तत्रैव व्याख्यातं संधिं छिद्रं जीवब्रह्मणोर्भेदरूपं समाधौ भेदशून्य आत्मनि स्वरूप आचरे-त्सर्वतो भक्षयेद्वेदगन्धं निवारयेदित्यर्थ इति । आरणमिति । इदमपि च तत्रैव विवृतम्—आरणमारण्यकमरण्यध्ययनयोग्यमुपनिषद्भगमित्यर्थ इति । उपनिषदमिति । अरण्ये-ष्वपि ब्रह्मप्रतिपादको भागोऽभ्यसनीयो न त्वन्य इत्यपि तदीयमेव विवरणम् । विश्वेधर्मा तु त्रिष्वणस्ताने विकल्प उक्तः । तथा हि व्यासः—

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

भिक्षूणां तु त्रिष्वणमेकं तु ब्रह्मचारिणः ॥

सर्वेऽपि वा सकृत्कुर्वुरिति । विकल्पव्यवस्था तु शरीरपाटवाद्यवस्थाभेदेन ब्रह्मविचारयो-गाभ्यास्तारतम्यभेदेन च ज्ञेया । चेदनहेतुनिति । चित्तशुष्युत्कर्षेण वैराग्यादिदा-र्यद्वारा तत्त्वज्ञानकारणीभूतानित्यर्थः । साक्षात्कारणं तु ज्ञानस्य विचारितमहावाक्यमेवेति भावः । तदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञानमुनीश्वरचरणैः संक्षेपशारीरके—

स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशास्त्रावेदान्तभूमिगतमादरपादितं च ।

संन्यासिना परदक्षा गुरुणापदिष्टं साक्षात्महास्यचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥ इति ।

ज्ञानद्वारेति शेषः ।

एवं विविदिपुत्रमेष्वारण्युपनिषदमुदाहृत्य विद्वद्भ्रमेष्वपि प्रतिज्ञानुरोधात्परमहसोपनिषदं संक्षिप्य प्राग्देवाऽऽहोत्पादिना—

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्ग इति विद्वत्संन्यासे नारदेन पृष्टे सति गुरुर्मगधान्प्रजापतिः स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्ववत्सर्वत्यागमभिधाय कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपमोगार्थाय लोकस्वोपकारार्थाय च परिग्रहेदिति । दण्डाद्विस्वीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय तच्च न मुख्योऽस्तीति शास्त्रीयत्वं प्रतिपिध्य कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न दण्डं न शिरसां न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति परमहंस इति दण्डादिलिङ्गरहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा न शीतं न चोष्णमित्यादिवाक्येनाऽऽशाम्बरो निर्भमस्कार इत्यादिवाक्येन च लोक-व्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते यत्पूर्णनिन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृत-कृत्यो भवतीत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे । अतो

विरुद्धधर्मोपेतत्वादस्त्येवानयोर्महान्भेदः । स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्त-
दिशा द्रष्टव्यः ।

“ संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिवृक्षया ।
प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥
प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिति बुद्धिमान् ॥ ”

इत्यादिविविदिषासंन्यासः ।

एतद्व्याख्यानं तु मूलकारा एवान्ते वक्ष्यन्ति । उक्तं निरुद्धधर्मत्वमुपसहरति—अत
इति । निरुक्तभेदं स्मृतिष्वतिदिशति—स्मृतिष्वपीति । तत्र पाराशरमाधर्वीये स्वोदा-
हृताङ्गिरसो वाक्यमाह—संसारमेवेति । स्मृत्यन्तरमन्याह—प्रवृत्तीति । ज्ञानयोगेन
सारयानां कर्मयोगेन योगिनाम् इति स्मृते कर्मयोग एवात्र योगसन्दाभिधेयः । स तु
प्रवृत्तिलक्षणः । प्रवृत्तिः सप्यानन्दनादौ विहितं प्रवर्तनं तदेव लक्षणं ज्ञापकं यस्य
स तथा । ज्ञानं तु संन्यासलक्षणम् । संन्यासः प्रपञ्चिताधिकारानुमारेण सर्वकर्मन्यासः य
एव लक्षणमिति प्राग्वत् । यतोऽनयो कर्मज्ञानयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिज्ञापकत्वं तस्माज्ज्ञानं पुर-
स्कृत्य याद्वैतामनतरसाक्षात्कारमुद्दिश्यैव तमेनिरमनं विना सूर्यानुदयप्रतिरक्तमन्यामानभये यथो-
क्तज्ञानानुदय एवेति बुद्धिमन्युमन्मन्यसेदिति सप्रथमः । इह बुद्धिमानिति पाठे निह ससारो-
न्निवेशार्थः । इत्यादीति । इत्यादिस्मृत्युक्तो विविदिषासंन्यासोऽस्तीति मध्यमपदनेपी-
शाकपार्थिनादिब्रह्मसासः । अत्राऽऽदिगन्दाः स्मृत्यन्तरपुराणादीनां सप्रथमः । तथा हि पारा-
शरमाधर्वीये नारदः—

प्रथमदाश्रमाद्वाऽपि निरुक्तो भवताम्नान् ।

ब्रह्मणो मोक्षमन्विष्यत्येकया सङ्गापरिव्रजन् । इति ॥

तत्रैव नृनिर्गुरुरन्यथम्

सन्त्यनानि सुगुमानि निहोषम्योदरं निर ।

मन्यमदहतोद्वाहाः प्रवृत्ताः प्रव्रजयन् । इति ॥

तिरगि सुगुनः तु गुणस्थिः कथं न निव्रजन्मेवेत्यप्य । उदरे चरन्गुणेनापु-
थुन् ।

निद्वत्सन्त्यासेऽपि स्मृतिमाह—

“यदा तु विदितं तेत्स्यात्परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदेकदण्डं संगृह्य सोपवीतशिखार त्यजेत् ॥
ज्ञात्वा सम्पत्परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेत् ॥”

इत्यादिविद्वत्संन्यासः ।

ननु कलाविद्यास्त्रिव कदाचिदौत्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा संभव-
त्येवं विद्वत्ताऽप्यापातदर्शिनः पण्डितमन्यस्यान्नावलोक्यते । न च तौ
प्रव्रजितौ हृष्टौ । अतो विविदिषाविद्वत्ते कीदृशे विवक्षिते इति चेदुच्यते ।

यदा त्विति । चिद्विद्वत्तमिति । परोक्षेन ज्ञातमित्यर्थः । तदैकदण्डं सगृह्येति
दण्डप्रहणोक्तेर्ज्ञात्वादिनाऽपरोक्षज्ञानोक्तेः । यद्वा परमहंसोपनिषत्तोऽत्रापि गौणादिभिन्नो
निद्वत्संन्यास एवास्तु द्विविधः । सम्पत्तिः । अप्रामाण्यज्ञानानास्कदितत्वे सति प्रमात्र
भिन्नरिपयः परोक्षेनापरोक्षेन ज्ञात्वित्यर्थः । तथा चात्र त्रिविदिषासंन्यासानुवादपूर्वकं विद्वत्स-
न्यासफलमिति भावः । अत्राप्यादिशब्देन प्राग्वस्मृतिपुराणादिसंग्रहः । स्मृतिस्तु विश्वे-
श्वर्यां ऋतु —

अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवायमव्ययम् ।

इति भावो हृष्टो यस्य तदा भवति भेक्षभुक् । इति ॥

मोक्षधर्मेण्यपि—

त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमाभरतिर्मुनिः ।

सर्गमूलात्मभूतस्मान्त्स गच्छेदुत्तमां गतिम् । इति ॥

एव पुराणवचनमप्युहनीयम् । इत्यादीति पूर्वशब्दार्थेयम् । तेन दण्डिना ज्ञानोत्तर-
दण्डादि वनेन त्याज्यमित्याशयोऽस्या स्मृते कश्चित्कल्पयति ते परास्ताः । तथाचे-
तु शिखा त्यजेदितिपदोत्तरमप्यशब्दः प्रयुक्तः स्यात् । तस्मिन्मदुक्तं एवार्थं श्रेयानधिकारि-
भेदेन संन्यासद्वयविधानरूप इति विभावनीयं नयनिपुणे । अत्रेव संन्यासद्वयं तथाऽपि
विविदिषादित् कारणस्वरूपनिर्णयाभावेन व्यर्थमेव तद्विवरणम् । च च धेदुनाथं शास्त्रादौ
प्रवृत्तिर्विविदिषा, तथाऽधीतादौतशास्त्रवमेव विद्वत्तेति प्रसिद्धमेव विविदिषादित्कारण-
मिति वाच्यम् । कदाचिदुत्तुहलितया प्रवृत्तस्य पल्लवपथं तज्ज्ञानानुदयादिति पञ्चपादिकान-
चनात्, ‘नायमामा प्रवचनेन रम्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन’ इति
श्रुतेः प्रसिद्धविविदिषादिवैयर्थ्यात् । अथ वा कार्यलिङ्गकानुमानेन तन्निश्चय इति चेत्तदपि

न संभवति, अन्यव्यतिरेकव्यभिचारात् । तथा हि—यत्र संन्यासस्तत्र प्रसिद्धविविदिषा यभावोऽपि दृश्यतेऽतोऽन्यव्यभिचारः । यत्र च संन्यासामानस्तत्र तत्सद्भावोऽपीति व्यतिरेकव्यभिचारः । अतश्च स्वाभिमत तदृक्षणं कथनीयमिति शिष्यप्रश्नमुत्थाप्य समाधातुमुपक्रमते—नन्वित्यादिना । कलाः सर्गीताद्याः । निद्याः पुराणाद्याः । पुराणन्यायमीमांसेत्यादिरमृतिप्रसिद्धा । आपातदर्शिन इति । पातं यथार्थविचारपूर्वकं प्रमाणोत्पन्नेन तत्परिहा-
नेन प्राक्तनस्य मिथ्याज्ञानस्य ध्वंसं मर्यादीवृत्त्येव्यापातं यथा स्यात्तथा द्रष्टुं शीलमस्ये-
त्यापातदर्शी तस्येति निग्रहः । अतस्त्वेऽपि तत्त्वमानिन इति यावत् । अत एव पण्डित-
मन्यस्य । सार्वस्याभिमानिन इत्यर्थः । अत्र, लोके । प्रवर्जितौ सन्यस्तौ । प्रवर्जनमिति
पाठेऽपि पूर्वं किञ्चित्काळं संन्यासमव्यवस्थेन प्रतिबद्धेऽपि साध्यां संन्यासं यत्तुमुत्तम-
वपि नैक्षितामिति सार्वभौमम् ।

प्रतिपृष्टममाधानकथनमेव त्रिविदिच्छेदे स्वाभिमतलक्षणनिक्षेपेन समाचक्षणां दृष्टान्त-
मेवाऽऽदौ बोधयति—

यथा क्षीमायां घृमुक्षायामुत्पन्नायां भोजनादन्वो न रोचते व्यापारो
भोजने च विलम्बोऽपि सोढुं न शक्यते तथा जन्महेतुषु कर्मस्व-
ल्पन्तमरुचिर्धेदनसाधनेषु च भवणादिषु स्वरा महती संपद्यते तादृशी
विविदिषा संन्यासहेतुः ।

विद्वत्ताया अवधिरुपदेशमाहङ्गव्यामिहितः—

“देहात्मज्ञानवञ्ज्ञानं देहात्मज्ञानसाधकम् ।

आत्मन्वेव गवेद्यस्य न नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ ॥ ”इति ॥

मुतावपि—“मिच्छते हृदयग्रन्थिद्विच्छन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परापरे ॥ ” इति ॥

अत्र यवेति चित्तवृत्तिरिति पदद्वयाप्याहार । तथा च सद्यः स्वतत्त्वसाक्षात्कारकरणैकपर-
यणत्वं जनयत्स्वचित्तवृत्तिरिति विविदिपालमिति तद्वृत्तिमुक्तं वेदितव्यम् । अत्र 'हौ क्रमौ
चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव' इति योगवातिष्टवचनाच्चित्तनाशशब्दितससारध्वसस्य
योगेनापि सभरान्मुमुक्षोरद्याङ्गयोगैकतत्परत्वं जनयन्त्यां वृत्तौ व्यभिचारवारणाय सद्य इति
पदम् । यद्यपि योगोऽपि ब्रह्मज्ञानसाधनं तथाऽपि निर्विकल्पसमाप्यतपरिपाकद्वारैवेति तत्र
महान्विलम्बः । अत एव भगवत् पतञ्जले सूत्रम्—'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारोसेवितो
दृढभूमि' इति । व्याकृतं चेद मधुसूदन्या पद्याध्याये 'असहाय महाबाहो मनो दुर्निग्रह
चलम्' इति श्लोके । यथा—अनिर्देन दीर्घकालोसेवितो विच्छेदामात्रेण निरन्तरासेवित
सत्कारेण श्रद्धातिशयेन चाऽऽसेवितो दृढभूमिर्निर्णयसुखरासनया चाऽऽदग्यितुमशक्यो भवति ।
अदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेऽपि विच्छिद्य सेवने श्रद्धातिशयाभावे च लयविक्षेपकपायमुखा
स्वादानामपरिहारे व्युत्थानसत्स्वरप्राबल्याद्दृढभूमिरभ्यास फलाय न स्यादिति त्रयमुपात्त-
मिति । श्रवणादीनां तु प्रमाणासम्भानादिप्रतिबन्धमात्रव्यसपर्यन्तमावृत्त्यपेक्षत्वेऽपि नैतावा-
न्विलम्बः । एव प्रकृतसमुक्षुमात्राश्रितत्वमेव साक्षात्कारतदिच्छयो क्रमाद्वोधयितुं स्वपदद्वयम् ।
तेन स्वब्रह्मबोधार्थमन्येच्छायां मन्यस्य तदर्थं स्वेच्छया च नैवातिव्याप्तिरिति हृदयम् ।
अद्वैतब्रह्मेतरवस्तुप्रत्यक्षहेतुतादृक्वृत्तावतिव्याप्त्यभावात् तत्त्वेति । ब्रह्मात्ममिन्नस्तुमात्रस्य
बाधितत्वेन कालत्रयाबाधितत्वरूपतत्त्वरूपत्वाभावात् । साक्षात्कारस्थले ज्ञाने-
त्युक्तौ परोक्षज्ञानकारणनिरक्तवृत्तावतिप्रसङ्गस्तद्वारणाय साक्षात्कारेति । तथा करणस्थले
हेतुपदनिवेदो कर्मणा ज्ञान्यादीनामपि बाहिरङ्गान्तरङ्गहेतुत्वेन तादृक्स्थले व्यभिचारपरिहा-
रार्थं करणेति । असाधारणकारणत्वरूपकरणत्वं श्रवणादीनामेवेति युक्तमेव करणपदम् ।
न च महावाक्यस्यैव प्रमाणत्वात्पूर्वोक्तं श्रीमत्सर्गज्ञानमुनीश्वरचरणरचनाच्च करणत्वं न
श्रवणादेरिति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धनिरासिश्रवणादिविशिष्टस्यैव तस्य तथात्वात् । एकपद
लौकिकव्यापारान्तरव्युदासाय । परायणपदं वैदिककर्मरत्यभावात् । जनयदिति प्रतिशब्ध-
राहित्यार्थम् । यद्यपि बहिस्तृणदाहहेतुर्भवति तथाऽपि मण्यादिप्रतिशब्दव्येत्तृणदाहं न जन-
यति तदभावे तु जनयति तृणदाहमिति योग्यमेवोक्तपदम् । चित्तेति पराभिमतत्वं
च्छायावृत्त्यर्थम् । एव विद्वत्तादृक्षणमपि पूर्वाचार्यसमातिपूर्वकमाह—विद्वत्तादा इति ।
श्रीमद्वाङ्मयकारचरणसरोजरेणुमिरिति शेषः । अगधि परा काष्ठत्वर्थः । तद्वाक्यमेव पठति—
देहात्मज्ञानवदिति । यथा देहात्मज्ञानं सर्वप्राणिनामपरोक्षं सर्वदाऽहं ब्राह्मण इत्या-
द्यसिद्धिमेव वर्तत एवमपरोक्षमसिद्धिं चोक्तदेहात्मज्ञानोपलक्षितसकलसकारणवद्वैताध्या-
सस्य बाधकं मिथ्यात्वापादकमसमावनाद्यखिलप्रतिबन्धशून्यामिति यावत् । एतादृशं ज्ञानं
यस्य पुरुषधैरेयस्याऽऽत्मन्येव

यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह ।

यथास्य सततो भावस्तस्मादालोके कथ्यते ॥

इत्यभियुक्तोक्तेरात्मशब्दलक्ष्येऽनन्तस्वप्रकाशपरमानन्दसत्यप्रत्यग्भाभिन्नाद्वैतब्रह्मण्येन विपरे
न तु भेदघटिते देवतादौ भवेदनन्तमुकृतवशाद्यदि स्यात्, इति ज्ञानस्यातिदौर्लभ्यं सूचि-
तम्, स पुमान् “ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽभुते सर्वान्यामान्तह ।
ब्रह्मणा विपश्चिता ” इत्यादिश्रुतेर्निरक्तज्ञानसमकालमेव सकलकामसंपूर्तेर्भुक्तिं सिद्धैकैक्यं
नेच्छन्नपि, अनभिलषन्नपि मुच्यते तद्व्रभते । यथा वृक्षाप्रच्युतफलस्य भूपतवेच्छादेरग-
वेऽपि पतनावश्यंभावस्तथोक्तज्ञानशालिनी जीवन्मुक्तस्य मुक्त्यवश्यंभाव इति भावः ।
अत्राऽऽत्मन्येवेत्यन्तेन ज्ञानलक्षणं शेषेण तद्व्रतो लक्षणं ज्ञापकं चोक्तम् । संमतिदात्र्या-
र्थमत्र श्रुतिं प्रमाणयति—**श्रुताद्यपीति ।** विद्वत्तया अवधिरभिहित इत्यनुकर्षः । अपि
शब्दः श्रद्धादात्यर्थः । तां श्रुतिं पठति—**मिच्छते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्त** इत्यादि ।

उदाहृतश्रुतिं भेदवादिकृतनानाव्याख्यानविहङ्गजिज्ञासुमनःसमाधानार्थं स्वयमेव यथा-
र्थसंप्रदायेन विशदयति परमपीत्यादिना—

परमपि हिरण्यगर्भादिकं पद्मगवं यस्मादसौ परावरः, हृदये बुद्ध्या
साक्षिणस्तादात्म्याभ्यासोऽनोद्यविद्यानिर्मितत्वेन ग्रन्थिबद्धबुद्धसंश्लेष-
रूपत्वाद्ग्रन्थिस्तिष्ठुष्यते । आत्मा साक्षी कर्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्म-
त्वमस्ति वा न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्य-
त्वेऽपि तद्वेदनमात्रेण गुक्तिरस्ति न वेत्यादयः संशयाः । कर्माण्यनार-
ब्धान्यागामिजन्मकारणानि । तदेतद्ग्रन्थ्यादित्रयमविद्यानिर्मितत्वादात्म-
दर्शनेन निवर्तते ।

हिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गशरीराभिमानी सूत्रात्मा । आदिपदेन विराडादि । तत्र ग्रन्थि-
पदार्थं प्रथयति—**बुद्ध्याविति ।** अहंकार इत्यर्थः । अत्र बुद्धेर्हृदयपुण्डरीकस्थत्वादृ-
यशब्देन जहत्त्यर्थया लक्षणया स्थण्डिले जुहोति देवदत्त इत्यादौ तत्रत्याग्निप्रहणनदृश्य-
शब्देन श्रौतेन बुद्धिग्रहणमिति भावः । यदा ‘ चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं
मनः ’ इति कोशाच्छक्तिरेवास्तु तत्र किं क्षतम् । साक्षिणः, साक्षाद्गृह्यरं संज्ञायामिति
पाणिनीयोक्तेरव्यवधानेन प्रकाशकस्य चिक्षातोरित्यर्थः । तादात्म्याभ्यासः, ससर्गाभ्यासस्व-
रूपाभ्यासोभयसाधारणलक्षणः परस्परैक्याभ्यास इत्यर्थः । तथा चाहंकारस्य साक्षिणि
स्वरूपाभ्यासः । साक्षिणस्त्वंकारे ससर्गाभ्यास एव, अहमुपलभ इत्यनुभवादेव ।
अन्यथा साक्ष्यहं चिदहमित्यनुभवापत्तिरित्याशयः । एतदभ्यासत्रैविध्यमुक्तं सत्मानृते निधु-
नीकृत्येति—

रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्वदेवमिदमित्यपि धीः ।

रजते तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसननिर्णयधीः ॥

इति श्रीमच्छारीरकप्राप्यगद्यसंक्षेपशारीरकपद्ययोर्व्याख्यानावसरे श्रीरामानन्दमधुसूदनसरस्वतीभ्यां क्रमेण । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य । अनृतं युष्मदर्धस्तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात्तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति । एकैवेदं रजतमिति धीः । तत्र यथा रजतस्येदमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यमित्यनुभव एवात्रेतेतराध्यासे मानमित्यर्थ इति । अत्रानृतं युष्मदर्धस्तस्य स्वरूपतोऽपीत्यपिशब्देन यथा युष्मदर्धस्याहंकारादिसकलसकारणकद्वैतस्याऽऽत्मनि स्वरूपेणाऽऽरोप एवं संसर्गाद्यसंबन्धेनापि तस्याऽऽरोपोऽस्तीति सूचितम् । आत्मनस्तु तत्र संबन्धमात्रेणैवाऽऽरोप इति स्फुटमेव । तेन परस्परविलक्षणं संसर्गाध्यासस्वरूपाध्यासोभयानुगततादात्म्याध्यासाख्यमध्यासत्रैविध्यं सिद्धम् । पुनरप्येतदध्यासाज्ञानाध्यासभेदेन द्विधेति षोढाऽध्यासा इति भावः । विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेयः । उक्तप्रस्थित्यै हेतुमाह—अनादीत्यादिना । ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् ।’ ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव विदध्यनादी उभावापि’ इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिवशादविद्याया अनादित्वम् । एवं ग्रन्थि निरूप्य संशयान्निशदयति—आरमेत्यादिना । आत्मा हि त्वं पदार्थस्तत्त्वमसीति वाक्ये । तत्र संशयकारणं तु नानात्रादिविप्रतिपत्तय एव । ताश्च विप्रतिपत्तयो दर्शिताः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः सिद्धान्तविन्दौ तत्र देहाकारपरिणतानि चत्वारि भूतान्येव त्वंपदार्थ इति चार्वाकाः । चक्षुरादीनि प्रत्येकमित्यपरे । भित्तितानीत्यन्ये । मन इत्येके । प्राण इत्यन्ये । क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः । शून्यमिति माध्यमिकाः । देहेन्द्रियातिरिक्तो देहपरिमाण इति दिगम्बराः । कर्ता भोक्ताजटो विभुरिति वैशेषिकतार्किकप्रभाकराः । जडो बोधात्मक इति भाट्टाः । भोक्तैव केवलं बोधात्मक इति सांख्याः पातञ्जल्येति । तत्र दिगम्बरान्ता नास्तिकपद्दर्शनीकारभेदाः । शेषास्त्रास्तिकपद्दर्शनीकारभेदा इति विभागः । यथाकथञ्चिदात्मनः साक्षिणे निर्णीतेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे माध्यादिवादिविप्रतिपत्तय एव संशयवर्जकम् । देवास्तत्सिद्धान्तपि तद्ब्रह्मत्वं युष्मा कथं ज्ञायेत यतस्तत्र ‘यतो वाचो निरर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह’ इतिप्रमृतिश्रुतिशतैर्बुद्धिसंचारनिराकरणादिति तस्य बुद्धिप्राहृत्ये श्रुत्यादितात्पर्यानभिज्ञत्वमेव हेतुः । एव तज्ज्ञानमात्रेण मुक्त्यपि ‘अपाम सोमममृता अभूम’ ‘हिरण्यदा अमृतं भजन्ते’ इत्यादिश्रुतिस्यारस्याज्ञयमेव सत्यनिमित्तमित्याशयः । फर्माणि विवृणोति—कर्मणीति । अनारब्धानि, प्रारब्धेतराणि संचितानि क्रियमाणानि च पुण्यपापानीत्यर्थः । अत एवाऽऽगाभिजन्मना कारणानांति योज्यम् । फलितमाह—तदेतदिति । यतोऽग्निनिर्मितमत एवाऽऽमदर्शनेन विशुद्धद्वैतपरमानन्दप्रयगाभिन्नरहसाशास्त्राण्येन ग्रन्थादिस्वकारणीभूताग्निद्यायां निवृत्ताया सत्यां तत्कार्यत्वेनेदं ग्रन्थादिस्व-

मपि निरर्तते । यथा शुक्लज्ञाने शुक्तिप्रमयाऽपयातेऽर्थाद्रजतमय्यपैति तद्वत् । अत एव मूलकारै पद्मदस्या चित्रदीपे बोधहेतुस्वरूपनार्यनिर्णये पुनर्ग्रह्यनुदय एव तत्कार्यत्वे-
नोक्त । यथा—

भ्रवणादित्रय तद्वत्तत्त्वमिथ्याग्निचनम् ।

पुनर्ग्रहेरनुदयो बोधस्येते त्रयो मता ॥ इति ।

अत्रात्रिद्यानिर्मितत्वादिति हेतुस्तु यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निरर्तकमिति श्रीमत्पद्मपादाचार्य-
चरणारविन्दाना व्याप्तिसूचकवचनेन सहस्रगिरोधायेति ध्येयम् । एतन्नय तु निरर्तत इति
वदता प्यस्तमेनाविधेन भवति न तु सोपाधिकभ्रमाख्यप्रतिनिध्यादिकार्यनद्धावितमिति
तात्पर्यं सूचितम् ।

निद्वत्तावधौ स्मृतिमपि प्रमाणयति—

स्मृतावप्ययमर्थ उपलभ्यते—

“ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हृत्वाऽपि स इमाल्लोकोन्न हन्ति न निबध्यते ॥ ” इति ॥

यस्य ब्रह्मविदो भावः सत्ता स्वभाव आत्मा नाहंकृतोऽहंकारेण तादा-
त्म्याध्यासातिशयावन्तर्भाषितः । बुद्धिलेपः संशयः । तदभावे त्रैलो-
क्यवधेनापि न बध्यते । किमुतान्येन कर्मणोत्पथः । नन्वेवं सति विविदि-
पासंन्यासफलेन तत्त्वज्ञानेनैवाऽऽगामिजन्यैर्ना निवारितत्वाद्वर्तमानजन्म-
शेषस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वात्कृतमनेन विद्वत्संन्यासप्रया-
सेनेति चेत् । भैषम् । विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात्, तस्माद्वेदनाय
यथा विविदिपासंन्यास एवं जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः संपादनीयः ।
इति विद्वत्संन्यासः ।

स्मृतावपीति । अपिनोपलभ्यत इतिपदेन चोक्तशङ्काव्यामृति । तद्वाक्य पठति—
यस्येति । एतस्याप्यर्थान्तरतामपाकर्तुं स्वयमेव तत्स्वरूपमाह—यस्येत्यादिना । भूतत्वाया-
मिति पाणिनिस्मरणाद्वाय सत्तेत्याशय । सैन स्वभाव स्वस्वरूप ‘ तस्य स आमा ’
इति श्रुतेरिति भाव । अत्र पूर्वार्धेन प्रथिभेदसशयोच्छेदो शेषेण कर्मासत्रधादिष्वेति ज्ञेयम् ।
ब्रह्मविद त्रियमाणासन्ध एव श्रीमद्भगवत्समतो न तु यथेष्टाचरण हिंसादीति द्योतयितुम-
पिशब्दस्य वैमुक्तिकन्यायपरतोक्तेत्याह—त्रैलोक्यवधेनापीत्यादिना । यथेव ब्रह्मनिशाफळ

सर्हि संचितक्रियमाणयोर्विनाशस्थेषाम्पां जन्माभावोपलक्षितमोक्षसिद्धेर्न विद्वत्संन्यासोपयोग
इति शङ्कते—नन्वित्यादिना । एवं सति, उक्तश्रुत्यादिवशाज्ज्ञानात्कर्मक्षये सतीत्यर्थः । समाधत्ते-
भैषामिति । तत्र हेतुमाह—विद्वदिति । निगमयति—तस्मादिति । वेदनार्थं विविदि-
यासंन्यासवर्ज्यजीवन्मुक्त्यै विद्वत्संन्यासोऽपि सप्रयोजनत्वात्संपादनीय इति योजना । उपसं-
हरति—इतीति । निरूपित इति शेषः । ननु भवत्वेवं संन्यासद्वयोपपादनं तथाऽप्यधुना तु
तद्व्यर्थमेव कुत इति चेत्—

अग्निहोत्रं गवाहम् संन्यासं पञ्चैतृकम् ।

देवराष्ट्रं मुतोत्पत्तिं कळी पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निगमोक्तेरिति चेत् । तदुक्तेः सामान्यत्वात् । तथा हि—इदमेव वचनं फलिवर्ज्य-
प्रकरणे निर्णयसिन्धावुदाहृत्यैवं व्याख्यातं कमलाकरेण—अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च
सर्वाधानपरम् ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्तान्योस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरेभ्यः कृतिः पूर्वयुगाग्रिता ॥

इति लीलाश्लेषनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतेन—

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।

फलेर्षदा गमिष्यन्ति तादा त्रेतापरिग्रहः ॥

संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानता ।

इति व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवदः—

पावद्गर्जयिभागोऽस्ति पारद्वेदः प्रसूते ।

संन्यासं चाग्निहोत्रं च तान्कुर्यात्कळी युगे ॥ इति ।

इयुक्त्या त्रिदण्डत्वात्, हसदेरेषदण्डत्वस्य त्वर्थसिद्धत्वाच्च । तस्मादग्निहोत्रं गवालम्भं
मियुमर्गस्य 'साय प्राग्निनातीनामशनं श्रुतिचोदितम्' इति वचनसामान्यम् । यावद्वर्णं
विभाग इति वचनं तु

अर्कपर्यवस्ये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीं दिवा ।

एवादद्यामहोरात्रं भुक्त्वा चाद्रावणं चरेत् ॥

इतिवचनप्रत्यतिप्रसङ्गापरनामनापवादश्च चतुर्दशीत्याचार्यसत्सम्भारक विशेषवचनं
मिति पूर्वोक्तसामान्यवचनसाधकमेव । अतो यदा

द्वयं तीव्रतरे ब्रह्मणैकमोक्षविभेदतः ।

तद्वैषे तत्तन्निद्विषो लोकेऽस्मिपरहसक ॥

इत्यस्मात्तीव्रतरे वैराग्यं सति हसपरमहसारयः क्रमेण ब्रह्मणैकप्राप्तिपूर्वकमुमुक्षुष्येहेव
मुमुक्षया च सन्यासद्वयं भवतीत्यर्थस्तान्मूर्धन्यवचनादनं ब्रह्मणैकप्राप्तिपूर्वकमुमुक्षाविहितस्य
हससन्यासस्यापि सति तीव्रतरवरग्ये पूर्वोक्तचतुःशताधिकचतुःसहस्रपर्यन्तमपि कथञ्चन
नुप्रयत्ना सिद्धा तदा किं वक्तव्यमिहैव मुमुक्षया विहितस्य सति तादृशराग्ये परमहसस्य
न्यासस्याधुनाऽप्यनुप्रेयः नोपपादनयोग्यः, किमुतरा विद्वत्सन्यामस्यापि तादृक्त्वेन तदिति
न वैपर्यवस्येऽपि । ननु यद्यप्यत्राग्निहोत्रमित्यादिसन्यासादिनिषेधककालनियमपूर्वकानि
धायकनाक्यत्रये सन्यासशब्देन त्रिदण्ड एव वमगकरणोक्तः । तत्र 'सर्वाधानं तयारक्यं
कृतिः पूर्वयुगाधिता' इति सर्वाधाने मानमानं तु नैराक्यम् । ततो यदि वमलाकरस्यैव
वाभियुक्तत्वेन तद्वचस एव प्रामाण्यमित्युच्येत तर्हीतरया प्राचामर्गाचा चाभियुक्तशिखा
मणीना वचसामप्रामाण्यमेव स्यात् । तदर्थं सर्वेषामप्यभियुक्तानां वचासि प्रमाणान्येत्य
वदय धाव्यम् । तथात्वे वमलाकरेणान्न सन्यासपदेन त्रिदण्डो व्याख्यातः । शब्दसिद्धान्त
मञ्जूषाया नागाजिभनेन तु—अत एवाऽऽधुनिकानां कर्मासाङ्गान्न जानतामनाधिकारिणां
मपि बहुवचिन्त्ययायाससाध्येषु

यवद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदं प्रवर्तते ।

सन्यासश्च मिहान्न च तत्रानुर्यत्त्वल्लै युगे ॥

इति देवलाक्यस्य सकरमेया वर्णानां पृथकरणव्याप्यो वर्णविभागो यावत्, यावच्च
वेदस्य नियमव्ययनरूपप्रवर्णेण वृत्तिस्तावदेतद्वयमनुप्रेयमित्यथकस्य कालयोधकैः ।

चवार्थचन्द्रमहस्ताणि चवार्थचन्द्रशतानि च ।

कलर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥

सयासश्च न वक्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानता ।

इत्यादिव्यासस्य कथादिभिः कश्चिरेष्वप्यग्निहोत्रयगादिषु धनगमनरूपप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्ति
रिति वदता सयासशब्देन तद्विशेषानुक्तं सर्वोऽपि सन्यासोऽभिहितमात्रोत्तरं कथं नैव

कर्तव्य इति द्योतितम् । तस्मात्सूत्रप्रमाणाभावादभियुक्ता तरविरोधाच्च कमलाकरचनमा-
ग्रहमात्रपर्यवसायीति पुनस्तादवस्थमेवोक्तसन्त्यासोपपादनस्येति चेत् । नूनमभिनवोऽयं
भगवन्देवानामिष्य । यतो ग्रन्थोर्वापर्यतापर्यमजानन्नपि पूर्णपक्षमात्रकरणनिपुणोऽसि ।
तथा हि मञ्जुपाया तावत्—ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगङ्गास्नानदानादिजयस्वर्गसाधारण्येन
कथं ज्योतिष्टोमे स्वर्गसाधनताग्रहः कार्यताच्छेदकस्यातिप्रसक्तवादिति चेत् । न ।
प्रवर्तनया वाक्यांतरपर्यालोचनतो विजातीयस्वर्गसाधनवस्यवानुमानत् । ध्वनित चेद
स्वारितजित इतिसूत्रे भाष्ये । तत्र हि—न चान्तरेण यजिं यजिफलं लभत इत्युक्तम् ।
न हि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवतीति कैयट इति ग्रन्थेन । स्वर्गं यद्वर्तते तद्वाजपे-
याख्ययागजन्ये स्वर्गे तथा गङ्गास्नानजन्ये स्वर्गे तथा तुलापुरपादिदानजन्ये स्वर्गे, आदि
पदादग्निहोत्रजन्ये स्वर्गे च सर्वत्र साधारणमेवास्ति ततो ज्योतिष्टोमे कथं स्वर्गसाधनत्वनि-
यमग्रहणम् । गङ्गास्नानादिनाऽपि तसमवात् । कार्यताच्छेदकं यज्योतिष्टोमादिनिष्ठकार-
णतानिरूपितस्वर्ग इत्यकार्यतापरिच्छेदकं स्वर्गं च तस्य गङ्गास्नानादिजये स्वर्गेऽप्यतिप्रसक्तत्वा-
दित्याशङ्क्य सर्वत्र गङ्गास्नानादिसाधनादानप्यधिकारिणा प्रवर्तनया 'सितासिते सरिते'
इत्यादिवचनान्तरतापर्यादपि गङ्गास्नानादीनां ज्योतिष्टोमादिसाध्यस्वर्गेभ्यो विजातीयस्वर्ग-
साधनत्वस्यैवानुमानादिति समाश्रयं तत्र सकैयट भाष्यप्रमाणत्वेनोदाहृत्य—एतेन यकैश्चि-
दुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनमेव गृह्यते । न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसाम्यापत्तात्पनि-
तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धे धर्माधिक्येन द्वेभ्यो ज्योतिष्टोमादानप्रवृत्तौ तद्विधिनामन्-
नुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्फलस्वर्गाणां भूयस्त्वात्पत्वकल्पनया प्र-
वृत्तिसमवात् । युक्तं चेत् । न हि वेजात्ममात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः । समवयपि क्षीरपाने
मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्तेः । तत्रापि फलज्ञानज्ञानात् । भूयस्त्वमनेकधा फलबाहुल्यं फल-
उपलब्धत्वं बहुस्वपुरणामित्वं शीघ्रता चैवादि । अन्यथा* 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासौ' इत्युक्ते समारम्भदर्शपूर्णमासानां काम्येष्टिप्रवृत्तिर्विलोपस्तत्रापि दुर्नर । यद्वा
लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृत्तिसंभवः । अत एव सकलशास्त्रविदां शुषिष्टि-
र्यादिनां स्वल्पप्रत्यक्षरूपार्थं योग्यव्यवस्थाणादिसंभवे प्रवृत्तिः । दर्शितं चर्तुम् प्रति वदेत्य-
फलं भगवता 'अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्याति तेऽव्ययाम्' इत्यादिना ।
अत एवाऽऽधुनिकानां कर्मासाङ्गं च जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाध्यापु-

यावद्वर्णनिभागोऽस्ति यावद्देहं प्रवर्तते ।

सन्धास चाग्निहोत्रं च तान् कुर्यात्कलौ युगे ॥

इति देवलवाक्यस्य सकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च
वेदस्य नियमाध्ययनरूपप्रवर्णेन द्युतिस्तावदेतद्व्ययमनुष्ठेयमित्यर्थस्य कालत्रयकै—

चत्वार्यन्दसहस्राणि चत्वार्यन्दशतानि च ।

यत्तेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिमह ॥

सत्यासद्य न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ।

इत्यादिव्यासवाक्यादिभिः कटिज्यैष्वप्यग्निहोत्रयागादिषु धनलभ्यफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः । प्रतिष्ठाशुपाधियशाज्जायमानोत्कटेष्टैः प्रयोजिकेति न दोषः । अत एव गीता-
याम्—

अभिसंधाय तु फल दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ त यज्ञ विद्धि राजसम् ॥

इत्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता । दम्भो धार्मिकत्वेन ह्यापनम् । अपि चैतिपदाम्ना
विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्व्याख्यातारः । यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्संप्रत्यधर्म एव
तथाऽपि तत्तमजानता लोकाणां धर्मत्वधर्मादम्भार्थां तत्र प्रवृत्तिः ।

विधिहीनमसृष्टान्न मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते । इति च ॥

किंच समानफलानामपि कर्मणा शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था—

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।

दद्यादपक्षं यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥

इति भारतीके । अत एव ' वित्तशायं न कारयेत् ' इति तत्तद्भूतप्रकरणे पठ्यत
इति तत्परास्तमिति ग्रथेन । एतेन पूर्वोक्तमहाभाष्यादियोतिततत्तत्कर्मजन्यतत्तत्स्वर्गवैजात्य-
स्वीकारेण यत्कैश्चिदुक्तमित्यादिना स्वर्गे विजातीयत्वमनिच्छता सर्वकर्मस्य स्वर्गास्त्येकरूपा
एव भवन्ति परं तु केनचिक्र्मणा नानाविधमुखदः स्वर्गं केनचिच्चैकविधमेव महत्तरं
सुखं वेनचिच्च

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरूपम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गहीतः ॥

इयुक्तेर्वेदाध्ययनादिवत् पुरुषत्रयपर्यन्तं दौर्ब्राह्मण्याभावयोतितसद्ब्राह्मणादिजन्यस्वर्गविशेष-
स्यापि सूचितत्वाद्बहुषु स्वकीयपुरुषेषु गमनशीलं सुखं तथा वेनचिच्च पुत्रेष्ट्यादिना कर्म
णाऽत्रैव शीघ्रमेव पुत्रप्राप्त्यादिरूपं सुखमेवमादि फलभूयस्त्व, तथा फलात्यत्व च कल्प्यते ।
तेन भूयस्त्वादिलेख्ययाऽग्निहोत्रयसजातीयवेऽपि ज्योतिष्टोमजयस्वर्गे सत्यपि ज्योतिष्टो-
मादौ प्रवृत्तिर्युक्तैव । ततो विजातीयस्वर्गादिनाऽपि सकलव्यवस्थार्थं भूयस्त्वादिकं स्वी-
कृतं एव । तस्माच्च किमपराद्धं वैजात्यमात्रेणैवास्मिन्पक्षेऽस्वरसं मनसि निधाय मदेत्यादिना

‘तामस परिचक्षते’ इति चेत्यन्तेनाग्निहोत्रादिकर्मणा सर्वेषां फलसाम्येऽपि प्रतिष्ठार्थमेव ज्योतिष्टोमादावस्तु प्रवृत्तिरिति पक्षः सपरिकरः प्रतिपाद्यः ततो नन्वस्तु नामाऽऽधुनिकादीनां काम्यकर्मादौ प्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिकल्पनया व्यग्रस्या तथाऽपि ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इति श्रुतेर्नित्यस्य ज्योतिष्टोमादेः का गतिः । न च नित्यानां फलभावः कर्मणा पितृलोक इति कर्मत्वसाधारणस्य नित्यस्यापि पितृलोकवाच्यस्वर्गफलत्वप्रश्रणादित्याशङ्काया किंचे-
त्यादिना पठ्यत इत्यन्तेन शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था सप्रमाणं प्रतिपादिता । तदनन्तरमिति-
शब्देन, इति यदैश्विदुक्तमित्यत्र सन्नद्धेनोक्तप्रकारकमतमुपसदस्य तत्परास्त नाम तन्मत
निरस्तमित्यर्थेनैकनिधिस्वर्गादिमतखण्डनं तदुपन्यासपूर्वकं प्रतिज्ञाय, उक्तभाष्यनिरोधात्पूर्-
वोक्तभाष्यं यत्र चान्तरेण यजिमित्यादि तद्विरोधात् । तत्र तु स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण न
हि भवति । इत्युपाख्ये । नैव भवतीति केपदेन व्याख्येयतया सिद्धम्, अत्र त्वन्मते तु
स्वर्गस्यैकरूपत्वाद्योऽग्निहोत्रादावसमर्थस्तस्य गङ्गास्नानादिनाऽपि स एव स्वर्गो भवतीति
निर्णीतं तेन स्पष्ट एवोक्तभाष्यनिरोध इत्यर्थकं हेतुमभिधाय ननु तर्हि विजातीयस्वर्गादि-
नोऽपि केवलं विजातीयफलकताज्ञानं वर्तते फलभूयिष्ठज्ञानं तु नास्ति चेन्महायासादि-
साध्ये ज्योतिष्टोमादौ कथं प्रवृत्तिः स्यात् । न हि समगतिः क्षीरणानेऽधिकफलत्वज्ञानं
विना विजातीयत्वज्ञानमत्रेणोदकक्षेपणं निनैव मथितदधिरक्षणस्य मण्डकस्य पाने प्रवृत्तिः
कस्य चित्समनतीत्यर्थिका पूर्वोक्ताशङ्का तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्व्यस्यसमनियतत्वादित्यनेन
यत्र यत्र वैजात्यं स्वर्गादावस्ति तत्र ज्योतिष्टोमादिजन्मस्वर्गादावग्निहोत्रादिजन्मस्वर्गापेक्षया
भूयस्वसन्नकमाधिगम्यमपि वैजात्येन समं सह तुल्यं वा नियतं निश्चितमेव भवतीत्यर्थकेन
हेतुना निरस्य न दोष इत्युपसद्व्यतम् । तत्र कलौ सन्यासी न कार्यं इत्यशे त्वदुदाहृतस्यात्
एवाऽऽधुनिकानामित्यारभ्य धनलामफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिरित्यन्तस्य ग्रन्थस्य केचिन्मतपा-
तित्वात् न नागोजिमद्वयसमतत्त्वम् । न चात एवेत्यादेः कलौ सन्यासादिनिवेधकस्योदाहृतग्रन्थस्य
केचिन्मतान्तं पातित्वेन पूर्वोत्तरपर्यालोचनात्रागोजिमद्वयभिमतत्वेऽप्यसजातविरोधितया तत्स-
मतत्वमस्तेव । असजातविरोधित्वं च यथा—नागोजिमद्वयेन तावदागमन्तरेण स्वर्गादिफलं
नैव भवतीत्यर्थकं पूर्वोक्तमहाभाष्यं हृदि निधाय तत्तत्कर्मजन्यस्वर्गाणां विजातीयत्व
सिद्धान्तितं तत्तत्कर्मणा स्वर्गमाधनताविधायकत्वात्तत्प्रामाण्यार्थम् । तेन साकं विरोधित्वं तु
पूर्वोपन्यस्तकेचिन्मतमप्येव सजातीयं एव स्वर्गा सर्वेभ्योऽपि कर्मभ्यो जायत इत्यशस्यैव
न तु कलौ सन्यासादि न कार्यमित्यस्यापि । न हि शरीरे दधि न भोज्यमित्युक्ते दधि-
मध्यस्थं नवनीतमप्यभोज्यं भवति । तस्मात्केचिन्मतान्तं पातित्वेऽप्यसजातविरोधितया
कलौ सन्यासवर्जनस्य नागोजिमद्वेष्टवाक्यस्य तात्पर्यपर्यालोचकत्वाभावात् इति विभावनीयं
मध्यस्थैरिति वाच्यम् । उक्तभाष्यामवस्थृतिविरोधेन स्वर्गाणामवस्थादिभेदेऽप्येकजातीयाना-
मेव सर्वकर्मसाधारणफलत्वमनङ्गीकर्तुं तस्य श्रुत्यादिविरुद्धसन्पासाननुष्ठानानङ्गीकरणस्य तु

वेमुतिव न्यायसिद्धत्वात् । अस्ति हि प्रसिद्धं धृति — ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवनेत्’ इत्येकारद्वयेन क्रमेण ‘विरक्तिद्विधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च’ इति मूले श्रीमद्विद्यारण्यगुरुरितृतराय विना सयास सति चोक्तलक्षणैराग्ये सन्यासाकरणं च वारयन्ती । न चात्रेकारावयोगव्यवच्छेदकोऽत्र नील सरोज भग्न्येनेया दिवत्तया चायमर्थ — यदह, यस्मिन्नहनि विरजेदेव वराग्य प्राप्नुयादेव तदहस्तस्मिन्नहनि प्रजयेदेव सयास कुर्यादेवेति । यत्र नील सरोज भग्न्येनेत्यत्र सरोजे नीलत्वस्यायोगमात्र व्यवच्छिद्यते न त्वन्यत्र तद्वार्यते न वा तज्जातीये शुक्लगादि निषिष्यते तद्वदत्र यदहर्विरजेदेवेति योजनया वैराग्येदयक्षणे सन्यसायेग एव निवार्यते न तु तत्रास्त्योगस्तर्जातीये पुरषात्तरजार्तिनि वैराग्योदयक्षणे च स निरस्यत इति भग्न इति वाच्यम् । एतद्व्याख्यानस्य यत्र नाद्यथाश्रुतेनैव निरोहि तदङ्गीकृतेरप्रयोजनत्वात् पूर्वाचार्यव्याख्यानविरुद्धत्वाच्च । व्याख्यानं चैतच्छ्रुतिनाम् श्रीमाधवाचार्यैर्लघुपराशरस्मृतिविरुद्धौ तात्पर्यतः सयासप्रकरणे पार्थ एव धनुर्धर इत्यादिवदेवकारद्वयस्याययोगव्यवच्छेदकत्वमुत्तरीकृत्य यथाश्रुतमेव । तद्यत्र—ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रवयाद्वाङ्कारे मनुचनानि विरथ्येरन्—

ऋणानि त्रीण्यपाहृत्य मनो मोक्षे निरशयेत् ।
 अनपाहृत्य मोक्षं तु सेनमानो व्रजत्यथ ॥
 अर्धालं विधिनद्वेदापुत्रानुपद्य धर्मत ।
 इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
 अनधीत्य गुरौ वेदाननुपाद्य तथाऽऽमनान् ।
 अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्ननयथ ॥ इति ।

ऋणत्रयं श्रुत्या दर्शितम्—‘जायमानो ये ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणरा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एवानृणो यः पुत्री यत्रा ब्रह्मचारिरासी’ इति । यद्वा स्वर्गप्रापकपितृयाणमार्गं ऋणापकरणमन्तरणं न सम्भवति तदा कैत्र कथा मोक्षमार्गे । अत एव मन्त्रवर्ण — ‘अनृणा अस्मिन्ननृणा परस्मिन्ननृणी लोके अनृणा स्याम ये देवयाना उत पितृयाणा सर्गापथो अनृणा अर्क्षयिम्’ इति । ब्राह्मणमपि ‘सर्गा लोकाः अनृणाः सगच्छति’ इति । मैत्रम् । अविरक्तत्रिपत्यत्वादतेषा वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रवयाया कालत्रिलम्ब निषेधति जावल्भ्युति — ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवनेत्’ इति । ननूत्तरीया ब्रह्मचर्यादिषु त्रिव्याघ्रेषु यथावद्भर्मानुष्ठापयित्वा तत्तदाश्रमप्रजयेदिति प्रतीयते । तथा सति स्नातकविधुरादीनामनाश्रमिणा च वेपाचिकनचिप्रतिग्रहेन निहितधर्माननुष्ठापयित्वा सत्यपि वैराग्ये सयासो न प्राप्नुयात् । मैत्रम् । तथा प्रत्यक्षश्रुत्यं तद्विधानात् । ‘अथ

पुनर्जती वाऽजती वा स्नातको वाऽस्नातको बोधसन्नामिरनामिको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव-
जेत् इती' इति । तस्मात् 'पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु कथन । इति तीव्रतरत्वं स्यात्' इति
मूलोक्तलक्षणतीव्रतरवेराग्यस्तथत्वाग्यन्दसहस्राणीत्यादिकलमर्यादोचरकालमप्युक्तव्याख्यानवि-
शिष्टप्रत्यक्षश्रुत्यैव परमहंससंन्यासस्य समनुष्ठेयतया सुतरा विहितत्वात्कथंचिदपि तस्य तत्र
कलिरन्यत्वेन नैव नागोजिभट्टाभाष्यत्वशङ्काऽपि । यो हि निर्मात्योद्भूनाद्विभेति स देवतो-
द्भूतत्वं कृतवानिति वचः कचिदपि श्रद्धेयमस्तीत्यतो विकलैरेव तत्र कल्पना । किंच तत्र
यद्वा लौकिकप्रतिग्रारूपफलेच्छा यस्येति प्रतिष्ठाफलेच्छया कर्मणि प्रवृत्तिं प्रतिज्ञाय तत्र युधि-
ष्ठिरादीनुदाहृत्य दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फल भगवतेत्येककारेण कीर्तिलक्षणप्रतिष्ठाभिन्न-
फलाभावा एव कर्मणा भगवदभिप्रेत इति द्योतितं तच्च सुतरामनुचितम् । अकीर्तिं चापीत्यु-
दाहृतश्लोकस्याव्यवहितपूर्वम्—

स्वधर्ममपि चवेक्ष्य न विक्रमेतुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्वाधियस्य न नियते ॥
यच्छ्रेया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपातृतम् ।
सुखिन क्षनियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥
अथचेत्तमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमप्राप्स्यसि ॥

इति श्लोकत्रयेण यद्गङ्गातयुद्धस्य क्षत्रियाणां स्वर्गफलकत्वधर्मव्योक्तेस्तत्प्रागे पापोकत्वा
नित्यत्वस्यापि तत्राभिधानानुमुक्तुष्वे चित्तशुद्ध्यादे कामुक्ते च स्वर्गादेरेव मुरयफलत्वेनो-
क्तत्वाकीर्त्यादेस्त्यानुपद्विकफलत्वोक्तत्वाच्च तस्मादेवमादिदोषप्रस्तत्वात्कथं तन्मतमुक्ताशेऽपि
प्रमाणत्वेन समतमभियुक्तस्य नागोजिभट्टस्य स्यादतो मदुक्तरात्या कमलाकरवचनाभिदण्ड-
संन्यास एवोक्तमस्याकनर्पेत्तर कलिजन्यो न तु हसो न मुतरा परमहंस इति दिक् ।
यस्विदानीमपि रामानुजानां त्रिदण्डसंन्यासः स तत्तरीत्या चिन्त्य एव । ननु मूलं तदुक्तं
विद्वन्मन्त्रास्य जीनमुक्तिहेतुनादिवादिना विद्वत्संन्यासस्य जीनमुक्त्यर्थमनस्मानुष्ठेयव-
त्तद्वद्विचार्यते । किं तत्त्वज्ञानं स्योदयमात्रेण जीनमुक्तिं ददाति न वा । आद्ये कृतं
विद्वत्संन्यासेन । अन्येऽपि किं केवलं न दद्यात्तु सहकारिविशेषविशिष्टमपि । नान्यं ,
कृतेपास्तीनां देवत्यादीनामुपास्यारयसहकारिविशेषविशिष्टज्ञानोदयसमकालमेव जीनमुक्ते-
र्योग्यागमरतादुक्तत्वात् । आद्येऽपि किं तन्सहकारिकारणं कृतेपास्तिन किं वा विद्वत्सं-
न्यासः । नाऽऽप्य, यद्यन्यत्वादे कृतेपास्तिचेऽपि विद्वत्संन्यासाप्राक्

अतो निष्पन्नयोगोऽपि सङ्गायति निश्चितम् ।

अहोपास्तो विद्वत्संन्यासः यः सिद्धः ॥

इत्याद्यात्मपुराणमचनमुदाहरता त्वयैव जीवमुक्त्यनङ्गीकारात् । नान्य, देवहत्यादौ विद्वत्सन्त्यासाभावेऽपि तदृष्टे । यदि च तत्रापि विद्वत्सन्त्यासोऽङ्गी क्रियेत तर्क्षपरोक्षामविद्विहितत्वे सति ससाधनगेषाखिलकर्मन्यागलक्षणस्य विद्वत्सन्त्यासस्य तत्र कथं समम् इति वाच्यम् । स्त्रीत्वेन वैधाखिलकर्मन्यागानधिकारात् । न हि स्त्रीणां प्रैषोच्चारणादिविधिना ससाधनाखिलकर्मन्यागं कचिदप्युक्तम् । न च स्त्रीणां मये या ब्रह्मनादित्यस्तासां सुलभादीनां त्रिदण्डसन्त्यासः पूर्वमुक्त एव यास्तु सद्योऽप्यस्तासां कायग्राह्यनोमि स्वपतिपरिचर्यां विनाऽप्यदिहितं कर्म नास्त्येव तथा च कर्दमयाज्ञवल्क्यादिभिस्तत्पतिभिः सन्त्यासे कृते पश्चाद्देवहूतिमैत्रेय्यादीनामुक्तवर्माभावस्य स्वतः सिद्धत्वात्तत्पत्युच्चारितप्रैषोद्गतपुण्यापूर्वस्य 'मुह्यदपुण्यद्वया द्विपत्त पापद्वया गृहन्ति' इति श्रुतेस्तास्वपि तत्सजातीयाविर्भूतपुण्यामना सत्त्वाद्भुक्तलक्षणं सन्त्यासस्तासांमपि समन्वयेनेति वाच्यम् । युगान्तरवर्तिनीनां तासां तत्समवेऽपि द्वापरादिगतस्त्रीणां तदभावात् । यदि युगान्तरवर्तिनीनामुपनयनसत्त्वेऽपि तद्व्यवस्थोक्तरीत्या जाता तदा वैव कथोपनयनहीनानां द्वापरादिगतस्त्रीणां पूर्वोक्तपतिपरिचर्येतरवैधकर्मरहितानाम् । अतस्तस्यापि निरक्तलक्षणोऽसावस्त्येयेत्युच्येत तर्हि सर्वचानभेदः । तथाऽपि न केवलं विद्वत्सन्त्यास एव जैनमुक्तिप्रद इति वक्तुं शक्यं देवहत्यादौ कृतोपास्तिनस्यापि सत्त्वात् । न च द्वयमपि तत्प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । शुकादौ तत्सत्त्वेऽपि जनकं प्रति प्रभु गतत्वेन सहायादिसंस्कारसत्त्वात्कृतोपास्तिनिविद्वत्सन्त्यासमात्रेण जैनमुक्त्यप्येष्टम् । तस्माद्विफल एव विद्वत्सन्त्यासोपपादनप्रयत्न इति चेन्न । विद्वत्सन्त्यासस्य मनोनाशसनाक्षयद्वारा जैनमुक्तिप्रदत्वात्तथाव्यस्य तु यथा निविदिषासन्त्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रमणादीनि सपादनीयानि तथा विद्वत्सन्त्यासिनाऽपि मनोनाशसनाक्षयौ सपादनीयानिति मूलेऽस्मिन्नेव प्रवरण उक्तत्वेन तत्रैव तद्विस्मृतिनीलस्य आतन्त्रम् । यत्तु देवहत्यादौ विद्वत्सन्त्यासाङ्गीकरणमुक्तं तत्तथैव । इदमत्राऽऽनूतम्—उक्तलक्षणविद्वत्सन्त्यासमन्त्रे मनोनाशादिद्वारा

चतुर्थश्रमलिङ्गेन शून्या भूमिं चचार सा ।

याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेय्या वैपम्य लिङ्गधारणम् ॥

अभून्नैरापर किञ्चिच्चतुर्थश्रमधर्मत । इति ।

नन्वव्यक्तलिङ्गा इत्यत्रैव मूलोदाहृतश्रुत्या 'ज्ञात्वा सम्यक्पर ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेत्' इति तथाविधस्मृत्या च सह निरुद्धमेवेदं विद्वत्सत्यासिनोऽपि याज्ञवल्क्यस्य लिङ्गधारण-प्रतिपादकमात्मपुराणरचनमिति चेन्न । पञ्चम्यादिभूमिकारस्याया सत्यधिकारे याज्ञवल्क्यादेः कापायनसनदण्डधारणादिलिङ्गस्य बाधकभावात् । न च मुण्डत्यादिलिङ्गाभावेऽपि यथाजातरूपधर इत्याशाम्बर इति च श्रुतिप्रसिद्ध दिगम्बरत्वादिकं तु देवहूत्यामपि—

स्वाङ्ग तपोयोगमय मुक्तकेश गताम्बरम् ।

दैर्गुप्त न वसुधे वासुदेवप्रविष्टधी ॥

इति श्रीमद्भागवते धर्मोत्तमेवेति वाच्यम् । तस्योक्तलक्षणविद्वत्सत्यासिसमकालान्तरात्वे सति सत्तमभूमिकान्तजीवन्मुक्तिपरिपाकजन्यत्वात् । एव च क्षत्रियैर्यदयोरप्यलिङ्गोक्तविद्वत्सत्यासस्तु कैमुतिकन्यायसिद्ध इति ततो विद्वत्सत्यासस्याप्यपरोक्षालम्बिद्विहितत्वे सति सत्साधनवैधाखिलकर्मत्यागपूर्णकसलिङ्गकत्व प्राप्ताविद्वत्सत्यासत्त, तथाऽपरोक्षालम्बिद्विहितत्वे सति सत्साधनवैधाखिलकर्मसु निष्फलत्वमुद्धिदाद्वर्णेन तदास्पराहित्य क्षत्रियादिविद्वत्सत्यासत्वमिति तद्वृत्तमेवेदं विध्य ज्ञेयमिति । अत्र निष्फलत्वमुद्धीयुर्क्तेन त्यागाद्यवशिष्टासत्यासोऽतिव्याप्ति, तत्र भगवदाज्ञापरिपालनमात्रस्यापि फलत्वात् । दार्ढ्येनेत्युक्तेन ज्ञानोत्तरमुक्तसत्यासाभावादशया व्यभिचारः, ज्ञानोदयमात्रेण स्वस्यापरोक्षाखण्डात्मकेन भगवदाज्ञापरिपालनमात्रप्रयोजनत्वस्यापि राहित्येन स्वयिग्रोतादिनित्यादिकर्मणा निष्फलत्वेऽपि तत्संस्कारसत्त्वात् । एतेन—

मुमुक्षुर्ज्ञानाय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातो रज्जाताना नाथ धर्मो निर्वाच्यते ॥

इति स्मृत्या साकमप्यतिरेको व्याख्यात । तत्र लिङ्गधारणशब्दितमुण्डादिपूर्वकप्रयोधारणादिपुर सर कापायनदण्डप्रहणादिचिह्नविशेषस्यैव निषिद्धत्वात् त्वेषणादयं युधानादयस साधनवैधाखिलकर्मसु निष्फलत्वमुद्धिदाद्वर्णेन तदास्पराहित्यस्यापि । श्रीमद्भार्तृककारचरणाश्विन्दपरागाणामेताऽऽशयवशात्क्षत्रियादेरप्यत्र विद्वत्सत्यासोऽङ्गीकृत । दर्शितं च तादृगाशय प्राप्तेन मया सिद्धा तदेषमुदाहरताऽप्यप्यदीक्षितवाक्येण । तस्माद्यनो विद्वत्सत्यासविनोक्तद्वारा जीवन्मुक्तिर्न सिध्यत्यसत्तिपातजातदंशान्नरतस्तथाऽसत्तिपातज्ञानसोपसननिरुपात्तनपरिपूरणरतोऽथ ता विना ज्ञानरक्षा न निष्पत्ति तया विना च योगिनगममभूमि-धातयर्तादिद्वेदोक्तमपि प्रविष्यन् इत्यस्य विद्वत्सत्यासत्तत्वे तन्निविष्टज्ञानिनम् । मेवां

तु वसिष्ठनामदेवादीनां विद्वत्सन्ध्यास निनाऽपि वैचारिकजीवन्मुक्तिर्दृष्टा ते पूर्वोक्तज्ञानभेदम-
प्येऽन्तर्भाव्या इति रहस्यम् । अत एव वार्तिकामूने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणे संन्यासेन
समुचितमेव ज्ञानं मुक्तिरदमियुक्तं श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणनलिनरेणुभिः सप्रपञ्चम्—

सत्यपि ब्रह्मेदित्वे नामन्यक्तेरणो यति ।
मुक्तिभागिति चेदोक्त संन्यासेन समुच्चय ॥
निरस्तातिशयज्ञानो याज्ञवल्क्यो यतो गृही ।
कैरल्याग्रममास्थाय प्राप तद्वैष्णव पदम् ॥
त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।
त्यजतैव हितज्ञेयं त्यक्तं प्रपञ्चपर पदम् ॥
मुक्तेष्व निम्नतो देवा मोहेनापिदधुर्नरान् ।
ततस्ते कर्मसूयुक्ताः प्रारतन्ताः रिपधितः ॥
मोहमात्रेकहेतूनि तस्मात्कर्माण्यशेषतः ।
सन्ध्यास्येकात्म्यसंशोधाद्विद्या मोह निशुद्धधीः ॥
ज्ञानमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपासीनोऽमृतो भवेत् ।
इति प्रमाणमत्रार्थे वचनं भाट्टनिश्चयौ ॥ इति ।

अत्र टीका शास्त्रप्रकाशिका श्रीमदानन्दज्ञानश्रीचरणकर्तृका—सत्यपीति । संन्यासस्य
ज्ञानाद्ब्रह्मत्वव्यापनायाऽऽग्रम् प्रागुक्तोऽधुना ज्ञानस्य तेन समुच्चयविधानायेतिभेदः । ज्ञाने
सत्यपि संन्यासाभावाद्मुक्तेरदृष्टेर्न मुक्तो समुच्चयस्तत्राऽऽह—निरस्तोति । अतः संन्यास-
ज्ञानयोर्युक्तो मुक्तौ समुच्चय इति शेषः । तत्समुचिततथियो मुक्तिहेतुत्वे न केवलं लिङ्गमेव
मानं किंतु स्मृतिरपीत्याह—त्याग इति । तर्हि त्यागस्येव मुक्तिहेतुता न तत्समुचितज्ञान-
स्येत्याशङ्क्याऽऽह—त्यजतेति । तत्रैव श्रुतिं दर्शयितुं कर्मणा मोहमशेषत्वं आनयति—
मुक्तेष्वेति । तेषां तन्मात्रजत्वेऽपि विनेकपूर्वकाद्वैराग्यात्तत्त्यागेन समुचिततत्त्वबोधोदादोषप्यस्तौ
सकार्यं तं हित्वा शुद्धे ब्रह्मणि स्थिरधीस्तदेव स्वरूपत्वेन सदाऽनुसदधानो विदेहजीवन्मुक्तौ
कैवल्यं गच्छतीति पलितमह—मोहेति । प्रमाणमुपसहरति—इति प्रमाणमिति । तेषामिति
फक्त्वाया अयमर्थः—तेषां कर्मणा तन्मात्रजत्वेऽपि मोहमात्रजत्वेऽपि । तत्त्यागेन पूर्वोक्तरीत्या
कर्मसंन्यासेन सकार्यं रागद्वेषादिकार्यसहितं तं मोहं हित्वा त्यक्त्वा शुद्धेऽविद्यादिमलहीने ब्रह्म-
प्यद्वैतामनस्य विदेहजीवन्मुक्तौ पूर्वोक्तलक्षणात्तत्त्वबोधोदेव व्यवमानविदेहमुक्तिविशिष्टायां
रागद्वेषादिकार्यसहितकर्ममत्र हेतुसंघनचबुद्धिलक्षणमोहव्यागोत्तरं निशुद्धाद्वैतात्मनस्त्वमात्रात्का-
राण्यदृष्ट्याद्यत्मकमनोनाशादिसाधनव्यग्रमनपञ्चम्यादिभूमिकालक्षणजीवन्मुक्तौ संन्यासप्रार-

अनाशे कैवल्यं गच्छतीति । अत्र तत्त्वानेनेति विविदिपासंन्यासोक्तिः । सकार्यं तं हित्वेति विद्वत्संन्यासोक्तिः । स्थिरधीरिति समाहितस्थितप्रज्ञत्वकथनम् । तदेव स्वरूपत्वेनेत्यादि व्युत्थितस्थितप्रज्ञत्वकथनम् । यद्वा यतस्तदेव बोधप्रत्यक्षाकृताद्वैतब्रह्मैवाऽऽत्मत्वेन स्वस्वरूपत्वेन सर्वदाऽनुसंधानोऽस्तः शुद्धे ब्रह्मणि स्थिरधीरिति हेतुहेतुमद्भावोऽस्तु । नन्वस्त्वेवं सर्वत्र संन्यासापेक्षा तद्व्यवस्था च तथाऽपि तिर्यच्चाभितिहासपुराणादौ तत्त्वज्ञानवर्णनात्तत्र संन्यासव्यतिरेकादुक्तवार्तिकदिरीत्या तु संन्याससमुच्चयं विना ज्ञानस्य मोक्षदानात्तामर्थ्यादितिहासपुराणादौ तत्त्वज्ञत्वेन वर्णितानां श्रीमन्नन्दिकेश्वरखगोश्वरकर्षाश्वरभुजगरानभुसुण्टकाकादीनां तत्त्वज्ञानस्य मोक्षदात्वाभावात्तत्त्वज्ञीवन्मुक्त्याद्यभिधायकेतिहासादोर्विरोधे गुणवादः स्यादित्युक्तेऽक्तवार्तिकदिविरुद्धासंन्यासज्ञानवर्णनलक्षणविरोधेन ज्ञानार्थं तिर्यगादिभिरपि श्रवणादेरनुष्ठितत्वात्किमु वाच्यं सदसद्विवेकिभिर्मनुष्यादिभिः साधनपूर्वकं श्रवणादिकं ज्ञानार्थमवश्यमनुष्ठेयमिति गुणवादत्वमेव स्यात्तत्तु सुतरामनुचितं न हि संप्रदायप्रवर्तकत्वयोगीन्द्रत्वादिना महानुभावानां तेषां वर्णिततत्त्वज्ञानाद्यप्यपः स्मर्यतस्मान्नायं संन्याससमुच्चयनियमो वार्त्तिकदिकं तु प्रायकाभिप्रायकमिति चेत्तत्त्वम् । अस्त्वेव नन्दिकेश्वरादीनां तत्त्वज्ञानं संन्यासं विनैव तथाऽपि तेषां देवादिवत्कर्माभावात् तत्संन्यासापेक्षेति । देवादीनां तु संन्यासामावेऽपि मुत्याधिकास्त्विमुक्तं सिद्धान्तलेदोऽप्यदीक्षितैः, देवानामनुष्ठेयकर्मवैयर्थ्याभावात्तत्त्व एवानन्वय्यापारत्वं संभवतीति क्रममुक्तिफलकसगुणविद्याविद्याविशाखाप्रामाण्याद्विनाऽपि संन्यासं तेषां मुख्याधिकाराम्युपगमादित्याहुरिति । यद्वा रामायणे श्रीरामबाणविद्वेन बालिना निरपराधोऽहं सर्वज्ञेनापि त्वया व्यर्थमेव हत इत्याक्षेपे कृते श्रीरामेण आतृजायापहारित्वलक्षणपातकिल्लरूपसापराधत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्या तिर्यच्चाप्यस्तु कर्माधिकारस्तथाऽपि तत्रैतत् व्यवस्था—तिर्यच्चो हि जन्मान्तरीयपुण्यादिवशात्केचिन्मनुष्यादिवत्सदसंज्ञानवन्तः केचित्तच्छून्याधेति द्विविधाः । तत्राऽऽज्ञानां कर्माविच्छेदेर्जनकादिवत्सल्लङ्घको जन्मान्तरीयो विविदिपासंन्यासः । ऐहिकस्तु पूर्वोक्तलक्षणोऽल्लङ्घक एव सः । तथा ज्ञानोत्तर विद्वत्संन्यासोऽपि पूर्वोक्तमनोनाशादिसापेक्षजीवन्मुक्तिप्रदानकृतिपातजातदेवादित्रिविधज्ञानान्यतमज्ञानवतामेव । अन्यानां तु यद्यपि कर्माधिकारो नास्ति ।

श्वरकस्यारोश्रणां गजाविमृगपक्षिणाम् ।

चाण्डालपुन्कसादीनां ब्रह्महो योनिमृच्छति ॥

इत्युक्तेः पुनर्मीपाकादिनरकोपमुक्तमहापापफलवशेयमोपमेगार्थधृतसरीरत्वान्मनुष्यादिवज्ज्ञानाभावाच्च । अत एव न ज्ञानाधिकारोऽपि सुतरम् । तथाऽपि पुराणादीनां गुणनाद्व्यतिरिक्तार्थं गद्वास्नानादिजातादस्तपुष्योपत्तिस्तु तेष्वप्यर्थस्य वार्थ्यम् । यत्र च पुराणादौ तेषां पापमपि वर्णितं तत्र बालिन्यादेनाहृतिर्यस्यमेव । एतेनासुरादीनामपि क्षत्रियादिदृष्टान्तेन

यथायथं सत्यासत्यस्या व्याख्याता । राक्षसादीनां तु देवादिव्येनातर्भावान्न सन्यासा-
पेक्षाऽपि ।

त्रिधाधराप्सरोयक्षरक्षोगर्भमिनरा ।

पिशाचो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय ॥

इतिकोशव्याख्याने त्रिधाधरादयो दश देवयोनिरेषा ते देवयोनयो देवाशका इत्यर्थ इति
रामाश्रमोक्ते । न च राक्षसत्वेऽपि राक्षणादीनामग्निहोत्रादिवर्मप्रसिद्धे यथ तेषां देवादिन-
त्वकर्माधिकाराभावा इति वाच्यम् । राक्षणादीनां मुनिपुत्रबालक्षेत्रमाहात्म्यादिना राक्षसत्वेऽपि
स्वकर्माधिकाराग्नौष्याच्च । उक्तं हि दानराक्षसादिजातिष्वपि तत्त्वज्ञान निर्माणप्रकरणे
महाराभाषणे जीवमुक्तानुपक्रम्य—

दानराना हिरण्यक्षरलिप्रह्लादशम्बरा ।

मयवृत्रान्धनमुचिकेशिपुत्रमुरादय ॥

निर्भीषणाद्या रक्ष मु प्रहस्तेद्रजिद्रादय ।

शेषतक्षककर्कोटमहापद्मादयोऽहिपु ॥ इति ॥

नयस्त्वेन क्षत्रिणादितिर्गतानां सर्वेषां सन्यासव्यवस्था तथाऽपि प्रकृतेषु मुख्याधि-
कारिषु ब्राह्मणेषु तत्त्वज्ञानिषु ये कृतोपास्तयस्तेषां तु यथाजातरूपधर इत्याद्युक्तलक्षणो
विद्वत्सन्यास सुरु एव समाविदज्ञाया द्वैतप्रतिभासस्याप्यभावेन शीताद्यस्फूर्ते । व्युत्थान-
दशायां तु समाधिसंस्कारप्राप्त्येन शिशिरादौ स्वमातृपृष्ठतोऽनुधारमानदिग्वसनबालकवच्छी-
तादिस्फुरणेषु तदनादरणाच्च । परं तु येऽहृतोपास्तयो ज्ञानिनस्तेषां तु मुदुष्कर एव स ।
तत्त्वज्ञत्वेऽपि योगाद्यभावेन

पूर्णे बोधे तदन्यौ ह्य प्रतिगच्छौ यदा तदा ।

मोक्षो निनिश्चितं किंतु दृष्टदु ख न नश्यति ॥

इति चित्रदीपोक्ते शीतादिदु खप्रसक्त्या मनोनाशादितदुत्तरानुष्ठेयसाधनविघातघ्नौष्यत् ।
गार्हस्थ्यादौ हि निर्विक्षेपेण मनोनाशादिकं नैव समप्रतीत्यस्य तसिद्ध्यर्थं विद्वत्सन्यास
एवानुष्ठेय । अनुष्ठिते च तस्मिन् यदि शीतादिविक्षेपसहस्रेण तदसिद्धिरेव तर्हि भाक्षितेऽपि
लशुने न शातो व्याविरिति यायापत्तेरं तस्याननुष्ठितिरेव । न च 'तच्च न मुख्योऽस्ति'
इति परमहंसोपनिषद्बचनव्याख्याने यत्कौपीनादिपरिग्रहणमस्ति तदस्य योगिनः परमहंसस्य
मुख्यं कल्पो न भवति किंचनुकल्प एवेति वक्ष्यमाणमूलानुसारेणानुकल्पमकं मनोनाशा-
दिसिद्धिपर्यंतं कौपीनादिग्रहणमप्यस्त्विति वाच्यम् । दण्डस्य वैणव्यादिलक्षणमाच्छादनस्य
कन्यावादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं संपादयितुं रक्षितुं च चित्ते व्यापृते सति
चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो न सिध्येदित्यादिना तत्रैव तद्ग्रहेऽपि योगसिद्धिनिराकराणां पुन-

रपि लशुनन्यायापाताच्च । तस्मादकृतोपास्तीतरविषयोऽयं विद्वत्सन््यास इति चेन्न । अकृतोपास्तीना यावन्मनोनाशादिदार्ढ्यं योगिनामनुकल्पात्मकस्याप्याच्छादनादिग्रहस्य मुख्यत्वात् तत्परीक्षादिनिक्षेपदूषणस्य तु कृतोपास्तिनेन योगिपरमहंसविषयत्वाच्च । योगो न सिध्येदित्यादेस्तु सिद्धोऽपि योगो निरुक्तनिक्षेपैर्व्याहृत स्याद्ग्राह्यस्यादिना याज्ञवल्क्यादेरित्यर्थकत्वाच्च । तदुक्त विश्वेश्वर्याम्—

कपाल वृक्षमूलानि कुचेलमसहस्यता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ इति ।

तथा फाणायन — ' एषदण्डधरा मुण्डास्तथा कौपीनवासस ' ' अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त ' इत्यादि च ।

कथाकौपीनयासाश्च दण्डवृन्त्यानतपर ।

एकाकी रमते नित्यं त देवा ब्राह्मण विदुः ॥

४५।५७

इति स्मृत्यन्तरमपि । अत्र कपाल मुक्तत्वेत्यादिष्वै स्पष्टमेव विद्वत्सन््यासिनोऽपि दण्डादिग्रहणकथनमिति युक्तैवोक्तयुक्ति । न चैवमाच्छादनादिग्रहे सिद्धेऽपि मनोनाशादौ तत्तत्तत्त्यागविषयभावात्तदशायामपि पुनर्विक्षेपतादवस्थमेवेति वाध्यम् । तस्य देवहूयादिन्यायेन समाधिमहिम्नाऽनादरात्तत्र एव तत्त्यागसम्प्राप्ति, विधिना त्यागानपेक्षितत्वाच्च । एतेनाकृतोपास्तिना कृतोपास्तिना वा निविदिपासन््यासिना दण्डादिग्रहे कृते पुनर्विद्वत्तत्तत्तत्त्यागो विषयभावात्कथं कार्य इति प्रश्नोऽपि प्रयुक्त । एवमत्र सम्यगनुष्ठितैरिति लक्षणेन निद्विच्छिरोमणिरित्युदाहरणेन बहोदब्राह्मणेऽपीति प्रमाणेन यथा निविदिपासन््यासिनेति प्रयोजनेन ननु कलाविद्येति साधनेन च विद्वत्सन््यासो निरूपितोऽपीतिवर्तय्यता तस्य नोक्तेति सपरिक्व जीवमुक्तिनिरूपणान्तरमथ तदुपकारिण विद्वत्सन््यास निरूपयाम इति पुन प्रतिज्ञाय परमहंसोपनिषद्विवरणमिवेण तदुपपादनाज पौनरक्त्यमिच्छा पल्लवित्तुं समु क्षितितलगतनङ्गमत्यकरनेषु ।

पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या प्रकाशे गोडने गुणे ।

पूर्णोऽस्ति विद्वत्सन््यासोऽहोस पादप्रसादत ॥

इति विद्वत्सन््यासोऽहोसो द्वितीय ॥ २ ॥

एष प्रतिज्ञानुसारेण समासद्वयमुपपाद्य विद्वत्सन््यासस्य प्रयोजनीमूर्ता जीवमुक्ति तस्य रूपप्रमाणसाधनफलपूर्वकमुपपादयितुं तद्विषय शिष्यप्रश्नमुपापयत्यथेत्यादिना—

अथ केयं जीवन्मुक्तिः, किं वा तत्र प्रमाणम्, कथं वा तत्तिष्ठति, सिद्धं वा किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते । जीवतः पुरुषस्य

कर्तृत्वमोक्तृत्यसुखदुःखादिलक्षणचित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति,
तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिः ।

समाधातु प्रतिजानीते—उच्यते इति । तत्राऽऽदौ जीवमुक्तिस्वरूपं वक्तुं तदप्रति
योगिवधस्वरूपमाह—जीवत इति । पुरयस्य, पुरं शेत इति व्युत्पत्त्या देहत्रयायपुरे
शयनारयाभिमानं कर्तृत्ववशेयमर्थः । कर्तृत्वं कारिकादिचेष्टानुष्ठातृत्वम् । भोक्तृत्वं तपस्वी-
भूतसुखादिभावश्चम् । अनुबन्धेदनीयचित्तवृत्तिविशेषः सुखं प्रतिबुद्धवेदनीयं स एव
दुःखम् । आदिपदाकामादिग्रहः । ननु 'यो वै भूमा तसुखम्' इति श्रुते कथं
सुखस्य चित्तधर्मत्वमिति चेन्न । अत्र सुखशब्देनेष्टदर्शनादिना जायमानप्रियादिनामकचि-
त्तवृत्तिप्रतिबिम्बितपरिच्छिन्नसुखस्य विवक्षितत्वात् । श्रुतौ तु भूमशब्दितापरिच्छिन्नसुखस्यो-
क्तत्वाच्च न कोऽपि दोषः । तथा चोक्तं मूलकारैरेवानुभूतिप्रकाशे तैत्तिरीयोपनिष-
द्विवरणे—'कारणे बुद्धिर्बुद्धौ च स्वानन्दः प्रतिबिम्बति' इत्युपक्रम्य—

प्रियं मेदं प्रमोदथेत्युच्यते धीमुखं त्रिधा ।

इष्टस्य दर्शनाह्लाभाद्भोगाच्च स्युः प्रियादयः । इति ॥

न चेकस्य चित्तस्य कथं भोक्तृत्वं भोग्यरूपसुखादित्वं च धर्मं स्यात्कर्तृकर्मभावविरो-
धादिति वाच्यम् । अत्र चित्तशब्देनान्तःकरणस्य विवक्षितत्वात्तस्य च वृत्तिभेदेन भोक्तृ-
भोग्यात्मकपरिणामद्वयस्याङ्गीकारात् । तदुक्तं तैरेव चित्रदर्शने 'अहवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्त-
करणं द्विधा' इति । निरक्तचित्तधर्मस्य बन्धत्वे हेतुः—क्लेशरूपत्वाविति । क्लेशास्तूक्ता
भगवता पतञ्जलिना—'अत्रियास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' इति । तत्र
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरभिनिवेशोऽन्तर्भावः । सुखदुःखयोस्तु तद्विषयकारागद्वेषयोरिति । अयं हि
चित्तधर्मोऽपि जीवस्य तादाम्याध्यासास्फटिकस्य बुद्धकुम्भधर्मरूपधनरूपत्वाद्बन्धो भवति ।
जीवमुक्तिं लक्षयति—तस्येति । यथा विदेहमुक्तराभरूपत्वमेव जीवमुक्तेरपि यस्तुतोऽ-
द्वैताभरूपत्वमेव । 'तस्मिन्नित्यसुखान्बुधो गलितधीर्ब्रह्मेन न ब्रह्मन्ति' इति मनीषप-
ञ्चके श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपादारविन्दोक्तेः ।

दर्शनादरन्ते हित्वा स्वयं केनरूपरूपतः ।

यस्तिष्ठति ॥ तु ब्रह्म ब्रह्म न ब्रह्मनिस्वयम् ॥

इति बृहद्वासिष्ठोक्तेः । ब्रह्मेन जीवमुक्तिर्धर्मधर्मिणोरभेदादतोऽस्या यद्यपि ब्रह्मलक्षणं
भिन्नं लक्षणं परमार्थतो नैव निरूपयितुं शक्यं तथाऽपि बुभुक्षुबुध्युपादनाय यथाऽऽरोग्यस्य
स्वाभाविकवाद्भोगनिवारणाद्व्यज्यमानं तत्तत्साध्यं वमारोग्यत्वमित्यारोग्यलक्षणे यत्तत्रोऽपि लोके
रोगनिवारणमारोग्यमित्येन प्रायशः प्रोच्यते तद्वत्प्रकृतेऽपि चित्तधर्मनिवारणसाध्या जीवमु-
क्तिरिति वक्तव्ये चित्तधर्मनिवारणं जीवमुक्तिरित्येवोक्तम् । तस्या स्वामयेन चित्तधर्माभि-

भवन्वद्भ्यत्वात्साध्यत्वेऽपि लङ्गल जीवनमिति न्यायेन साध्यसाधनयोरभेदोपचारादिति ज्ञेयम् । निवारण त्वत्राध्यासप्रतिभासामात्र एव न ध्वस , सति चित्ताद्यै धर्मेणि तद्धर्म-
ध्वसायोगादित्यर्थः ।

निवारणशब्दस्य योगरूढिभ्या ध्वस एव शक्तिस्तथा च नोक्तरूपा जीवन्मुक्ति संभव-
तीति तात्पर्यवान्पूर्व्यादी विकल्प्य पृच्छति—

नन्यपं बन्धः किं साक्षिणो निवार्यते, किं वा चित्तात् । नाऽऽद्यः,
तत्त्वज्ञानेनैव निवारितत्वात् । न द्वितीयः, असंभवात् । यदा तु जला-
द्रवत्वं द्रव्यैर्बोष्णत्वं निवार्येत, तदा चित्तात्कर्तृत्वादिनिवारणसंभवः,
स्वामाधिकं तु सर्वत्र समानम् । मैवम् । आत्यन्तिकनिवारणासंभ-
वेऽप्यभिभवस्य संभवात् । यथा जलगतं द्रवत्वं शुक्तिकामेलेनेनाभि-
भूयते, बह्वैरोष्णं मणिमन्त्रादिना, तथा सर्वाश्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासे-
नाभिभवितुं शक्यन्ते ।

नन्विति । अत्र चित्तशब्देन सामासमन्त करण विवक्षितं न तु केवलम् । तस्य
जडत्वेन तद्वन्धनिर्गतनस्यापुरपार्थक्यं तच्छङ्खानवकाशादित्यर्थः । आद्य दूषयति—
नाऽऽद्य इति । तत्र हेतु —तत्त्वेति । तत्त्वपद परोक्षादित्युदासार्थम् । द्वितीयम
समवेन निवारयति—न द्वितीय इति । असंभवमेव दृष्टान्ताभ्या विवृणोति—यदा
त्थिति । दृष्टान्तवैषम्यं शमयति—स्वामाधिकं स्थिति । धर्मजातमिति शेषः ।
तथा च स्वोत्पत्तिसिद्ध धर्मजात दृष्टा तदार्थान्तिकयोस्तुल्यमित्यर्थः । तत्र सिद्धान्ती तावदा-
द्यमङ्गीकृत्य द्वितीय विघटयितुं प्रतिजानीते—मैवमिति । किं निवारणशब्दाभिधेयो
ध्वसो न समवतीति त्वयोच्यते किं वा ‘ शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन्पणै ’ इति धर्मद्व्या-
गनतादायभिभवेऽपि निवारणशब्दप्रयोगदर्शनादभिभवोऽपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्यान्वय
निरुन्तति—आत्यन्तिके व्यादिना । हेतुमुपपादयति—यथेत्यादिना । बाधुक्तदृष्टान्त
यैरेव धर्माभिभवसंभव समुपलभ्ययति—जलेति । मणिमन्त्रादिने यत्राऽऽदिशब्देन तप-
आदि प्रह्वम् । दार्ष्टान्तिके स्पष्टयति—तथेति । तत्रोपायमाह—योगेति । ‘ योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोध ’ इति भगवता पतञ्जलिना सूत्रितो यद्यचित्तवृत्तिनिरोधस्तस्याभ्यासः पौन-
पुन्येन निरन्तरमस्वेदप्रवृत्त्या यथोपदिष्टमनुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपलक्षणाभिद वैराग्यस्यापि ।
तथा च स्मृतिसूत्रे—‘ अम्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ’ इति । ‘ अम्यास-
वैराग्याभ्या तन्निरोध ’ इति च । एव च स्वस्मिन्स्वदृष्टा सतताध्यासप्रतिभासे सति यवप्रा-

रन्ध्रं स्वचित्ताद्यवस्थितिर्जीवन्मुक्तिरिति तदृक्षणं फलितम् । तत्राज्ञसमाधौ लोकदृष्ट्याऽप्यासाप्रतिभासे सत्येन चित्ताद्यवस्थितिरस्तीति तत्रातिव्याप्तिगारणाय स्वस्मिन्स्वदृशेति । यद्यपि तत्र जनदृष्ट्याऽयं हि ज्ञानी यतः समाधिस्थस्ततोऽस्य काप्यास इत्यप्यासाप्रतिभासे सत्येन स्वचित्ताद्यवस्थितिरस्ति तथाऽपि समाहितो यः कश्चिदज्ञः स एव स्वरान्देन गृह्यते चेत्तदृष्ट्या तु नास्येन चित्ताद्यवस्थितिः । परं तु मूलाज्ञानस्यानिरस्तत्वेन तत्कार्यस्याप्यासास्यापि तत्रावस्थाङ्गीकार्यत्वमेव । स्वानप्यास इति प्रयोगे तु स्वराब्दवाच्यात्मतत्त्वं विना क्व चित्ताद्यवस्थितिः स्यात्स्मिन्स्वप्यासापरनामरूपमारोपं विना तदनवस्थित्यभावाद्दृष्टानासम्भवं एव । यथोक्तप्रयोगे तु यावदारन्ध्रं नाम यावत्संस्कारमप्याससत्त्वेऽपि तस्य जीवन्मुक्तदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वाद्ब्रह्मैवाप्यस्य सत्त्वेऽपि मण्यादीनां प्रतिबद्धत्वेन प्रतिभासाभावात्तद्व्यवसाययोगादिना प्रतिबद्धत्वेन प्रतिभासाभावादप्रतिभासपदसार्थक्यम् । किंच स्वस्मिन्निति सप्तम्यन्ताभावे जन्मान्धस्य शुक्तिरजताप्यासप्रतिभासाभावात्तस्याज्ञानेऽपि निरक्ताप्यासाप्रतिभासेन स्वराब्दितस्य तस्य यावदारन्ध्रं चित्ताद्यप्यासावस्थितिरस्येन तदूर्ध्वं तु निरक्ताप्याससम्भवात् निरक्ताप्यासेन तच्चित्ताद्यवस्थितिरस्तीति हेतोरक्तान्धदशपन्नस्य तस्य चित्ताद्यवस्थित्यात्तो युक्त एव तत्तानिवेशः । तथा तत्त्वज्ञानोत्तरक्षणिकवृत्तभावे व्यभिचारवारणाय सततेति पदम् । अपि च स्वाप्यासाप्रतिभासेनावस्थितिरित्येतान्मात्रेणैव विदेहमुक्ताप्रतिव्याप्तिः शुकादिसकलजीवन्मुक्तस्थितिष्वप्यासिधः । तथा हि विदेहमुक्तौ तावत्—‘ यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्ताः परापरं पुरुषमुपैति दिव्यम् ’ इति श्रुतेर्विदेहमुक्तस्याद्वैताममात्रत्वेन स्थिते सर्वस्य दृश्यस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्दृष्ट्या सकलदृष्ट्याप्यासस्य तत्र प्रतिभासेऽपि स्पन्दता तदप्रतिभासेनैव स्थानस्थितिरिति तत्रातिव्याप्तिस्तद्वत्सकलजीवन्मुक्तानां तु यावदारन्ध्रमप्यासस्य बाधितत्वेन प्रतिभासमानवमाकाशकाष्ण्यवदस्येनेति तत्राप्यप्यासि स्पष्टेन । एव स्वचित्तेत्यत्र स्वपदमादिपदं च क्रमात्कल्पचिज्जीवन्मुक्तिसत्त्वे कस्मिंश्चिदज्ञे यावदारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितिरित्येव तत्रातिव्याप्तिस्तथा व्युत्थितस्थितप्रज्ञे चक्षुरादिसत्त्वात्तत्राप्यासिरिति तयोर्व्यावृत्तैः । एव च स्वतो व्युत्थानरूपिण्या पञ्चमीनाम्या परतो व्युत्थानरूपिण्या पट्टी नाम्या च जीवन्मुक्तिभूमिकाया नाप्यासि । स्वस्मिन्स्वदृष्ट्याऽप्यासाप्रतिभासे सति यावदारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितिरूपलक्षणस्य तत्रापि समाधौ व्युत्थाने च सत्त्वात् । अत एव न स्वतः परतश्च व्युत्थानर्हानाया सप्तम्यभिधाया जीवन्मुक्तेर्चरमभूमिकायामप्यप्यासि । सत्कारामना निगूढं चित्तादेस्तत्रापि सत्त्वात् । न च ‘ तस्य तावदेव चिरं यावत् निमेषेऽथ सप्तम्ये ’ इति श्रुतेर्यावदारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितेर्जीवन्मुक्त एव सत्त्वात्सत्यं नैव लक्षणे निशेषणं देयमिति वाच्यम् । तथान्वे निरक्तभूमिकान्यतमभूमिकार्हानि ज्ञानिमात्रेऽतिव्याप्ते । एव तर्हि पूर्वद्वयेनास्ति चेन्न । पुनर्विदेहमुक्ताप्रतिव्याप्ते । तन्माद्यवस्थितमेव तदृक्षणं

विज्ञेयम् । यान्त्वारब्ध बाधितचित्तादिभूतमेव जीवन्मुक्तवमिति तद्वक्ष्येण फलितम् । बाधश्च स्फुट एव । वक्ष्यति चाग्रे वासनाक्षयप्रकरणे स्वयमेव मूलकृदुक्तलक्षणस्य सूचनम् । तर्ह्यो भासत्त्वानसधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति चेच्चिर जीवतु भगवानियमेनास्मदभिमतः जीवन्मुक्तिरिति । तत्राप्य सग्रह —

स्वस्मिन्स्वदृशा बाधाप्रतिभासे सति निजस्य चित्तादे ।

यावत्पारब्ध स्थितिरिह जीवन्मुक्तिरक्ताऽसौ ॥ इति ।

द्वैतविवेके तु—

जीवद्वैत तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ।

उपाददीत शास्त्रीयमा तत्तस्यावबोधनात् ॥

आमन्त्रस्त्रनिचारस्य शास्त्रीय मानस जगत् ।

इति जीवकल्पित द्वैत द्विकोटिक प्रतिज्ञाय तत्र शास्त्रीयस्य जीवद्वैतस्य यान्तरात्तरयोर्भेदस्य समुपादेयता तत्स्वरूप चोक्त्वाऽग्रे तस्य बोधोत्तर हेयता सप्रमाणमभिधाय—

अशास्त्रीयमपि द्वैत तीव्र मन्दमिति द्विधा ।

कामक्रोधादिक तीव्र मनोराज्य तथेतरत् ॥

इत्यशास्त्रीयस्यापि जीवद्वैतस्य द्वैविध्य प्रतिज्ञाय तत्स्वरूप चोक्त्वा—

उभय तत्तत्रेधाप्राङ्निर्धार्य बोधस्तिद्वये ।

शम समाहितव च साधनेषु श्रुत यत ॥

बोधादूर्ध्वं तब हेय जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ।

कामादिकेशव धेन युक्तस्य न हि मुक्तता ॥

इति बोधाप्रागूर्ध्वं च बोधजीवन्मुक्तयो सिद्ध्यर्थं तद्वेयता सप्रमाण सयुक्तिरु चाभिधाय जीवन्मुक्तिरिय मा भूज्जगन्माभारे त्वहकृतीत्यादुत्तरप्रत्येन साशङ्क सयुक्तिक सप्रयोजन ससाधन सप्रमाण च जीवन्मुक्तिमुक्त्वाऽन्ते ' जीवन्मुक्ते परा काष्ठा जीवद्वैतनिर्जनात् ' इति वण्ठत एव जीवन्मुक्तिस्वरूपलक्षण[स्य] परा काष्ठेक्ता । तथा चिन्तयेऽपि—

सदा विचरयेत्तस्माज्जगज्जीवपरामन ।

जैवमात्रजगद्भावनाधे स्वामैव शिष्यते ॥

इति बाधस्य विचारन्यत्वाद्विचारविधिं सविषयमभिधाय जीवजगतोर्बोधेनाद्वैतामतरनाद्वेदोप विचारनबोधफलमुक्त्वा—

माप्रणीतिस्तयोर्माध किन्तु मिथ्यात्वनिश्चय ।

नो चेन्मुमुक्षुर्मूर्च्छां मुयेतायनतो जन ॥

इति साक्षेप बाधलक्षण सक्षिप्य

परमाभाशेषोऽपि तस्यत्रनिश्चय ।

न जगद्विस्मृतिर्नोचिर्जीवमुक्तिर्न सभवेत् ॥

इति परमाभाशेषस्वरूपनिरूपण स्वसमत कृत्रोत्तरार्धेन पराभिमततलक्षण प्रत्याचक्षा
णोऽर्थापूर्वोक्तमेव जीवमुक्तिलक्षणमनुमनुते मूलकार एव । ननु त्वया यलक्षण कृत तत्रत्र
मूले द्वैतत्रिवेके चित्रदीपे च मूलकारस्य नत्र समत ग्रन्थत्रयेऽपि चित्तार्माभिभवाभासस्य तस्य
तलक्षणत्वे नेष्टराक्षसमादसगतमिद व्याख्यानमिति चेन्न । मद्भाष्येतेस्तु मूलैकतात्पर्यपर्या-
लोचनपरत्वेन परमसागत्यसभवात् । तथा हि मूले तावन्न चित्तधर्माभिभवो जीवमुक्ति-
क्षणत्वेनेष्ट । अभिभवाभासाया जीवमुक्तेरपीत्यभिप्रपद्ये तसाध्यत्वस्य तलक्षणत्वेनेष्टत्वात् ।
तथा द्वैतत्रिवेकेऽपि तच्च हेय जीवमुक्तिप्रसिद्धय इत्यादिना तथैवोक्तत्वात् । तेनात्राभिभव-
साध्याया जीवमुक्ते कारणदे स्वरूपलक्षणे निरूपणाच्च न कोऽपि दोष । सर्वचित्तध-
र्मणा मूलकारणस्यैकस्याध्यासस्यैव निजदृष्ट्याऽप्रतिभासेन चित्ताद्यवस्थाने सपन्ने सकल-
चित्तार्माभिभवस्तत्त्वज्ञानपुर सर सपन्न एव । तथा चित्तवृत्त्यामकस्य शास्त्रीयादिजीवद्वै-
तस्य निरर्जनमपि । किंच गूढ आभासत्वानुसधानानुवृत्ति कण्ठत एवोक्ता सैन चित्रदीपेऽ-
प्युक्तवाक्येऽर्थादेवाङ्गीकृता । साऽपि निरक्तलक्षणे तु तन्नान्तरीयकसिद्धेन । यथा
स्फटिके बुद्बुमसानिष्येन पद्मरागोऽयमित्यध्यासस्य त्रिवेकादिनाऽप्रतिभासेऽपि यावबुद्बुम
सानिष्य तत्र तद्वागानभासस्याऽऽभासत्वानुसधानानुवृत्तिरर्थसिद्धेव । एव स्वदृष्ट्या जीव
मुक्तेरपि स्वामिनि त्रिवेकादिना मूलज्ञानरूपसेन यावदृष्ट्याध्यासाप्रतिभासेऽपि यावदारब्धा-
दित्याज्ञानकार्यामकचित्तचुफलक्षितसकलदृश्यस्याऽऽभासत्वानुसधानानुवृत्ति किमिति न स्यात् ।
तस्मात्पूर्वमेवोक्तलक्षण जीवमुक्ते । उक्तानुवृत्तेरप्यार्थित्वोक्त्या नासप्रज्ञातसमाधिक्षणे
जीवमुक्तावव्याप्ति । तदा चित्तवृत्त्याभिभावास्तस्या अभावेऽप्यार्थिक्यास्तस्य स्तत्त्वज्ञानना-
न्तरीयकसिद्धमाद्वैतमिथ्यात्वाच्चेति दिक् ।

एव शास्त्राभियननेन चित्तवृत्त्याभिभवव्यङ्ग्याया जीवमुक्ती समानिताया प्रारब्धनादी
शङ्कते—

ननु प्रारब्ध कर्म कृत्वाविद्यातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्य
प्रतिबन्धं कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापयति, न च सुर-
दुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिमिर्तिना संभवति ततः कथमभिभवः । भवम् ।

अभिभवसाध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धफल एवा-
न्तर्भावात् ।

नन्विति । ननु केनोक्त जीवन्मुक्त्या देहेन्द्रियादिनिवारण प्रत्युत चित्ताद्यनिरति-
रिति रक्षणयाक्यशेषेण तद्धानप्रयोजकावस्थानमेवेत्तमिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि
यदर्थं प्रारब्धेन देहाद्यनस्थापितं तत्तुक्तजीवन्मुक्तौ न स्यादिति रसाशय निशेदयति
पूर्वादी—न चेति । तत्राविचित्तवृत्त्याभिभोगोऽसम्भवी, अहेतुत्वाद्बन्ध्यासुतनत् । न च
हेत्वसिद्धिः । योगसूत्रे—‘ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ’ इत्युपक्रम्य ‘ अभ्यासवैराग्याभ्या तन्नि-
रोधः ’ इति सूत्रेण तद्वेतूपलब्धेरिति वाच्यम् । ‘ भोगेन वितरे क्षपयिषा सपद्यते ’
इति श्रीमच्छारीरकसूत्रेण ‘ इतरे समारब्धफले पुण्यपापे तत्त्वविद्रोहेनोपभोगेन तत्पङ्गीभूत
सुखाद्यनुभवेनेत्यर्थः । क्षपयिषा नाशयित्वा सपद्यते प्रारब्धक्षयान्ते ज्ञानसमकाललब्धनि
देहवैरस्यमेव द्वेताप्रतिभासेन प्रामोतीर ’ इत्याशयेन सकार्यकाज्ञाननिर्गतकतान्नानोत्तर-
मपि प्रारब्धफलभोगादयक्यं न बदता तद्भोगसाधनीभूतचित्तवृत्तीनामभिभोगसामग्र्या रसका
र्वाजनकत्वमेव सूचितम् । यथा तृणदाहहेतोर्बहिर्ज्वालाया प्रतिबन्धकमणिना म्राम्पनिशि
बहिर्प्रकाशसान्निध्येऽपि सौत्यानुभयानभिभोगरूपस्वफलदानाय तदौष्ण्यप्रतिरोधं क्रियत
एवमेव प्रारब्धेनापि चित्तवृत्त्याभिभोगसामग्र्या शक्तिप्रतिबन्ध एव चित्तवृत्त्येकसाध्यस्वफलमु-
खादिभोगदानार्थं क्रियत इति भावः । अतो न शुक्ल जीवन्मुक्तिरप्याह—तत इति ।
तुष्यतु दुर्जेन इति न्यायेनाङ्गीकृत्य सिद्धान्ती सम्बध्यते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—
अभिभवत्वादिना । पूर्वोक्तरीत्या जीवन्मुक्तिमुखस्याऽऽमरूपेण स्वाभाविकत्वेऽपि
तत्प्रतिबन्धकचित्तधर्माणामभिभोगास्त्यमाग्र्या तन्व्ययत इति कृपाकाशस्य साध्यत्ववत्तस्यापि
प्रारब्धफलत्व कन्व्यत इति भावः । यद्वा जीवन्मुक्तिमुख स्वरूपसुखत्वेऽपि प्रारब्धफलान्त-
र्भूत सुखनाद्विषयसुखरहितत्वं ।

न च सिद्धं न समीहितं यन्नेमुत्पारयमिति वाच्यम् । त्वर्जाननस्यापि यन्नेमुत्पारे
सत्यसिद्धिप्रसङ्गादिति समाधातुं यथा मदादिसामुदायानां स्वकीययनं त्रिनेत्रं तत्तद्ज्ञानं
गार्कण्डेयपुराणे वर्णितमेव जीवन्मुक्तेरपि प्रारब्धशरदेव भविष्यति किं प्रयत्नेनेति
शङ्कते—

तर्हि कर्मव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति मा भूत्पुरुषप्रयत्न इति
चेत् । कृपियाणिज्यादावपि समानः पर्यनुयोगः । कर्मणः स्वयमदृष्टरू-
पस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमन्तरेण फलजननासमर्थत्वादपेक्षितः कृप्यादौ
पुरुषप्रयत्न इति चेज्जीवन्मुक्तावपि समं समाधानम् ।

तर्हिाति । किं सत्योऽपि यनो माऽरिरिति तत्राभिप्रायस्तु शरद्विषय एव जीवन्मुक्ति-
फलत्वं । अथ जीवन्मुक्तिः, द्वितीयोऽर्थजस्तीत्ययथाज्ञात्वा । ऐतद्विषयार्थं यन्मङ्गीकृत्य

इत्वं प्रमदपितुं जीवन्मुक्तिरूपकशास्त्रीययनमात्रमनर्ह्येतन्नतो भवतो देवानांप्रियताप-
त्तिरेव प्रयुतातिरुद्धिमित्यतो मृद्वपि नष्टमिति न्यायापातश्च । तस्माच्चैव युक्तोऽयं
प्रारब्धसादभक्तस्य तत्र प्रयत्नसादे द्वेय इति तात्पर्येण कृप्यादावपि दोषमात्म्यमाह—
कृपीति । पर्युत्थो गो दोष इत्यर्थः । दोषोद्धारं शङ्कते—कर्मण इति । अष्टं दृष्टपेश-
धैर्य फलदमदृष्ट्यादित्यादियुक्त्या कृप्यादौ दृष्टयत्नापेक्षत्वात्न दोष इति यदि वदसि तर्हि
किमपराधं तत्र जीवन्मुक्त्यैव । वस्तुतस्तु—

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैराहृप्रिया. परभृतः सरितोऽप्यनुष्यन् ।
रक्षा गुहाः किमजितोऽसि नोपसन्ना—
न्यारमाद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्भुक्ताचार्योक्तिः । तस्या अयमर्थः—चीराणि जीर्णरत्नखण्डानि ।
पथि लोकागारं । अहृप्रिया. पादपा वृक्षा इत्यर्थः । यतस्ते परभृतः परपोषका अतो
भिक्षां पक्षपर्णादि योगियोग्यमदनीयमिति यावत् । तेऽपि स्वत एव याच्यादिकं
विनाऽपि न दिशन्ति किं नार्पयन्ति किम् । न हि वृक्षाणां पक्षपर्णादित्यागे परयाच्याद्य-
पेक्षा तस्माद्भैक्षं यासथ स्वायनलम्बमेवेति भावः । पानीयपत्रपनीययोस्तथात्वमाह—
सरित इत्यादिना । ननु वर्षाकालादौ पक्षपर्णादीनामप्यनुपलम्बे कथं जीवनम् । यद्वा
सद्ग्रहणेऽपि स्वहस्तव्यापारादियत्नापेक्षाऽस्येवेति कृप्यादितौल्यमेव तत्राऽऽह—किमजित
इति । यतोऽजितोऽत उपसन्नानपि नावति किम् । यो हि शरणागतं न रक्षति स तेन
हृतमुकृतत्वाजित एव भवति, अयं परमेश्वरस्याजितो न केनापि पराजित इति सर्वत्र
प्रसिद्धकीर्तिं कथं न शरणागतपरित्राण करोत्यपि तु करोत्येव । अत्रतीति वर्तमानप्रयोगे-
णापरोक्षतोक्त्याऽज्ञानाश्वासो नैव कार्य इति ध्वनिः । एव सामग्र्यामप्यविवेकिनां
विषययत्न एव रोचत इत्यत आह—कस्य इति । ननु याज्ञवल्क्यादयः कवयोऽपि
गोकागा एव यममिति श्रुतेरिष्यादियत्नशालिन कथमिति तत्राऽऽह—धनेति । न जन-
कादयो धनदुर्मदान्धा किंतु जिज्ञासन् इति । तस्माद्विवेकिना तत्प्रविदा शरीरनिर्गह-
मात्रविषयाद्यर्थमपि यत्नं विहाय जीवन्मुक्त्येकसिद्धयर्थं शास्त्रीयप्रयत्नवत्ता भाव्यमित्याशयेन
जीवन्मुक्तावपि त्वदुक्तदोषोद्धारसाम्यमेवेत्याह—जीवन्मुक्तावपीति ।

ननु कृप्यादावपि भूरिप्रयत्नेऽपि कचित्फलभावादल्पप्रयत्नेऽपि कचिद्भूरिफलदर्शना-
दन्ययव्यतिरेकाभ्यां प्रयत्नस्य निमित्तमात्रत्वमेव । मुख्यत्वं तु फलनिष्पत्तौ प्रारब्धस्यैवेति
न जीवन्मुक्तिदोषसाम्यं तत्रेति प्रकारान्तरेण दोषोद्धारमाशङ्क्याऽऽह—

सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृप्यादौ फलपर्यवसानं यत्र न दृश्यते तत्र प्रथ-

लेन कर्मान्तरेण प्रतिबन्धः कल्पनीयः । तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूल-
वृष्ट्यभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबध्नाति । स च प्रतिबन्धो
विरोधिना प्रबलतरेणोत्तममेकं कारीरीत्यादिरूपेण कर्मणाऽपत्तीयते ।
तच्च कर्म स्वानुकूलं वृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबन्धमपनयति ।

सत्यपीति । फलपर्ववसानं फलपरिपाकं । प्राबल्यं प्रतिबध्नाधिकशक्तिमत्तम् ।
कर्मान्तरेण, प्रारब्धकर्मविशेषेणेत्यर्थः । प्रतिग्रहः, शक्तिनिरोधः । ननु मण्यादौ प्रतिग्रहे
मन्त्रादौ तदुत्तेजके च न काचिस्वकार्यजनने दृष्टसामग्र्यपेक्षा दृष्टेयत्रापि प्रतिबध्ना-
द्यविशेषात्मिकमिति तदपेक्षेत्याशङ्क्य कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्येत्यादि त्वदुक्तमेव त्वया कथं
विस्तृतं तत्सूतौ च मण्यादेर्दृष्टरूपत्वात्कर्मणस्त्वदृष्टरूपत्वादृष्टान्तवैषम्यादत्र समपेक्षितैव दृष्ट-
सामग्रीत्याशयेनाऽऽह—तच्चेत्यादिना । स्वानुसृत्य स्वकार्यसहकारिकारणत्वम् । काऽसौ
तत्र दृष्टसामग्री यया कृष्याद्युपयुक्तप्रयत्ने फलानुपत्तिरित्याशङ्क्य तामाह—वृष्ट्यभावा-
धीति । आदिग्रहणात्—

अतिदृष्टिरनादृष्टिर्मूपा शलमा शुका ।

स्वचक्रं परचक्रं च पडेता ईतयः स्मृता ॥

इत्यादिशास्त्रोक्तेरिति सङ्गतातिवृष्ट्यादिपञ्चकं सगृह्यते । नन्वेव तत्रापि प्रारब्धकर्मेन प्रति-
बध्ना चेन्मदिष्टसिद्धिरित्येत आह—स चेति । प्रबलतरेणेति तरप्रत्ययेन प्रतिग्रह-
कर्ममतोऽपि तत्र शक्त्याधिक्यं शक्यते । विरोधिनेति । तमसस्तेजोऽद्वयस्तेनेत्यर्थः ।
ननुत्तेजकस्य मन्त्रादेर्मण्यादिवस्तुनः प्रतिग्रहकस्य प्रतिबध्नाशक्तिरोधकत्वमेव दृष्टं न
मण्यादिव्यसक्तत्वमतो न निरोधिनेति विशेषणेन तदिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनाष्टि—
उत्तममेकनेति । उत्तममेकत्वं प्रतिग्रहकशक्तिरोधकत्वम् । न चैतान्तेव विशेषणेनाल-
माऽस्तु प्रागुक्तविशेषणद्वयं निरोधिना प्रबलतरेणेति च तान्तेन प्रतिग्रहापनयसिद्धेरिति
वाच्यम् । स प्रयोजनसमवात् । तथा हि—न हि मण्युत्तममेकमन्त्रादेर्दृष्ट्यभावकारिदृष्टि-
प्रतिग्रहककर्माद्युत्तममेकं दृष्टमनिरोधियात्, तेजसस्तमोनिरोधिनेऽपि न खद्योततेज-
सोऽखिलान्तध्वसकत्वं दृष्टं दुर्वलवादिति सप्रयोजनमेवोक्तविशेषणद्वयम् । किं तदुक्तं
विशेषणं कर्मान्तरमिति तत्स्वरूपं निरूपयति—कारीयादीति । ‘ शुभ्यत्सस्याप्याय-
नकामं कारीर्यं यजेत ’ इति विधिप्राप्तिकां कारीरीष्टिः । आदिनाऽतिदृष्टिरोधकश्रीगो-
पर्वनोद्धारकाराधनादिग्रहः । कर्मणा, कारीर्यादिजन्यपुण्यापूर्णेणेत्यर्थः । अपनयते, दूरी-
क्रियते । यथा प्रतिग्रहकं कर्म दृष्टसामग्रीं पूर्वं संपाद्य ततः सस्योपात्तिशक्तिं प्रतिग्रह्णाति
तथैवोत्तममेकमपि कर्म दृष्टसामग्रीं पूर्वं संपादयानन्तरमेव सस्योपात्तिशक्तिरोधनमपनयतीत्य-
त्रापि तत्तत्प्रयत्नेत्याह—तच्चेत्यादिना ।

एवमनिच्छातीम माष्ट्ये शूलसमविरोहादि ।
 व्युधाने विज्ञात दुःखादिप्रदमिह प्रथितम् ॥ ३ ॥
 स्वेच्छामध्य तु यथा ह्यजातशत्रो श्रुत स्पष्टम् ।
 राज्ये भोगान्मेत्तुर्ययात्रकाश्च चित्तिं स्मर्तुं ॥ ४ ॥
 अपि च परे ऽमध्य शिखिचजे तत्तन्बोधतोऽप्यूर्ध्वम् ।
 राज्य चूडालेच्छावशासुखादिप्रदं दृष्टम् ॥ ५ ॥
 तद्ददनिच्छामध्य मगीरथे दृष्टमन्यराज्यमपि ।
 स्वैरविमुक्तकरिण्या मालां दत्त्वाऽऽमशिरसि सति निहिते ॥ ६ ॥
 स्वेच्छामन्द दृष्ट प्रारब्ध कनिहरिप्रमृते ।
 स्फुटयोगिनयकपङ्केर्धत्सर्गे तेऽनुसंधितामसुखा ॥ ७ ॥
 अस्ति परेच्छामन्द प्रारब्ध नारदेच्छया लोके ।
 आम्सुखस्मृतिरूप घ्नस्य हरिदर्शनाम्जातम् ॥ ८ ॥
 तद्ददनिच्छामन्द प्रारब्ध वामदेवादे ।
 यद्रभेऽपि च तस्य प्रादुरभूत्तत्रविद्यादि ॥ ९ ॥
 स्वेच्छासुप्त दृष्ट प्रारब्ध त्वृषभदेवस्य ।
 यत्तस्य निर्विकल्पकसमाधिनिष्ठो न मुत्रापि ॥ १० ॥
 अपि च परेच्छासुप्त प्रारब्ध दृष्टमस्ति विद्यादे ।
 कुम्भोद्भवशिष्यस्य प्रसिद्धमेनेह द्वाह्येऽपि ॥ ११ ॥
 किञ्चानिच्छासुप्त प्रारब्ध भवति जन्मत वृथ्या ।
 श्रुत्यादिसिद्धतत्त्वज्ञानाया देवतात्वेन ॥ १२ ॥

एव चोक्तमेदमिन्नस्य यावत्प्रारब्धस्य प्रयत्नापेक्षत्वाद्योग्यासत्त्वरूपप्रयत्नसाफल्यं तदा
 वश्यकता च सर्वथा सिद्धेव । अत एवोक्त योगवासिष्ठ उत्पत्तिप्रकरणे शतोपर्यंकादशसर्गे
 श्रीराम प्रति श्रीवसिष्ठे —

स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा ।
 मनःप्रज्ञममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः ॥
 नूनं दैवमनादृत्य भूदसकल्पकल्पितम् ।
 पुरणार्थेन सन्निवृत्त्या नय चित्तमचिन्तयाम् ॥ इति च ।

पुरणार्थोऽज्ञाद्वैताम्यतारूपो मेक्ष । तद्रूपा या सविचित्रमचित्तिस्तस्या सततानुसंधितयैव
 चित्तं तदुपलक्षितं द्वैतमचिन्तयामद्वैतता नयेत्यर्थः । अत्राऽऽवश्यं निरिदिष्टोरन्त्ये विदुषश्च
 देवानादरपुर सर मनःप्रज्ञमनरूपपुरप्रयत्न एव समनुष्ठेयत्वेन समुपदिष्ट इति सर्वमनदा-

तम् । एतेषामुदाहरणानि सङ्गणत्पुस्तानि मदीयेऽद्वैतामृतमञ्जरीनाम्नि निरूप्ये सन्धारये ।
तथा—

स्वेच्छतीत्रं यदि चेप्रारब्धं व्यरहरति सम. पशुभिः ।

जीनमुक्तेऽपि तदा गोकामो यादवन्व इव ॥ १ ॥

तथा हि श्रीमद्भगवत्पाद्वयेऽव्यासभाष्ये 'पञ्चादिभिर्ध्याविशेषात्' इति स्पष्टमेव पञ्चादि-
साम्पम् । गोकामश्च यादवत्त्वस्य बृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठके सुष्ठमेव—'नमो ययं ब्रह्मि-
ष्टाय पुमो गोकामा एव ययम्' इति ॥ १ ॥

यदि च परेच्छातीत्रं तच्चेदुदयं प्रयाति सोऽपि तदा ।

अन्येच्छया तथैव व्याप्रियते कश्यपो यथा दितित् ॥ २ ॥

तत्प्रारब्धम् । सोऽपि जीनमुक्तेऽपि तथैव व्याप्रियते पशुभ्यो व्यरहरति । दितित्,
दितित्तत्प्रदोपकादरतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदि तदनिच्छातीत्रं तदाऽप्यसौ तद्वदेव सयतते ।

जयविजयाम्या शाप दातु सनकादिरिव भगवान् ॥ ३ ॥

तत्प्रारब्धम् । असौ जीनमुक्तः । तद्वदेव सयतते, पशुभ्यो सम्यगिष्टानिष्टप्राप्तिप-
रिहारयोर्वचनं करोति । भगवानिति विशेषणात्सनकादे सदैव शुद्धसत्त्वगुणप्रधानत्वेन कदाऽपि
परापकारानिष्ठुत्येऽपि वैकुण्ठे रागद्वेषाद्यभावेन सुतरां तदभावेऽपि श्रीमदन्तर्यामिप्रेरितानि-
च्छातीत्रप्रारब्धबुद्ध्या शापप्रदानमिति भावः ॥ ३ ॥

स्वेच्छामय्य यदि चेप्रारब्धं बाल्यतदा रमते ।

भोगप्राधान्यात्तच्छिद्रेऽद्वैत वदन्यथा दत्त ॥ ४ ॥

तच्छिद्रे, भोगाभावाकाले । दत्तं श्रीदत्तात्रेय । स तु भोगानां प्राधान्यं लोके प्रदर्शय-
न्मध्ये मध्ये भोगाभावाकाले कार्त्तरीर्षादिकं प्रति स्वगुणरूपपरमात्मचप्रकाशतोपेणाद्वैतात्मानं
वदन्नास्तेति मार्कण्डेयपुराणोपाख्यानं प्रागेव निबद्धस्तस्यासोऽप्यसौ समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

यदि च परेच्छामय्य तच्चेद्वीडति तथैव सोऽपि तदा ।

राज्ञो रहगणस्थ तु शिपिकोद्वहने यथैव जडभरत ॥ ५ ॥

तत्, प्रारब्धम् । तथैव बाल्यदेव । सोऽपि जीनमुक्तेऽपि । जडभरतो हि रहगणेन
राज्ञा शिपिकोद्वहने नियोजितः सर्वभूतमुद्धत्तेन प्राणिहननमिया मन्द गच्छस्तेन राज्ञाऽऽक्षि-
प्तस्तं प्रत्यद्वैततत्त्वमपि भोगानुत्तमान उपाचेत्यारयात् श्रीमद्भगवते पञ्चमस्कन्धे । तथा च
तद्वचस्तत्रैव—

स्थौल्यं कार्यं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रा गतिर्मन्युरहमद् शुचो देहेन जानस्य हि मे न सन्ति ॥ रतिः ।

देहेन सह तादात्म्याभिमानेन जातस्याज्ञस्यैते धर्मा सन्ति मम तु ज्ञत्वेनाद्वैतत्वात्ते न सन्तीति भावः ॥ ५ ॥

यदि तदनिष्ठमयं तदाऽप्यसौ विवसति स्फुटं तद्वत् ।

स्वस्वाधिकारकर्मणि भगवान्सूर्यादिरिव लेले ॥ ६ ॥

तत्प्रारब्धम् । असौ जीवन्मुक्तः । तद्वत्, बालवत् । भगवत् सूर्यादेर्हि जीवन्मुक्तत्वेन निरसिशयाद्वैतानन्दतृप्त्या स्वस्वाधिकारभोगानि श्रुत्वेऽप्यन्तर्यामिप्रेरिततादृक्प्रारब्धवशात्तत्प्राधान्येऽपि तद्विरामकाले याज्ञनल्क्यादिकं प्रत्यद्वैतामानं वदन्बालवदेव लीलया विवसतीत्याशयः ॥ ६ ॥

स्वेच्छामन्दं यदि चेत्प्रारब्धं तर्हि भोगमपहाय ।

मिथुनमिव द्वद्वसुखी सप्रज्ञातस्थितो बलिबत् ॥ ७ ॥

मिथुनमिव, दम्पतीव । सप्रज्ञातस्थितः, सविवर्त्यनामकाहब्रह्मास्मीतिनृत्त्यामयशब्दानुविद्धसप्रज्ञातसमाधिस्थ इत्यर्थः । बलिरिति । बलिर्हि बहुकालं भोगां मुक्त्वा कदाचिज्ज्ञातैराग्यस्तत्त्वज्ञानं सपाद्य समार्थं कुर्वन्नासेति बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे समुपाख्यायते । तथा च तत्रैव सतविंशतितमे सर्गे तदुक्तिः —

न द्वेयोऽस्ति न रागोऽस्ति न मनो नास्य वृत्तयः ।

चिमात्रस्यातिशुद्धस्य विकल्पबलना कुतः ॥

दृश्यदर्शननिर्मुक्तकेनलामलरूपवान् ।

नियोदितो निरामासो द्रष्टाऽस्मि परमेस्वरः ॥ इति ।

अत्र प्रथमश्लोके भोगहानिं द्वितीये तु तत्त्वानुसंधानमिति भावः ॥ ७ ॥

यदि च परेच्छामन्दं तदाऽप्यसौ तद्वदेव मुखमेति ।

श्रीविष्णोरिच्छातः प्रहाद इवानिकल्पाप्रान् ॥ ८ ॥

असौ जीवन्मुक्तः । तद्वदेव मिथुनखदेव । अत्रिकल्पप्रहादः, निर्विकल्पसमाप्ते पूर्वम् । प्रहादस्तु भगवदिच्छया लब्धविवेकं सन्समाधिनिष्ठो बभूवेयुषारयात् बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे एव । तत्र च सप्रज्ञातास्याया तदुक्तिर्यथा—

चेत्यर्थात्तच्चिमात्रमहेयोऽनभामकः ।

समाहास्यन्तरव्यापी निष्कलामलसमयः ॥ ८ ॥ इति ।

यदि तदनिच्छामन्दं तदाऽपि सुखमप्यसौ तथैव परम् ।

सिद्धाभिगीततत्त्वधरणोत्तरमेव जनक इव ॥ ९ ॥

तत्प्रारब्धम् । असौ जीवन्मुक्तः । तथैव मिथुनखदेव । एव दुषारयात् बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे एव—कदाचिदुपपन्नं गतं जननेनानिच्छताऽपि केषांचिदज्ञाशयामिनां

स्वभावेनैवाऽऽमतत्र परस्पर जल्पता सिद्धाना शब्द श्रुत्वा निचारोऽनातोऽमूदिति ।
तत्रेद तद्वाक्य सविक्ल्पसमाप्यनस्यासूचकम्—

अरज्जुरेव बद्धोऽहमय कोऽस्मि कलङ्कित ।

पतितोऽस्म्युपरिस्थोऽपि हा ममाऽऽममहता स्थिति ॥ इति ।

अरज्जुरेवेति । अयं भाव —या जीवन्मयकृदनिवारज्जु ता तु नास्त्येव मयि विचारे-
णेति पुरा व्यर्थमेव बद्धोऽभवमित्यद्वैतामनि वस्तुतो बध्नाभावस्तथाऽयं नित्यापरोक्षस्वप्र-
काश क कलङ्कितोऽस्मि न कोऽपि ससारकलङ्कवानस्मीति च पुनस्तदभावस्तथा पतित
इत्यप्युपरि सर्गोपरि स्वे महिम्नि स्थितोऽपि व्यर्थमेव मोहमहोदवौ पतित इत्यपि भूयस्तद-
भावसूचनपूर्वकमद्वैततत्त्वानुसंधानेन हा, इति खेदे ममाऽऽमममानस त्वया व्यर्थमेव पूर्वं
स्वरूपस्थितिर्हतेति सप्रज्ञातसमाधिचोत्तनमिति ॥ ९ ॥

स्वेच्छामुक्त यदि चेप्रारब्ध तर्ह्यसौ विगतविघ्न ।

कैवल्य प्राप्त इनासप्रज्ञाते स्थित सुख शुक्लवत् ॥ १० ॥

असौ जीवमुक्त । असप्रज्ञाते निर्गिकल्पसमाधौ । शुक्लवदिति । शुको हि स्वेच्छयैव
जनकतश्छिन्नसशयो मेरुशिखरे बहुकाल निर्गिकल्पसमाधिस्योऽभूदित्युपाख्यात योगवासिष्ठ
एव । तद्यथा—

अनुशिष्ट स इत्येव जनकेन महामना ।

निशत्राम शुक्लसूष्णीं स्वच्छे परमरस्तुनि ॥

वीतशोकमयापासो निरीहदिग्भसशय ।

जगाम शिखर मेरो समाप्यर्थमनिन्दितम् ॥

तत्र वर्षसहस्राणि निर्गिकल्पसमाधिना ।

दश स्थित्वा शशामासावामन्यस्नेहदीपवत् ॥ इति ॥ १० ॥

यदि च परेच्छामुक्त तदाऽप्यसौ तद्वदेव सुखरूप ।

श्रीरघुवीर श्रीमद्वसिष्ठकृतशक्तिपाततो यद्वत् ॥ ११ ॥

असौ जीवमुक्त । तद्वदेव उन्मूलनरूपदेव । उपाख्यातमेतद्वृहदासिष्ठे निर्वाणप्रक-
रणे पूर्वार्थस्य चरममर्गे । तथा हि श्रीमद्वसिष्ठप्रसादाच्छ्रीरामे निर्गिकल्पसमाधिस्थे सति
श्रीवसिष्ठ प्रति तद्व्युत्थापन स्वकार्यार्थं देवकार्यार्थं च प्रार्थयन्त्रिनिशामित्र उवाच—

हे वसिष्ठ महामाग ब्रह्मपुत्र महानमि ।

गुरुत्वं शक्तिपातेन तत्क्षणादेव दर्शितम् ॥

दर्शनासर्गनाच्छब्दरूपया शिष्यदेहेके ।

जनयेय समायेत शाम्न स हि देशिक ॥ इति ।

अत्र स्पष्टमेव श्रीवसिष्ठेच्छावशाच्छ्रीरामस्य निर्विकल्पसमाध्यवसि ॥ ११ ॥

यदि तदनिच्छासुप्त तदाऽपि सुखरूपा एव स प्राप्नोत् ।

सुतलालसा समाधिं कर्तुमनुक्ताऽपि देवहूतिरिव ॥ १२ ॥

स, जीवन्मुक्त । प्राप्नोत्, लब्धकैवल्यम् । सुतलालसेति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे—

वन प्रव्रजिते पत्यानपत्यविरहातुरा ।

ज्ञाततत्त्वाऽप्यमूढे वत्से गोरिव वत्सला ॥

पत्यौ कर्दमनामकमुनौ । तत्राप्यपत्यविरहातुरा । स्वस्यास्तत्तन्मुपादिष्य श्रीमत्कपिलाचार्ये स्वपुत्रेऽप्यरण्य गते तद्वियोगव्याकुलेत्यर्थः । एतेन सुतलालसेति विशेषणमूलमुक्तम् । यतः सुतलालसाऽत एव समाधिं कर्तुमनुक्ताऽनुत्पण्डितेत्यर्थः । तदपि तत्रैवोक्तमग्रे—

तमेव ध्यायती नित्यमपत्य कपिल हरिम् ।

बभूवाचिरतो वत्सनि स्पृहा तादृशे गृहे ॥

एतेन समाध्यर्थमनुत्पण्डितः ध्वनिता । तथाऽप्यनिच्छासुप्तप्रारब्धोदयाद्यथा निर्विकल्पसमाधिं देवहूतिं प्राप्तवती तद्वदिति योजना । एतदपि तत्रैवोक्तमग्रे—

नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्त्यागुणभ्रमा ।

न सस्मार तदाऽऽत्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थित ॥

तदेह परत पोष्योऽप्यकृन्त स्वाप्यसमभात् ।

बभौ मलैरवच्छिन्नं सधूम इव पावक ॥

स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताम्बरम् ।

दैवगुप्तं न युषुषे वासुदेवप्रतिष्ठधी ॥ इति ॥ १२ ॥

अथाङ्गप्रारब्धभेदा —

अहं स्वेच्छातीति प्रारब्धे यत्कुर्यादऽचरति सफलम् ।

नहुषो यथा मुर्नानापि शिविकोद्वहने नियोजितमान् ॥

स्पष्टमिदं महाभारतादौ ॥ १३ ॥

सति च परेच्छातीति तत्रासौ व्यवहरति तथैव परम् ।

यमुदेव स्वापत्यं कत्तायादावया हतुम् ॥ १४ ॥

असावज्ञानी । तथैव यमुदेव । अवशिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ १४ ॥

तत्रानिच्छातत्रैव सोऽपि तथैवोद्यतो भवति चरिते ।

भरतो यथा भुमुक्षुर्भृगशावायं समासक्त ॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । सोऽप्यज्ञोऽपि । तथैव पशुपदेव । चरिते, आचारिते । भरतो मुमुक्षु-
भृंगराधार्यं समासक्त इति प्रसिद्धमेव श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे । तस्य तदासक्तेराकस्मिक-
त्वेनानिच्छातीव्रत्वनित्याशय ॥ १५ ॥

स्वेच्छामध्ये क्रीडति शिशुनत्तत्र वदन्परोक्षतया ।

अज्ञो भोगासक्तो बालाकिन्देव बोधाप्राक् ॥ १६ ॥

बालाकिनामा मुनिर्वोधामात्रेऽपि तत्त्वविन्मय सन्नजातस्तत्र तत्रज्ञामपि तत्त्वानेनाप्र-
सिद्ध तत्त्व बोधयितुं प्रतिष्ठादिभोगासक्त्या गत्वा विचित्रस्य ब्रह्मनेनाभिमतं यस्तूनाचेति
बृहदारण्यके चतुर्थे (द्वितीय) प्रपाठके पठ्यते इत्यनालाकिरित्यादिना—^६ इत्यनालाकिरित्यादिना—
चानो गार्ग्य आस त होवाचाजातस्तत्र कास्य ब्रह्म ते ब्रह्मणि ' इत्युपक्रम्य 'स होवाच
गार्ग्यो य एवासानादित्ये पुरुष एतमेवाह ब्रह्मोपासे' इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिभिः । अत्र इतपदेना-
ज्ञत्वं भोगासक्तिश्च द्योतिता ॥ १६ ॥

तत्र परेच्छामध्ये रमतेऽसौ तद्वदेव कार्यरत ।

जनको यथा सुलभया पृष्ठे योगेन हृदि गतया ॥ १७ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । असावज्ञः । तद्वदेव शिशुनदेव । कार्यरतो भोगासक्त । जनक
इति । धर्मव्यजनाग्नौ जनकस्य ब्रह्मनिष्ठत्वकीर्तिं श्रुत्वा सुलभानाग्नीं वाचिब्रह्मवादिनी
कौमारादेव त्रिदण्डसन्त्यास कृत्वा भैक्षभोजन मोक्षसाधनश्रयणमेकात् आश्रम्यान् च कुर्यात्
जनककीर्तिर्नास्तया न वेतिप्रत्ययार्थं स्वीय पूर्ण रूपं निहाय योगमहिम्नाऽतिमुकुमारमनु-
पम रूपं श्रुत्वा जनकपुरीं भैक्षमिषेण प्रविश्य जनकगृहं गत्वा तेन कृतातिथ्या भोजनोत्तर
तत्तदसि स्थिता त राजान मनसा तन्नेत्रद्वारेण योगमहिम्ना प्रविश्यापृच्छत् । सोऽपि ता
स्वरारीर एव सूक्ष्मरूपेण प्रगदतीति मोक्षधर्मपूरायात्तम् । तत्र जनकोक्तिर्यथा—

यद्य मे दक्षिण बाहु चन्दनेन समुक्षयेत् ।

सम्य वाऽस्यापि यस्तक्षेसमायेतावुभौ मम ॥

सुखी सोऽहमवगतार्थं समलोष्टादमकाञ्चन ।

मुक्तसङ्ग स्थितो राज्येऽनिशिद्योऽनैर्द्विदष्टिभिः ॥ इति ।

अनेन ब्रह्मवादिन्य स्पष्टमेव । तत —

इद मे स्यादिदं नेति द्वन्द्वैर्मुक्तस्य मेधिल ।

वाऽसि फलस्य पुत्रो वेति वचनैर् किं प्रयोजनम् ॥

तदपुक्तस्य ते मेधे योऽभिमानो नराधिप ।

मुद्विद्धि तं निगार्यस्तेऽनिरक्तस्येव भेषजम् ॥

तस्य ते मुक्तमहस्य पाशानाक्रम्य निष्ठित ।

छयादिषु निगेषु पुन सङ्गं कथं वद ॥

स गार्हस्थ्याच्युतश्च त्वं मोक्षं वाऽनाप्य दुर्विदम् ।

उभयोरन्तराले व वर्तसे मोक्षवार्तिके ॥

इत्यादिसुलभोक्त्याऽऽय जनकस्याज्ञत्वं राज्यकर्तृत्वोक्त्या भोगासक्तत्वं च स्फुटमेवेति भावः ॥ १७ ॥

सति चानिच्छामध्ये विहरति स प्राग्देव भोगपरः ।

आत्मज्ञमन्यः सन्निरोचनोऽवददिवाऽऽत्मानम् ॥ १८ ॥

सः, अज्ञानी । प्राग्देव, बालवदेव । तथा हि छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठके समान्नायते—
इन्द्रविरोचनौ प्रजापतेरुपदेशदेहमेवाऽऽत्मत्वेन मन्यमानाविति पूर्वमुपक्रम्य 'स ह शान्त-
हृदम एव विरोचनोऽसुराङ्गगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचाऽऽमैवेह मह्य आत्मा परि-
चर्ये आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति' इति । आत्मा
देहः । मह्यः, पूज्यः । मह पूजायामिति धातोः । महयन्पूजयन् । अत्रानिच्छामध्यत्वं तु
तत्प्रश्नं विनैव वदनस्याऽऽकस्मिन्नवादिति भावः । अज्ञत्वादिकं तु स्पष्टमेव ॥ १८ ॥

स्वेच्छामन्दे तिष्ठति भोगानन्यान्विहाय मिथुनमिव ।

द्वंद्वसुखासक्तमनाः कदर्युमिक्षुर्यथाऽनुभवतः प्राक् ॥ १९ ॥

कदर्युमिक्षुरिति । कदर्युः पूर्वाश्रमे घनलुब्धः सन्त्यो भिक्षुः सत्यासी जातः स यथा
भोगव्यागपूर्वकमज्ञत्वेऽपि मुमुक्षुत्वेन विवेकवेलायां परोक्षात्मानुसंधानेन मिथुनमिव दम्पती इव
द्वंद्वसुखी तदादित्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भागवत एकदशस्कन्धे सत्यासावस्थायां मूढैः पीडितो,
द्विज उवाच—

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकाशः ।

मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्र परिवर्तयेद्यत् ॥

इत्युपक्रम्य—

एतां ॥ आस्थाय परात्मनिष्ठामप्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।

अहं तरिष्यामि दुरन्तपार तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिपेयवैव ॥

इत्यन्तेन । तत्र नायं जनो मे सुखेत्यादिना सर्वोदासीनतापूर्वकं परोक्षतयाऽऽत्मानुसं-
धानं तथाऽहं तरिष्यामीत्यज्ञत्वं च ध्वनितमित्याशयः ॥ १९ ॥

सति तु परेच्छामन्दे तथैव तिष्ठत्यसौ सुखासक्तः ।

तत्तज्ज्ञानात्पूर्वं वरणमुतो भृगुरिवच्छया स्वगुरोः ॥ २० ॥

तथैव मिथुनवदेव । असावज्ञः । तच्चेति । तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवह्दशाम्नायते—
'भृगुर्यं वारणिः । वरणं पितरमुपसत्तार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्य स प्रति
वरणवाक्यम्—'तपसा ब्रह्म, विजिज्ञासस्य' इत्युक्त्या 'स तपोऽवप्यत' इत्यादि ।

तत्र 'मनसधेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इतिस्मृतेरन्नादिकोशानां ब्रह्मत्वं निचारेणानुसंदधन्भृगुर्ज्ञानाव्याप्यथा संप्रज्ञातसमाधिभाक्त्वेन द्वंद्वसुरवी बभूव तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

तत्रानिच्छामन्दे सोऽपि सुखी तिष्ठति स्फुटं प्राप्नुवत् ।

आकस्मिकनिर्वेदाज्ज्ञानाव्याप्तिपङ्कला यद्वत् ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । सोऽप्यज्ञोऽपि । प्राग्गन्मिथुनवत् । उक्तं द्वेकादशस्कन्ध एव—
मिथिलायां काचिद्वेद्या कस्मिंश्चिद्विसे जारमलभमानाऽकस्मान्निर्विण्णा । पिङ्गलोवाच—
अहो मे मोहवितति पश्यतेत्यादिना निर्वेदमुक्त्वा—
सुहृद्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।

तं विप्रीयाऽऽमनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ।

इति त्वंपदार्थपरोक्षत्वेऽपि 'त्यक्त्वा दुराज्ञाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम्' इत्यन्ते तत्पदार्थपरोक्ष्याद्यद्भोगत्यागेनाऽऽमानुसंधानं स त्वज्ञत्वेऽपि संप्रज्ञातसमाधिरेव । तस्याऽऽ-
कस्मिकत्वादनिच्छामन्दप्रारब्धत्वमिति भावः ॥ २१ ॥

स्वेच्छासुप्ते लब्धे प्रारब्धे निर्विकल्पसुख्यज्ञः ।

योगाद्विदेहवास्याजाजलिरिव तत्त्वलब्धेः प्राक् ॥ २२

जाजलिरिवेति । मोक्षधर्मेप्साख्यायते । जाजलिनामा कश्चिद्विप्रो महत्तपश्चकारेत्युपक्रम्य
तत्तपो वर्णयन्भीष्मो युधिष्ठिरं प्रति—

ततः कदाचित्स मुनिर्वर्पास्वाकाशमास्थितः ।

अन्तरिक्षाञ्जलं मूर्त्नां प्रलयगृह्णमुद्गुर्मुद्गुः ॥

अथ तस्य जटाः क्षिप्त्वा बभूवुर्मथिताः प्रभो ।

अरण्यगमनान्नित्यं मलिनोऽमलसंयुतः ॥

टीका—अमलसंयुतः, निष्पापः ।

स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।

तस्यौ काष्ठवदन्यप्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥

तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचिष्टस्य भारत ।

कलिङ्गशकुनौ राजनीडं शिरसि चक्रतुः ॥

स तौ दयावान्ब्रह्मर्षिरपप्रैक्षत दम्पती ।

टीका—उपप्रेक्षत, उपेक्षांचक्रे न वारितवानित्यर्थः ।

कुर्वाणौ नीडकं तत्र जटामु तृणतन्तुभिः ।

यदा न स चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ॥

ततस्तौ सुखविश्वस्तौ सुख तत्रोपतुस्तदा ।
 अतीतास्वयन्पासु शरत्काल उपस्थिते ॥
 प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ।
 तत्रापातपता राजञ्जशिरस्पण्डानि खेचरौ ॥
 तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्र शसितव्रत ।
 बुद्ध्वा च स महातेजा न चचाल च जाजलि ॥
 धर्मे कृतमना नित्य नाधर्मं स त्वरोचयत् ।
 अहन्यहनि चाऽऽगत्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ॥
 आश्वासितौ निवसत सप्रहृष्टौ तदा निमो ।
 अण्डेभ्यस्तपथ पुष्टेभ्य प्राजायन्त शकुन्तका ॥
 व्यवर्धयन्त तत्रैव न चाकम्पत जाजलि ।
 स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गाना धृतव्रत ॥
 तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्निचेष्ट समाहित ।
 तातास्तु कालसमये बभूवुस्तेऽप पक्षिण ॥

टीका—कालसमये कालमर्यादाया सत्या ते शकुन्तका पक्षिणः पक्षवन्तो बभूवुः ।

बुद्धुषे तास्तु स मुनिर्जातपक्षान्कलिङ्गकान् ।
 तत कदाचित्तास्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रत ॥

टीका—पक्षीन्, आपों मवर्याय ।

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमता वर ।
 तथा तानपि सवृद्धान्दृष्ट्वा तावान्मुता मुदम् ॥
 शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊपतुश्चाऽऽमनै सह ।
 जातपक्षाश्च सोऽपस्यदुङ्डीनान्पुनरागतान् ॥
 साय साय द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलि ।

टीका—द्विजान्, शकुन्तान् ।

तथा ते दिवस चापि गत्वा साय पुनर्नृप ।
 उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तका ॥
 कदाचिद्विरसान्पथ समुत्पत्य विहगमा ।
 पष्टेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलि ॥
 क्रमेण च पुन सर्वं दिवसान्पुनहन्य ।
 नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणा स्म ते यदा ॥

कदाचिन्मासमात्रेण समुपत्य निहगमा ।
 नैराग-उस्ततो राजप्रातिप्रत स जाजलि ॥
 ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातिविस्मय ।

टीका—प्रलीनेषु प्रडीनेषु ।

सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्त मान आनिशत् ॥

टीका—मानो गर्व ।

स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शत्रुन्तान्नियतव्रत ।
 सभावितात्मा सभाव्यो भृश प्रीतमनाऽभनत् ॥
 स नया समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
 उदयन्तमथाऽऽदित्यमुपातिष्ठन्महातपा ॥
 सभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपता वर ।
 आस्कोटयत्तथाऽऽकाशे धर्म प्राप्तो मयेति वै ॥

टीका—सभाव्य, वर्धयित्वा । आस्कोटयत्, बाहुशब्दमकरोत् ॥

अथान्तरिक्षे पागासीत्ता च शुश्राव जाजलि ॥
 धर्मेण न समस्त्व व तुलाधारस्य जाजले ।
 वाराणस्या महाप्राज्ञस्तुलाधार प्रतिष्ठित ॥
 सोऽप्येव नार्हते वक्तु यथा त्व भापसे द्विज । इति ।

अत्र निर्विचेष्ट समाहित इत्युक्तेरसप्रज्ञातसमाधिस्थत्व किं(क)चिकालमगम्यते तेन
 सुतप्रारब्धत्वम् । कस्यचिदुपदेश निनेन तथाऽऽकस्मिकोद्योग विना च शनेस्तपसे स्वयमे-
 वोद्युक्तत्वात्स्वेच्छात्वम् । अज्ञत्व तु स्पष्टमेवेति भाव ॥ २२ ॥

सति च परेच्छामुक्ते तदाऽप्यसौ प्राग्गदेन सुखमग्र ।

अनुभूते पूर्वं गुरुरचनाच्छातो भगीरथोऽत्र यथा ॥ २३ ॥

असावज्ञ प्राग्गदेव त्रिदेहवदेव । अनुभूतोरिति । उक्त हि बृहद्योगप्रासिद्धे निर्वाण-
 प्रस्तरणपूर्वार्धे त्रितलसङ्गरु मुनिं निर्विण्णो मुमुक्षुर्भगीरथ उवाच—

शरीरेऽस्मिन्धिरारूढो गिरौ तरुरिय स्वके ।

अहमागो महाभाग वद मे त्यज्यते कथम् ॥

त्रितल उवाच—पौरुषेण प्रयनेन त्यक्त्वा भोगौघमायनाम् ।

गत्वा विकसिता सत्तामहकारो विलीयते ॥

इति सचित्तं चित्तस्य सहन्य जनमारणम् ।
 तदेन हिमन-रूढं जगाम तपसे पुन ॥
 सर्वतश्चित्तमाकृष्य निर्वेद रसगर्भिणी ।
 सूचादेहेन सोद्विग्ना तेपऽतिकठिन तप ॥
 नि सकल्या निराहारा निस्तरङ्गमनोमयी ।
 अथ वर्षसहस्रान्ते सा प्राप परमा दशाम् ॥
 बभूव निर्मग सूची तपसा क्षीणकिल्बिषा ।
 जाता विदितनेया सा स्वयमेव तया धिया ॥
 ततो वर्षसहस्राणि नि सकल्पतया तया ।
 तत्रैव निखिलसत्सारहेयता हृदि शुर्वती ॥

इत्यादिश्रीनसिधेन श्रीराम प्रति । अत्र कर्कश्या स्वप्राक्तनदेहागातिपूर्वकभुविदृश्यार्थमेव पुनरपि तप कृतमिति स्वादुमासेत्यादिसूचीदेहेन सोद्विग्नेयन्तेन ज्ञायते । तेन कठिनतर तप करण एव तदिच्छा । तदेवोक्तं—नि सकल्पेति । नि सकल्या निरक्तेच्छेतरसकल्पशून्या । निराहारा त्यक्तमर्शना । तप इति । ‘तपो नानशानात्पर यद्धि पर तपस्तदुद्ध(र्धं)पं तदुराधपं तस्मात्तपसि रमते’ इति तत्तिरीयशाखाया नारायणोपनिषद्वक्तान्तिमप्रभृतेस्तादृशानशानाद्यपरमतप प्रभागास्वयमनिच्छन्त्यपि निस्तरङ्गमनोमयी निस्तरङ्ग निर्निवल्पसमधिस्थत्वेन सुप्तिनस्त्रितिरहित यमनस्तमयी तत्रचुरा भूत्वा । अप्य तादृशासप्रज्ञातसमाधेरीश्वरे ष्ठयैव धामोत्तर परमा दशा प्रापेति योऽयम् । तत्र हेतु—बभूवेति । दशामेव विनृणोति—जातेति । स्वयमेव । अनिच्छाप्रारब्धरूपेश्वरेष्वयनेत्यर्थः । तया धिया सा विदितनेया जातेत्यन्वयः । तथेतिर्षनाम्ना या नि सकल्पमनोमयीत्यनेनोक्ताऽसप्रज्ञातसमाधिरूपा धीस्तत्परामर्शः । तस्मादुक्ततत्त्वोदयापुरा वर्षसहस्रात्त कर्कशा प्रारब्धमज्ञत्वेऽप्यनिच्छासुप्तमिति तापर्यम् ॥ २४ ॥

एतेन तत्त्वज्ञान विना निर्निवल्पसमधिर्नैव भरतीति केचित्ते परास्ता । उक्तं हि चित्र-दीपे मूढकारैरेव—

वैराग्योपरती पूर्णं बोधस्तु प्रतिबध्यते ।

यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यद्वेषस्तपोऽन्यत् ॥

इति ज्ञान विनाऽप्युपरते पूर्णमुक्त्वाऽप्ये तद्वत्ख्यातु ‘सुप्तिरदिस्मृति सीमा मरेदु परमस्य हि’ इति सुप्तिताम्येन निर्निवल्याद्यसप्रज्ञातसमाधिमरेदोपरतिर्सीमयेन वदद्भिस्तदमेव विनाऽपि तत्त्वज्ञान निर्निवृत्तमभिनिदिशति । एव च कमेदभिन्नस्य प्ररब्धत्वा वच्छिन्नज्ञानप्रारब्धस्य स्वरेष्वरान्यनमयन पेशत्वाद्योगाभ्यासादिरूपज्ञास्त्रीयप्रयनसाफल्य

तदावश्यकता च सर्वथा सिद्धेव । अत एव श्रीमद्ब्रह्मसिद्ध उत्पत्तिप्रकरण एकादशोत्तरशत-
तमसर्गे भगवानाह वसिष्ठ श्रीराम प्रति—

स्वपौरुषैकसाध्येन स्तेषितस्यागरूपिणा ।

मन प्रशमम्भत्रेण विना नास्ति शुभा गति ॥

नून दैर्घ्यनादस्य मूढसकल्पकल्पितम् ।

पुरपापेन सविद्या नय चित्तमचित्तताम् ॥ इति च ।

अत्र पुरुषार्थस्थद्वैतात्मतालक्षणो मोक्ष । सविचिरपरोक्षज्ञानं तथा चित्त तेनोक्तपुरुषा-
र्थेन सहाचित्तता नय निर्विकल्पता प्रापयेत्यर्थः । अत्र प्रथमश्लोके निविदिषोश्चरमे तु विदु-
षोऽपि दैवानादरपुर सर मन प्रशमनरूपप्रय नानुष्ठानोपदेश इति भावः । नचभिन्नसा-
ध्याया जीनमुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धफल एवान्तर्भाववादिति मूले तथा 'सुप्तवे-
गेऽतिनिर्विघ्नो निर्विकल्पस्माधिमाक्' इत्याद्युदाहृतानुभूतिप्रकाशवाक्ये च निर्विकल्पसमाधौ
प्रारब्धफलवद्वि श्रीमद्विद्यारण्यगुरुभिस्तत्साम्यामुपप्यादेरपि प्रारब्धफलवत् प्रापितम् ।
तच्च धृतिपूर्वाचार्योक्तिरिरद्धम् । तथा हि धृत्यपस्तावत्—' सुपुस्तिकाळे
सकले विलीने तमोभिभूत सुखरूपमेति ' । ' अनन्वागत पुण्येनानन्वागत पापेन
तीर्णो हि तदा सर्वान्शोकान्ददयस्य भवति ' । ' न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्प-
श्येत् ' इत्याद्या मुपुते प्रारब्धकर्मफलाभासत्वं तस्याभ्युपगमात् सर्वलपपुष्पपापतत्फलभाव-
द्वैताभावप्रतिपादनै कथयन्ति । तथा पूर्वाचार्योक्त्योऽपि—' यत्र मुक्तो न कचन काम काम-
यते न कचन स्वप्न पश्यति मुपुतस्थान एकीभूत ' इति माण्डूक्यश्रुतौ श्रीमद्भगवत्पादीय
भाष्यम्—यत्र यस्मिन्स्थाने फाले वा सुतो न कचन स्वप्न पश्यति न कचन काम काम-
यते, न हि मुपुते पूर्वयोर्विवान्यथाग्रहणलक्षण स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतमु-
पुत स्थानमस्येति मुपुतस्थान स्थानद्वयप्रविभक्त मन स्पन्दित द्वैतजात तच्च यथारूपाप-
रिहागेनाविवेकापन्न नैशतमोप्रस्तमिवाह सप्रपञ्चमेकीभूत इत्युच्यत इति । 'अथ यदा
मुपुतो भवति यदा न कस्यचन वेद ' इति बृहदारण्यकचतुर्थाध्यायप्रथमनाक्षणेकोनविंश-
तिकण्डिकाश्रुतौ—

कर्मोत्थत्वा प्रमात्रादेस्तक्षयेऽक्षयमव्यत ।

पृथग्य कर्मणि न्याय्या द्वयामाद्यविवक्षया ॥

इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यवार्तिकम् । पृथी, वर्येति श्रुतिगतपृथी विभक्तिः । तथा पञ्च-
पादिकायामक्षरं ब्रह्म ' यस्यभेदा कूटस्थचैतन्योऽनिदमस आमधतुरपि निर्व्यैव भोक्तेति
प्रसिद्धिमुपगतं स च मुपुते समुखातनिखिलपरिणामायामनिवाया कृतस्य ' इति श्रीमप-
क्षपदचार्यवचनम् । तथाऽत्र विवरणकारवचनमपि—न(स) च मुपुत इति ।

अज्ञानकार्येन्द्रशरीरप्रविश्यो हि मुमुक्षुरित्यर्थ इति । तथा सक्षेपशरीरव्याचार्यन-
चनमपि—

रमप्रथ जागरितमयुभय तर्धेन मोहप्रमृतमपि कर्मसु विभाति ।

कर्मक्षये तदखिल परममनायामाश्रित्य सुखममतिष्ठत एव लीनम् । इति ॥

एवमद्या प्रमेण सुषुम्ना यावद्भूतामायकर्मैधप्रमत्रयभयमेव कर्मभानाज्ञानकार्येन्द्रशरी-
राभावर्यमफलाभाप्रतिपादनै सुषुते कर्मसुषुप्त्ययमेव बोधयन्ति । किंच श्रीममर्शज्ञा-
तमुनिभिस्तु कर्मक्षये तदखिलमियुत्तरार्धेन तथाच सुते कष्टत एवोक्तम् । तस्मादनु-
चितमिदं जीवमुक्तिमुत्तामयासप्रज्ञातसमाधे प्रारब्धकर्मफलव्याप्तिपरणमिति चेन्न । तद्व्या-
वस्थासमनामूलकं नुस्तत्रयस्य त्वयाऽनभिज्ञातमात्र । तथा हि—सत्त्वादिगुणपरिणाममे-
दाग्निविधा निद्रा । तदुक्तं वार्तिरसारे मूलकारेण—

आहारादिनिभेदेन सात्त्विकी राजसी तथा ।

तामसीति तथा सुप्ति स्यात्परावृत्त्यते त्रिधा ॥

सुखमस्वाप्तमद्य च दुःखमस्वाप्तमद्य तु ।

गाढमूढोऽहमस्वाप्तमियुक्तिः सार्वलौकिकी ॥ इति ।

तत्र या सात्त्विकी राजसी च निद्रा सा तु प्रारब्धकर्मफल या तु तामसी सैन मुखा
निद्रा सर्वलयावस्थेति निर्णयते । तस्यामस्तु नाम कर्मफलव्याभाव । न च सात्त्विकरा-
जस्योस्तथात्वकल्पने किमपराद्धतामस्यैव निद्रयेति वाच्यम् । 'तमोभिभूत सुखरूपमेति' इत्यादि-
श्रुतिभिस्तमोगुणाकारपरेण ताज्ञानावृत्तयस्यैव मुख्यसुषुप्तिवोके । न च सुखमहमस्वाप्तमित्या-
दिजाग्रत्कालीनपरामर्शोऽपि तदानीमहकारावच्छिन्नचितयरूपप्रगात्रभावेन कथं प्रारब्धफल-
त्वमित्यपि वाच्यम् । सुषुप्तहकाराभावेऽप्यस्मितारूपस्य सूक्ष्मस्य तस्य तत्र सत्त्वाङ्गीकारात् ।
न च त्रिभिधस्यापोक्षर सुखमहमित्यादिपरामर्शसाम्येऽपि तामसस्वापेतरत्रैव सूक्ष्माहकाराङ्गी-
करणे विनिगमनाग्रिह इति वाच्यम् । उक्तमुखाद्यनुभयस्यैव तत्र विनिगमकत्वात् । यद्यपि
गुखानुभवस्य स्वरूपसुखत्रिपयकत्वेन जाग्रत्स्वप्नयोरीन्द्रियोदे श्रमोत्कर्षात्तत्र तदभावाद्दुःखाभा-
वविषयत्वेन वाऽऽतोऽप्यनुभयस्य सुखीत्यादिवद्यथाकथंचिदुपपत्तिसम्भवेऽपि दुःखानुभवस्य
तदसम्भवाच्च । न च शय्यादरसमीचीनत्वेन दुःखमित्युपचाराद्दुःखमहमस्वाप्तमितिप्रत्ययोप-
पत्तिरिति सिद्धातन्निन्दौ मधुसूदनसरस्वतीभिस्तस्याप्युपपत्तिरक्तेति वाच्यम् । गत्यन्तरस-
म्भवे तूपचारकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । एतदस्वरसादेव तैरेव तत्रैवानुपपदमथेत्यादिप्रथे-
नोक्तमुत्तित्रैविध्यप्रतिपादकप्रत्येकावस्थात्रैविध्यविधानाच्च । न च दुःखपरामर्शो यथानुपपत्त्या
सुप्तित्रैविध्यकल्पनं ततस्तत्र सूक्ष्माहवृत्तिकल्पनं कर्मफलकल्पनं च तथा तत्सामान्येऽपि
तामसमुत्तौ तदकल्पनं चेति गौरवाद्द्विमुक्तापचारकल्पनमेव व्याघादिति वाच्यम् । प्रमा

णसिद्धे वस्तुनि गौरवस्यादोषचार्यमादिसमतत्वाच्च । प्रमाणं तु—‘ त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्वेत् ’ ‘ आनन्दमुक्तेतोमुखं प्राज्ञ ’ इत्याद्या श्रुतय एव । ननु तर्हि पूर्वोदाहृत[स्य] ‘ सुषुप्तिकाळे सकळे निर्धने तमोभिभूतं सुखरूपमेति ’ इत्यादिश्रुत्यादे का गतिरिति चेच्छृणु । उक्तश्रुत्यादीनि वचांसि निरुक्ततामसाख्यसुषुप्तिसाक्षकमुत्पत्त्यापारस्था विषयाणि । त्रिषु धामस्वित्यादीनि तु सारिकादिसुषुप्तिजाप्रदाद्याख्यगौणसुषुप्त्यवस्थापरा-
णीति । एतच्चारस्थात्रयस्यापि त्रैविध्याद्वाङ्मयसुषुप्तावपि दुःखमुपपद्यते । तथा हि—
प्रमाज्ञानं जाग्रज्जाग्रत् । शुक्तिरजतादिनिश्चयो जाग्रदजगत् । श्रमादिना स्तब्धीभावो जाग्र-
त्सुषुप्तिः । एतं स्वप्ने मनादिप्राप्तिः स्वप्नजगत् । स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट इति बुद्धिः स्वप्नस्वप्नः । जाग्रदशायां यथायितुं न शक्यते स्वप्नावस्थायां यत्किंचिदनुभूयते तत्स्वप्नसुषुप्तिः । एवमुत्पत्त्यवस्थायामपि सात्त्विकी या सुखाकारा वृत्तिः सा सुषुप्ति-
जाग्रत् । तदनन्तरं सुखमहमस्वप्नामिति परामर्शः । तत्रैव या राजसी वृत्तिः सा सुषुप्तिस्वप्नः । तदनन्तरमेव दुःखमहमस्वाप्तामिति परामर्शोपपत्तिः । एव तामसी वृत्तिः सुषुप्तिः । तदनन्तरं गाढमूढोऽहमसमिति परामर्शः । यथा चेतस्तथा वासिष्ठवा-
त्तिकाधृतादौ स्पष्टमिति सिद्धान्तविन्दौ गभुसूदनसरस्वतीभिः सुषुप्तौ दुःखोपपत्त्यर्थं प्रत्ये-
कमवस्थानैरिष्यकरणं सुषुप्तेरपि जाग्रदादिसंज्ञाकरणं तत्र प्रमाणकथनं च यद्वक्तुं तत्सर्वमु-
पपद्यते । अन्यथा कर्मफलं विना सुषुप्तौ दुःखोत्पत्तेर्गुणलोभस्य च निर्निमि-
त्तत्वापत्तिः । किंच ‘ अभाजप्रत्ययालम्बनी वृत्तिर्निद्रा ’ इति पातञ्जलयोगसूत्रव्या-
ख्याने नागोजिभट्टेनैवमेव सौप्तिकश्रुतिविरोधपरिहारव्यवस्थापनं कृतम् । तद्यथा—
ननु वृत्तिं विना रापस्य साक्षिभास्यत्वेनैव स्मरणमस्त्विति चेन्न । तद्विषयस्मृतेश्चित्ताश्रित-
त्वाभावापत्तेः । अन्येनान्यदृष्टास्मरणात् । साक्षिणि तस्मरणमसंभविः संस्काराभावात्संभवा-
ख्यपरिणामासंभवाच्च । अत एव ‘ त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्वेत् ’ इति
श्रुत्या सुषुप्तेऽपि भोग्यसत्तेः का । न च ‘ न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यपश्येत् ’ इति
सुषुप्तश्रुतिविरोधः, तथा हि तदानीं ज्ञानाभाव एवावगम्यत इति वायम् । अर्धसमप्रभेदेन
सुषुप्तद्वैविध्यात् । अर्धपराऽऽद्या श्रुतिरत्यन्तपरा द्वितीयेत्यविरोध इति । नन्वेतरीत्या गाढतरं
सुषुप्तौ यदि सुखदुःखानुभवाकर्मफलत्वं स्वीक्रियते तदादर्शकारेण कथमुक्तम्—

सुषुप्त्यवस्थामुखदुःखभोगो विनाऽपि कर्माख्यं तथा प्रतीतेः ।

तत्राप्यभिप्रायानुवृत्तमेतन्निवृत्तिरस्या परमं पुमर्थं ॥

इत्यस्मिन्पक्षे विनाऽपि कर्मेति । तथेतद्वैवायामपि वध व्याख्यातमहं सुषुप्तस्वाप्ता
दुःखमस्वाप्तामिति प्रतीतेर्निनाऽपि कर्म निमित्तकारणं कर्म विनाऽपि सुखदुःखभोग-
सुषुप्त्यवस्थायामनुभवंतिद्वयार्थ इति चेन्न । अत्र कर्मशब्देन क्रियापरपर्यायस्य देहेन्द्रियमानसा-
न्यतमवस्थापारस्यैव मूले टीकायां च विवक्षितं तत्राज्ञाशयस्य तथैवाज्ञातत्वाच्च । यद्यत्र कर्म

शब्दः प्रसिद्धप्रारब्धपरस्मदानयगोचरः स्यात्तर्हि जीवानां सुखाद्यसातिः कर्मसत्त्वाभावेऽ-
 प्यविद्यगुणशोभद्वारेष्वेच्छया भवतीति तेनाह्वयितं स्यात् । तत्तु सुखादिविरुद्धम् । तथा
 हि—भगवान्सूत्रकारः श्रीमद्वादरायणाचार्यो द्वितीयाध्यायप्रथमपादे परमेश्वरस्य जगत्सृष्टौ
 नियपूर्णकामतया प्रयोजनाभावेऽपि ‘लोकान्तु लीलैकस्यम्’ इति सूत्रेण लीलया जग-
 त्कृत्तुमुक्त्या तत्रैव तर्हि स विमिति काश्चिर्जीवान्मुग्धिनः काश्चिदु पितृन्ध करोतीत्या-
 दाङ्गापाकरणार्थममूत्रयत्—‘वैषम्यनर्घृष्ये न सापेक्षयात्तथा हि दर्शयति’ इति । तथा
 तत्रैव श्रीमद्भगवत्पादीयं भाष्यम्—अतः सृज्यमानप्राणिधर्मधर्मापेक्षा विपत्ता मृष्टिरिति
 नायमीश्वरस्यापराध इति । पुनश्च भाष्यं—तथा हि दर्शयति श्रुतिः—‘एष देव साधु कर्म
 कारयति तं यमेभ्यो छेकेभ्य लज्जिनीयत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो
 निनीयते’ इति ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति च’ इति । अत्र
 रामानन्दीय व्याख्यानमपि—न च कश्चिज्जनं साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो
 वैषम्यताद्वयमिति धार्यम् । अनादिपूर्वोर्जितसाध्यसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य
 तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तानीश्वरस्य साधारणहेतुत्वादतोऽनन्य ईश्वर इति भाव इति । एतेन
 केवलकर्मवादः केवलेश्वरवादश्च व्याख्यातः । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवर्दीप्रश्ने श्रीसुरे-
 श्वराचार्यप्रणीत ‘सोऽकामयत यद्वा स्या प्रजायेयेति’ इति श्रुती वार्तिकमपि—

आत्मस्थे ये नामरूपे देशकालाद्यपेक्षिणी ।

जगत्कर्मवशादांशद्वयन्येते बहुधाऽऽत्मन ॥ इति ।

अत्राऽऽकाशादिसृष्टिरपि प्राण्यदृष्टसापेक्षेणैश्वरेण क्रियत इति वदद्भि श्रीमत्सूत्रकारा-
 दिभिर्जीवस्य मुखादिभोगस्तु तत्कर्मैकसाध्य इति किमु वक्तव्यमिति द्योतितम् । तस्मात्त-
 द्विरुद्ध सुतौ विनाऽपि कर्म सुखाद्यङ्गीकार इति नोक्तादर्शपद्यादौ कर्मशब्देन प्रारब्धं
 प्राद्य किंतु निरुक्तव्यापार एवेति सिद्धम् । किंच तद्दीकायामपि कर्म निमित्तकारण कर्मेति
 व्याख्यात तदपि कर्मशब्देन व्यापारे गृहीत एव सगत स्यात् । यदि प्रारब्धस्य निमित्त-
 कारणत्वं सुखादिभोग प्रति स्यात्तदा प्रारब्धनाशेऽपि तदापत्तिः । न हि दण्डे नष्टे घटो
 नश्यतीति । न च पूर्वोक्तसिद्धान्तविन्दुवाक्यस्य न्यायरत्नावल्याख्ये ब्रह्मानन्दसरस्वतीवृत्ते
 व्याख्याने सुखादेरपादानं तु सत्त्वादिकभेदोक्तम् । तथा हि—अथ वा सुखरूपेण परिणत-
 सत्त्वगुणविषयिका सात्त्विकी । दुःखरूपेण परिणतजोगुणविषयिका राजसी । मोहरूपेण
 परिणततमोगुणविषयिका तामसी । न च सत्त्वादिगुणपरिणामरूपा वृत्ति सात्त्विक्यादि-
 रूपाऽऽत्मसुखविषयिक्येव सुखाकारेत्यस्य सर्वत्रानुपपन्नादिति वाच्यम् । दुःखविषयकज्ञान
 विना दुःखविषयकस्मृत्यसम्भवात् । ज्ञानरूपाविद्यावृत्ते सत्त्वादिगुणपरिणामिवासम्भवात् ।
 सत्त्वात्सजायते ज्ञानमिति स्मृते सुखादिरूपेण परिणामे तु धातुसाम्यादिकमेव निमित्तमिति ।
 तेन प्रारब्धकर्मणः सर्वत्र निमित्तकारणत्वमेव सुखादावेति वाच्यम् । तत्र धातुसाम्यादिक-

मेन निमित्तमिति साधारण धातुसाम्यादेरेव निमित्तत्वेति प्रारब्धस्य घट प्रति कपालद्वयसयोगनयान्तर्कार्यस्थायित्वरूपासमनाधिकारणत्वस्येव चेति तत्त्वात् । न च धातुसाम्यादेरपि हेतुन्येवमेव प्रारब्ध एव पर्यवसानानिमित्तकारणत्वमपि तस्य वक्तव्यमेव । तथाच एकस्यासमनाधिकारणत्व निमित्तकारणत्व च विरुद्धमेव । अतो निमित्तत्वमेवेति कटीकासमतत्त्वाद्देऽपि भोगापत्तिस्त्वस्मदिष्टेयात् एतादृशे विनाऽपि कर्मयुक्तमिति वाच्यम् । धातुसाम्यादिकार्यं प्रति प्रारब्धस्य निमित्तत्वेऽसमनाधिकारे वा तज्जन्यसुखाद्याकारेण सत्त्वादिपरिणाम प्रति प्रारब्धान्तर्गतकर्मविशेषस्यासमनाधिकारणत्वसम्भाव्यमिति नानात्वस्य सर्वसमतत्वाच्च । नन्वेवमपि ज्ञानरूपाविद्यावृत्तेरित्युदाहृतन्यायरत्नावलीवचनात्सुषुप्तौ मनोऽप्यनङ्गीकारात्प्रमात्रभावात्कथं तत्र प्रारब्धभोगाङ्गीकार इति चेन्न । इदकारात्मकमनोवृत्ते स्थूलाहकारस्य चाभावेऽप्युक्तसुप्तौ सूक्ष्माहकारात्मकान्त करणसत्त्वाङ्गीकारेण स्थूलप्रमात्रसत्त्वेऽपि सूक्ष्मस्य तस्य सत्त्वात्तस्य सुखानुभूतेस्तत्रविद्यावृत्त्यात्मकताया एव सम्भवात्तत्र प्रारब्धभोगस्योक्तरीत्या भुवचत्वञ्च । अत एव श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः सक्षेपशारीरकतृतीयाध्याये — 'साक्षित्वमात्मतमसा मतिकञ्चुकेन मातृत्वमेतदपि नेह सुषुप्तिकाले' इत्यत्र मतिकञ्चुकेन बुद्धिक्वचनेन यन्मातृत्व प्रमातृत्वमेतदपीह सुषुप्तिकाले बुद्धिसवधाभावाच्चेति सुप्तौ प्रमातृरूपाहवाराभाजमुक्त्वा तत्रैवाग्रे — 'त्वम्येव कल्पितमहकरण त्रिभूर्तिं तिस्रोऽपि ताः सहितमेव तु तच्च ताभिः' इत्यत्राहकारस्वीकार सुप्तावपि कृतः । ननु यद्यप्यत्र प्रमात्रभावोक्तिर्गाढसुप्तिविवक्षया तत्स्वीकारोक्तिर्यसुप्तिविनक्षयेति त्वया स्वमतानुगुण्येन वाक्यद्वयलपनं कृतं तथाऽपि यदि गाढसुप्तिस्तिस्रोऽपीत्युक्तावस्थान्यतो भिन्ना तर्हि तस्या अहकारसवन्धित्वाभावेन साक्षिसवन्धित्वापत्तिः, यदि सा तत्रैवान्तर्भूता तर्हि तस्यामहकाराभावप्रतिपादकपूर्ववाक्यासंगत्यापत्तिश्चेति चेन्न । तद्व्यवस्थासम्भवात् । तथा हि — अविद्यापारतावदावरणादिशक्तिभेदात्तदवच्छिन्नादिरूपस्य जीनस्याप्यावरणावस्था विक्षेपावस्था चेति साधारणव्यवस्थाद्वयम् । तत्राऽऽवरणावस्था तु केवल मूलाज्ञानमेव । विक्षेपावस्था तान्मूलाज्ञानभिन्नयावद्वैतरूपा । तदुक्तं सक्षेपशारीरके —

आच्छाद्य विक्षिपति सस्फुरदात्मतत्त्वं जीवेश्वरजगदाकृतिभिर्मृदैव ।

अज्ञानमनरणविभ्रमशक्तियोगादात्मत्वमाननिपयाश्रयतामलेन ॥ इति ।

विक्षेपावस्थायामप्यन्तं करणलयनिरोधचाञ्चल्यभेदानैविध्यम् । तत्र लयावस्था तादृगुनिमूर्च्छाश्रुतिपुनः शरीरप्राप्तिर्देनदिनादिप्रलयस्थितिर्भेदात्पञ्चधा । तत्रापि सारिकादिपूर्वभेदात्रेधा भुति । मूर्च्छाऽपि कपपित्तादिनिमित्तभेदाद्बहुधैव माघननिदानादौ यर्गिण मया निरिष्टशङ्काशुदीपनादिसामग्रीभेदादनेकधाऽसौ रसशास्त्रेऽप्युक्ताऽस्ति परं तु प्राज्ञानुरक्तत्वाज्ञानं प्रपञ्च्यते । मृत्पादिनयस्य तु प्रत्येकमेकनिवच्यमेव परं तु स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मश्रुतिः, शरीरनियोगक्षणमारण्यं पुनः सुषुप्तानुपलब्धिपूर्वश्रवणपर्यन्तमवधिः ।

प्राप्तिः, समष्टिद्विशरीरलयादिर्देनंदिनादिप्रत्ययस्थितिरेति लक्षणभेदादसांकर्यम् । तेन गर्भे कललाद्यनस्थायामपि दुःखादिसत्त्वेन प्रारब्धभोगसत्त्वान्न लयानस्थात्वम् । यदा तु तत्र तदभारस्तदा पापाणादिवद्गाढमुत्तिरेन । कल्लानस्थायां दुःखोपलब्धिरक्ता सूत-संहितायाम्—

गर्भे तु कल्लानस्थं कृमिभिर्भक्षितं भवेत् ।

दुःखमेव तदा सौख्यं न किञ्चिदपि निश्चते ॥ इति ।

अत्र टीका माधवी—मातुर्गर्भाशय एकरात्रोपितं शुक्रशोणितं कल्लमिति । ' गर्भो भ्रूण इमौ समौ ' इत्यमरसिंहोक्तेर्गर्भमिति क्लीबत्वमप्यम् । ननु मोक्षधर्मेण—

सुखदुःखयोश्च प्ररणाच्छिन्नस्य च विरोहणात् ।

जीव पद्यामि वृक्षाणामचेतन्य न विचते ॥

इति वृक्षाणां सजीवतोक्तेस्तेषां सुखाद्युपलब्धौ न विवादः परं तु पापाणादीनां किं निर्जीवत्व वा सजीवत्वम् । आद्ये हिमनदादीनां पुराणादौ व्यग्रहारवर्णनबाधः । अन्ये—

चित्रस्थपर्नतादीनां पञ्चाभासो न लिख्यते ।

सृष्टिस्थमृत्तिकादीनां चिदाभासस्तथा न हि ॥ .

इति चित्रदीपस्थमूलकारोक्तिविरोधः । तस्माद्धिमनदादीनामधिकारिर्जीवन्मदेनतात्वाच्च तथा-त्वेऽपि सामान्यपापाणादेर्निर्जीवत्वमेव याव्य नो चेदियमप्येता पृष्टी लयानस्था स्यादिति चेन्न । पापाणादीनां सजीवत्वेऽपि यदा तेषां भेदनादिना दुःखोपलब्धिस्तदा जागरोऽन्यथा तु गाढमुत्तिरेवेति निरक्तलयावस्थेतरानस्थाभावात् । पापाणादीनां सजीवत्वं तु—

निद्रामयानां वृक्षाणां स्वसत्तामचलादयः ।

स्थिता अनुभवन्तोऽन्ये चिदाकाशमखण्डितम् ॥

इति निर्गणप्रकरणे बृहद्वासिष्ठे निद्राप्रचुराणां मुपुतिस्थानां वृक्षाणां वा गाढमूतय स्वसत्ता तामचलापाण दयोऽनुभवन्त स्थिता । अन्ये हिमन्मेर्गोदयस्तत्तत्प्रपर्नतास्त्वखण्डित चिदाकाशमनुभवन्त सदा समाधौ स्थिता इत्यर्थ इत्येतद्वैकाया च, तथो-दाहृतमोक्षधर्मचनप्रवृत्तेऽपि वृक्षानुपक्रम्य म्हायते शीर्यते चापीतिचनन्याख्याने शीर्यत इत्यनेन वज्रमणेरपि मनुशोणितसर्वाचेतनत्वं व्याख्यातमिति, तथा तत्रैव मूले पादैः पिवति पादप इति पदस्य व्याख्यान एतेन क्षीरादिपायिन पारदादेरपि चेतनत्वं व्याख्यातमिति चोक्ते सिद्धम् । ततो हेमादिधातूनामप्युक्त्याग्निमयोगे द्रुतत्वाच्चतत्प्रसरेणन्तं सजीवत्वं ज्ञेयम् । अत्र समष्टिव्यष्टिरूपनात्सर्वाऽपि जीवव्यवस्था बोद्धव्या । सृष्टि-स्थमृत्तिरेत्यादिनचस्तु केनलमृन्मरेणुपरम् । आदिपदाद्ब्रह्मादिभिन्नसामान्यजलप्रद इत्य-

विरोध । तथा निरोधानस्याऽपि सप्रज्ञातासप्रज्ञातसङ्गसमाधिभेदाद्विधा । एतयो-
रपि ज्ञानाज्ञानपूर्वकत्वेन पुनर्द्वैविध्यम् । एव चाश्रयत्वात्स्याऽपि जाग्रत्स्वप्नभेदाद्विधा ।
एतयोरपि पूर्वोक्तजाग्रदादिभेदात्प्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञेयम् । तत्र प्रमाज्ञानरूपाया जाग्र-
ज्जाग्रति तथा स्वप्नेऽपि मन्त्रादिप्राप्तिरूपाया स्वप्नजाग्रति च सति प्रमातारं बाध्य
मानत्वाद्वावहारिकोऽहकारः । उपलक्षणमिदं सशयधारागाहिककार्यहार्यसृष्टिरूपसाधारण
जाग्रतोऽपि । तत्र सशयं प्रसिद्धं । घटो घट इत्याकारकं सततप्रलययो धारणाहिकं ज्ञानम् ।
शालग्रामे विधितो विष्णुत्वधी कार्यं ज्ञानम् । माणवके प्रेम्णा चिन्तामणिबुद्धिर्बाधका
लीनमिच्छाजन्यमाहार्यं ज्ञानम् । सृष्टिस्तु सस्कारजन्या स्फुटैवेति ज्ञेयम् । शुक्तिरजतादिवि-
भ्रमरूपे जाग्रत्स्वप्ने तथा स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट इति बुद्धिरूपे स्वप्नस्वप्ने साधारणस्वप्ने च सति
प्रमातर्यबाध्यमानत्वा प्रातिभासिकोऽहकारः । तथा ज्ञानाज्ञानकालिकसप्रज्ञातसमाधौ श्रवणा
शुत्तरमहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तिसातत्यरूपे निदिध्यासने तथा श्रवणावभावेऽपि तादृग्रूपे निर्गुणो
पास्तने च स्थूळमाप्तो व्यावहारिकोऽहकारः । ज्ञानादिकालिकसगुणादिध्यानधारणाप्रतीकाद्यु-
पास्तिषु तु धारावाहिकाम् स्थूल एव स । श्रमादिना स्तब्धीभावरूपाया जाग्रत्सुप्तौ
सूक्ष्माभातो व्यावहारिकोऽहकारः । एतेन—

समाधौ क्रियमाणे तु विन्ना आयान्ति वे बलात् ।
अनुसधानराहित्यमात्रस्य भोगलालसम् ॥
एतस्तमश्च विक्षेपो रसात्यादश्च शून्यता ।

इत्यपरोक्षानुभूतौ ये समाधिविन्ना उक्ता , तथा—

एते सर्वोद्ययेष्विह विक्षिप्तं शमयेयुः ।
सकपाय निजानीयात्सम्प्राप्तं न चालयेत् ॥

इति भाण्डूक्यकारिकाया कपायोऽप्युक्तः । तत्र रागादिना स्तब्धीभावः कपाय ,
तथाऽनुसधानराहित्यमात्रस्य च व्याख्यातम् । तत्रापि तादृगाहकारस्यैव सत्त्वात् । एव
जाग्रदशामा कथयितुं न शक्यते स्वप्नावस्थाया यत्किञ्चिदनुभूयते तत्स्वप्नसुप्तमिति ।
स्वप्नसुप्तावपि सूक्ष्माभास प्रातिभासिकोऽहकारः । किञ्च सुप्तौ सुखाकाराविशद्वृत्तिरूपाया
सुप्तिजाग्रत्सङ्गिकाया सात्त्विकसुप्तौ तथा ज्ञानाज्ञानकालिकासप्रज्ञातसमाधौ च व्यावहारिक
सूक्ष्मोऽहकारः । तदनन्तरं सुखमहमस्यासुखं समाहितोऽभून्नमिति परामर्शात् । ननु
ज्ञानोत्तरमस्तु नाम निर्विकल्पपरपर्यायोऽसप्रज्ञातसमाधिस्तत्त्वं तु 'निर्विकल्पमनन्तं च हेतु
दृष्टान्तमर्जितम्' इत्यादिश्रुतेर्वैद्विषणो निर्विकल्पत्वात्तत्प्राप्तेस्तदानीमभावत्कथं तस्य भयं , तथा
ज्ञानोत्तरमपि निर्विकल्पसमाधौ समुदाहृतश्रुतेरेव कथं सूक्ष्माहकारसंभय इति चेन्न । अज्ञान
दशाया सुप्तौ यथा सत्त्वाकारपरिणताविद्यावृत्त्या निर्विकल्पब्रह्मसुखप्राप्तिरेव सत्त्वाकारपरिण

तान्त करणवृत्त्या मूलाज्ञानावृत्तिर्निर्कल्पब्रह्मसुखावाप्तिसमयेनोक्तसमाधिसिद्धे । तदुक्तं
न्यायरत्नाश्लेषा ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः —समाधेस्त्वसप्रज्ञातरूपस्याप्यविद्यानिवृत्ते पूर्वमपि
त्वपदार्थसाक्षात्कारहेतुतयाऽनुप्रेयत्वेन तदानीं जीवन्वसत्त्वेन त्वपदवाच्यत्वानपायादिति ।
ज्ञानदशायामपि निर्निर्कल्पसमाधौ

‘समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽग्निं यत्सुप्त भवेत् ।

नं शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ’ ॥ इति श्रुते ,

प्रज्ञातमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमनस्त्वयम् ॥

इति स्मृते , शीतलनिर्मलनिश्चलजलनिधीनविमलस्फटिकशिखिशकलवृत्तवाप्रतिभासमान
स्याप्यहकारस्योक्तश्रुतिपरामर्शान्यथानुपपत्त्यनवश्यकल्प्यतारूपयुक्तेष्व सूक्ष्माहकारसम-
वात् । एतेनाज्ञानकालिकनिर्निर्कल्पकसमाधानपि तत्सम्भवप्रश्नः प्रत्युक्तः । तथा सुप्तायैव दुःखा-
कारपरिणताविद्यावृत्तिरूपाया मुक्तिस्वप्नास्थाया राजसमुत्पत्तौ सूक्ष्मतरा प्रतिभासिकोऽहकारः ।
तदानीं दुःखतकारणाभावाद्भज्य परेणामेनैव तथा भानात्तदनन्तरं दुःखमहमस्वाप्समिति परा-
मर्शस्यापि सुखपरामर्शनस्पृष्टत्वाभावात्सति प्रमातृव्याप्यमानत्वाच्च । एवमोहमात्राकारपरिण-
ताविद्यावृत्त्यात्मके मुक्तिमुक्तिसङ्गके तामसस्थापे तथा मृत्तिमूर्धप्रलम्बपुनर्देहप्राप्तिषु च सूक्ष्मतमो
व्यावहारिकोऽहकारः । तस्माद्वाटमुक्तिसमये सूक्ष्मतमाहकारसत्त्वेऽपि तत्र तदभावप्रतिपा-
दनं तु च द्रव्यान्तमणौ जलं नास्तीतिरूपतीत्यभावाभिप्रायमेवेति गाढमुत्प्रेरणे मुक्तिव्यादेव
सूक्ष्मतमाहकारसत्त्वासाहचर्यता स्पृष्टाहकाराभावाभिरहकारता च न निरूप्यत इति दिक् ।

पूर्वं सुखातिशयरूपत्वेन जीवमुक्तिमुखस्यापि प्रारब्धफल एवान्तर्भावमङ्गीकृत्य प्रारब्ध-
फलत्वेन तत्रैवास्तीत्य प्राप्त तन्निरस्य प्रारब्धत्वावच्छिन्नयावत्प्रारब्धस्य यत्नं विना फलदाना-
शक्त्याऽऽर्जययनमार्थक्यादिवमुपपादितम् । सांप्रतः ॥ वृत्तिर्दीप एव प्रारब्धत्रैविध्यविन-
रणे यदुक्तं तदनुसारेण यत्ने तन्नापेक्षन्वमेव प्रायाति न तु यत्नस्य तत्तत् प्राप्तिरित्यम् ।
तथा हीष्टानिच्छेतिप्रारब्धत्रैविध्यमुपगम्याऽऽहुः श्रीमद्भारततीर्था —

अप्यसेविनद्योरा राजदारगता अपि ।

जानन्त एव स्थानार्थमिच्छत्यारब्धमर्त्मनः ॥

न च त्रैतदारयितुर्मन्त्रेणापि शक्यते ।

यत्न ईश्वर एवाऽऽह गीतयामर्जुन प्राणि ॥

सदृशं चेष्टेन स्वम्या प्रहनेर्ब्रह्मजन्मपि ।

प्रहृतिं यन्ति भूतानि निम्नं किं करिष्यन्ति ॥

अस्यमाविभाषानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न त्रिभिरनल्पजन्मपुत्रिष्टिभिः ॥

न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यत् ।
 अवश्यमागताऽप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता ॥
 प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतद्व्यस्यतेऽर्जुनकृष्णयो ।
 अनिच्छापूर्वकं चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥
 अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूर्य ।
 अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजित ॥
 काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरीणम् ॥
 स्वमायजेन कौन्तेय निन्दस्त्वेन कर्मणा ।
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्ववशोऽपि तत् ॥
 नानिच्छन्तो न चेच्छन्त परदाक्षिण्यसयुता ।
 सु खदु खे भजन्त्येतत्तपरेच्छापूर्वकं हि तत् ॥ इति ।

अत्र तु यदि जीवन्मुक्तिसुखप्रदं प्रारब्धकर्म स्यात्तर्हि तद्विद्वत्सत्यासादियत्नमपि सपाद्य तत्सुखं दास्यत्येव यदि न स्यात्तर्हि तत्र यानोदय एव न स्यादिति सदृशं चेष्टतेऽवश्यं-
 भाविभावानां स्वभावजेन कौन्तेयेति वचनस्वारस्यादवगम्यते । एव च पूर्वोक्तप्रारब्धचातु-
 र्विध्यमादिभूलकारोक्तिरप्यनुभूतिप्रकाशस्था सगता स्यात् । तस्माद्व्यर्थमिदं विद्वत्सत्यासादि-
 यत्नविधानं जीवन्मुक्तिसुखार्थमिति प्रथमपक्षेऽस्वरसात्पक्षान्तरं प्रतिजानीते—

अथ वा प्रारब्धं कर्म यथा तत्त्वज्ञानात्प्रबलं तथा तस्मादपि कर्मणो
 योगाभ्यासः प्रबलोऽस्तु ।

अथ वेति । अथेति पक्षान्तरारम्भार्थम् । वेत्युक्तास्वारस्यद्योतनार्थम् । तत्र दृष्टान्तं
 स्पष्टयति—तथेति । यथा प्रारब्धं कर्म तत्त्वज्ञानात्प्रबलमस्तीत्यप्याहस्यं योजनीयम् । तथा च
 भगवद्वादराज्यात् सूत्रम्—‘भोगेन त्यक्तेरक्षयमित्यासाद्यते’ इति । दार्ष्टान्तिकेन योज-
 यति—तथेति । तस्मादपि, प्रारब्धकर्मणोऽपीत्यर्थः । योगाभ्यास इत्युपलक्षणं सद्यः कृत्वा-
 तृणां सर्वेषामपि वेदैकोक्तानां कारीर्यादीनां कर्मणाम् । ननु न योगाभ्यासं प्रारब्धतः प्रबलं,
 तदधीनं वात् । यस्यस्य समाधिमुखदातृप्रारब्धं स्यात्तर्हि वायं योगाभ्यासे प्रवृत्तः स्यात्तदभावे
 तु नैनं तत्र प्रवर्ततोपदेशस्ततोऽपि, दृष्टं चैवमेव लोके शास्त्रे च । तथा हि विदुरेणानेक-
 धोपदिष्टोऽपि धृतराष्ट्रो नैनं स्वहितं बुद्ध्या तत्साधने प्रवृत्त इति श्रीमहाभारते प्रसिद्धम् ।
 किंच मूलपरिरेवानुभूतिप्रकाशे सुप्तप्रारब्धाङ्गीकारेण योगसुखस्यापि प्रारब्धकलत्वमेव
 सिद्धान्तितमिति चेन्न । योगाभ्यासस्य क्रियमाणत्वेन प्रारब्धाधीनत्वाभावात् । क्रियमाणस्यापि
 प्रारब्धाधीनत्वाङ्गीकारे तद्विधेयविधिशान्तिनार्थस्यापत्तेः । यत्तु तादृक्प्रारब्धाभावेन पदेशात्-

ततोऽपि हितमाधने प्रहरणभाषोपशानं ढोवतात्त्रनिदर्शनेन कृतं तदप्यापातरमर्णयमेव ।
 तथा हि ढोवे साङ्ग्या या प्रवृत्ति सा सेष्टमाधनताज्ञानार्थानेति सर्वप्रोत्तर्गः । तत्रोपदे-
 शोऽपि यत्र प्रवृत्त्यभावो दृष्टमत्र यत्र उत्तरसंशयादिप्रतिबन्धरशादिष्टमाधनताज्ञानानुदयादेव
 प्रवृत्त्यभावो न तु सादृक्प्रारब्धाभाववादिति नियम्यते । संभवत्तामिष्टमाधनताज्ञानव्यपाया
 दृष्टमाधन्यं प्रवृत्तिं प्रति प्रारब्धराश्यादृष्टतन्म्रीक्यनानाचिन्त्यात् । एतेन शास्त्रीयं धृतरा-
 श्योदाहरणमपि प्रत्याख्यातम् । तस्याध्रदादिदोषरशाद्वा पुत्रादिममत्वरूपप्रतिबन्धाद्वा विदुरो-
 पदिष्टे यत्र न निष्ठाननुकर्थाष्टमाधनेऽपि तत्तावद्वरेवानुदयात् । यदा तु ते प्रतिबन्धाः
 क्षीणान्नादा पुनर्विदुरदृष्टस्वलोपदेशमात्रादेव धृतराष्ट्रस्य सद्यस्तादृशुत्पुदयपूर्वकं स्वीय-
 धार्थहितसाधनार्थं प्रवृत्तेः श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्थत्रयोदशाध्याये समुपास्पातत्वात् ।
 तद्यथा—‘ विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ’ इत्युपक्रम्य—

एव राजा विदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्योषित आजमीढः ।

जिज्ञास्वेषु खेदपाशान्द्रिद्यो निधन्ताम भवत्सद्वर्तिताध्या ॥

इति तदुपदेशानुसारेण धृतराष्ट्रनिर्गमनमुक्त्वा—

ष्यस्तमायागुणोदर्षो निरन्धकरणाशय ।

नियतिताखिलाहार आस्ते स्याणुरिषाचलः ॥

इत्यन्तेन तस्य योगान्यासपुर सर मद्रन्याद्वारा सप्तमीभूमिकान्तं जीवन्मुक्तिर्निर्णिता ।
 यत्तु मूलकारयचनमनुभूतिप्रकाशस्य जीवन्मुक्तिसुखस्य प्रारब्धकर्मफलत्ववादीति त्वया
 स्वमतानुग्राहकमेवैषुपपादितं तन्न । तद्वचनतात्पर्यस्य भिन्नत्वात् । तथा हि तत्र—

जीवन्मुक्तो रतिक्रीडामिधुनानन्दलक्षणान् ।

व्ययहारान्क्रमैति प्रारब्धस्यानुसारत ॥

इत्यत्र प्रारब्धशब्देन ‘ त विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ’ इति धार्हदारण्य-
 कपष्ठाध्यायश्रुत्युक्तं यन्जीवस्य देहान्तरारम्भक विद्यादित्रय तद्विवक्षयोचरभोके सुखदुःखप्रदे-
 त्यादिना तद्वेगचातुर्विध्य विधाय ततस्तीव्रवेगोत्यादिभोकेचतुष्टयेन तद्व्यवस्थया जीवन्मुक्ति-
 सुखस्य विद्यादित्रयात्मकप्रारब्धफलत्वमुक्तम् । तदिदं विद्यादित्रय श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणन-
 लिनेरेणुभिरेतच्छ्रुतिव्याख्यानावसरे वार्तिकागृते विवृतम् । तद्यथा—

इतो जिगमिषु विद्याकर्मणी ये पुराऽर्जिते ।

त समन्वारभेते ते या चाभूत्पूर्ववासना ॥

विज्ञान सशयज्ञान मिथ्याज्ञानमथापि वा ।

प्रमाणतोऽप्रमाणाद्वा सर्वं विवेति भण्यते ॥

ससारकारणत्वसि यत्तु ज्ञान परामगम् ।

तदत्र न परिप्राक्त सर्वापत्कारणापनुत् ॥

ससारकारण तस्मादात्मज्ञानविरोधि यत् ।
 अप्राप्तपरमार्थार्थं ज्ञानमात्रं जिघृक्षितम् ॥
 वाङ्मन कायस्ताप्य यच्छास्त्रतो यदि वाऽन्यत् ।
 दृष्टादृष्टार्थरूप यत्तच्च कर्मेति गृह्यते ॥
 अन्यारभेते गच्छन्त यथोक्ते ज्ञानकर्मणी ।
 गच्छन्त पुरुष यस्मादन्वेते स्वस्वभावतः ॥
 गच्छन्तोऽतोऽनुशब्दोऽत्र पश्चादर्थे प्रयुज्यते ।
 गमनादिविधौ पुनः साधनत्वं निगच्छति ॥
 कर्मणः क्रियमाणस्य सत्कारो यो हृदि श्रितः ।
 तत्फलस्य प्रभुक्तस्य पूर्णप्रज्ञेति सोच्यते ॥
 पूर्वोपचितसत्कारहेतुभ्यः साऽभिजायते ।
 पण्मासशेषप्रोद्भूता वासना याऽस्य देहिनि ॥
 मरिष्यतोऽन्यदेहार्थं पूर्वप्रज्ञेति ता विदुः ।
 सनर्थो सैव ते यस्मादुद्बोद्धुं ज्ञानकर्मणी ॥
 नरस्यातः प्रधानत्वात्पृथक्तस्माद्ग्रहः कृतः ।

अत्र शास्त्रप्रकाशिकाख्या व्याख्याऽप्यानन्दज्ञानकृता—समर्पेति । न हि मृतस्य विद्या-
 कर्मणी स्वरूपेण स्यात्तुमर्हतः कारकमेदामानादतो वासनात्मनैव स्थितेस्तत्प्राधान्यात्तस्मा
 युक्ता पृथगुक्तिरित्यर्थः इति ।

समासेन च निर्दिष्टे कारणत्वाविशेषतः ।
 अन्योन्यकारणत्वाच्च श्रुत्येह ज्ञानकर्मणी ॥
 पूर्णप्रज्ञात उद्भूतिर्विद्यायाः कर्मणो यतः ।
 तान्मा च माननोद्भूतिर्निर्देशोऽतो यथोदितः ॥
 कर्मणोः शुष्यमानस्य परिशेषो हि भावनाः ।
 मूलं च जायमानस्य प्रधानं तेन भण्यते ॥

अत्रापि सेन टीका—तस्यास्तयोश्च मिथो हेतुहेतुमत्त्वे त्रयाणामविशेषात्कथं पूर्णप्रज्ञा-
 प्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मण इति । परिशेषो नाम फलवासनोति ।

परिच्छेत्री विनिर्मात्री विद्या लोकान्तरस्य हि ।
 विकर्तृकर्मनोद्दी च पूर्वप्रज्ञेह पूर्यो ॥ इति ।

तर्धत्तेषां विद्यादीनां प्रत्येकं चातुर्विध्यमुक्तं सक्षेपशारीरकतृतीयाध्याये श्रीमत्सर्वज्ञां
 मुनीश्वरगुरुरचरणे —' विद्या चात्र चतुर्विधाऽप्यभिमतैवाऽऽरम्भिका कर्मजसत्कारोऽपि

तथा चतुर्विध इति श्रेयस्यथा समग्रात् ' इति । व्याख्यातं चेद मधुसूदनसरस्वतीभिः—ननु पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति शुभाशुभकर्मण एव संसारहेतुवप्रतिपत्तेः कथं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्तदेतु नमियाशङ्क्य तत्र यमेव तदेतुरित्यश्रयणोदेतद्वचनव्यप्याणामपि संसारहेतुत्वमविशिष्टमिति बर्ततेषु चातुर्विध्यमाह—विद्या चेत्यादिना । याचन विद्या शास्त्र-
विहिता देवतायुपासनग्रन्था । परा तन्निषिद्धाऽस्तच्छास्त्रनियमा । अन्या विहितममा विधिं विनाऽपि यदृच्छयोपपन्ना गङ्गादिदर्शनग्रन्था श्रेयस्करी । काचिन्निषिद्धसमा यीभस्तितरवादि-
नियमा सचोदुत्तरतीति विद्यायाश्चातुर्विध्यम् । एव कर्मणा यागनधाहारविहारदिग्न्याणामपि विहितप्रतिषिद्धाविहिताप्रतिषिद्धभेदेन चातुर्विध्यं द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वप्रज्ञास्यसंस्कारोऽपि मूळानुभवाद्यनुरोधेन चातुर्विधो बन्धहेतुरित्यर्थ इति । अत्र वार्तिके तान्द्रासनाद्यपरपर्यायस्य पूर्वप्रज्ञास्यस्योत्तरीत्या चातुर्विधसंस्कारस्य कर्मणो मुख्यमानस्येत्यत्र मूल(लि) च जायमानस्ये-
त्यनेन भाविनः क्रियमाणत्वात्मकस्य कर्मणस्तथा पूर्वस्थोके पूर्वप्रज्ञात उद्भूतिर्विद्याया इत्युक्ते-
रक्तचतुर्विधविभागस्य ब्रह्मज्ञानेतरयानन्दव्यात्मकज्ञानस्य च कारणत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तथा परिच्छेदजीवनेन विद्याया भाविदेहमात्रादतृचं कर्मणः सुरादिविकारकारित्वं च निर्णतम् ।
तदुक्तमनुभूतिप्रकाशे मूलकारैरेवैतच्छ्रुतिविवृतिसमये—' देह विद्या परिच्छिद्यादीदृशो देह इत्यर्थ ' इति । तेन पासनास्यपूर्वप्रज्ञाया क्रियमाणहेतुत्वात्पूर्वोक्तानुभूतिप्रकाशगतप्रारब्ध-
चतुर्विधतावादेन यजीवन्मुक्तिसुखस्यापि प्रारब्धफलत्वमुक्तं मूलकारैस्तत्क्रियमाणफलत्वमेव । नोचेदुक्तवार्तिके पूर्वप्रज्ञाया क्रियमाणत्वावच्छिन्नयावन्नियमाणकारणत्वोक्तिर्नाप्येत । जीव-
न्मुक्तिसुखसाधनस्य मनोनाशादे क्रियमाणत्वं तु न विनादास्पदम् । यत्र हतोपास्तित्वेना-
निच्छेदयै मनोनाशादिना जीवन्मुक्तिसुखं तत्रापि देहेन्द्रियादिव्यापारोपरमस्य पूर्वोक्तसंस्कार-
द्वारा जायमानस्येश्वरयज्ञसाध्यस्यापि लोकदृष्ट्या परमेश्वरयत्नसाध्यत्वेऽपि शास्त्रदृष्ट्या क्रिय-
माणत्वात्नपायात् । एतेन परेच्छाजन्यजीवन्मुक्तिसुखस्य क्रियमाणफलत्वं व्याख्यातम् ।
तत्रापि परयत्नजनकोपास्यादिपुण्यस्य देहाद्युपरमस्य च क्रियमाणस्य सत्त्वात् । नोचेजी-
वन्मुक्तानामृषभादीना परमेश्वरप्रेरितसंस्कारमात्रद्वारा चेष्टमानसरोराणा कदाचित्पादतले
पिपीलिकादिमरणजनितपातकस्य तथा कदाचिद्ब्रह्मादिवातसस्पर्शजनितसुकृतस्यापि प्रारब्धत्वा-
पातात् । इष्टापत्तिचेत्कचिदपि क्रियमाणोदयाभावात् ' तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ' इति सूत्रादौ क्रियमाणाल्लेपोपपादनमङ्गापत्ति । प्रारब्धफलत्वोक्तिस्तु मूल-
काराणामनुभूतिप्रकाशे विद्याकर्मसाहचर्येण श्रुत्या पूर्वप्रज्ञाया अपि गृहीतत्वात्तान्त्रितय-
स्यापि देहाचारम्भकताशक्तमध्यगतपूर्वप्रज्ञास्यसंस्कारस्यापि तत्साहचर्यात्प्रारब्धत्वविषयैव ।
किंच तत्र—

मुखदु खप्रदारब्धकर्मरेगश्चतुर्विध ।

तीजो मय्यो मन्दमुसाधिति तस्य निधा मता ॥

इति प्रारब्धकर्मवेगस्य चातुर्विध्यमुक्तया क्रमात्—

तीव्रवेगे स पथादितुल्यो नाऽऽत्मानमीक्षते ।
आत्मनि प्रीतिरस्तीति भेदा मरतिस्तदा ॥
मध्यवेगे तु भोगानां प्राधान्यं स यदा कदा ।
कृत्वाऽवकाशमात्मानं वदन्कीदृतिं बालवत् ॥
मन्दवेगे तिरस्कृत्य भोगान्प्रायेण चिन्तयन् ।
धियाऽऽत्मानं हृन्दसुखं प्राप्नोति मिथुन यथा ॥
सुप्तवेगेऽतिनिर्मितो निर्विकल्पसमाधिभाक् ।
आत्मानन्दावशेषं सञ्जास्ते मुक्तनदद्वय ॥

इत्यन्तेन तीव्रादिवेगानां स्वरूपं फलं च विवृतम् । तत्र तीव्रवेगे तु न जीवन्मुक्तिसुख-
लेशोऽपीत्यभिवाद एव । परं तु तत्रापि गोकामा एव वयमिति पाण्डवत्कयोत्तेर्गोपदोधारणा-
त्तस्मरणाच्च सजातसुकृतस्य क्रियमाणमस्येव । मध्यवेगेऽप्येवमेवाऽऽत्मस्मरणादिजन्य
क्रियमाणं तदनुसन्धानजन्यं सुखमपि तत्फलमेवेत्युक्तम् । भोगानां प्राधान्येन तत्सुखादिकं
तु प्रारब्धफलमेव । यत्तु तत्र सद्यः फलदातृकार्योद्दिशतः तदुत्पत्त्यादिव्याप्तं सुखादिकं तत्तु
क्रियमाणफलमेव । तथा मन्दवेगेऽपि हृन्दसुखस्य क्रियमाणफलत्वं स्फुटमेव । तथा सुप्त-
वेगेऽपि क्रियमाणफलत्वमेव निर्विकल्पसमाधिसुखस्य । तद्व्याप्तकस्य सूक्ष्माहकारस्य शीतल-
मलनिश्चलजलस्थशुद्धस्फटिकशिखान्तत्र सत्त्वात्, 'स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते' इति श्रुतेः ।
न च यस्येह जन्मनि कृतोपास्तित्वेन ज्ञानोत्तरं यत्नं विनैव यज्जीवन्मुक्तिसुखमुत्पन्नं तस्यास्तु
नाम पूर्वोक्तरीत्योपासनादिक्रियमाणफलत्वं परं तु यस्य वामदेवादिवयोगव्रतस्य जन्मान्तरीयो-
पासनादिमहिम्ना ज्ञानोत्तरं यत्नं विनैव सस्कारस्वाभाव्याज्जीवन्मुक्तिसुखं यदुत्पद्यते तस्य तु
प्रारब्धकर्मफलत्वमेवापश्यं वक्तव्यं, नो चेदनिच्छया जीवन्मुक्तिसुखोत्पत्तौ परमेश्वरयत्नजन्यत्वेन
प्रारब्धफलत्वाभावात्परेच्छया जीवन्मुक्तिसुखोत्पत्तौ च परमजन्मजन्यत्वेन तथात्वात्किंचिदप्यनेन
न्यायेन प्रारब्धकर्मफलत्वं विषयसुखादेरपि नैव स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । इममेवाधिकारि-
शिरोमणिं मनसि निधाय मूलकारेण भूतिप्रकाशे जीवन्मुक्तिसुखस्य प्रारब्धफलत्वसाधारण्य-
मुक्तम् । अत्र तु तादृगधिकारित्वमावेनेदानीं तना येऽकृतोपास्तित्वेऽपि साधनचतुष्टयपूर्वक-
श्रमणादिपुण्या ब्रह्मविदस्तेषां यज्जीवन्मुक्तिसुखं तत्क्रियमाणसन्नकमनोनाशादिसाधनफलमेवेति
द्योतनार्थं पञ्चान्तरोपन्यासपूर्वकं योगाभ्यासस्य जीवन्मुक्तिसुखसाधनस्य क्रियमाणफलकस्य प्रार-
ब्धकर्मतोऽपि प्राबल्यप्रतिपादनं विस्तारितमिति ज्ञेयम् । ननु यद्युदाहृतवार्तिकरीत्या निधायकर्म
भ्यामपि पूर्वप्रज्ञाख्यायां सस्कारावपरपर्यायायां वासनाया एव प्राधान्यं तर्हि पुनरपि द्योतादव-
स्थमेव । तथा हि—यद्यस्याधिकारिणः पूर्वपासनायोगादिप्रियणि स्यात्तर्हि सैवेन तत्र कला-
त्परतयित्वा योगादिकं साधयिष्यति नो चेद्विनिश्चितमप्यकिंचिन्नमेव तस्माकिं विद्वत्सत्या

सादिरिधिना किं वाऽनेन तद्विवेकप्रथनेनेति चेन्न । वासनाया विद्याकर्मोभयनिर्वाहकत्वा-
दिना प्राधान्येऽपि विवेकेन पुरयप्रयनात्तदभिमतस्य शक्यत्वात् । यथा 'चैततथाऽग्रे मूल
एव—'श्रीराम -प्राक्तन वासनाजाल नियोजयति मा यथा' इत्यादिना प्रथेन सप्रमाण सोदा-
हरण सपरिवार सविस्तर चोपपादयिवित्वाच्च । अत्रेय व्यवस्था—य कश्चिजमान्तर
एव कृतोपास्तिस्तस्येह जमनि जायमान ज्ञानात्पाक्समाधिमुख तदुत्तर जीवमुक्तिसुख च
पूर्वप्रज्ञात्यसत्कारद्वारा प्रारब्धफलमेव । पर तु तादृक्समाध्यादे क्रियमाण पुण्यमुत्पद्यत
एव, यथा गङ्गास्नानजन्य प्रात शीतदु ख प्रारब्धफल पुण्य तु क्रियमाण तद्वत् ।
यस्त्विव जन्म्येव कृतोपास्तिरकृतोपास्तिर्वा तस्य तु तादृक्सुखादिक क्रियमाणफलमे
वेति न कोऽपि दोष । नन्वस्त्वेव प्रारब्धक्रियमाणयो फलव्यवस्था तथाऽपि प्रारब्धकर्मा
पेक्षयाऽपि योगस्य प्राबल्य तु नैव सिध्यति । तत्रेद वक्तव्यम्—किं प्रारब्धकर्मणा दीय-
मान सुखादिक तिरस्कृत्य क्रियमाणमेव योगान्मारास्य स्वजन्यमुखादिक ददातीति तत्-
स्तत्प्राबल्य, किंवा मुखादिदातृप्रारब्धमेव ध्वसयति योग इति तत्प्राबल्यम् । आद्ये न हि
समुद्भूतफलस्याऽऽप्त्रस्यातिपक्वफलानि रुद्ध्याऽधुना रोपिता द्राक्षा स्वफलानि दातुमुत्सह्य
इति न्यायविरोध । द्वितीये तु नामुक्त क्षीयते कर्मेतिस्मृतेर्भोग विना तदध्यसाभाव ।
न च 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुति । तस्या धर्मप्रशसान्तरपरत्वात् । यद्वा पापमात्र
नाशकत्वपरत्वात् । न चेष्टापत्ति । पुण्यामरुप्रारब्धस्य योगमुखनिरद्वयिपसुखदस्यान
पायात् । न च यद्यप्रारब्ध तत्तत्स्वफलदाने क्रियमाणोपेक्षेमेवेति नियतम् । जमान्तर-
तोपास्तित्यादिसकलजीव मुक्तिसाम्प्रत्य तरसपन्ने वामदेवे गर्भे जायमानज्ञानोत्तरक्षण एव सजा
तजीवमुक्तिमुखदप्रारब्धे क्रियमाणोपेक्षणादर्शनात् । तस्मात्प्रौढिनादमात्रमेव प्रारब्धतोऽपि
योगान्मारासप्रान्त्याङ्गीकरणमिति चेन्न । शृङ्गेतराष्ट्रम्यादौ प्राग्बहुकालमुदितस्यापी दोस्तेज-
स्तिरस्कृत्य नम्यादौ प्रात सद्य समुदितेनापि दिनमणिना स्वतेजसा धुमुद्वतीमुकुलीकर
णपूर्वकपद्मिनीविकासनदर्शनात्प्राप्त्यस्य सामर्थ्यैकतन्त्रत्वाद(दा)घ्रादिन्यायाभावात् 'यदेव
विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति' इति श्रुत्योपासनविशिष्टस्यैव
कमणो वीर्यवत्तरत्वात्केवलोपासनामरुस्याह ब्रह्मास्मीतिनिर्गुणोपासनापरपर्यायसप्रज्ञात-
समाधिपूर्वकनिर्विकल्परूपासप्रज्ञातसमाधिसङ्गस्य 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति पातञ्ज-
लसूत्रात्सकलचित्तवृत्तिनिरोधद्वाराऽद्वैतामाकारैकान्त वरणास्थितिलक्षणस्य योगस्य 'कर्मा
शुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिनिधमितरेषाम्' इत्यपि पातञ्जलसूत्राच्छुद्धाविकृष्टप्राप्त्याधिकशुद्धसम
शुद्धकृष्णारयस्वेतरशब्दा ययोगिभिर्न नीवत्यशालिनीप्रारब्धस्यापेक्षयाऽशुक्लकृष्णशब्दाभि-
धेयस्योक्तयोगाख्यस्य योगिशब्दाख्यप्रलम्बिकर्मण प्राप्त्यस्य वीर्यवत्तमत्वेन कैमुतिक
न्यायसिद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव वर्तीयसीति न्यायेन नामुक्त क्षीयते कर्मेति
स्मृते, किंच प्राग्बहुतादिरूपेण धर्मेण पाप नाशयतीति श्रीमाधवाचार्यैरुद्भाष्ये व्याख्या-

ततया ' धर्मेण पापमपनुदति ' इति श्रुत्या बाधितत्वाद्यदा प्राप्ताश्चित्तादिरूपधर्मस्यापि पापनाशकत्वं तदा

मनसध्वेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्याय, सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥

इति स्मृत्या चित्तैकाग्र्यलक्षणस्य योगस्य परमधर्मबोधनात्पापात्मकप्रारब्धनाशकस्यापि कैमुतिकन्यायसिद्धत्यात्पुण्यात्मकतत्त्वात्तत्त्वस्य त्वशुद्धाकृष्णकर्मणेन प्रावृत्त्यैकसिद्धत्वाच्च ।
उक्तं हि मूलकौरेव तत्त्वविवेके योगस्य साधारण्येन कर्मणाशकत्वं निरक्तयोगः प्रकृत्य—

अनादाविह ससारे सचिता कर्मकोटयः ।
अनेन विलयं याति शुद्धो धर्मो विनर्षते ॥
धर्ममधर्ममिमां प्राहुः समार्थं योगवित्तमा ।
वर्णयेयं यतो धर्ममृतधारा सहस्रधा ॥
अमुना वासनाजाले नि शेषः प्रविलापिते ।
समूलेन्मूलिते पुण्यपापारये कर्मसंचये ॥
वाक्यमप्रातिगद्ग सप्राक्परोक्षावमासिते ।
करामलकयद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥ इति ।

अत्र ज्ञानात्पूर्वं यदा योगस्य सचित्तपुण्यपापकर्मणा समूलनाशकत्वं नि शेषवासनानाश-
कत्वं चोक्तं तदा ज्ञानोत्तरं ' तस्मान्न्यासमेवा तपसामतिरिक्तमाहुः ' इति नारायणीये
सत्यादिनानसान्तस्तकर्मलोक्षसाधनतपसा मध्ये सत्यासात्पतपस एवोक्तद्वन्द्वोक्तेः ।

यदुष्यन्न दुराराध्यं दुर्जयं दुरतिक्रमम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

इति स्मृतेस्तपसोऽचिन्त्यशक्तित्वात्परमहंसविद्वत्सत्यासस्य परमतपत्वात्तत्तत्तुमुचितस्य
निरक्तयोगस्य जीवन्मुक्तिप्रतिबन्धकप्रारब्धध्वंसकत्वं तु सुतरां सिद्धम् । अहो येन धनुर्मा-
षसहायेनार्जुनेन त्र्यं परमेधरोऽपि युद्धे परितोषितः प्राशुपतः च सपादितः तेनैव श्रीभगवत्स
हायेन भारतयुद्धे भीष्मादयः पराजिताः स्युर्न वेति कः सदिक्षात् । यत्तु प्रारब्धस्य
स्वफलदानाय क्रियमाणसापेक्षत्वनियमभङ्गोदाहरणं वामदेन जीवन्मुक्तिसुखमानीतं तत्रेश्वरय
नसापेक्षत्वं तु वर्तते एव, तथा पूर्वसंस्कारजन्यदेहोन्द्रियादिव्यापारोपरमरूपं नित्यमाणमपि
सुष्टमेवेति कुतो व्यभिचारः । तत्र सत्यपि क्रियमाणे तस्य द्वारतामात्रं न तूत्तमलकार
णत्वमित्येतावानेन विशेषः । द्वारीभूतादपि क्रियमाणान्तादृशस्थलेऽपि पुण्यापूर्वाख्यं सुष्ठुतमु
त्पद्यत एव पूर्वेदाहृतगङ्गादिवास्तव्यसोऽप्यभादीनामिव । तथाऽपि तत्कालं वामदेवादीना
नास्त्येव । कुतः, तत्परित्यजेन कर्महेत्यात् । ये तु तमुद्धदन्निष्पादयस्तेष्वेव ' तस्य

पुत्रा दायमुपयति मुहुर पुण्यट्यां द्विषन्त पापट्या गृह्णति ' इति श्रुतेऽन्तर्गतमुहुर-
सजातीय सेवादिसुहृत्तभिन्नमेव सुहृत्तमुपय तेभ्यो यथायथ पठ ददातीति भाष्यरनप्रभाषां
स्पष्टमिदं न्यदेतत् । तस्माद्युक्तमेव योगस्य प्रारम्भाप्रन्याह्वीकरणमिति नैरात्र शङ्कानकारा ।

बोधग्राह्यरिणाऽर्जुनान्तरतम स्तोमैरविष्यसिना

कृया योगधनजयस्य सतत सारथ्यमेतत्करात् ॥

प्रारम्भातुल्यैरवादिनलमप्युत्थ सस्थापितो

जीर मृत्तिमुखस्वरा यनिलये निद्वान्यतिर्धर्मराद् ॥

उक्तंऽर्थेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—

तथा च योगिनामुद्दालकवीतहव्यप्रमृतीनां स्वेच्छया देहपरित्याग
उपपद्यते ।

तथा चेति । यद्युत्तरीया प्रारम्भापेक्षयाऽपि योगाभ्यासादिशास्त्रीययनस्य प्राक्स्थ
नाह्वी क्रियेत तर्ह्युद्दालकवीतहव्यादीना योगिना स्वेच्छया देहपरित्यागवादिवासिष्ठादिशास्त्र
वाच्येतेत्यर्थापत्तिं प्रमाणम् । तस्माद्युक्त्युक्त्या तदह्वीकारे तु यतो योगिना सप्तमभूम्यन्त
परिपक्वयोगरतामुद्दालकवीतहव्यप्रमृतीना ब्रह्मविदा तादृग्योगवैशिष्ट्यादेन प्रारम्भ निष्यस्य
स्वेच्छया न तु पारतन्त्र्येण देहपरित्याग शरीराभासोपसहार उपपद्यते युक्तो भवति ।
तद्वादिशास्त्र सगत भवतीत्यर्थः । तदुक्त योगवासिष्ठ उपशमप्रकरणे पञ्चपञ्चाशो सर्गे । तत्र
हि सत्तासामान्यादिदृष्टिमुपपन्नं—

एतामालम्ब्य पदनीं समस्तमयनाशिनीम् ।

उद्दालकोऽसानयसचानदिच्छ जगद्रूहे ॥

अथ कालेन बहुना बुद्धिस्तस्य बभूव ह ।

निदेहमुक्तस्तिष्ठामि देह त्यक्त्वेति निधला ॥

एव चिन्तितरान्द्रेर्गुहाया पट्यासने ।

यद्वप्राप्तसनस्तस्यानर्थो मीलितलोचनम् (न) ॥

टीका—चिन्तितरान्, चिन्तितार्थदृष्टनिश्चयवान्सन् ।

सयम्य गुदसरोधाद्वाराणि नय चेतस ।

मात्रास्पर्शान्विचिन्वानो भावितस्वाह्वचिद्धन ।

टीका—मात्रास्पर्शान्, शब्दादिगोचरवृत्ती । विचिन्वान, विचारेण चैकैकश उपस-
हृत्य हृदि निवेशयन् । इदि निविष्टाना च तेषा परमार्थरूपो भावित स्वाह्वमित्र स्वामनै-
कीकृतश्चिद्रूपो घन सैधनघनन्देकरसो येन ।

सरुद्धप्राणपयन समस्तस्थाननधर ।

तालुमूतलालभाजिह्वामूलेऽसमुख ॥

टीका—समस्तस्थाना कन्धरा कण्ठो यस्य । तालुमूलतल आलनेन कण्ठच्छिद्रे कपा-
टवन्निवेशितेन जिह्वामूलनोन्नतमिव लसन्मुख यस्य ।

न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्व नार्थे न शून्यके ।

सयोजितमनोद्यष्टिर्दन्तैर्दन्तानसस्पृशन् ॥

टीका—अर्थे रूपादिविषये न सयोजिते मनोदृष्टी येन ।

प्राणप्रवाहसरोधसम स्वच्छाननच्छवि ॥

अङ्ग चित्सविदुत्तानरोमकण्टकिताङ्गम् ।

टीका—प्राणादिप्रवाहाणा सरोधेन समस्ततत्क्रियाकृतदेहमन करणचाञ्चल्यशून्य ।
स्वच्छाननच्छवि, प्रसन्नवदन । अङ्गेति सरोधने । चित्सविदा चिद्रूपब्रह्मानन्दानुभवे
नोत्तानैरूर्ध्वजुमी रोमणि कण्टकिता सजातकण्टकाङ्गभूर्यस्य ।

अङ्गचित्सनिदम्यासाचित्सामान्यमुपाददे ।

तदन्यासादवापान्तरानन्दस्पन्दमुत्तमम् ॥

टीका—तस्याऽऽनन्दाविर्भावे पूर्वोक्तमेव हेतुमाह—अङ्गेति । अङ्गेष्वन्त करणैकदे
शभूतवृत्तिभेदेषु प्रतिबिम्बिता चित् । अयच्छिन्नसविदा च स्योपाधिभूतवृत्तिभेदाना निज
याम्यासाद्विम्बभूतचित्सामान्यमुपाददे प्रविवेश । बिम्बभूतचि मात्रानुसधानाम्यासाच्चान्तर्हृद्यु
त्तम सर्वोत्कृष्टमानन्दस्पन्दमरापावन्मृदित्यर्थ ।

तदास्वादनतो लीनचित्सामान्यदशाक्रमम् ।

निश्चरमनन्तामसत्तासामान्यमाययौ ॥

टीका—तस्य पूर्ववत्सत्तासामान्यानुपप्रेशमाह—तदास्वादनत इति । यावन्न निरति
शयानन्दास्वादन तान्देव चित्त निरोधकेशासहिष्णुतया बहि प्रवर्तते, आस्वादिते त्वानन्दे
तत्रैव गुडपिपीलिकान्यायेनाऽऽसक्त स्वरूपमपि विस्मृत्य स्वातुगत चित्सामान्य निरतिश
यस्वप्रकाशसत्तासामान्यभावं नयति, स एव चित्सामान्यदशाक्रमस्य लयस्तस्य सत्तासामान्य
प्राप्तिश्चेति भाव ।

तस्यैव समस्तभाभोग परां निश्रान्तिमागत ।

अनानन्दसमान दमुग्धमुग्धमुखशुति ॥

टीका—तथैव तस्यापुनरावर्तिनीं स्थितिमाह—तस्याविति । समेत्योऽपि सम आत्य-
न्तिकविशेषवैषम्यद्वय आभोग स्वरूप यस्य । न विद्यत आनन्दा समा यस्य तथावि-
धानन्देन प्रसन्नतमवा मुग्धेभ्य सुदरेभ्योऽपि मुग्धा मुग्धशुतिर्त्यस्य तथाविध सन् ।

तस्मिंस्तथोपशान्ते हि परा निर्धृतिमागते ।

पय कण इवाम्भोधौ स्वे पदेऽपरिणामिनि ॥

तथैव तिष्ठन्नि स्पन्द स कायो म्लानिमाययौ ।

अन्तर्विरसता प्राप्य मार्गशीर्षान्तपद्मवत् ॥ इत्यादिना ।

ननु नेदमुदाहरणद्वयमपि योगादिप्रारब्धेन प्रारब्धध्वसबोधकम् । उद्दालक-
विषये तु सशान्तानन्दपुलक इति त्वदुदाहृतश्लोकटीकायामेव जीवनेव पद प्राप्य प्रारब्ध-
भोगहेतुमलशेषपक्षयादमल गत सन्निति व्याख्याना टीकाकर्त्रा प्रारब्धस्य स्वतः क्षयोत्तरेण
निदेहकैवल्योत्थोत्तित्वायोगादिनलेन तत्क्षयस्य काव्यसूचितत्वाच्च । एव धीतहव्यविप-
येऽपि व्यपगताखिलकार्येतिश्लोकटीकाया तत एव निगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टाविद्यालेशमल
इति व्याख्यानेन तथात्वम्ननात् । न च महानुभावाभगवद्विद्यारण्यगुरुचरणवचनविरोधे
समुदाहृतवासिष्ठटीकाकारवचनमेव व्याज्यमस्त्विति शङ्क्यम् । श्रीमद्विद्यारण्यगुरुविरुद्धमाधु-
निकेनोक्तटीकाकारेण वक्तुमशक्यत्वात्, श्रीमद्विद्यारण्यगुरुचरणशयस्यैव तथात्वादपाति-
कार्थसमर्पेण त्वयैव तत्तात्पर्यस्याज्ञातत्वाच्च । न चोपक्रमदिवशाद्यथोक्तमेव तद्रहस्य नो
चेत्तदक्षरस्यारस्यमपरित्यज्योक्तटीकाक्षररीत्या त्वयैव वर्ण्यता तदाशय इति वाच्यम् । एव तर्हि
वासिष्ठटीकाकारवचोऽपि तद्विरुद्धमुदाहरतस्तवैव प्रमादित्वादीति चेन्न । वासिष्ठटीकाशय-
स्यैव त्वयाऽनभिज्ञातत्वात्तत्तात्पर्यस्य प्रयुक्तं मदनुवूलतत्वाच्च । तथा ह्युद्दालकविषये तावत्—

एव चिन्तितनानद्रेर्गुहाया पट्टरासने ।

वद्धपद्मासनस्तस्यानर्धोमीलितलोचनम् (न) ॥

इति योगान्यासमुपक्रम्य सपरिकर सप्तमभूमिकान्तं तमुपगम्य तदुत्तरं वासिष्ठे सशा-
न्तानन्दपुलक इति श्लोको निबद्धः । तत्र जीवनेव पद प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलशेषपक्षयाद-
मल गत सन्निति वदता टीकाकृता जीवन्मुक्तिप्राप्तिपूर्वकप्रारब्धभोगकारणीभूतमलशब्दिता-
विद्यालेशैकदेशस्यस्य प्रागुक्तयोगैकफलत्वं स्फुटमेव द्योतितम् । नो चेद्विदेहमुक्तस्तिष्ठामीति
विदेहमुक्त्याञ्छापूर्वकं योगनिधानोपपादकतन्मूलविरोधित्वस्य दुर्निरतापत्तिः । किंच सशान्ता-
नन्दपुलक इति श्लोकवर्णितावस्थायामेव यदि निशेषप्रारब्धक्षयः स्वभावेन भोग दत्तैव
जातो न तु योगमहिम्नेति समत स्यात्तदा ' उपशान्तां शनैर्दिवसैरसौ कतिपयै स्वपदे
विमलामनि ' इत्युत्तरश्लोके शनैः शनैः कतिपयैर्दिवसैरसावुद्दालको विमलामनि स्वपदे
उपशान्तामेति तदनन्तरमपि बहुतरैरेव दिनैर्विदेहकैवल्यं कथमुक्तं स्यात् । मध्ये देहाद्यवस्था-
पकप्रारब्धवर्मेण एवाभावात्सद्य एव तदुक्तं स्यात् । तस्मात्पूर्वोत्तरतात्पर्यलोचनया वासिष्ठ-
टीकाकारस्यापि प्रारब्धवर्मोपेक्षया योगान्यासादेर्जलवत्तरत्वेन तस्य तन्नाशत्वस्य सुतरा
समतत्वायथा यथा योगान्यासपरिपाकस्तथा तथा प्रारब्धक्षयस्तदात्यन्तिकत्वे तदालम्बि-

कत्वमिति स्वीकृतेर्न कोऽपि निरोधगन्धः । एतेन वीतहव्यविषयकप्रश्नोऽपि प्रत्युक्तः । तत्र तु दीर्घोच्चारितस्य प्रणयस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनुसृत्य शान्ता ब्रह्माकारतामात्रप्राप्त्योपरता धीर्धस्येत्युक्त्वा तत एव विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टानिधादेशमर्त्तं इति वदता टीकाकृता तत एव पूर्वोक्तोपरतधीत्वादेवेति हेतुतद्भावबोधनाल्लङ्घ्यत एवोपरतितशब्दितयोगस्य प्रारब्ध-
ध्वसकत्वेत्तेरदालकोदाहरणोक्तसमाधानरीत्याऽत्रापि सकलव्यवस्थासंभवाच्च न कोऽपि शङ्कानकाशः । मूल उरालकवीतहव्यप्रभृतीनामित्यादिशब्दपर्यायीभूतप्रभृतिशब्देन भगना-
ञ्जुको प्राहः । उक्त हि मोक्षधर्मेण भगवद्वासासपुत्रस्य शुक्रस्यापि योगमहिम्ना स्वेच्छयैर-
देहपरित्यजनम् । तत्र हि पञ्चपञ्चाशत्तमाधिकैकशताध्याये—

नारदस्य यच्च श्रुत्वा शुक्र परमबुद्धिमान् ।
सचिन्त्य मनसा धीरो निश्चय नाप्यगच्छत ॥
पुनरारैर्महान्देशो निद्यान्नाये महाश्रमः ।
किं नु स्याच्छ्रवत स्थानमल्पकेश महोदयम् ॥
ततो मुहूर्तं सचिन्त्य निश्चिता गतिमत्मान् ।
परावरञ्चो धर्मस्य परा नै श्रेयसीं गतिम् ॥
कथं न्वहमसंछिद्यो गच्छेय गतिमुत्तमाम् ।
नाऽऽनर्तेय यथा भूयो योनिसंकरसागरे ॥

टीका चातुर्थी—असंछिद्य सरोपाधिनिर्मुक्त । इत्यादिना शुक्रस्य नारदोपदेशेन वैरा-
ग्यमनने समुपायाय तत ' न तु योगमृते शक्या प्राप्तु सा परमा गतिः ' इति योगै-
कनाप्यव्य ज्ञानसिद्धस्यापि कैवल्यस्य प्रारब्धेन द्वैताभासानशेषणाल्लोकदृष्ट्या प्रतिबद्धस्यैव
तादृशयोगस्यैव सद्य प्रारब्धध्वसकत्वेन तद्वारा तत्साधनत्वाद्योगैकलभ्यत्वमियर्थकप्रथे-
नोपनर्त्य—

तस्माद्योग समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेसरम् ।
वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराक्षं दिवाकरम् ॥

टीका—दिवाकरमिति । अर्कमण्डल्यन्तीं मार्ग पदवाच्यं ससारवीजसर्जनकर्ता सर्वेषां
प्राणिना बुद्धे प्रवर्तको गायत्रीप्रतिपाद्यो ब्रह्म, न त्वर्चिरादिमार्गपरभूत मण्डलाभि-
मानिनमादित्यम् । कुत एतत् । कार्यब्रह्मलोकं प्रति तद्व्यवस्थादर्शनात् ।

शुनस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।
दर्शयिष्या प्रभानं स्व ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा ॥

इति वाक्यशेषे शुद्धब्रह्ममात्रदर्शनाच्च । सूर्यमण्डलपर्यन्तं गमनं तु मध्यमं योगप्रभादर्श-
नमिति त्वनैव रश्मिभिः । इत्यादिना योगाभ्यासनयेन प्रारब्धस्यापिनामपि देहादय-

भास तद्व्यसद्वारा निव्यस्य योगमाहात्म्यख्यापनाय सूर्यमण्डलपर्यन्तमाकाशगामितया देहादिक नीत्वा लोकदृष्ट्याऽऽत्तर्यामित्वश्लाघिनि मुक्तदृष्ट्याऽऽहते ब्रह्मण्येन घटमङ्गे घटाकाशरुपाधिनाशमात्रेणैव कैरलीभास गच्छामीवेति शुक्लनिश्चयमभिधाय धूमादिमार्गं विनिन्य पर्यतादीन्सकलस्थानरजङ्गमान्नारद च पृष्ट्वा पितरं गत्वा तद्वचनं श्रुतवृत्ता पित्रा मन्त्रेऽतोऽप्यर्थं तावत्स्थीयतामित्युक्तोऽपि—

निरपेक्ष शुको भूत्वा नि जेहो मुक्तसशय ।

मोक्षमेवानुसन्धित्य गमनाय मनो दधे ॥

पितरं स परित्यज्य जगाम मुनिसत्तम ।

कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसद्यनियेनितम् ॥

इति तस्य कैलासपृष्ठगमनोक्त्याऽध्याय समापितः । ततोऽग्निमाध्याये भीष्म उवाच—

गिरिशृङ्गं समारुह्य सुतो न्यासस्य भारत ।

समदेशे विविक्षे स नि शलाक उपविशत् ।

धारयामास चाऽऽत्मानं यथाशास्त्रं यथाविधि ॥

पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ।

इत्यादिना तस्य तत्र योगधारणा ब्रह्मानन्दमाकाशगमनं नारदाख्यगुरोः प्रदक्षिणीकरणपूर्वकमनुज्ञाग्रहणं देवकृतपुष्पवर्पणमप्सरोगणदर्शनं मलयाचलगमनं तत्रोर्वस्यादिदर्शनं वसन्तेनापि पित्राऽयं कथं त्यक्त इत्यादिसविस्मयोर्वशीवच्च श्रवणं सकलदिगाद्यलोकं तत्त दिगाद्यधिष्ठातृदेवतादर्शनम् ।

पिता यद्यनुगच्छे मा क्रोशमानं शुक्रेति वै ।

सत्तं प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ॥

इत्यादिना दिगादिदेवताप्रार्थनं ततस्तत्प्रार्थितस्य देवतादिभिः स्वीकरणं चोपरर्ण्याध्याय समापितः । ततोऽग्निमाध्याये भीष्म उवाच—

इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिं स महत्तपा ।

प्रातिष्ठत शुकं सिद्धिं हित्वा दोषाश्चतुर्विधान् ॥

टीका—इत्येवमिति । दोषान्, सात्त्विकं तन्मोक्षप्रतिबन्धकान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यमदानेन - किलिपतसर्गानैश्वर्याख्यानं । यदाह मनु—

प्राणायामैर्दहदेहो धारणाभिश्च किलिपत् ।

क्रयाहारेण ससर्गान्व्यानेनानैश्वरान्गुणान् ॥

इति वा । योगानिति पाठे त्रितर्कविचारान् दाषिताऽप्यास्तकलानां त्यर्थः । इत्यादिना यस्य सत्त्वादिगुणतः कार्यादिसर्गानभिमानत्यागमुपरणम्—

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।

ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स त्रिधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥

टीका—तस्मिन्नादित्यान्तर्यामिणि परब्रह्मणि नित्ये पुनरावृत्तिवर्जिते यतो निर्गुणे प्रत्यतिष्ठत् । इत्यन्तर्यामिचोपलक्षिताद्देतात्ममात्रप्रतिष्ठत्वेन स्वप्रकाशत्वं महापुरुषस्य देहलयेन दर्शनराहित्याहोकांनामभाग्यसूचकत्वात्जात तस्य शुभशकुनसूचक शुभनृण्यादिक मेरु-हिमरत्नवर्णरजतशृङ्गाम्या मार्गरोधन योगमहिम्ना तद्भेदन देवादिसाधुनाद मन्दाकिन्या क्रीडन्नम्राप्सरोगणदर्शन व्यासानुगमन चोपाख्याय—

शुकस्तु मारतादूर्ध्वं गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।

दर्शयिष्या प्रभाय स्व ब्रह्ममूतोऽभ्युत्तदा ॥

टीका—शुकस्त्विति । मारतात्सूत्रात्मन ऊर्ध्वम् । ' वायुर्यं गौतम तत्सूत्रम् ' इति श्रुते । इति तस्य निदेहकैवल्य व्यासकृताह्वान दिग्वादिसंदिग्धताकृतप्रतिपचन व्यास प्रति शिरागमन शुकस्य पञ्चमहाभूतस्वभावकथन छायाशुकप्रदान चोपाख्यायाप्याय-शतोपरि सप्तपञ्चाशत्तमाख्य समापित इति । न चैतेषा प्रारब्धमेव तथेति । तथा च योगिनामित्यादे पूर्णव्याख्याने मयैव दत्तोत्तरत्वात् । तस्माद्युक्तमेवोक्तोदाहरणजातमिति सिद्ध योगप्राप्त्यर्थम् । वरुणभेदात्कथाभेद इति न्यायेन श्रीभागवतत्रासिष्टादिगतशुकोपाख्या-नव्यवस्था ज्ञेयेति दिक् ।

ननु किमेतान्ता प्राचीनानां शुकादिमहानुभावानां योगीन्द्राणां योगाम्यासस्य प्रारब्ध-विपरसनशक्तत्वेऽपीदानींतनानां ज्ञानिनां तु तादृशेश्वर्याभावाद्दुर्लभैर जीवन्मुक्तिरिति चेत्-त्यम् । यद्यप्याधुनिकानां प्रारब्धानुस्थापितदेहादिदेहतात्मसस्य प्रगल्भतमयोगाद्यम्यासेन समूलोन्मूलनेऽस्यायुष्ट्यायुषाधिना सामर्थ्याभावेऽपि प्रतिक्षणविक्षोभप्रदमिष्याभिलाषलक्षणका-मादिद्वुत्तिरूपविक्षेपक्षपणे जीवन्मुमुक्षूणां न काऽपि क्षतिरित्याह यद्यपीत्यादिना—

यद्यप्यल्पायुषामस्माकं तादृशो योगो न संभवति, तथाऽपि कामा-दिर्धिवृत्तिनिरोधमात्रे को नाम प्रयासः । यदि शास्त्रीयप्रपन्नस्य प्राचल्यं नाङ्गी क्रियते तदा चिकित्सामारम्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तानां सर्वेषामान-र्थक्यं प्रसज्येत ।

अथ ' शतायुर्वै पुरा ' इति श्रुत्या शतवर्षनियमेऽपि कठिणालादिवशाक्षणिक्मा-शुर्वेना तथाविधानामस्माकमियुक्त्या स्वस्यापि जीवन्मुमुक्षुत्वं द्योतितम् । अस्माकम्, अस्मदादीना जीवन्मुमुक्षूणाम् । ' सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ' इत्यादिवदन्येषामपि

शास्त्रीयप्रत्यस्य प्राबल्यानङ्गीकारे चिकित्सापदवाच्यस्थूलदेहैकदोषनाशकायुर्वेदमूलकसुश्रुतचरकादिवैद्यशास्त्रभारम्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तानां वेदान्तान्तानां सर्वेषां शास्त्राणामिति शेषः । आनर्थक्यं प्रसज्येत, निष्प्रयोजनत्वं स्यादिति प्रतिबन्दी । मोक्षसाधनेति पाठे तु चिकित्सापदेन हरीतक्यादिभेषजं ग्रह्यम् । तदारम्य मोक्षसाधनं यत्तत्प्रज्ञानं तदन्तानां सर्वेषां हितसाधनानामिति शेषः । शेषं प्राग्वत् । तस्मान्छास्ति हितमुपदिशतीति शास्त्रं वेदादि तत्रोपदिष्टत्वेन जातं शास्त्रीयो न तु लौकिकः । ईदृग्यः प्रकृष्टः सद्यः परमानन्दप्रदः पुनर्दृश्यमानध्वंसको यो यत्न उद्योगो न तु यागादिवज्जन्मान्तरे क्षयिष्णुसुखदः परिणामदुःखदश्च । तस्य प्राप्त्यं प्रारब्धव्यसक्तत्वेन प्रकृष्टबलतत्त्वमङ्गीकार्यमेव योगस्येत्याशयः ।

ननु कृतेऽपि कारीरीष्ट्यादिरूपे शास्त्रीयप्रयत्ने तत्फलस्य वृष्ट्यादेः कदाचिदभावोऽपि दृष्ट इति प्रारब्धकर्मैव दुरन्तं, ततस्तत्रैव शास्त्रीयस्यापि प्रयत्नस्य कुण्ठीभाव एव । न हि तावन्मात्रेण सकलशास्त्रतत्त्वैष्टसाधनान्यतरानर्थक्यप्रसक्तिरूपा प्रतिबन्दी प्रारब्धेतरत्र शास्त्रीयप्रयत्नसार्धक्याङ्गीकारादिति चेत् । बाढम् । नैतावता प्रतिबन्दीमोचनम् । तथा हि—यदि प्रारब्धमात्रे शास्त्रीयस्यापि प्रयत्नस्य सर्वथा कुण्ठीभाव एव सिद्धस्तर्हि तस्य सर्वत्र स्वकार्यकारित्वलक्षणं प्राबल्यं तु क्षतमेव तथात्वेऽयं शास्त्रीयप्रयत्नात्मक कर्मादिकमिष्टसाधनमनुष्ठेयं तज्जन्मान्तरे यदा प्रारब्धत्वेनापूर्वद्वारा परिणमेतदैव फलदं स्यान्न सद्यः इति सद्यःफलदातृचिकित्साचखिलशास्त्रवैयर्थ्यलक्षणप्रतिबन्दीतादवस्थमेव । न हि कश्चिद्वृणो जन्मान्तरे ममाऽऽजोग्य भूयादिति धियाऽधुनौपधमधिसेरते, न वा कश्चिन्मुमुक्षुरपि जन्मान्तरे मम मोक्षो भवत्विति धियाऽधुनैव बोधं साधयति । तस्मात्सर्वत्र शास्त्रीयप्रयत्नप्राबल्यस्य प्रारब्धे संकोचः प्रारब्धस्य ततः प्राप्त्यं तादृशस्थले सद्यः फलदातृकारीर्यादिव्यापाराणां नैष्कल्यं जन्मान्तरे फलदातृत्वं वा तद्वोधकशास्त्रस्याप्रामाण्यं चेति त्वन्मतस्यानेकगौरवदुष्टत्वाद्भूतस्य सद्यः फलदातृत्वस्य हानिस्तथाऽश्रुतस्य जन्मान्तरफलदातृत्वस्य कल्पनं चेत्याद्यनेकदोषप्रस्तात्वाद्वा लघनात्तादृशस्थले कारीर्यादिशास्त्रीयप्रयत्नव्यङ्ग्यकरणभेदेत्याशयेनाऽऽह—

नहि कादाचित्ककर्मफलविसंवादादत्रेण दौर्बल्यमापादयितुं शक्यम् । अन्यथा कादाचित्कं पराजयं दृष्ट्वा सर्वमूर्खगजाश्वादिसेनोपेक्ष्येत ।

नहीति । कदाचिद्वन्न कादाचित्कं स चासौ कर्मणां सद्यः फलदातृकारीर्यादीनां फलस्य वृष्ट्यादेर्विसंवादो गिर्यीत कृतेऽपि शास्त्रीये प्रयत्ने फलं तु नैव जातं तस्माद्व्यर्थ एव यनस्तद्वोधिशस्त्रमपि ययकमेवेत्यादिष्यः सनादः परस्पर जनानां सम्बन्धिनिर्णयपूर्वकं वादो भाषणं येनाभावेन न एव कर्मसञ्चयिसनादमात्रं तेन । मात्रचा शास्त्रीयप्रयत्ने प्राप्त्याभावोऽप्यस्ति । तेनानुष्ठानमगुण्यादेव फलमात्र इति च्यनितम् । कदाचि कर्मव्यङ्ग्यतज्ञातकारीर्यादिकर्मसञ्चयोक्तरीपीनमनादेनोरभावादेन दौर्बल्यं सामर्थ्यादित्यभावादयितुं दोषन-

माऽऽनेतु न हि शक्यम् । हिरवधारणे नैव शक्यमित्यर्थः । शास्त्रीयप्रयत्नस्येति शेषः । तस्माद्यथा यथा शास्त्रीयप्रयत्नपुष्टिस्तथा तथेष्टपल्लविरिति सर्वव्ययस्य समवाच्छास्त्रीयप्रयत्नप्राप्त्यस्य सर्वथा स्वीकरणीयमेवेति भावः । किंच शास्त्रीयप्रतिबन्दी मोक्षमुद्युक्तस्य तव तन्मोचनं तु दूरे प्रयुत सर्पभियां पलायनवृद्धिकेन दष्ट इति यायेन लौकिक्यपि द्वितीया प्रतिबन्दी गले पततीत्यभिप्रायेणाऽऽह—अन्यथेति । कादाचिकस्तस्यै फलदकर्मफलाभावात्प्रायेण प्रारब्धाग्रे शास्त्रीयप्रयत्नदोर्वत्याङ्गीकारे सति पराजयमपजयं दृष्ट्वा विलोक्य सर्वे प्राचीनैरर्वाचीनैश्च भूपैः पृथ्वीपालनेऽभिमर्ने तृदासीर्नेर्गजाश्वादिसेना चातुरङ्ग बलमुपेक्ष्येत त्यज्येत । कादाचिकपरजयादेव प्रारब्धैव प्राप्त्ये नृपैः स्वबलं त्यक्तं स्यादिति द्वितीया लौकिकी प्रतिबन्दी । तस्मान्न त्वमतं साधिति ध्वनिः ।

न च लौकिकप्रतिबन्दा न शास्त्रार्थनिर्णयः समुचितः इति शङ्क्यम् । पूर्वार्चयैरपि तथा कृतत्वादित्याह—

अत एवाऽऽनन्दबोधाचार्या आहुः—“नह्यजीर्णमयादाहारपरित्यागो भिक्षुकमयाद्वा स्थात्यनधिषयणं, पूकामयाद्वा प्रावरणपरित्यागः” इति । शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य प्राप्त्यं वसिष्ठरामसंवादे विस्पष्टमवगम्यते—सर्वमेवेह हि सदेत्यारभ्य तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठेत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

अत एवेति । कादाचिकफलादर्शनेऽपि शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राप्त्याङ्गीकारादेव । आनन्दबोधाचार्या । आनन्दव्यञ्जकोऽद्वैतमुख्योक्तयोः बोधो ज्ञानं येषां ते तथा यथार्थं नामान इत्यर्थः । ते च त आचार्याश्च । मन्त्रव्याख्याद्विदाचार्य इति कोशाद्वैतदर्शदर्शिनश्चैव परमप्रामाणिका इत्यर्थः । तद्वचः पठति—न हीति । अजीर्णमयात्, न जीर्णं परिपक्वमजीर्णं तस्य (तस्मात्) भवः तस्मात् । धातुनैपत्यद्वारा रोगापादकमजीर्णं मेऽन्नमक्षणेन भविष्यतीति भीत्यर्थः । आहारपरित्यागः । आह्रियते भक्षणार्थं गृह्यत इत्याहारो योग्यमन्नं तस्य परितः सर्वतस्त्यागः । न हि नैव लोकैः कादाचिकाजीर्णदर्शनेन सर्वथाऽन्नमक्षणं त्यज्यत इति भावः । अत्र परीयुषसर्गाद्वैतमितसितपूतान्नभिन्नमन्नं तु त्यज्यत एव साद्विरिति व्यज्यते । वाद्याग्रहहननार्थमुदाहरणमाहुल्यम् । भिक्षुकमयात् । भिक्षुतीति भिक्षुकः । ग्रासमात्रं भवेद्विधेति वचनात् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च निचार्थी गुरुरपेक्षः ।

अप्यगः क्षीणवृत्तिश्च पठेते भिक्षवः स्मृताः ॥

इति पण्णा भिक्षुकबोक्तेर्य यत्याद्ययतमं स्वल्पपाचकस्तस्य (तस्मात्) मयात् । पाके कृते प्रायेण भिक्षुका भिक्षुार्थमायान्येव । आगतेषु च तेष्वस्तिथिवैमुद्यमीत्या स्वल्पमप्यन्नं दातव्यं स्यादेव तेन च धनव्ययस्ततो दारिद्र्यदुःखमिति भीयेत्यर्थः । स्थात्यनधि-

अयणम् । स्थाली पाकपात्रविशेषस्तस्या अनधिअयणम् । अधिअयण पचनार्थं तण्डुलादिपूरणपूर्वकं महानसे स्थापनं तदभावः । न हीति सर्वत्रानुषङ्गः । यूका जन्तुविशेषस्तद्व्याप्तं तददशमयादित्यर्थः । प्रकर्षेण शीतलज्वादिनिवारणक्षमत्वेनाऽऽवृणो-
त्याच्छादयति देहमिति प्राप्तरणं वस्त्रं कम्बलादि च । शेषः प्राग्वत् । एव च लौकिकशा-
स्त्रीयप्रतिग्रन्थान्त्युक्तिसहस्रवशात्पारम्पर्यदौर्बल्यपूर्वकं शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राग्वत्ये सिद्धे तत्र
द्वाविंशताहस्याख्ययनृहयोगासिष्टापरनामकमोक्षोपायसङ्गकश्रीमद्वाल्मीकिविरचितदेवदूतोक्तम-
हारामायणसमर्पितं प्रतिजानीते—शास्त्रीयस्येति । पदत्रयमिदं तु विवृतमेवाधस्तात्त्रिकट-
एव । अस्मिन्स्थल इत्यत आह—वसिष्ठेति । वसिष्ठरामयोः सत्ताद परमार्थप्रभप्रतिग्रह-
तस्मिन् । कियता भूधेनेयनाऽऽह—सर्वमिति । अत्रोक्तप्रस्थानि यावदुपयुक्तान्येन
कानिचिपद्यान्मुदाहरिते न तु सर्वाणि प्रयोगैरवभियेति ज्ञेयम् ।

त प्रथं बृहद्वसिष्ठीयमुमुक्षुष्यरहाराख्यद्वितीयप्रकरणगतनमसर्गस्यमपि मध्यमासिष्ठी-
यतत्प्रकरणगतप्रथमसर्गस्थमेव पठति वसिष्ठ इत्यादिना—

वसिष्ठः—“ सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।

सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ”

सर्वं पुत्रवित्तस्वर्गलोकब्रह्मलोकादिकलं, पौरुषं पुत्रकामेष्टिकृपिवा-
णिज्यज्योतिष्टोमब्रह्मोपासनानुष्ठानलक्षणः पुरुषप्रयत्नः ।

उवाचेति शेषः । अत्र मूलकार्यानि पदानि न विवृतानि तान्येव मया विव्रियन्ते ।
सर्वमेवेहेति । हे रघुनन्दन । इह संसारे । सदा निरन्तरम् । सर्वेण निखिलेनाधिका-
रिणा । सम्यगिति । ईदृशात्पौरुषात्समवाप्यते हीयन्वयः । रलयो सावर्ण्यात्पूज्यमान-
प्यधिकारिण स्वमहिम्ना नन्दयति ब्रह्मानन्दं प्रापयति स तथा तत्समुद्धौ । अस्मिन्संसारे
हि द्विविधा जनाः सदसदपदवाच्या क्रमा महातो लघुतश्च । तत्राऽऽद्याना ब्रह्ममैक्या-
नुभवात्तच्चिदभ्यानदाय परापेक्षेत्यशिक्षणामेव तदपेक्षेति भवानद्वैतामरूपोऽपि भक्त-
दशा दीनानुग्रह्यिक्स्वामाख्याप्रवृत्तलीलाप्रह मायया धृता लोकाणामैहिकादिमुक्तिपर्यन्त
हितं कथं स्यादिति पृच्छसीति सगोघनतापर्यम् । इह, इदं तथाऽनुभूयमानेऽहमादिदृश्यल-
क्षणे । संसारे, सम्यक्चर्यायन्त्रयायेनोर्ध्वावोभागे संरुत स्वर्गनरकादौ गच्छति जीवा
अस्मिन्नेति तथा सत्र । यद्वा सम्यगेव रत्नप्रकाशानतानन्देनातिरम्य परमामैराविता
शिवेन ‘तमेव भातमनुभाति सर्वम्’ इति श्रुतेर्यादृश्यसत्तामानप्रयोजकत्वेन च ‘सारो
बले स्थिराशे च’ इति त्रिशासारं सकलद्वैतवाक्यधत्वेन रिशान्नो यस्मिन् तथा सत्त्वर्थः ।
एतेन ‘परमा मायशेषोऽपि तत्सत्यं त्रिनिधयः’ इत्यादिचित्रदीपोत्तेर्यादृश्यनाधेनाभावितत्र

ह्यात्मैक्यनिश्चयस्यापि विचारिततत्त्वमस्यादिमहावाक्यैकरणकचरमप्रभारूपान्तःकरणवृत्ति-
रूपत्वेन संसारान्तःपातित्वमेवेति सूचितम् । सदा कालत्रये । एवकारोऽप्यर्थः । सर्वमपि
हितम् । सम्यक्प्रयुक्तात् । अनुपरम एव सम्यक्प्रयोग इत्येतद्दीकाकाराः । सम्यग्यथाविधि
प्रकर्षेण तदेकपरत्वरूपोत्कर्षेण युक्ताद्योजितादित्यर्थः । पौरुषात्, व्याख्येयलक्षणात् । सम-
याप्यते हि । सम्यग्विद्वानाहतत्वेनैवावाप्यते । हिरवधारणे । प्राप्यत एवेति यावत् । एतेन
सम्यक्प्रकर्षेण च न योजितं चेत्पौरुषं तदा फलानुदये तु नैव शास्त्रवैयर्थ्यमिति द्योतितम् ।
आचार्यः श्लोकगतं सर्वमिति पदं विवृणोति—सर्वं पुत्रेत्यादिना । पुत्रः संभावितनर-
कापित्रादित्रातृत्वविशिष्ट आत्मजो न तु केवलः । वित्तं धनम् । स्वर्गलोको धूमादिमार्ग-
गम्यः पितृलोकः । ब्रह्मलोकोऽर्चिदादिमार्गगम्यः सत्यलोकः । आदिना मोक्षः । एतेषां
समाहारस्तद्रूपं यत्फलं तत्तथेत्यर्थः । तथा श्लोकगतपौरुषपदार्थमप्याह—पौरुषमित्यादिना ।
पूर्वतन्त्र एव प्रसिद्धा पुत्रकामेष्टिः । कृत्विर्वाणिज्यं चापि वैश्यकर्म प्रसिद्धमेव । तथा 'ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ज्योतिष्टोमनामा स्वर्गसाधनीभूतो यागोऽपि । ब्रह्मोपा-
सनं निरन्तरसगुणनिर्गुणान्यतरब्रह्मज्ञानम् । एतेषामनुष्ठानं निरुक्तसम्यक्प्रयुक्तत्वं पूर्वक-
विधानं ताल्लक्षणं स्वरूपं यस्य सः । एतादृशो यः पुरुषस्य जीवस्याधिकारिणः प्रयत्नस्तत्पौ-
रुषमित्यर्थः ।

पौरुषं द्विधा विभज्य तत्फलभेदमप्याह—

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम् ।

तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥

उच्छास्त्रं परस्त्रीगमनपरद्रव्यापहरणादि । शास्त्रितं नित्यनैमित्तिका-
नुष्ठानादि । अनर्थो नरकः । अर्थेषु स्वर्गादिषु परमो मोक्षः परमार्थः ।

आबाल्यादलमम्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः ।

गुणैः पुरुषयत्नेन सोऽर्थः संपद्यते हितः ॥

अलं संपूर्णं सम्यगित्यर्थः । गुणैर्युक्तेनेत्यध्याहारः । हितः श्रेयोरूपः ।

उच्छास्त्रमिति । इदमपि मय्यवासिष्ठ एव पञ्चमसर्गं । उत्सृजितं शास्त्रं येनेत्यु-
च्छास्त्रं व्याख्येयलक्षणम् । शास्त्रेण निहितं शास्त्रितम्, एतदपि व्याख्येयलक्षणम् ।
इति भेदाद्विविधं द्विप्रकारकं पौरुषं स्मृतम् । एतद्वयमपि क्रमेणानर्थपरमार्थयोर्व्याख्येययोः
कारणे इत्यर्थः । उच्छास्त्रं विवृणोति—उच्छास्त्रं परस्त्रीति । परस्त्रिया स्वान्तरमप्या
गमनं परद्रव्यस्य स्वेतरधनस्यापहरणं प्रसिद्धमेव । आदिपदादभक्ष्यमक्षणाद्यपि । तथा
शास्त्रितमपि स्पष्टयति—शास्त्रितं नित्येति । नित्यं संध्यावन्दनादि नैमित्तिकं जाते-
ष्ट्यादि तपोनुष्ठानं यथाविधि विधानम् । आदिना ज्ञानसाधनज्ञानादिसंपादनपुरःसरं

सत्सपादन ज्ञेयम् । अनर्थपदार्थं कथयति—अनर्थ इति । नरक कुर्मापाकादि ।
 परमार्थं लक्षयति—अर्थेऽपि । अर्थ्यन्तेऽधिकारिमिराभिलष्यन्त इत्यर्थः, तेषु स्वर्गा
 दिषु । आदिना ब्रह्मलोक । तेषु सत्यलोकान्तेषु सर्वेषु मुकृतसमधिगम्यपदार्थेषु मये
 परम स्वामाभिन्नानिर्व्यसिद्धतया प्रियसाध्यत्वादज्ञानावृतत्वेन ज्ञानैकव्यङ्ग्यत्वादात्म-
 त्वेनाविनाशित्वाच्चिद्रूपेण नित्यप्रत्यक्षत्वात् स्वतः प्रियत्वेनाऽऽनन्दरूपत्वादद्वैतत्वेनाभयरात्र
 सर्वोत्कृष्ट पराऽनुपमा मा स्वप्रकाशानन्दाद्वैतचिद्रूपा शोभा यस्येति वा । तत्र शास्त्रितमपि
 प्रतिज्ञातसम्यक्प्रयुक्तत्वादिगुणकदम्बवैशिष्ट्यमेव पौरुष परमार्थसाधक नान्यदित्याह—
 आबाल्यादिति । इदमपि पद्य मध्यमासिष्ठ एव पञ्चमे सर्वे तथा सप्तमे च । बाल
 पञ्चवर्षवया कुमार, तत एवोपनयनादिसमवेन शास्त्राधिकारात् । यद्यप्येतदधुना दुर्लभ
 तथाऽपि यौवने तु यतनीयमेवेति रहस्यम् । यद्वा बालोऽत्र ग्रहणधारणासमर्थस्तस्य भागो
 बाल्य तदा मर्यादीकृत्येति तथा तदारभ्येत्यर्थः । अल मन पूर्वकम् । अम्यस्तै परिचित
 रूपे । शास्त्रेति । शास्तीति शास्त्र हितोपदेष्टृ वेदादि । तथा सत्ता साधूना जीवमुक्ता
 नामिति यावत् । सगम समागमस्तत्र स चेति तथा तावादी येषां शमादीनां ते तथा
 तैरित्यर्थः । एतादृशैश्च गुणैः युक्तेनेत्यर्थिकम् । एतादृशेन । पुरुषेति । पुरुषार्थेऽङ्गु-
 कृतसंख्यावन्दनादिनिदिध्यासनान्तोद्योगेनेति यावत् । स, प्रसिद्धो मोक्षाख्य । स्वार्थ
 इति पाठे त्वामरूपोऽर्थः । हित परमानन्दाद्वैतामरूपत्वेनाभिलषितोऽर्थः पुमर्थः सपद्यते
 सपन्नो भवति न लब्धयेत्यर्थः । अत्र हितपद त्रिरर्गवारणार्थम् । बाल्यपदस्य मङ्कतद्विती-
 यार्थेऽनुग्रहोऽपि तत्रैव पञ्चमसर्गे—

बाल्ये गतेऽविरतकल्पितकलिलोले दोर्दण्डमण्डनस्य प्रभृतिप्रयनात् ।

सत्सगमे पदपदार्थविगुरुबुद्धि कुर्यान्नर स्वगुणदोषविचारणानि ॥ इति ।

तत्र मूलकदेवात्पदनिश्चितार्थं कथयति—अलं सपूर्णमिति । शास्त्राम्यसादि-
 गुणानां पुरप्रयनाङ्गत्वार्थमव्याहारमाह—गुणैर्युक्तेनेतीति । हितपदार्थमाह—श्रेयो-
 रूप इति । 'मोक्ष वैतल्यनिर्वाणश्रेयोनि श्रेयसाधृतम्' इत्यमरा मोक्ष एवेत्यर्थः ।

ननु सत्यं कर्तव्य एव पुरप्रयत्नः शास्त्रीय प्रसङ्गार्थं तथाऽपि सत्सत्तपास्वप्येन
 स्वातन्त्र्यामानात् तत्तिद्धिरित्यज्ञातशास्त्ररहस्यानामाशङ्कामप्यनुकम्पया श्रीराम शङ्कते—

श्रीरामः—प्राक्तन वासनाजालं नियोजयति मा यथा ।

मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ॥

वासना धर्माधर्मरूपा जीवगताः संस्काराः ।

वसिष्ठः—अत एव हि हे राम श्रेयः प्राप्नोषि शाश्वतम् ।

स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥

यतो वासनापरतन्त्रो भवानत एव हि पारतन्त्र्यनिवारणाय स्वोत्साहसंपादितो मनोवाक्कायजन्यः पुरुषव्यापारोऽपेक्षितः ।

श्रीराम इति । उवाचेति शेषः । हे मुने प्राक्तनं वासनाजालं मां यथा नियोजयति तथैवाहं तिष्ठामि यतः कृपणः किं करोमीत्यन्वयः । हे मुने मननशीलत्वादिना मत्संशयोच्छेददक्ष श्रीवसिष्ठ । प्राक्तन प्राग्भव जन्मान्तरीयमित्यर्थः । वासनाजालं कर्मतत्फलसंस्कारसमूहः । माम्, अस्मच्छब्दोपलक्षितमहंकारविशिष्ट सर्वमप्यधिकारणमिति यावत् । यथा येन प्रकारेण तीव्रादिमप्ये यथा क्माऽपि रीत्या नियोजयति नितरा राजादिवद्वलाद्योजयति सदसदन्यतरवर्त्मनि प्रेरयति तथैव तथैव रीत्या न त्वीपदपि विपरीतया तिष्ठामि तत्र तत्र मार्गे स्थिरी भवामि । एव तर्हि पौरुषं कुतो न करोमीत्याद्याऽह—कृपण इति । वासनापिशाचिकापारतन्त्र्यादीन इत्यर्थः । अत एतादृशोऽहम्

एवं पुण्यकारेण सर्वमेव रचूदह ।

प्राप्यते नेतरेणेह तस्मत्स शुभदोऽस्तु ते ॥

इत्यन्तप्राक्तनप्रत्येन यन्मम पुरुषप्रयत्नावश्याजलबनमुपदिष्ट तत्र किं करोमि । किञ्चिदक्षोपे । न किमपि हितसाधनं कर्तुं शक्नोमीत्याशयः । तत्र वासनाशब्दार्थमाहुर्मूलकाराः—वासना इति । धर्माधर्मो निरूप्येत यैस्ते धर्माधर्मरूपाः पुण्यपापसूचका जीवगताधिदाभासोपलक्षितान्तःकरणस्थाः संस्कारा भावनापूर्णप्रज्ञापरपर्यायाः कर्मतत्फलोपभोगगन्धा इत्यर्थः । तथा चोक्तं बृहदारण्यकार्तिके—

कर्मणः क्रियमाणस्य संस्कारो यो हृदि ध्रितः ।

तत्कलस्य च मुक्तस्य पूर्णप्रज्ञेति सोप्यते ॥ इति ।

एवं तर्हि समीचीनमेव यदि त्वया 'वैषम्यनैवृण्ये न सापेक्षत्वात्' इति परमेश्वरस्य जीवकर्मानुसारेण फलदातृत्वेन विषमचनिर्दयत्वाभावाभेदकं न्यायमननुसंधार्षेश्वरपारतन्त्र्यमेव स्वस्याङ्गीकृतं स्यात्तर्हि पाशुपतभागवतादिवचनमतरण्डने प्रसक्तत्वेन प्रवृत्ताद्वैतविचारनिरामात्काट्यनिर्गमविषयतुल्य नास्तीति तुष्टे वसिष्ठ उवाचेति । कचिदासिष्टपुस्तकादौ श्रीराधोऽप्यादौ दृष्टं, तदा श्रीमायासौ वसिष्ठेति विग्रहः । श्रीरत्राणिमर्षधर्मपूर्वकर्जानुमुक्तिपत्तिरेव । अत एव, शास्त्रावपीठ्यनाश्रयात्तनापरतन्त्र्यदेव । इति प्रतिज्ञम् । हे राम, समययुक्तमप्यधिकारित्वेन गुरोरीनिति राममन्त्रमुद्धे । शाश्वत श्रेयःप्राप्तेऽपि । अविनाशि निर्वाणमद्वैतकैवल्यं प्राप्स्यमीत्यर्थः । वर्तमानसत्ताम्ये वर्तमानरहस्यपदेन । केनेत्याद्याऽह—स्वप्नवर्ततेति । स्वस्य पुरुषस्य प्रवृत्त्यनित्येतादिरूपो यो यत्र उत्साहस्तेनोत्पत्तिर्न सृष्टिर्न तेन । एतादृशेन शास्त्रीयपुण्यप्रयत्नेनैवैवर्थः । उपायान्तरसाक्षात्प्रकाट—नान्वयेति । तत्र तात्पर्यमद्वैतप्रकाराः—यत इत्यादिना । यः, हेतोः ।

वासनापरतन्त्रः । वासनैव परमुकृष्टं तन्त्रमिदं तन्त्रं शास्त्रवन्नियामकं यस्य सः । वासनै-
कपराधीन इत्यर्थः । भगवत्त्वमसि । अत एव, अस्मादेन कारणादीश्वरवदपरिहार्यत्वा-
भावात् ।

प्राक्तनं चैहिक चेति द्विनिधे निधि + + ।

प्राक्तनोऽद्यतनेनाऽऽशु पुरुषार्थेन जीयते ॥

इत्यत्रै [हि] वासनायाः शास्त्रीयपौरुषस्याव्याच । हीति निश्चयेन । पारतन्त्र्य-
निरारणाय । अर्धनिष्कृष्टव्यसार्धम् । स्रोताहसपादितः, निजोत्कण्ठा [प्रापितः] ।
मनोनाकायजन्यः, देहद्वयोद्भूतः । पुरुषव्यापारः जीव[स्य] शास्त्रीयतनोऽपेक्षितः ।
अवश्यमभिहित इत्यर्थः ।

उक्तार्थोपपादनार्थं वासनानां शुभाशुभत्वमेवेन द्विविधां सिद्धयत्कृत्य तत्सङ्गानं विकल्पेन
पृच्छति—

द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च ते ।

प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथ वा ॥

किं धर्माधर्मावुभावापि त्वां नियोजयत उतैकतर इति विकल्पः ।
एकतरपक्षेऽपि शुभोऽशुभो वेत्त्यर्थसिद्धौ विकल्पः ।

वासनीधेन शुद्धेन तत्र चेदपनीयसे ।

तत्कर्मिणाऽऽशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

द्विविध इति । हे राम ते प्राक्तनो वासनाव्यूहः शुभोऽशुश्चेति द्विविधोऽपि विद्यतेऽथ
या द्वयोर्मध्य एकतरो वेति वदेत्यप्याहृत्य योग्यम् । उक्तार्थं सवोधनम् । प्राक्तनः पूर्वज-
न्मभर । वासनाव्यूहः, निरक्तवासनानिचयः । शुभः, सुखदः । इतिमेवेन द्विविधो
द्विप्रकारोऽपि विद्यते वर्तते । अथ वा यद्वा । द्वयोर्मध्य उभयोरन्तरा । एकतरो वेति
वद ब्रूहीत्यर्थः । तत्र तात्पर्यमाहुर्मूलकारा—किं धर्माधर्मावित्यादिना । धर्माधर्मावि-
त्युपलक्षणं यावच्छुभाशुभवासनयोः ।

इत्थं हि शुभाशुभे वासने । ' त निचाकर्मणीं समन्यारमेते पूर्णज्ञा च ' इति श्रुत्या
देहाधारम्भकत्वं निचाकर्मपूर्णज्ञासङ्गकानां त्रयाणामपि पदार्थानामुक्तं तत्र न हि मृतस्य
निचाकर्मणी स्वरूपेण स्थातुमर्हतं कारकमेदमात्रादतो वासनात्मनैव स्थितेस्तत्राधान्या-
त्तस्या युक्ता पृथगुक्तिरिति पूर्वोदाहृताया शास्त्रप्रकाशिकायाया वार्तिकाश्रुतव्याख्यायामा-
नन्दज्ञाननिरचिताया निचाकर्मणोर्वासनात्मनैव स्थित्युपपादनात्म्येकं तच्चातुरिच्यस्य पूर्ण-
तत्त्वस्य शरीरिकादावुक्तत्वाच्च निहितनिहितसमनिचाकर्मतत्त्वस्कारतत्त्वस्य स्काररूपा शुभमा-
सना तथा निषिद्धनिषिद्धसमनिचाकर्मतत्त्वस्कारतत्त्वस्य स्काररूपाऽशुभमासना चेति ।

अत्रोदाहरणानि क्रमेण स्फुटं लिख्यन्ते—तत्र निहिता विद्या देवतोपासनादिरूपा । निहितसमा, आकास्मिकदेवतागूर्तिदर्शनादिरूपा । निहित कर्म सन्धानन्दनादि । निहितसमं विपीलिकादिभ्यो बुद्ध्या निषिन्ने गत्वाऽनदानादि । एतेषां चतुर्णां सस्कारास्तथैतेषां ततोऽपि पूर्वजन्मकृतानां यानि जन्मान्तरे फलानि देवलोकाद्याप्तिरूपाणि तेषां च सस्कारा इति शुभवासनोदाहरणानि । तथा निषिद्धा विद्या स्त्रीचिन्तनादिरूपा । निषिद्धसमा यदृच्छया काकपिडाद्यपेक्षणात्मिका । निषिद्ध कर्म पलाण्डुभक्षणादि । निषिद्धसमं तृणच्छेदनादि । एतेषामपि चतुर्णां प्राग्यत्तफलानां च नरकादीनां सस्कारा इत्यशुभवासनोदाहरणानि च ज्ञेयानि । तस्मादुक्तलक्षणैः धर्माधर्मशब्दाभिधेयैः शुभाशुभवासनाराशी उभात्रपि त्वानियोजयत, नितरा सदसन्मार्गयोः प्रेरयत । स्पष्टमेवावशिष्टम् । तत्र श्रीरामस्य व्यवहारदशाऽप्युत्तमतमाधिका-
रित्वादुभयवासनाप्रेर्यत्वपक्षोऽशुभवासनामानप्रेर्यत्वपक्षश्च नैव युज्यत इति परिशेषाच्छुभगा-
सनामानप्रेर्यत्वपक्षमेवाद्गीकृत्य पृच्छति—वासनायेनेति । शुद्धेन निरक्तलक्षणेन शुभे-
नेत्यर्थः । अपनीयसे चेत्सन्मार्ग एव प्रवर्त्यसे चेत् । आशु शीघ्रमेव । शाश्वतं पदं प्राप्स्यसि
मुक्तिमद्वैतात्मतया लप्स्यसीत्यर्थः । शेष व्याख्येयार्थं मूलकारे ।

तत्रेति पदार्थमाह—

तत्रे तस्मिन्पक्षे तत्तर्हि तेनैव क्रमेण शुभवासनया प्रापितेनैवाऽऽच-
रणेन प्रयत्नान्तरनिरपेक्षेण शाश्वतं पदं मोक्षम् ।

अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे ।

माक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता स्वयम् ॥

भावो भावेना । तत्तर्हि यत्नोऽशुभविरोधिशारीयधर्मानुष्ठानं तेन स्वयं जेतव्यः, न तु युद्धे मृगयुद्धेनैव पुरुषान्तरमुत्प्रेत(ण) जेतुं शक्यः ।

तत्र तस्मिन्निति । शुभवासनैकपारमस्वपक्ष इत्यर्थः । तेनेति पदं विहायति—
शुभवासनयेति । निरक्तलक्षणशुभवासनया । प्रापितेनैव संपादितेनैव तत्क्रमेण शुभेने-
चेति पाठे क्रमशब्दवाच्याचरणस्यैव विशेषणं शुभेनेति । क्रमते जीव स्वायुक्तिकामति
प्रतिक्षणमुत्तुङ्ग्यति येनेति व्युत्पत्त्या निश्चितं क्रमपदार्थमाह—आचरणेनेति । आच-
रणेन, कायिकादिसर्वव्यापारेण । एवकाराच्च दर्शयति—प्रयत्नान्तरेति । अन्यं प्रयत्न
इति प्रयत्नान्तरं तस्मिन्निर्गताऽपेक्षा यस्य तेन । स्वत एव पृच्छान्दक्षेणेनर्यः । शाश्वत-
पदं त्वमाह—मोक्षमिति । यदि पूर्वोक्तगत्या दीनजनार्जनपरामर्शतयाऽशुभवासनामानपर-

अशुमाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।

जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्दृढात् ॥

यथा शिशुर्मृदूक्षणाग्निवार्य फलक्षणे योज्यते, मणिमुक्ताद्याकर्षणा-
ग्निवार्य कन्दुकाद्याकर्षणे योज्यते तथा चित्तमपि सत्सङ्गेन तत्तद्विपरी-
तविषयाग्निवारयितुं शक्यम् ।

शुभाशुभाम्यामिति । भो राम यदि तव वासनासरि द्रुभाशुभाम्यामुभा-
म्यामपि मार्गाम्या बह्वन्यस्ति तर्हि पूर्वोक्तलक्षणेन पौरुषेण प्रयत्नेन शुभे पथि
योजनीयेति योजना । बाहनीयेत्यपि पाठः । विचारवैराग्यादिप्रयत्ने सन्मार्ग एव
सा नियोजनीयेत्यर्थः । अत्र सरिच्छब्दितनदीरूपकेण वासनानिरोधस्य प्रबलतम-
तसाध्यत्व तस्या स्वनिमज्जनहेतुत्वेनानुपेक्ष्यतश्च ध्वन्यते । तत्तात्पर्यमाहुर्मूल-
कारा—उभयपक्षे स्थितिः । तुल्यस्तारयद्यपि शुभाशुभभासनयोरन्यतरैकपारत-
न्ये सयुक्तीत्या तन्निरासः स्यात्तथाऽप्युभयपारत-न्ये कः प्रतीकार इति प्रश्नस्या
वृत्त्यर्थः । एव तर्ह्यशुभभासनैकपारतन्यपेक्षयाऽत्राप्येव शास्त्रीय प्रयत्नोऽपेक्षित
इत्याह—शुभमाशङ्क्यत्यादिना । शुभभागस्य शुभभासनाशस्य । प्रयत्नेनेति । उक्त-
रीत्या तस्य शनैर्मोक्षफलैककरेतुत्वात्तन्निरासाय प्रयत्नानपेक्षत्वेऽप्येत्यर्थः । अशुभभागम्,
अशुभभासनाशम् । शास्त्रीयप्रयत्नेन, ' तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्यात् आह्वयः ' ।
' नानुभवायाद्बहुशब्दान्वाचो निग्लापनं हि तत् ' इत्यादिश्रुत्यायुक्तविनेकनैराग्ययोगाम्या-
सैकनिष्ठयलक्षणप्रयत्नेनेत्यर्थः । निवार्य पुनरनुदयपर्यन्तं निवृत्त्यः । ननु निरक्तशास्त्रीय
प्रयत्नेन तत्कालं निवारितेऽप्यनुभवाभासनाशे पुनरनुदयस्तु तस्य दुःशक्य एव सौमर्यादियो-
गोद्वाणामपि मत्स्यमेथुनदर्शनरूपोदीपनविभागाद्यसामग्रांशपरेण वान्तोपमोगनासनोदयदर्श-
नादित्याशङ्का मनसि निधाय निरक्तप्रयत्नसातत्यमेव स्थापनीयं न तु सजाते कार्ये स
समुपेत्य इत्याशयेनाऽऽह—शुभमेवेति । तस्य, अशुभभासनाशस्य । स्थाने, निरक्त-
रीत्या सामग्रांशपरेनोदयस्थाने । समाचरेत्, सम्यग्दृढतममेनानुतिष्ठेत् त्रेतायुगकालमुक्त-
त्वाभ्यासशास्त्रिनो मम विमनेन कोविदयत्नादिरूपसामग्र्यामसनेति सगर्वोदासीन्येनेत्यर्थः ।
अत्र शुभमेवेत्यवधारणं त्वययोगव्यवच्छेदार्थं तेन शुभशुभापिच्छणस्य तादस्यादेव्युदासः ।
इतिशब्दस्तु ररस्योपदेशसामान्यार्थः । निरक्तश्लोकार्थमेव वगिष्टं स्पष्टी करोति—अशुभेति ।
हे यदित्नां परं नास्ति योगसमं बलमिति वचनाद्योगिना मध्ये श्रेष्ठं रघुवीर त्वं एव मनोऽ-
शुभेषु समाधिष्टं चन्द्रदेन पुराणार्थेन शुभेभ्योऽनन्तरात्येति सूचय । एतेन वसनायाः सत्त्वा-
ररूपत्वेन कार्यवगम्यवाक्यमुक्तशुभभागनशादिकं स्यादिति निरस्तम् । मनःप्रचरण्य
तत्कार्यसंज्ञं तत्समभासदिति । सत्रशुभादिपदानि व्यकुर्वन्ति मन्त्रासः—अशुभेति

त्यादिना । परस्त्रीद्रव्यादिषु, अन्यस्य कान्तासु वनकादिषु चेत्यर्थः । अत्राऽऽदिशब्देन क्षेत्रादि । शास्त्रेति । शास्त्रमुत्तरमर्मासंज्ञा तदर्थोऽद्वैत ब्रह्मैव देवता शिवादिष्वन्यतर परमेश्वरलीलाग्रहस्तद्वधान तदेवाकारवृत्तिसातत्यम् । आदिपदेन योगस्यागयोर्ग्रहः । शेष स्पष्टम् । एव वासनानाशस्य महत्तममष्टसाध्यत्वेनोदासीन शिष्य प्रति तत्सौलभ्यमाह वसिष्ठ — अशुभादिति । न त्वेतावता तद्विश्वसनीयमित्याह — तस्मादपीति । इतरत्, अशुभम् । चालयेद्बलादिति । उक्तस्याभ्यादिजलात्कारेण निवारयेदित्यर्थः । अशुभादिति शेषः । शिशुदृष्टान्त स्पष्टयन्ति मूलवृत्त — यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति — तथेति । सत्सङ्गेन, साधुसमागमरता समुत्पुणा । यद्वा 'महत्सेवा द्वारमाहुर्निमुक्ते' इति श्रीमद्भागवतोक्ते सप्तसङ्गलक्षणमुत्पत्त्यसाधनाख्यकरणेनेत्यर्थः । शेष तूक्तार्थम् ।

ननु दृष्टान्तीकृतशिशोरसद्विषयान्निवारण ताडनादिनाऽपि समरतीति प्रकृते बलशब्दित प्राणायामाद्यभ्यासलक्षणेन योगेन दुर्विषयेभ्यो मनसो निवारण कर्तव्य किंचोपायात्तरेणेत्याशङ्क्य तत्र मृदुस्तीव्रथेति बालनशीकरण इव मनोरशीकरणेऽप्युपायद्वय वर्तते क्रमेण शीघ्रदीर्घकालाभ्यासिद्विकारकमतोऽत्र

द्विविधो वासनान्यूह शुभधैनाशुभश्च ते ।

प्राक्तनो निचते राम द्वयोरेकतरोऽत्र वा ॥

इत्यादिपूर्वप्रश्रव्यनित प्रमोपाय एवोत्तमाधिकारिणाऽऽश्रयणीय इति वक्ति वसिष्ठ —

समतासान्त्वनेनाऽऽशु न द्रागिति शनैः शनैः ।

पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥

चपलस्य पशोर्वन्धनस्थाने प्रवेशनाय द्वाद्दुपायौ भवतः, हरितवृणप्रदर्शनकण्डूयनादिकं धाक्पारुष्यदण्डादिमत्सर्जनं चेति । तत्राऽऽद्येन सहसा प्रवेश्यते द्वितीयेनेतस्ततो धावञ्शनैः शनैः प्रवेश्यते । तथा शशुमित्रादिसमत्वबोधनं प्राणायामप्रत्याहारादिष्णुरूपप्रयत्नश्चेत्येतौ द्वौ चित्तशान्त्युपायौ । तत्राऽऽद्येन मृदुयोगेन शीघ्रं लालयेत् । द्वितीयेन हठयोगेन द्रागिति न लालयेत्किन्तु शनैः शनैः ।

समतेति । तदुक्तमपरोक्षानुमत्तौ—

एभिर्द्वौ समायुक्तौ राजयोग उदाहृतः ।

किंचिपक्वपायाणां हठयोगेन संयुतः ॥ इति ।

तदर्थं सदृष्टान्तं स्पष्टयन्ति मूलकाराः—चण्डलस्येत्यादिना । ‘अपश्वो अन्ये गोअ-
श्वेभ्यः’ इत्यादिश्रुतेर्गवादेः पशोरित्यर्थः । चण्डलस्येति विशेषणात्सरलस्य तस्य व्युदासः । तस्य
बन्धनस्थाने प्रवेशनाय यत्नानपेक्षत्वादित्यर्थः । अत्र पञ्चदृष्टान्तेन वसिष्ठोक्तबालकदृष्टान्ते
स्वल्पयत्नसाध्यत्वरूपमस्वारस्यं सूचितम् । तस्माच्चित्तबालकस्त्वयं चण्डलपशुतुल्यत्वेन महत्त-
रयत्नसाध्य इति नैवोपेक्षणीय इति तत्त्वम् । किं तदुपायद्वयमित्यत आह—हरिततृणेति ।
आद्य आदिशब्देन मृदुभाषणादि द्वितीये च रज्ज्वादि । तैर्भर्त्सनं भीतिजननमित्यर्थः ।
नन्यस्तु नानैतदुपायद्वयं किमेतावतेत्यत आह—तत्रेति । उक्तोपायद्वयमप्य इत्यर्थः ।
आद्येन हरिततृणादीत्युक्तप्रथमोपायेनेत्यर्थः । सहसा झटिति । द्वितीयेन वाक्पारष्येत्याहु-
त्तेनेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति ।

मुहन्मित्रार्युदासीनमप्यस्यद्वेष्यबन्धु ।

साधुष्वपि च पापेषु सम्बुद्धिर्विदिष्यते ॥

इति श्रीभगवद्गीतोक्तदिशा सर्वस्य मुह्यददेः परमार्थतोऽद्वैतब्रह्मरूपत्वात्तदनुसंधानस्य
चारुवारं समुदीपनमित्यर्थः । प्राणायामेति । आदिपदाभ्यारणादि । अत्रापि कालविभेदं
साधनविभेदेनाऽऽह—तत्रेत्यादिना । अस्य मृदुत्वं तु स्थूलायासराहित्यादेव । योगार्थं
च चित्तस्याद्वैते ब्रह्मणि समाधायकत्वेन । लालयेत्पुमान्वशी कुर्यादित्यर्थः । द्वितीयेनेति ।
हृत्त्वं स्थूलेपायत्वादाग्रह रूपत्वाच्चास्य । द्राक्, ‘साक्’ इदित्यञ्जसाह्वयद्राब्जकुसपदि हुते ।
इतिकोशाच्छीघ्रमित्यर्थः । इतिशब्दः पूर्वोक्तमृदुयोगपरामर्शार्थः । एवं च यथा मृदुयोगेना-
धिकारी शीघ्रं चित्तं यशी कुर्यान्न तथा हृद्योगेन किंतु शनैः शनैरिति सवन्धः । तस्मा-
दुक्तमृदुयोग एव श्रेयानिति भावः ।

मनु ‘बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञाननाम्नां प्रपद्यते’ इति ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
परां गतिम्’ इति च श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेः कथं निरक्तमृदुयोगेन शीघ्रं चित्तवशीकरण-
संभावनाऽपि । न चोक्तदृष्टान्तपश्चात्कोऽयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । न हि दृष्टान्तमात्रेणार्थ-
सिद्धिरिति न्यायेन तस्याकिंचित्कत्वात् । नो चेज्जगत्सत्यं सत्यत्रलक्षार्थवान्मृदुतन्तुवार्थ-
भूतशुभ्रपटवदित्यनुमानेन जगत्सत्यत्वापत्तिः । तस्माद्याणापामादिलक्षणो हृद्योग एव
चित्तज्ञान्युपायो न तु योगान्तरमपीत्यत आह भगवान्वसिष्ठः—

द्रागम्यासयशाद्याति यदा ते वासनोदयम् ।

तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दनम् ॥

मृदुयोगाभ्यासाच्छीघ्रमेव सदासनोदये सति साफल्यमभ्यासस्य
मन्तव्यं न त्यक्तकालेनासंभावना शङ्कनीया ।

द्रागिति । हेऽरिर्मर्दन, अरीन् 'जहि शत्रु महाराहो कभरूप दुरासदम्' इति स्मृते कामादिशत्रुर्मर्दयति त्रिरेखैरायादिशस्त्रैर्नाशयतीति तथा तस्यदुष्टौ । भो मुमुक्षु श्रेष्ठ रघुरित्यर्थः । त्व तदा तस्मिन्कालेऽभ्यासस्य तत्र तुत्तमाविमर्शित्वस्योक्तसन्निधनेनैव सूचितत्वा मृदुयोगाभ्यासस्य साफल्य सार्थक्य निश्चयेन जानं ह्येव न त्वल्पकालेनेय कथ ममेष्टसिद्धिर्जाता बहूनाभिन्यायुदाहृतशास्त्रे तु परमार्थसिद्धेर्भूतैकलसाधनसाध्यतोत्तरतो नैरेव सा किंतु निरिहिण कामिनीसनिधानाभावेऽपि तत्साक्षात्कारवद्भ्रान्तिरेवेय काचिदि त्यसभावनदिक कर्तव्यमिन्याशयः । अत्रैककाराभ्याहारस्तु मूकारैर्विज्ञेताशयवशादेव । ननु फोऽसौ काळ इत्यत आह पूर्वर्धेन—**प्रागभ्यासवशादिति** । यदा यस्मिन्काले ते तत्राभ्यासनशान्निरक्तमृदुयोगाभ्यासप्रमाणद्वैतवशादिति । अत्राप्यपिशब्दाभ्याहारो निरक्तप्रयोजन एव । वासना, शत्रुमित्रादिषु समस्वरूपप्रमाणानुसन्धानेन त्रिनेत्रास्मादर्धमुत्त प्रयुज्जालकस्य स्वमातृनामग्रहणउत्सर्जन ब्रह्मामन्त्रव्युत्पत्तिपद्धिते सस्कारविशेष इत्यर्थः । उदय निरक्तवृत्त्युपपत्त्यनुमितप्रादुर्भावं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्माद्बहूनाभिन्यायुक्तशास्त्र तु मन्दाधिकारिविषयमतो नैव कुतर्कसंपर्कान्नया मृतो यो दशम सोऽह कथ स्यामित्यादि यन्निरक्तफलप्राप्तानुसन्धानादिनिधेयमिति तात्पर्यम् । अत्र मध्यमासिष्टटीकाकारेण ॥ प्रागभ्यासेत्येव पाठो मुख्यत्वेनोदीकृतः । तद्यथा— प्रागिति । अस्मिञ्जमभ्यासं कुर्वतस्ते प्रागभ्यासनशाब्दाग्न मनोऽभ्यासवशात् । अथ वा प्राक्पूर्वमिति 'आगल्पादलभ्यस्तै' इत्युक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । अरिमर्दनेति सन्निधनेनोत्तमाधिकारिण एव त्रिभक्तित्वात्तत्रात्वे जमान्तरीयाभ्यासस्य पूर्वमभ्यासस्य वाऽनुपपुक्तत्वाच्छेषफलद मृदुयोगाभ्याससूचकद्रा वशब्दस्यैव युक्तत्वाच्च । न च योगभ्रष्टन्यायेन जमान्ताराभ्यासनत एवोत्तमाधिकारित्वं सम्भवतीति वाच्यम् । तथाऽपि सद्य फलजनकमृदुयोगानभ्यासित्वेन तस्यानुत्तमत्वस्यैव सिद्धत्वात् । तस्मा मूलकारादृतो द्रागित्येव पाठः सार्थायानिति । अत एव मूलकारास्तदा शयं स्पृष्टवन्ति—मृद्वित्यादिना । अर्थस्तु स्पष्ट एव ।

नन्वस्त्वेन शुभवासनापारतन्त्र्यपक्षेऽशुभवासनापारतन्त्र्यपक्ष उभयपारतन्त्र्यपक्षेऽप्युत्तमाधिकारभेदेन पूर्वोक्तमृदुयोगादिसाधननेष्टसिद्धिस्तथाऽपि फले सदिग्धमेव तपारतन्त्र्यादि तदा कस्तत्रोपाय इति चच्छुभवासनाशब्दित पुण्यसंस्कारोक्तं एव सध्यावदनाद्यसंप्रवात समाप्य तत्रैव तस्मात्काम्यनिषिद्धशून्यनित्यादिकर्मचनुष्ठानादन्तर्गामिप्रसादेन सपादनीयस्तनैव निखिलेष्टसिद्धि स्यादित्याह भगवान्वसिष्ठः—

संदिग्धापामपि मृशं शुभाभेव समाहर ।

शुभाया वासनावृद्धौ तात क्षोपो न कश्चन ॥

शुभवासनाऽभ्यस्यमाना संपूर्णा न वेति यदा सदेहस्तदाऽपि शुभामभ्यसेदेव । तद्यथा सहस्रजपे प्रवृत्तस्य दशमी शतसरया यदा संदिग्धा

तदा पुनरपि ज्ञातं जपेत् । असंपूर्तौ संपूर्तिः संपालिष्यति । संपूर्तौ तु तद्वृद्धौ न सहस्रजपो दुष्यति तद्वत् ।

संदिग्धायामपीति । नन्वेवमुक्तमाधिकारिणो निरक्तमृदुयोगाम्यासेन शीघ्रमेवोक्तलक्षणवासनोदये निरक्ताभ्याससाफल्यज्ञानेन सतोषो भविष्यत्येव परंतु मध्यमाद्यधिकारिणो यदा पुरप्रप्रयत्नशब्दितप्रणायामादिलक्षणहठयोगमभ्यस(स्य)तः शास्त्रीयतादृग्निचास-भानान्निरक्तलक्षणवासनोदयज्ञानस्यैव दौर्लभ्यं तदा तेन किं कार्यमित्याशङ्क्या समरल-म्बितसाधनानुष्ठानमेवेत्याह स एव—संदिग्धायामपीति । अपिशब्देन तत्र तु पूर्वोक्त-संबुध्योत्तमाधिकारित्वात् सदिश्वत्तशङ्कालेशोऽपि तथाऽप्यन्यमुमुक्षुकरणया त्वन्मनसि प्रतिविप्ता चेत्तत्रेदं समाधानमिति ध्वनितम् । तातेति निरक्तोत्तमाधिकारित्वादीनदयाल-यत्वाच्च श्रीरामस्य सप्रेमसंबोधनम् । अयि रघुनन्दन । सदिग्धायाम् निरक्तोदयप्राप्त्या फलिता वा न वा मदभ्यस्यमाननिरक्तहठयोगाम्यासद्वारा शुभासनेति सशयप्रस्तायां फलीभूतपूर्वोक्तशुभासनाया सत्यामित्यर्थः । त्व भृश दीर्घकालादिनाऽप्यन्तम् । शुभासेन-निरक्तयोगरूपसाधनीभूतशुभासनामेव । अनधारणं तु सदेहशतसाधनात्पागादिव्याहृत्यै । समाहर, यागफलोदय सम्यक्सपादयेत्यर्थः । ननु तर्हि 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भजति' इति श्रुतेः शुभासना तावत्साधकफलानुदये जन्मापादिकैरेति चेन्नेत्याह शेषेण । शुभायामिति । तदाशयं निगृह्यते मूढकाराः—शुभासनेति । अपिशब्देन सदेहाभावे तदभ्यसनं तु कैमुत्यसिद्धमेवेति सूचितम् । तत्र दृष्टान्तं प्रतिजानीते—तद्यथेति । त निरादयति—सहस्रेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तद्वदिति ।

नन्वेव कियत्काष्ठ साधनहेशा. सोढव्या इति विद्यन्तं प्रति तदर्थं कथयन्समाधत्ते भगवान्सिष्टोऽप्युपश्लेयादिभिस्त्रिभिः—

अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः ।

गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥

ततः पक्वरूपायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ।

शुभोऽप्यसौ त्वया त्पाज्यो वासनाधो निराधिना ॥

इति रीत्या भट्टसमतानि प्रत्यक्षानुमानोपमानाद्यर्थोपपत्त्यनुपलब्ध्याख्यानि । एतेषा लक्षणादि
तुक्त वेदान्तपरिभाषायाम् । मयाऽत्र विस्तरमिया प्रवृत्तानुपयोगाच्च नैव तदुदाह्रियते ।
तेर्गुरदास्त्रप्रमाणैः सद्गुरवेदाम्यामुपदिष्टप्रत्यक्षादिभिः प्रामाण्यैरित्यर्थः । निर्णीत निधि-
तम् । आचर्यैकिक्यायखिमोक्षसाधनं कुर्वित्यर्थः । ननु वेदस्य तथा निरक्तगुरुत्वात्
स्यापि शब्दप्रमाणत्वाच्छब्दस्य प्रामाण्यसिद्धौ वेदादेस्तत्सिद्धिस्तत्र तत्सिद्धौ तद्वेधितप्रमाणा-
न्तर्गतशब्दे प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । सत्सारस्थानादित्वेन तद्वत्तरेदतन्निष्ठप्रामाण्य-
योरप्यनादित्वात् । ननु तत्राऽपि वेदे कोपदिष्टानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानीति चेन्न । तद्व्य-
ञ्जकत्वाक्योपगमात् । तथा हि चक्षुरेव सत्यमिति प्रत्यक्षस्य । तत्त्वेन भयं त्रिदुषोऽमन्या-
स्येत्यनुमानस्य । आकाशस्तत्त्वगतश्च नित्य इत्युपमानस्य । नापेदविन्मनुने तं बृहन्तमिति
शब्दस्य । अपाणिपादो ज्वनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यर्थापत्तेः । अत्र
वाचं किञ्च सोम्य न निभालयस इत्यनुपलब्धेरिति । तस्माद्यानदृष्टपरोक्षसाक्षात्कारमुक्तना-
घनं कार्यमेवेति भावः । तुशब्दोऽवधारणे । तु स्याद्भेदेऽवधारण इत्यमरः । अस्त्वेन
तत्रापि निरक्तज्ञानोर्ष्वं किं कार्यमित्यत्र आह—तत्त इति । तत्त, दृष्टपरोक्षसाक्षात्कारो-
त्तरम् । पत्रकपायेण क्षीणप्रतिपत्तेनेत्यर्थः । अत एव नूनं निश्चितं निश्चातयस्तुना दृष्टपरो-
क्षानुभूताद्वैततत्त्वेनेत्यर्थः । तथा च स्मृतिः—‘कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते’
इति । एतद्वशेन भो रघुनीर त्वयाऽसौ प्रामाण्यस्तत्त्वेन प्रकृतं शुभोऽपि यासनौघं शान्त्या-
दिसंस्कारसमुदायोऽपि त्यागोऽनादरणीयः । तत्र हेतुः यदस्तं त्रिशिनष्टि—निराधिनेति ।
कर्तव्यतारूपाधिहीननेत्यर्थः ।

ननु ‘द्वित्रिषो वासनाव्यूहं शुभधेयानुमन्धं ते’ इत्यादौ शुभवासनायदम्यस्य सपाद-
नीयचमुक्तं तत्र किं तत्लक्षणमियाकाङ्क्षाया तसूचयन्तुक्तमेवार्थं पिण्डीकृत्योपदिशति—

यदतिशुभमगमार्थसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनो ज्ञं मार्धंशुद्ध्या ।

अधिगमय पदं सदाऽविशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ ॥

स्पष्टार्थः । तस्माद्योगाभ्यासेन कर्माद्याभिमवसंभवाज्जीवन्मुक्तौ न
विधादितव्यमिति ।

इति जीवन्मुक्तिस्वरूपम् ।

यदिति । हे ज्ञानातीति ज्ञातसमुद्धौ भो तत्तज्ज्ञं रघुनारैत्यर्थः । न च श्रीरामस्य
वसिष्ठं प्रति तत्त्वप्रशुमुक्ततया जिज्ञासुत्वोपलम्भात्काममुक्तसंगोधनमिति शङ्क्यम् । ज्ञान-

रक्षाप्रकरणे चासिष्टपात्रयेनैव तत्र तथालस्य मूल एव कथ्यमाणत्वात् । लं यदतिमुभयं
तथाऽऽर्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य भावशुद्धया मनः सदाऽविशोकं पदमधिगमयेति योजना ।
अतिमुभयम् । अति, अत्यन्तम् । अविनार्थाति यावत् । तत्रापि सुष्ठु शोभनो भग
ऐश्वर्यादिपद्गुणलक्षणो भगवत्त्वभावो येन तत्तथा । नन्वेतदेव कथं ज्ञायेतेति चेत्तत्राऽऽह—
आर्येति । आर्याः साधारणैः सेवितं सर्वदाऽनुष्ठितमित्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयाणां
संहित्योपनिषद्याम्नायते—‘ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ।
ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते
तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः ’ इति । व्याख्यातं चेदं मूलकारैरेव पूर्वाश्रमे माधवा-
चार्यदशायाम्—कर्म श्रौतमग्नहोत्रादिकं स्मार्तं संन्यावन्दनादिकं च । उदिते जुहोति,
अनुदिते जुहोतीतिवाक्यद्वयं श्रुतवतः श्रौते कर्मणि संदेहः स्यात् । स्मार्तेऽपि संपादे-
यता पुरःपूर्तिः स्त्रीमूर्तिर्वेति वचनद्वयेन संदेहः । वृत्तं कुलपरम्परागतो लौकिक आचारः ।
तत्रापि मातुलमुताविवाहमासभक्षणादिभिप्रतिपत्तिदर्शिनः संदेहो भवति । तदानीं यस्मि-
न्देहे यस्मिन्काले यस्मिन्कुले स्वयं वर्तते तत्र तेषु देशकालकुलविशेषेषु वर्तमानाः संम-
र्शादिविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्संदिग्धे विषये यथा वर्तन्तस्तथा त्वमपि वर्तस्व ।
रागद्वेषौत्सुक्यादिदोषराहित्येन सम्यक्शास्त्रार्थनिर्णयकुशलाः संमर्शिनः । नित्यनैमित्तिकानु-
ष्ठाने स्वयं प्रवृत्ता युक्ताः । तत्राप्या समन्तायुक्ता आयुक्ताः । अवैकल्येन सम्यगनुष्ठानस्याम
इत्येवमभियुक्ता इत्यर्थः । रूक्षेण क्रोधेनाऽऽग्रहेण वा रहिता अलूक्षाः । धर्ममेव काम-
यन्ते न तु लाभपूजादिकमिति धर्मकामा इति । एतेन ‘ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ’
इत्यादिवचनमपि प्याख्यातम् । तच्छुभं पुण्यमित्यर्थः । एवं चाविनार्थैश्वर्यप्रदत्वे सति
साधुसेवितत्वं शुभत्वमिति तद्वृक्षणं सिद्धम् । निमेषोन्मेषाद्रावतिव्याप्तिराणाय पूर्वद्वयम् ।
न च सावैतराखं संदिग्धत्वापत्तेः । तस्माद्युक्तमेवोक्तवृक्षणमिति भावः । एतादृशं शुभम-
नुसृत्यावच्छिष्य भावशुद्धया भाव आशयस्तस्य शुद्धिर्निर्मलता तया शुद्धस्वरमात्रप्रधानचित्त-
तपेन्यर्थः । मनः, अन्तःकरणम् । सदाऽविशोकं, ‘ तरति शोकमात्मवित् ’ इति श्रुते-
निरन्तरं विगतशोकं नित्यानन्दरूपमिति यावत् । पदम्, अद्वैतात्मत्वरं मुमुक्षुप्राप्यं
स्वरूपमित्यर्थः । अधिगमय प्रापय । अद्वैते ब्रह्मणि चित्तं स्थिरी कुर्वित्यर्थः ।

त्यत्र धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥

इतिस्मृतेर्निश्चयज्ञानादन्तर्गतं ब्रह्माद्वैताकारं मनोऽपि तस्या देयमेत्याह—तद्विधिति ।

राज्यं निरक्तज्ञानादधर्मम् । तदपि विचारितमहासाक्यजन्य ब्रह्मात्मैक्याकारमनोरूप तत्प्रज्ञा-
नमपि । अग्नितन्मोऽत्र निरक्तशुभगानामनूनीमूत्रकृनउक्षणपुण्यपुण्यनामस्य कैमुतिकन्या-
यसिद्धवचनार्थः । अवमुष्य, अह शर्मात्यभिनिवेशयमेनैव त्यजेत्यर्थः । साधु, अद्वैत

प्रसूय । तिष्ठ, निर्विकल्पकसमाधिस्थत्वेन सततगुण्यारोहणशक्तिदेकरसो भवेत्यर्थः । तस्मादावतत्तान्मेध पूर्वोक्तशुभाशसनावीजीभूतोक्तलक्षणशुभशब्दराच्यपुण्यानुसरणं कर्तव्यं ततस्त बोधमपि हित्वाऽप्रज्ञातसमाधिनिष्ठेनैव भाव्यं कैत्र कथा पुनः शुभादिकर्मतद्वासनादित्यागस्येति तात्पर्यम् । नन्वस्य श्लोकत्रयस्य मूलकारैः किमन्यथो न निवृत्त इत्यत आहुर्मूलकाराः—स्पष्टार्थ इति । उदाहृतश्लोकानामन्युत्पन्नेत्यादीनां समूह इति शेष । निगमयति—तस्मादिति । उत्तरीत्या शास्त्रीयप्रयत्नप्राप्त्यादित्यर्थः । योगान्मोसेन निरक्तमृदादियोगान्मोसेन । कर्मेति । कर्मात्र देहारम्भक प्रारब्धास्यम् । आदिशब्देन वासनापरपर्यायाश्वित्तानिष्ठाः सकलसंस्काराः । तेषामभिमतः, दीपानयनेन तमस इव मय्यादिना बहिगतदाहशक्तेरिव परामनस्तस्य संभयः प्रतिपादितशस्त्रादिना वैमत्याभावस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः । जीवन्मुक्तौ प्रागुक्तलक्षणाया न विनिर्दिष्टव्यं शिष्यादिभिर्विपरीतो वादस्तावन्नैव कर्तव्य इत्यर्थः । उपसहरति—इतीति । इत्युक्तप्रकारेण । अथ केयं जीवन्मुक्तिरितिप्रश्नोत्तरीभूतं जीवन्मुक्तिस्वरूप निरूपणेनमिति शेषः ।

पूर्णानन्देन्दुकीमुद्या प्रकाशे योऽग्रे गुरोः ।

जीवन्मुक्तिस्वरूपस्योद्गासः पादप्रसादतः ॥

इति जीवन्मुक्तिस्वरूपोद्गासस्तृतीयः ॥ ३ ॥

एतन्मय केय जीवन्मुक्तिरिति प्रथमप्रश्नोत्तरमभिधाय किंन तत्र प्रमाणमिति द्वितीयप्रश्नोत्तरमनसरसगत्याऽभिदधन्प्रतिजानीते श्रुतीत्यादिना—

श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसङ्गावे प्रमाणानि । तानि च कठबहुषाविपु पठन्ति—‘विमुक्तश्च विमुच्यते’ इति । जीवन्नेव बृहद्वन्धनात्कामादेर्विशेषेण मुक्तः सन्बृहपाते भाविबन्धाद्विशेषेण मुच्यते ।

जीवन्मुक्तिसङ्गावे, जीवन्मुक्तेर्विद्यमानत्व इत्यर्थः । ननु कुत्रत्यानि श्रुतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसङ्गावे प्रमाणानीत्यत आह—तानि चेति । च प्रसिद्धौ । आदिना बृहदारण्यकादि । पठन्ति, अध्येतार इति शेषः । तत्र प्रथमोद्दिष्ट कठबहुषाक्यमुदाहरति—विमुक्तश्चेति । इतिशब्दो वक्तव्यसमाप्त्यर्थं सर्वत्र । तद्व्याचष्टे—जीवन्नेवेत्यादिना । जीवन्नेव, प्राणधारण कुत्रेव । अनधारण तु—

अन्तर्काष्ठे च मामेव स्मरन्मुक्ता कलेररम् ।

य प्रयाति स गङ्गाय याति नास्यत्र सहाय ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तदेहपातव्यावृत्तौ । दृढधनात् 'दृढ कामान्य कामयते मन्यमान
स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतामनस्त्विहैव सर्वे प्रतिलीयन्ति कामा'
इति श्रुतेर्ज्ञानिना कोट्युपायैरप्यनिरस्यमेतादृशं यद्बन्धनं बन्धनीभूतरञ्जनादिरित् परतः
न्यापदकं तस्मात् । एतादृशकामादेः । कामो दृश्यस्तु निरोपामिहाप । आदिराम्ना
ज्योधादि । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतासु—

त्रिभिर्नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ इति ॥

सुषुप्त्यादौ तु सर्वोऽपि निरुक्तकामादिबन्धनामुच्यते एव परं तु जाग्रदादावपि 'पुन
र्भवेत्तुदपो बोधस्यैते त्रयो मताः' इति चित्रदीपोक्तमूलकारणचनानुरोधेन तत्त्वबोधपूर्णं
भूतपुनर्भवेद्युदयाभावशब्दितास्वदृशा स्वस्मिन्नप्यासाप्रतिभासात्तथात्वनिश्चया विशेषग्रह
णम् । मुक्तं सन्, बन्धहीनं सन् । देहपाते प्रारब्धवर्गसमाप्तौ शरीरपतनोपलक्षित
लिङ्गशरीरव्यसे सतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव
समगनीयते' इति । विवृता चेत्य श्रीमदुरेश्वरार्च्यचरणारणनडिनरेणुभिर्गतिं
कामृते—

जिवृक्षायामसं ततः शाखाचार्यामनिधयात् ।

तस्योत्क्रामन्ति न प्राणा आसते नापि तत्र ते ॥

स्थित्युक्तान्त्योर्हि यो हेतुराग्राविद्यादिलक्षणः ।

ध्वस्तात्तत्तस्य सर्वस्य प्रत्यग्याथाम्यदर्शनात् ॥

यत एवमतः प्राणा सम्यग्ज्ञानस्य जन्मनि ।

नैवक्रामन्ति न तिष्ठन्ति न च नश्यन्त्यहेतुतः ॥

रञ्जुमर्षो मया लोके ज्ञातरञ्जुस्तत्तत्रकः ।

नोक्तमिति न चाप्यास्ते न च नश्यति रञ्जुतः ॥

स्थित्युक्तान्तिविनाशानां रञ्जुस्तत्तत्र यतस्ततः ।

रञ्जुज्ञानसमुपतौ रञ्जुना योऽरञ्जिष्यते । इति ॥

भानिधनात्, उत्तरक्षणादौ द्वैतानुभवादिष्यते । निरोपेण, काटप्रवेऽपि दृष्ट्या
वभासामागच्छेयमेव । मुच्यते, जाग्रदवसौ रजमृदृष्ट्यश्चदिभयादिन निर्मुक्त एव
भगवन्त्यर्थः ।

ननु हि तद्विरोधव्यवसित आह—वेदनादियदिना माविदेहबन्धान्मुच्यत
इत्यन्तः—

वेदनाः प्रागपि शमदमादिसंपादनेन कामादिभ्यो मुच्यत एव, तथाऽप्युत्पन्नानां कामादीनां तत्र प्रयत्नेन निरोधः । अत्र तु धीवृत्त्यनुदय-मात्रादनुत्पत्तिरेव ततो विशेषेणेत्युच्यते । तथा प्रलये देहपाते च सति किञ्चित्कालं भाविदेहबन्धान्मुच्यते । अत्र त्वात्पन्निको मोक्ष इत्यभिप्रेत्य विशेषेणेत्युक्तम् ।

वेदनात्, दृढतमैवेतात्मतरसंसाक्षात्कारात् । प्रागपि पूर्वमपि । ननु तत्तज्ज्ञानात्प्राक्कामादिभ्यो मुक्ते का सामग्रीत्याशङ्क्य ' शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठति शु समाहितो भूत्याऽऽमन्येनाऽऽमान पश्यति '

‘ नात्रितो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ’ ॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिरक्षेण शमादिसंपत्तिरेवेत्याह—शमदमादीति । शमादिना संन्यासे सत्यग्निहोत्रादिकर्मण सकाशादेव निर्मुक्तिं स्यात् त्वं कामादेरित्यत आह—कामादिभ्य इति । अवधारण तु यत्र संन्यासे सत्यपि कामाद्युपलम्भस्तत्र तत्साधनी-भूतशमादिपरिपाफामात्र एवेति नियमनार्थम् । तर्हि को विशेषो जीवन्मुक्ताविति चेत्तमाह—तथाऽपीति । उत्पन्नानां सत्कारादिनाऽऽभिभूतानाम् । कामादीनां विषया-भिजापतप्रतिधातजक्षोभादीनामिव्यर्थ । तत्र मुमुक्षुदशायाम् । प्रयत्नेन

अर्पणामर्जने दुःखं तथैव परिपालने ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान्निवेशकारिण ॥ इति ।

मासपात्रालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।

काम्यस्थिग्रन्थिशालिन्या खिया किमिदं शोभनम् ॥

इति च त्रैलोक्यपूर्वकत्वलक्षणप्रवृत्तेन यत्नेनेत्यर्थः । अत्र जीवन्मुक्तिदशायाम् । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । तदेनाऽऽह—धीवृत्तीति । धिय बुद्ध्या इत्यत्र काय सफलत्वादि-श्रुत्यादौ प्रसिद्धास्तासामनुदय प्राक्प्रागभास्तान्मात्रात्तदेकहेतोरित्यर्थः । अनुत्पत्तिरेवेति । न तु मुमुक्षुवस्थायामिनोत्पन्नानां तेषां शमादिना नाशनमिति भावः । उक्तमर्थं हेतुत्वेन योजयति—तत इति । ततस्तस्मान्निरक्तलक्षणादक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । उच्यते विमुक्तश्चेत्युदाहृतकण्टरीराक्येऽस्माभिर्व्याख्यायत इत्यर्थः । एव प्रथमपदगतविशेषस्वरूप निरूप्य द्वितीयगत निरूपयति—तथेति । प्रलये मायावच्छिन्नब्रह्ममात्रावशेषलक्षणे

प्राकृतिके हिरण्यगर्भविशिष्टतन्मात्रावशेषलक्षणे दैनदिनापरनाम्नि वैकृतिके कारणमात्रो-
पलम्भलक्षणे सुषुप्त्याख्ये विलये च प्रलय इत्यर्थः । देहपाते प्रारब्धकर्मसमाप्त्या
स्थूलशरीरविरह इत्यर्थः । चः समुच्चये । किं तत्राऽऽत्यन्तिकी देहबन्धान्मुक्ति-
र्नेत्याह—किंचित्कालमिति । क्रियाविशेषणमिदम् । यत्प्रारब्धकर्मनुदयमित्यर्थः ।
माधीति । नित्यप्रलयपक्षे मावी यो देहलक्षणो बन्धस्तस्मादिति समाप्तः ।
अन्यत्र तु मावी यो देहः स चासौ बन्धश्चेति व्याख्येयम् । अत्रापि तुशब्दार्थः प्राग्बोधः ।
अत्र विदेहकैवल्ये । आत्यन्तिकः पुनः प्रतीतिहीनः । मोक्षः कामादिसकाशाभिर्मुक्तिः ।
किं तत इत्यत आह—इतीति । इति निरुक्तमर्थम् । अभिप्रेत्य, मनसि निधाय । उक्त-
विमुच्यत इतिपदव्याख्यानेऽस्माभिः कथितमित्यर्थः । एव च विमुक्तश्चेति जीवन्मुक्तिर्विमु-
च्यत इति विदेहमुक्तिश्चेत्तेति भावः ।

कठयत्त्यादिष्वित्यत्राऽऽदिपदयोस्तिमुद्दिशति—

बृहदारण्यके पठ्यते—

‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥’ इति ।

भ्रुत्यन्तरेऽपि ‘सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव
समाणोऽप्राण इव’ इति ।

बृहदारण्यक इति । पठ्यते, अधेतृभिर्गुरुपस्परस्येति शेषः । तदाह—यदेति ।
अस्योपदेशाधिकारित्वेन प्रकृतस्य मुमुक्षोर्हृदि चित्ते श्रिताः सत्कारद्वाराऽऽश्रिता ये कामा समी-
हिताभिलाषरूपवृत्तिविशेषाः । उपलक्षणमिदं क्रोधादेरपि । विषयाणामनेकत्वाद्बहुवचनम् । ते
सर्वेऽपि संपूर्णा अपि न तु कश्चिदेव तथात्वे तु पुनः सत्सारापत्तेः, यदा यस्मिन्विषयाध्यवसाये
प्रमुच्यन्ते प्रकर्षेण सुषुप्त्यादिनिलक्षणपुनरदयामात्रलक्षणोत्कर्षेण मुच्यन्ते चिज्जडैक्यप्रस्थि-
भेदात्तत्त्वसाक्षात्कारदाढ्येन शिथिला भवन्तीत्यर्थः । किं ततस्तदाह—अथेत्युत्तरार्धेन । अथ
निरुक्तकामनोक्षलक्षणप्रस्थिमिदादिफलेत्तरक्षणमेव । मर्त्यः, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति
न्यायेन मनुष्यत्वाद्यथासौपलक्षितो मुमुक्षुरित्यर्थः । ‘मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा’
इत्यमरः । अमृतो भवति, ‘मोक्षः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनि श्रेयसामृतम्’ इत्यमरोक्तेः कैवल्य-
भिन्नप्रज्ञा मरूप एव जायत इत्यर्थः । किं देहपातोत्तरं नेत्याह—अथेति । अत्र वर्तमानशरीर-
एव ब्रह्मादृतामृतत्वं समश्नुते सम्यग्जीवन्मुक्तवत्तत्त्वात्सर्वदा भासमानवेनाश्नुते प्रप्नो-
तीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानदाढ्योत्तरक्षण एवामृतत्वप्राप्तिर्न ॥ प्रममुक्त्यवसायिकप्रत्यक्षदहराद्युपासन

इव देहपातापेक्षाऽस्तीति भावः । कथञ्चतु तु जीवन्मुक्तिरिदं देहमुक्तिश्चोक्ता । अत्र तु जीवन्मुक्तिरेवेति प्रथममाक्येऽस्वरसादिदं वाक्यान्तरमुदाहृतमिति ध्येयम् । उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तर-समतिरप्यस्तीत्याह—श्रुत्यन्तरेऽपीति । अन्यशास्त्रीयश्रुतात्तत्पर्यं । जीवन्मुक्तोक्या तदनस्योक्तिरस्तीति शेषः । तद्वाक्य पठति—सचक्षुरचक्षुरिवेत्यादिना । व्याख्याता चेयं श्रुति श्रीमदानन्दज्ञाने श्रीमच्छारीरभाष्यव्याख्याने समन्वयसूत्रे—वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानु-वृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यमिति । तस्मात्स्वदृशा स्वस्मिन्प्राप्ताप्रतिभासादद्वैतब्रह्मरूपत्वेन वस्तुतोऽचक्षुस्तथाऽपि यावत्पारम्भ लोकादृष्ट्या तस्य चित्ताधरास्थितिरस्तीति कृत्वा सचक्षु-रिव जीवन्मुक्तो भवतीति पूर्वोक्तलक्षणसंगतिरपि समनुसंधेयेति भावः । शेष स्पष्टमेव ।

- न केवलमस्मिन्नेव समुदाहृतमिदं श्रुतिरयमेव किंतु दिक्प्रदर्शनार्थमेवेदमतस्तत्रैवैवजाती-यक शास्त्रान्तरोपनिषत्स्वप्यन्विष्य वाक्यजातमुदाहरणीयमित्याह—

एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । स्मृतिषु जीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञमगवद्भक्तगुणा-तीतब्राह्मणातिवर्णाभ्रम्यादिनामभिस्तत्र तत्र व्यवहियन्ते । वसिष्ठराम-संवादे 'नृणां ज्ञानैकनिष्ठानाम्' इत्यारभ्य 'सत्किंचिद्वशिष्यते' इत्य-न्तेन ग्रन्थेन जीवन्मुक्तः पठ्यते ।

एवमन्यत्रापीति । तथा हि—'यतो वाचो निरर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति' इति तैत्तिरीयोपनिषदि । 'यस्मिन्त-र्षाणि भूतान्पामैरामूद्विजानत । तत्र को मोहः कः शोक एवमनुपश्यत' इति काण्वा-नामीशाख्यमन्त्रोपनिषदि । 'एव विजानन्नामरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द स स्वरा-द्भजति' इति ऋग्वेदोपनिषदपि । एव प्रतिज्ञानुरोधेन जीवन्मुक्तिसद्भावे श्रुतित्रयासि प्रमाणत्वेनोदाहृत्य क्रमप्राप्तानि स्मृतित्रयास्युदाहृतं तानि सर्वाण्यपि निरक्तश्रुतित्रय-चन वदवस्थावत्ता कथनेनैव निरक्तावस्था बोधयन्तीति वदस्तत्र तत्र तेऽपि पृथक्पृथक्संज्ञान्तरे-णैव व्यवहियन्त इति तन्नामभेदकथनपूर्वकमभिधत्ते—स्मृतिष्विति । जीवज्जनदृष्ट्या प्राणधारण कुर्वन्सन्मुक्त स्वदृशा बन्धहीनो जीवन्मुक्तः । स्थिता प्रतिप्रधरारित्येताच्चला प्रज्ञा ब्रह्मविद्याफलीभूतसार्वादिकस्वस्वरूपरङ्गतिर्यस्य स स्थितप्रज्ञः । भगो लोकदृष्ट्या पद्मगुणै-श्वर्यसमूहो विद्यते यस्य स भगवान्द्वैत परमामा त भजते सार्वदिकस्फूर्त्या स्वामरूपत्वेन सेवते इति भगवद्भक्तः । गुणैर्मय सत्त्वाद्युपलक्षितयावद्दृश्यपदार्थैर्मयोऽस्तीतस्तान-तिरुम्य निरक्तस्फूर्त्या स्वभिन्नत्वेनैते परमार्थतो नैव सन्तीति तिरस्कृत्य वर्तमानो गुणा-तति । 'पाण्डित्य निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत्' 'पाण्डित्य च वाल्यं च निर्विद्या मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्या ब्राह्मण' इति श्रुते पाण्डित्यादिशब्दनाच्याना क्रमेण श्रवणमनननि

दिध्यासानां परिपाकजनितनिष्प्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारफलशाली ब्रह्म निरुक्तीत्याऽद्वैतात्मत्वं जानातीति ब्राह्मणः । वर्णा ब्राह्मणादय आश्रमा ब्रह्मचर्यादयस्तदुपलक्षितान्यावद्वैतविषयान्-
तिरुम्य निरुक्तात्मविद्याफलवत्स्ययाऽनाद्यय वर्तत इत्यातिवर्णाश्रमी । आदिपदेन

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टादमकाबनः ॥

इति श्रीभगवद्गीतेतेर्युक्तास्यसंज्ञान्तरसंग्रहः । उपलक्षणमिदं मुन्यादिसंज्ञानां तत्र तत्र प्रसिद्धानामपि । अत्रोक्तसंज्ञाभिर्ज्ञानिनो व्यवहियन्त इत्यप्याहृत्यान्ययः । तत्रोद्देशानुसारेण प्राथमिकत्वाज्जीवन्मुक्ततावत्कोक्त इत्याकाङ्क्षायां मध्यवासिष्ठे बृहद्वासिष्ठसारीभूतेऽप्यसा-
विपता प्रपन्धेनाभिरर्णित इत्याह—वसिष्ठेत्यादिना । तमेवग्रन्थं पठति—वसिष्ठ
इत्यादिना—

वसिष्ठः—

नृणां ज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम् ।

*सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहमुक्ततेव या ॥

ज्ञानैकनिष्ठत्वं लौकिकवैदिककर्मत्यागः । देहेन्द्रियसदसद्भावमा-
घ्रेण मुक्तिद्वयस्य विशेषो न त्वनुमद्यतः । द्वैतपतीतेरुभयत्रामावात् ।
श्रीरामः—

ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।

ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रजया दृशा ॥

उवाचेति शेषः । तत्र शास्त्रोक्तप्रत्ययं जीवन्मुक्तिं स्मृति—नृणामिति । तत्र
बृहद्वासिष्ठे तु श्रीवसिष्ठ उवाच—

तद्विद्यास्तद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च तन्नियं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

रायणत्वमतः सा वक्ष्यमाणगुणा जीवन्मुक्ततोदेतीति संबन्धः । अद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा
 लोकदृशाऽनुवृत्तदेहेन्द्रियादिबाधितद्वैतावभाससत्त्वेऽपि कैवल्यानस्थाऽऽविर्भवतीति भावः ।
 सा केत्यत आह—विदेहेति । छन्दोमङ्गस्तर्पः । या विदेहकैवल्यसदृशीत्यर्थः ।
 सादृश्यमत्र दृश्याभ्यस्तारहित्यमेव । तस्योभयत्राप्यन्यूनानतिरेकात् । नन्वत्र किं ज्ञानैकनि-
 ष्ठत्वं समत किं ज्ञानपदलक्ष्यस्वप्रकाशाद्वैतब्रह्ममात्रनिष्ठत्वमुत ज्ञानशब्दिततत्साक्षात्कारतत्साध-
 नादितत्परत्वम् । नाऽऽय । ' नि.शेषवाञ्छन.कायप्रवृत्त्युपरमात्मिका । ब्रह्मनिष्ठा ' इति
 धार्तिकसारे मूलकारैरेव लक्षितब्रह्मनिष्ठापरनामरूपसाध्यमविष्यज्जीवन्मुक्तिसिद्ध्याऽप्रिमग्रन्थ-
 विरोधात् । नाप्यन्य. । आत्मेति द्वितीयविशेषणानर्थक्यादित्याशङ्क्य तत्त्वयमेव लक्षयति—
 ज्ञानेति । विधिनस्साधन. सत्यास इति यावत् । नन्वेव यदि मुक्तिद्वयसाम्यं तर्हि
 कोऽनयोर्विशेष इत्यत्राऽऽह—देहेन्द्रियेति । यथासख्य सद्भावादि । विशेषान्तराहि-
 त्येऽनुभवतस्तदैक्ये च हेतुमाह—द्वैतेति । अथ प्रवृत्तजीवन्मुक्तलक्षणप्रपञ्चार्थं श्रीराम-
 प्रश्नं तत्राप्यमेनाप्रिमं लिखति—श्रीराम इति । उवाचेति प्राग्वत् । ब्रह्मज्ञिति ।
 वसिष्ठसन्बोधनमिदम् । विदेहमुक्तस्योक्तश्लोक उपमानत्वादत्र प्राथम्यम् । उक्तप्रश्ने प्रयोजन-
 माह—येनेति । दृशा ज्ञानेनेत्यर्थः ।

अथ वसिष्ठः श्रीरामप्रश्नाशयमनर्थार्थं जीवन्मुक्तौ विदेहमुक्तेरुपमाणीकृतत्वेनात्र तद्वतो
 लक्षणप्रश्नस्य प्राथम्येऽपि जीवन्मुक्तौलक्षणज्ञानोत्तरमेव तादृक्शमादिसपादनार्थं मुमुक्षुपत्न-
 संभवेन तद्वत्क्षणस्यैव प्रपञ्चनं प्रथमतश्चकारेत्याह मूलकार —

वसिष्ठः—यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।

अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

इदं प्रतीयमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्प्रतिपत्तुर्देहेन्द्रियव्यवहारेण
 सह महाप्रलये परमेश्वरेणोपसंहृतं सत्स्वरूपोपगर्धनास्तं गतं भवति ।

वसिष्ठ इति । उवाचेति शेषः । यथास्थितमिवादिभिः प्रवृत्तमप्ययोगासिद्धस्थैः
 सतभिः श्लोकैः । एतेन केन प्रथेनोवाचेति शङ्कोपशमं सूचितं । इदं चिद्व्याम्ययेन
 प्रयक्षमपिलक्ष्यम् । यथेति । व्यापारव्यतिरेकसत्तया, यथावद्वर्तमानमप्रीत्ययाप्यमिदं
 धकाराद्वैत्यम् । न तु मुप्यादायि निरीनमियर्थः । व्यवहारेति । लोकदृष्ट्या
 जाग्रदादिषु स्वस्ववर्णाश्रमावुचित्यापारविशिष्टस्यापीत्यर्थः । एतादृशस्य यस्यास्तं गतं
 परममिदं भासते तथा व्योम चिदाकाशमेव बाधयित्वेनाद्वैतमग्नौ स्थितमना-
 धितत्वेन विद्यमानं भवति स जीवन्मुक्त उच्यत इत्यन्वयः । नानिदमनु सनि-
 वृष्टमिति उच्यते चक्षुरादिमिदं प्रयत्नप्रमाणसंगम्य जगद्भ्रष्टं तथा च क सर्वदृश्यं-
 ग्रह इत्यादिरूपं तदाशयं स्वयमेव विगदयति—इदमिति । प्रतीयमानं साक्षात्परमया वा

प्रत्ययप्रतीतिविषयमित्यर्थः । एतस्मिन्नेन प्रकृते बाधमेव यत्तु प्रसंगे तत्प्रतिपत्तुरस्य जीवन्मुक्तस्य देहाद्यभावेन व्यवहारिवाभावात्पूर्वग्रन्थविरोधं द्योतयन्प्रलये देहाद्यभावं स्फुटयति—प्रतिपत्तुरिति । प्रमातुः प्रकृतजीवन्मुक्तस्येत्यर्थः ।

प्रकृतजीवन्मुक्ता तु प्रलम्बैलक्षण्यमुपक्षिपति—

अत्र तु न तथा, किंतु विद्यत एव देहेन्द्रियव्यवहारो गिरिनद्यादिकं च परमेश्वरेणानुपसंहृतत्वाद्यथापूर्वमयतिष्ठमानं सत्सर्वैरन्यैः प्राणिभिर्विस्पृष्टमवलोक्यते । जीवन्मुक्तस्य तत्प्रत्यायकधीवृत्त्यभावात्सुषुप्ताविव सर्वमस्तं गतं भवति । स्वयंप्रकाशमानचिह्नोऽयं केवलमवशिष्यते बुद्धस्य । सुषुप्ता तारकालिकधीवृत्त्यभावसाम्येऽपि भाविधीवृत्तिबीजस्य सद्भावात् जीवन्मुक्तत्वम् ।

नोदेति नास्तमायाति सुरो दुःखे मुत्प्रपमा ।

यथाप्राप्ते स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

अत्र स्थिति । तुल्यः प्रत्ययैपरीत्यार्थः । तर्हि किमस्तीत्यत आह—किंत्विति । तत्र हेतुः—परमेश्वरेणेति । अत एव—यथेत्यादि । अन्यदप्यान्वयमाह व्युत्थितसमाहितान्यां पूर्वाक्प्राधितैतत्प्रतीत्यवस्थार्थलक्षणेन—जीवन्मुक्तस्येत्यादिना । ननु सर्वास्तगमने किंचिदधिष्ठानादयोगोऽन्यं वाच्यः । अन्यथा शून्यादापत्तेरित्यत आह—स्वयमिति । स्वयंप्रकाशमानचिह्नोऽयं केवलं बुद्धस्योक्तजीवन्मुक्तस्यावशिष्यत इति । भाष्येति । बीजमात्रकर्मज्ञानसंस्काराः । सुषुप्तावित्यादि । न जीवन्मुक्तत्वमिति संयन्धः । यद्यपि मुक्ती समर्थः च तत्तत्कालिकबुद्धिश्रितिरहित्यं समानमेव तथाऽपि जाग्रतः पुरास्य भविष्यद्यद्वादिरीत्यकमनोवृत्तिकारणभूताविद्याकामरुमणां मुख्याकारपरिणतगाढतमोरूपत्वेन सारवृत्तमाधोऽतदभावात् नैव तत्र जीवन्मुक्तलक्षणस्योदितस्वप्नज्ञानसंविदानन्दमात्रतयाऽवस्थितयत्तुल्यत्वात्तिरस्तीत्याह—न । अत एव—नोदेतीति । समाहितस्य ज्ञानेन श्रुतिरूपम् । अत एव—यथेत्यादि । प्रात्याप्यदित्यत आह—यथाप्राप्ते स्थिति इत्यर्थः । अत्र शून्यादिपदेन सप्रयोजकवित्त्यमनिकर्ष एव यथाध्वजवित्त्यादीनां गण्टरीरेण गह गंघेमाच्छणो प्रादाधितृत्पभावादित्यतः ।

तत्र मुत्प्रपमादर्थं कथयति—

मुत्प्रपमा हर्षः । चन्दनसत्कारादितुल्ये प्राप्तेऽपि संतारिण इव हर्षो

नोदेति । अस्तमयो दैन्यम् । धनहानिधिकारादिदुःखे प्राप्तेऽपि न दीनो भवति । इदानींतनस्वप्रयत्नविशेषमन्तरेण प्रारब्धकर्मापादितपूर्व-
प्रवाहागतमिक्षान्नादिकं यथाप्राप्तं तस्मिन्स्थितिर्देहरक्षा । समाधिदार्ढ्येन
स्रक्चन्दनादिप्रतीत्यभावात्कदाचिद्व्युत्थानदशायामापाततः प्रतीतावपि
धिवेकदार्ढ्येन हेयोपोदयबुद्धयभावाद्द्वर्पादिराहित्यमुपपद्यते ।

मुखप्रमेति । एवं सुखपदार्थमपि विशदयति—चन्दनेत्यादिना । चन्दनालेपनेन यः
सत्कारः पूजाविशेषः । आदिनोशीरव्यजनपत्रनादि । इत्यादिलक्षणे सुखे सुखप्रयोजके जन-
कर्तृक उपचारे प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः । तत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तं स्पष्टयति—संसारिण इवे-
त्यादिना । अथ मुखप्रभाप्रतियोगिकास्तमयपदार्थं स्वविरक्षितमाह—अस्तमय इत्या-
दिना । एवं दुःखपदमपि तत्प्रयोजकपरतयैव व्याकरोति—धनेत्यादिना । एवं यथाप्राप्तपद-
मपि विशदयति—इदानींतनेत्यादिना । अत्रेदानींतनेति स्वप्रयत्नविशेषणेन प्राक्तनस्य स्व-
प्रयत्नस्यैव प्रारब्धकर्मत्वात्तत्समूहः । तत्रापि विशेषपदेन हस्तोदकप्राशनप्राप्तागिलनादिसं-
ग्रहः । एवं च

ज्ञानं शौचं तथा भिक्षां नियमेकान्तशीलता ।

भिक्षोद्यत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥

इतिवचनात् ।

ज्ञानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

महामृतं पित्रेद्वैक्षमेकान्तो द्वैतवर्जनम् ॥

इति तज्ज्ञाख्यानाञ्च व्युत्थानसमाधानोभयावच्छेदेन क्रमादुभयसंभवेन

माधूकरमसंकलितं वाक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चनिधं स्मृतम् ॥

इतिस्मृत्युक्तपञ्चनिधंभेक्षेण माधूकरादिषु स्वस्थानं प्रति भक्तजनानीतमुपपन्नारयभैक्षमेव
प्रकृते पर्यवस्यति तस्यैवोक्तस्वरूपत्वसमग्रादित्यभिप्रायः । एवं स्थितिपदार्थं कथयति—
स्थितिरिति । नन्वेवं भैक्षान्नयद्भक्तैर्वितस्त्रक्चन्दनादिना हर्षादिरपि स्यादित्यत्राऽऽह—
समाधीत्यादिना । प्रतीतावपीति । सगादेर्मत्यार्थिकम् ।

ननु कथं हेयोपादेयबुद्धयभावात्तत्कर्तव्यं इत्यतः पुनर्नासिष्ठपञ्चमेवोदाहरति—

यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वस्वगोलकेष्ववस्थानेनोपरत्यमावाजागर्ति । मनोवृत्तिराहितत्वात्सुषुप्तिस्थः । अत एवेन्द्रियैरर्थोपलब्धिरित्येतस्य जाग्रतो लक्षणस्याभावाज्जाग्रन्न विद्यते । सत्यपि बोधे जाग्रमानो ब्रह्मविच्चा-
मिमानादिभिर्मोक्षार्थापादितकामादिभिश्च धीदोषो वासना । वृत्तिराहि-
थेन तद्दोषाभावाच्चिर्वासनत्वम् ।

य इति । तद्व्याकरोति—चक्षुरादीति । आदिना श्रोत्रचक्षुःश्रोत्रादनुक्तैन्द्रियसंग्रहः । एतन्मुक्तजागरे हेतुमुक्तयोक्तमुषुप्तिस्थत्वे हेतुमाह—मनोवृत्तीति । व्युत्थितस्य हि योगिनो यथाऽध्यासपाटवं किञ्चिच्छाब्दं गाढनिद्राया व्युत्थितस्य देवद्रुतस्य क्षणं वासनानन्द इव स्वस्वरूपानन्दनिर्विकल्पसमाधिरनुवर्तते एव यथा तत्संस्कारद्वयम्, तेन तद्वशायां प्रारब्धापादितप्राथमिकबुद्धिसंकल्योत्तरक्षण एव श्रोत्रादीनि सकलकरणानि स्वस्वगोलक-
स्थानि ध्रुवैर्निःसृत्य भवन्ति, तृतीयक्षणे पुनर्बुद्धिः प्राक्तनसंस्कारपरिपाकादद्वैतामाकारेण शोषयत इति तत्कालानुच्छेदेन मनःशब्दस्याप्यसंकल्यविकल्प्यात्मकान्तःकरणदृश्यमावाहुक्तं सुषुप्तिस्थत्वं तथा प्रतिपादितरीत्येन्द्रियाणां स्वस्वगोलकावस्थित्योक्तं जागरणमप्युपपद्यत एवेति भावः । अथ द्वितीयपादेनास्य हेतुहेतुनङ्गायसंगतिमभिपद्यते—अत एवेत्यादिना । सत्र प्रार्थनाचार्योक्तब्रह्मप्रदयस्यालक्षणाभावं हेतुमाह—इन्द्रियैरित्यादिना । एतन्मुक्त-
र्भतान्यर्थमप्याह—सत्सपरीक्षादिना निर्वासनत्वमित्यन्तेन । अत्राद्वैतप्रज्ञामैक्य-
प्राप्त्यस्य बोधस्याऽऽर्थक्येतिमिथ्या बोधकत्वाद्ब्रह्मविराभिमानादिवक्ष्यमाणदोषासंभवेऽपि प्रार्थनानगरप्रान्त्यावयोनफे दानापिसन्दः । ब्रह्मविच्चेति । अयं हि यातयत्यस्य प्राप्तिरूपान्यागप्रमाणं प्रतिपादित एव । आदिना तदीयमेव गोचरमत्र सापनूत्कर्षोपशान-
तिर्न य । भोगेति । भोगादहरणं संभारिरक्त एव ।

गतेषु सर्वेषु स्थानान्द्रयाणामपि वृत्तिराहित्यमेव ब्रह्मनिगमनोदकप्राप्तनस्य फल-
त्वे भगवन्निर्देशस्य प्रामादिकनिर्देशात्ता मिलनस्य च यथ समान इत्या-
भाह—

रागद्वेषमपादनामनुरूपं परमपि ।

योऽन्तर्धोमवद्वत्पण्डः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

रागानुरूपं मोजनादिप्रवृत्तिः । द्वेपानुरूपं धौन्द्वकापालिकादिभ्यो विमुखत्वम् । मयानुरूपं सपेध्याद्यादिभ्योऽपसरणम् । आदिशब्देन मात्सर्यानुरूपमितरयोगिभ्य आधिक्येन समोध्यनुष्ठानम् । सत्यपि द्युत्थानदशापामीदृशाचरणे पूर्वाभ्यासेन प्रापिते विधान्तचित्तस्य फालुष्यरहितत्वादेत्युच्यते । यथा द्योमि धूमधूलिमेघादियुक्तेऽपि निर्लेपस्वभावत्वादतिशयेन स्पष्टत्वं तद्वत् ।

रागद्वेपेति । तत्र रागानुरूपं निरुजोति-रागेति । आदिना स्नानगौरवायन-प्रवृत्तयः । अथ द्वेपानुरूपमन्यभिनतमाह-द्वेपानुरूपमिति । आदिनाऽऽर्तलो-कायनशास्त्रादयः । एवं मयानुरूपमपि तदभिधत्ते-मयानुरूपमिति । मूळ आदि-पदकथमाह-आदिशब्देनेति । ननु प्रवृत्तमन्निष्ठस्य योगिन आदौ रागानुरूपा-चरणमेवासंभवि यथाकथंचिदनुष्ठानदशायां तत्संभवेऽप्युक्तरीत्याऽऽदिपदोक्तमात्सर्यानुरूपमा-चरणमपुक्तमेवेति यादृश्य तदपि स्वसंभवं कथयति-इत्येत्यादिना । एवं पूर्वार्धमभिवि-युक्तोत्तरार्धमपि व्यापकं वृत्तमनूपापिशब्दस्वारस्य सूचयन्संस्कारजन्यराजसादिभूतिरूपाप्या-सङ्क्षणान्तःफालुष्यराहित्ये निरतिशयन्यागयोगाभ्यां चिततरास्वादितार्द्रतमस्वामैक्यामृत-त्वमेव हेतुयेन व्यनक्ति-सत्यपीत्यादिना । इदं पदद्वयं प्रापित इत्यनन्तरं योज्यम् । तत्र व्योमदृष्टान्तं व्याचष्टे-यद्येत्यादिना । मेघादीत्यादिपदेन नीहारम् ।

ननु कथमेतद्वयेदित्यत आह-

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

पूर्वार्धं विद्वत्संन्यासप्रस्तावे व्याख्यातम् । लोके बन्धस्य पुरुषस्य शास्त्रीयं कर्म कुर्वतोऽहं कर्तेति चिदात्माऽहंकृतो भवति । भाविस्वर्गं प्राप्स्यामीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते । अकुर्वतस्तु त्यक्तवानस्मीत्यहंकृत-त्वम् । स्वर्गालाभविषादो लेपः । एवं प्रतिषिद्धकर्माणि लौकिककर्माणि च यथासंभवं योजनीयम् । जीवन्मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावाद्द्व-र्षाद्यभावाच्च न दोषद्वयम् ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाश्चोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमयान्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'रूपं भो' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'रूपं जी' ।

३ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'न मात्सर्यादि, मा' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'माप्याप्यु' ।

५ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'दन्तः१५७' । ६ क. ख. ङ. 'ति तद्' धि' ७ क. घ. च.

प्रादादिलेपः ।

अधिक्षेपताडनादावप्रवृत्तत्वात्तस्माद्विजते । अत एवैतस्मि-
ल्लोकस्याप्यधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः कस्यचिद्दुष्टस्य तत्प्रवृत्तावप्येतच्चित्ते
तादृग्विकल्पानुदयाच्चायमपि नोद्विजते ।

यस्येति । एतद्विरितुं पूर्वार्धं तु प्रायेण विद्वत्सन्त्यासोपन्यासे विनृतमिति स्मारयति—
पूर्वार्धमिति । तद्यथा भगवद्गीतायाव्ययम्

यस्य नाहङ्गतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँश्चोकाच्च हन्ति न निरप्यते ॥

इत्युदाहृत्य यस्य ब्रह्मविदो भावः सत्तास्वभाव आत्मा नाहङ्गतो नाहकारेण तादात्म्या-
ध्यासातिशयादन्तर्भावितः । बुद्धिलेपः सशय इति । अथैतेन सह प्रकृतमपि पुनर्विवृणोति
सोत्तरार्ध—लोक इत्यादिना । अहङ्कृत, अहङ्कारतादात्म्याध्यासमापादित इत्यर्थः । एव
लोकेऽहङ्कृतत्वं कर्तुर्भावशब्दितस्यचिदात्मन्यहङ्कृतत्वं यक्ष्यमाणजीवन्मुक्ते तद्व्यतिरेकप्रदर्श-
नायामिधाय बुद्धिलेपमप्यभिधत्ते—मादीत्यादिना । एव कुर्यात् आत्माहङ्कृतबुद्धि-
लेपावुपपाद्यावृत्तस्तावाह—अकुर्वन्तस्त्वित्यादिना । अकुर्वन्त आत्माहङ्कृतत्वादिना शास्त्री-
यमेव सम्भावन्दनजतेष्टयादिलक्षणनित्यादिकर्माण्यनुर्णयस्य बह्वस्य पुरुषस्येत्यर्थः ।
तुशब्दः प्राक्तनवैलक्षण्यार्थः । एवमुक्ताहङ्कृतबुद्धिलेपावन्यत्राप्यतिदिशति—एवमित्यादि ।
प्रतिपिद्वकर्मण्यगम्यागमनादानहमनेन पापेन नरकमेष्णामीत्यहङ्कृतत्वाध्यासस्तथा धिक्त्वा
मूढाधममिति विपादेन बुद्धिलेपश्च सुप्रसिद्ध एव । तद्व्यतिरेकिकर्मणि बहूपरपस्येव रजक-
क्षाब्धित्वेनातिशुद्ध्यैरोष्णीपादेर्धारणेऽहमद्य रम्य इत्याभाऽहङ्कृतो भवति तेन जना मा
सात्कारिष्यन्तीति सुखानुपाद्बुद्धिलेपश्च भवति । तद्विपरीते मलिनोष्णीपादिधारणे त्यहमद्या
रम्यस्तेन जनास्त्वसात्कारिष्यन्तीति दुःखचितया च तत्रापि प्रसिद्धतरादेवेति भावः ।
अस्त्वेव ततः किं प्रकृत इत्यत आह—जीवन्मुक्तस्य त्वित्यादिना । अत्रापि तुशब्दो
वैलक्षण्यार्थक एव । तत्र क्रमाद्वेतुद्वयमाह—तादात्म्येति । एतेनाऽऽत्माहङ्कृतत्वाभावः
सूचितः । हर्षादीति । एतेन बुद्धिलेपाभावो बोध्यः । अत एव यस्मादिति । एतद्व्या-
चष्टे—अधिक्षेपेत्यादिना । अधिक्षेपो दुर्वाक्यम् । आदिना निष्ठीवनम् ।

ननु प्राक्तनलोकपूर्वार्धोक्तेऽर्थे तृतीयपादेन हर्षेत्यादिना यो हेतुरक्तः स मूलकारैरपि न
विवृतो नापि त्वयाऽपि । तत्र यथाश्रुत एव सारस्यमिति चेत्तदेव हर्षादिराहित्यं तत्र कुत
सिद्धमित्यत्राग्रिमल्लोकः संगृह्णाति—

ज्ञान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।

यः सचित्तोऽपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

शत्रुमित्रमानावमानादिविकल्पाः, संसारकलनाः शान्ता यस्य सः ।
चतुःषष्टिविधाः कलाः । तत्सद्भावेऽपि तदभिमानव्यवहारयोरमावाञ्छि-
ष्कलत्वम् । चित्तस्य स्वरूपेण सद्भावेऽपि वृत्त्यनुदयान्निश्चितत्वम् ।
चिन्तेति पाठे वासमावशादात्मध्यानवृत्तिसद्भावेऽपि लौकिकवृत्त्यमावा-
ञ्छिश्चिन्तत्वम् ।

यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।

परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

परगृहे विवाहोत्सवादी स्वयं गत्वा तत्प्रीत्यै तदीयकार्येषु व्यव-
हरन्नपि लामालामयोर्हंपविषादरूपं बुद्धिसंतापं न प्राप्नोति पथैव-
मयं मुक्तः स्वकार्येऽपि शीतलः । न केवलं संतापामावाञ्छीतलरवं
किंतु पूर्णस्वरूपानुसंधानावपि ।

इति जीवन्मुक्तिलक्षणम् ।

शान्तेति । एतद्व्याकरोति—शत्रुमित्रेत्यादिना । आदिना रागद्वेषादयः । एवं
द्वितीयपादमपि व्याचष्टे—चतुःषष्टीत्यादिना । चतुःषष्टिकलास्तु दशमस्कन्धटीकायां
प्रसिद्धा एवाध्याप्यनतिप्रयोजकत्वात्नेह प्रपञ्च्यन्ते । तद्वृत्ततीयचरणमपि विवृणोति—चित्त-
स्थेत्यादिना । एवं चास्मिन्पाठे ह्यसंप्रज्ञातसमाधिशीलत्वं पाठान्तरे तु संप्रज्ञातसमाधिशील-
त्वमिति ध्येयम् । एवं पुनरेतेन समाहितजीवन्मुक्तलक्षणं प्रपञ्च्य पुनर्व्युत्थिततत्त्वज्ञानमपि
साधकावबोधदाढ्यार्थं संक्षिपति—यः समस्तेत्यादिवासिष्ठनचसैव । तद्विशदयति—
परगृह इत्यादिना । एव परार्थेष्विवेति मूलोक्तं दृष्टान्तं स्पष्टीकृत्य दार्ष्टान्तिकं प्रकटयति—
एवमयमिति आदिना । एवं पूर्णोतिपदमपि प्रागुदीरितानुवादेन विवृणोति—न केवल-
मित्यादिशेषेण । नन्वेतावता समाहितव्युत्थितजीवन्मुक्तसाधारणलक्षणं किं संपन्नमिति
चेन्न । पूर्णस्वरूपेत्याद्यन्त्यग्रन्यस्यैव सप्रयत्नत्वात् । तथा हि पूर्णस्वरूपानुसंधानवत्त्वं हि
जीवन्मुक्तत्वम् । तच्च समाहितव्युत्थितयोरभयोरपि तयोः समानमेव । तद्यथा—पूर्णं वस्तु-
पश्चिच्छेदाभावात् पूर्णत्वमित्यद्वैतसिद्ध्युक्तैर्यावद्गर्भाभावोपलक्षितं तदात्मकं सच्चिदानन्दाद्वैतं
ब्रह्म तच्च तदात्मस्वरूपं शोधितत्वपदार्थभूतं प्रत्यविचिन्मात्रं तस्य यदनुसंधानं तत्त-
मस्यादिवाक्यविधेकजन्यावाधितापरोक्षप्रमाणं यत्सम्यग्यथावद्दानं स्वबुद्धौ तदाकारवृत्त्या
संस्थापनमिव ।

वृत्तयस्तु तदानीम्भाता अप्यात्मगोचरा ।

स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥

इति तत्त्वत्रिकोक्ते सूक्ष्मवृत्त्या व्युत्थाने ज्ञातत्वेन स्थूलवृत्त्यात्मकं च विद्यते यस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । एव चेद जीवन्मुक्त्याख्यधर्मस्यैव सविशेषणनिष्पादिन्यायेन रक्षणमित्युपसहरति—इतीत्यादिना ।

एव जीवन्मुक्तलक्षणं सक्षिप्याथ विदेहमुक्तेर्लक्षणमपि सक्षिपति सप्रतिज्ञमथेत्यादिना—

अथ विदेहमुक्तलक्षणम्—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशयदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥

यथा वायुः कदाचिच्चलत्वं त्यक्त्वा निश्चलरूपेणावतिष्ठते तथा मुक्तात्माऽप्युपाधिकृतं संसारं त्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते ।

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सञ्जासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥

उदयास्तमयो हर्षविषादौ । न शाम्यति न च तत्परित्यागी लिङ्गवेह-
स्यात्रैव लीनत्वात् । सद्वाच्यो जगद्धेतुरविद्यामायोपाधिर्न प्राज्ञेश्वरः ।
नासद्वाच्योऽपि भूतभौतिकः । न दूरस्थ इत्युक्त्या न मायातीतः । न
चोद्युक्त्या स्थूलमुक्तमीपस्थोऽपि निषिध्यते । अहं न चेति न समष्टिश्च ।
नेतर इति न व्यष्टिश्च । व्यवहारयोग्यो विकल्पः कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।

तत्प्रतिपादकं निरक्तनासिष्ठप्रत्याग्रिमश्लोकानेवोदाहरति—जीवन्मुक्तपदमिच्छादिना ।
तत्राऽऽथ पञ्च व्याकरोति—यथेत्यादिना । नन्वेव चेपुन ससारापत्तिः । दृष्टान्तीकृतस्य
वायो कालान्तरे चण्डनजन्मुक्तात्मनोऽपि कालान्तरे ससारापत्तेः स्वाभाविकत्वापातेन दुर्नि-
रस्तत्वादित्याशङ्क्य हेत्वभावादुक्तदृष्टान्तस्य तु किञ्चित्कालं सव्यापारस्यापि कालान्तरे
निर्व्यापारत्वात्तुमात्मन्यप्रार्थक्यत्वेत्याशयेन तत्रैव श्लोकान्तरमनुदाहरति—विदेहमुक्त
इति । तं निवृणोति—उदयेत्यादिना । नन्वेव सूर्यादुदयास्तमयव्युदासेऽपि बीतरागेऽति-
व्यासिस्तस्य हर्षविषादशून्यत्वादित्यत आह—न च तत्परित्यागीति । तत्र हेतु-
लिङ्गेत्यादिना । अत्रैव, 'न तस्य प्रणा उक्तामन्त्यत्रैव समनीयन्ते' इति श्रुते
प्रारब्धक्षयक्षण एव

‘गताः कला पञ्चदशप्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि निश्चानययथ आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥

इति श्रुत्यन्तरोक्तरीत्या सत्यसंकल्पेश्वरलीलाशेन प्रतिभासमानापञ्चीकृतपञ्चभूतात्मन-
तत्तदुपादानाद्यच्छिन्नपरमामाभिधसोपाधिकब्रह्मण्येति यावत् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायो-
च्चार्यं व्याकरोति—सद्वाच्य इत्यादिना । सच्छब्दवाच्य इत्यर्थः । एतादृशोऽविद्यामा-
योपाधिः । क्रमादित्यार्थिकम् । प्राज्ञेश्वरः । एव चात्रियोपाधिः । प्राज्ञः, मायोपाधिरीश्वरोऽपि ।
जगद्धेतुः, यथाक्रमं प्रातिभासिकव्यापहारिकजन्यजगतोरभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति
यावत् । न, तदा नैयासीत्यर्थः । एवं नासन्नित्यपि स्फुटयति—नासादित्यादिना । पूर्णस्य
कारणत्वेनैव सत्त्वमस्य तु कार्यत्वेनासत्त्वमित्याशयः । अथ न दूरेषाद्याशयं शिवादयति—
न दूरस्थ इष्टपुष्पेत्यादिना । फलितमाह—व्यवहारेति ।

एव यदि व्यग्रहारयोग्यतानच्छेदकाद्यच्छिन्नयागद्धर्मानाच्छिन्नमद्वैतं ब्रह्मैव तदा चेत्तर्हि
शून्यनादव्युदासेऽपि निरक्तधर्मभावरूपधर्मेणैव तस्य सधर्मकत्वमित्यत आह—

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनारयमनभिव्यक्तं सारिक्चिद्वशिष्यते ॥

एवं विदेहमुक्त्या सावृश्योक्तेर्जीवतोऽपि यार्धेन्निर्विकल्पकातिशय-
स्तार्धदुस्तमत्वं द्रष्टव्यम् ।

तत इति । यासिष्ठयत एव । तत, लोकदृष्टिकल्पितप्रारम्भपरिसमाप्तिप्रयुक्तजी-
वन्मुक्तदेहपातानन्तरमित्यर्थः । स्तिमितेति । स्तिमितं कूटस्थं निर्विकारमेव सद्गम्भी-
रमतलस्पर्शजलमिवानन्तमिति यावत् । एव तर्हि किं तमस्तेजो वा नेत्याह—न तेज
इत्यादिना । एतेन कार्यकारणभावनैलक्षण्यं व्यन्यते । अत एव ततं व्याप्तम् । एवं च
गम्भीरपदम्भनितप्रागुक्तद्वैतिकपरिच्छेदविधुरत्वनद्वास्तविकपरिच्छेदसून्यत्वमपि तत्र व्यक्त
भवति । अत एव—अनारयमित्यादि । नामरूपाभरुद्वैतातीतमित्यर्थः । एतादृशं
किञ्चिद्राद्भुतसगम्य संदेह सर्वनाथावधिभूतमामनत्वमगशिष्यते स्वप्रकाशसुगुणैरेव वर्तत
इति । एतेन काटिकपरिच्छेदराहित्यमपि तत्र बोध्यते । एव चाखिलस्य द्वैतस्य सन्मात्रा-
त्मनि याथावधित्वेनागशिष्यमाणे शुक्तिरजतादिन्यक्लिप्तत्वेन कल्पितप्रतियोगिकमावामात्रयो-
रभिष्टानैकायत्तमत्तावन्वियमात्कल्पितद्वैतामारोऽपि निरक्तद्वैतसन्मात्ररूपाभिष्टानस्वरूप
एवेति भावः । नन्वेवमपि जीवन्मुक्तलक्षणकथनोत्तरं विदेहमुक्तलक्षणकथनमिदमप्रयोजक-
मिति चेत्तन्म । निरक्तजीवन्मुक्तवर्णने समाहितत्वेनापि तस्य तत्र तत्र भूरितरवर्णितत्वाकि

समाहित एवासावुत्तम उत व्युत्थित एव वा किञ्चोभावपीति सशयशामकत्वेनैतदुपन्याससाफल्यमित्यभिप्रायं विशदयति—**एवमित्यादिना** । एव, पूर्वोक्तसकलजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तलक्षणघटकवासिष्ठवाक्यसदमर्शेणैव । **विदेहेति** । विदेहकैरत्येन सहेति यावत् । **सावृश्येति** । सौत्यकथनात् । **समाहितजीवन्मुक्तलक्षणवाक्योक्तदरस्थाविशेषोति** शेष । जीवतोऽपि मुक्तत्वेत्यार्थिकम् । **निर्विकल्पकेति** । असप्रज्ञातसमाध्युत्कर्ष इत्यर्थः । एव चेदमपि जीवन्मुक्तसैवासाप्रज्ञाताभिधानिर्विकल्पसमाधिनिष्ठाविरुद्धस्य देहहृत्युपमादेरिव लक्षणमवगन्तव्यम् । तेन नेह विदेहमुक्तलक्षणत्वेनाऽऽचार्ये पृथगुपसंहारः कृतः । उपक्रमस्यैव विदेहमुक्तलक्षणमितिकथितनिर्विकल्पातिशयसादृश्यादेवेति ध्येयं धीरैः । ननु श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिस्तद्भावे प्रमाणानीति प्रमाणप्रतिपादनमुपन्यस्याऽऽदौ लक्षणकथनमेव कथमिति चेन्न । सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यरहलक्षणवाक्यत्वेऽपि प्रमाणत्वानपायात् । न चैनं तर्हि स्थितप्रज्ञादिवाक्यानामपि प्रमाणवाक्यत्वेऽपि लक्षणवाक्यतापत्तिरिति सांप्रतम् । तत्र यतो वेत्यादिलक्षणवाक्येषु ब्रह्मपदस्येव जीवन्मुक्तपदस्याभावाल्लक्षणवाक्येषु तु सर्वत्र तत्सत्त्वाच्चेति सहृदया एवाऽऽचार्यहृदयं विदार्क्यन्तु ।

इति जीवन्मुक्तिलक्षणोद्घातसधृतुर्थं ॥ ४ ॥

अथ प्रागुद्दिष्टक्रमानुसारेण प्राप्तं स्थितप्रज्ञं कोक्तं इत्यपेक्षायामाह **मगवद्गीतासि**
त्यादिना—

मगवद्गीतासु द्वितीयाध्याये स्थितप्रज्ञः पठ्यते—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्यै का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रमायेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

तत्र हि—

श्रुतिविप्रतिपन्नो ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधानचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥

इति पूर्वश्लोकः । अत्र टीका गूढार्थदीपिका सर्वत्र—अन्तःकरणशुद्धयेन जातनिर्देशस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—ते तत्र बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलग्रणैरिचारिततात्पर्ये निप्रतिपन्नाऽनेकविधसशयविपर्ययासत्त्वेन निश्चिता प्राक् । यदा यस्मिन्काळे शुद्धिर्जायतेकजनितेन दोषदर्शनेन ॥ विक्षेप परित्यज्य । समाधौ परमागमि । निश्चला जगत्स्वप्नदर्शनलक्षणविशेषरहिता । अचला मुमुक्षुसिर्मास्तन्धीभावादिरूपलक्षणचलनरहिता सती स्थास्यति । लयविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता मनिष्पत्तीति यावत् । अथ वा निश्चला, असमाधानविपरीतमाननारहिता । अचला, दीर्घकालादरनेरन्तर्यमन्कारसेवनेर्य-

जातीयप्रत्ययादृषिता सर्ता निर्गतप्रदीपप्रदामनि स्थस्यतीति योजना । तदा तस्मिन्काले योग जीवपरमामैस्यलक्षण तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमण्डसाक्षात्कार सर्वयोगफलमवाप्स्यति । तदा पुनः साध्यान्तराभागाकृतदृश्य स्थितप्रज्ञो भविष्यसीत्यभिप्राय । एव लब्धापरः स्थितप्रज्ञलक्षण ज्ञातुम्—अर्जुन उवाच यान्येव हि जीवमुक्तानां लक्षणानि तान्येव मुमुभूणा मोक्षोपायभूतानीति मन्यान । स्थिता निश्चलाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञोऽनृणाद्वयवान्समाहितो व्युत्थितचित्तश्चेति । अतो विशिनष्टि—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा । कर्मणि पृथी । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणम् । समाधिस्थ स्थितप्रज्ञ केन लक्षणेनान्यैर्व्यग्रहियत इत्यर्थः । स च व्युत्थितचित्त स्थितप्रज्ञ स्वयं किं भाषेत स्तुतिनिन्दादायभिनन्दद्वेषादिलक्षणं किं वक्ष्ये प्रभाषेत । सर्वत्र सभाषनाया लब्धः । तथा—किमासीतेति । व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति । तन्निग्रहाभावाकाले च किं ब्रजेत कथं निषयाप्राप्नोति । तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि वीदृशानीत्यर्थः । तदेव चत्वारः प्रश्नाः । समाहितस्थितप्रज्ञ एकः । व्युत्थितस्थितप्रज्ञे त्रय इति । वेशयेतिसंग्रोधनात्सर्वात्तर्यामितया रमेरैतादृश रहस्यं वक्तुं समर्थोऽसीति सूचयति । एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यान्दध्यामसमाप्ति ।

एव निरक्तभगवद्भैताश्चोकीय माधुसूदन व्याख्यानमुदाहृत्याय मूलकारनिरूपिततत्तात्पर्यं मया विमिश्रितम् । तत्राऽऽदौ स्थितप्रज्ञस्येव प्रज्ञापदार्थं प्रकर्षेणाद्वैतामत्वेन ज्ञायते ब्रह्मानया सेति निग्रहसिद्ध प्रज्ञापदार्थं द्वेषिभ्येन प्रतिजानीते प्रज्ञेत्यादिना—

प्रज्ञा तत्त्वज्ञानम् । तद्विविधं स्थितमस्थितं चेति । यथा जरेऽनुरक्ताया नार्याः सर्वेष्वपि व्यवहारेषु बुद्धिर्जारमेव ध्यायति, प्रमाणमैमित्तानि क्रियमाणान्यपि गृहकर्माणि सद्य एव विस्मर्यन्ते, तथा परवैराग्योपेतस्य योगाभ्यासपाटवेनात्यन्तवशीकृतचित्तस्योत्पन्ने तत्त्वज्ञाने बुद्धिर्जारमिव नैरन्तर्येण तत्त्वं ध्यायति तदिदं स्थितं ज्ञानम् । उक्तगुणरहितस्य केनापि पुण्यविशेषेण कदाचिदुत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने गृहकर्मवत्तत्रैव तत्त्वं विस्मर्यते तदिदमस्थितं ज्ञानम् । एतदेवामिमेत्य वसिष्ठ आह—

परव्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।
तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥
एवं तच्चे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्वाह्व्यवहरन्नपि ॥

तत्र स्थितप्रज्ञः कालभेदाद्विविधः समाहितो व्युत्थितश्च । तयोर्मुखो-
लक्षणं पूर्वोत्तराभ्यामर्धाभ्यां पृच्छति समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का-
भ्याया कीदृशीलक्षणवाचकैः शब्दैरयं भाष्यते, व्युत्थितस्थितप्रज्ञः कीदृ-
ग्व्यवहारं करोति, तस्योपवेशनगमने मन्देभ्यो विलक्षणे कीदृशे ।

श्रीमगवानुवाच—

मज्झति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

तत्र वासिष्ठसमिति तात्पर्यत आह सद्यन्त यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिक स्पष्टयति—
तथेत्यादिना । परममन यावद्दृश्ये दुःखप्रमितिजन्यसार्दिशकानादरत्वमेव । एव स्थितज्ञान
निर्णयार्थित तदाह—उत्तेत्यादिना । तत्रोत्पत्त्यभिप्रेक्षण एव । तत्र वासिष्ठ-
वाक्यमनतारयति—एतदेवेत्यादिना । तदेव सगृह्णाति—परेत्यादिद्वान्पाम् । अथ स्थित-
प्रज्ञस्यापि द्वैत्रियमाह—तत्रेत्यादिना । तत्र गीताप्रक्य योजयति—तयोर्ेत्यादिना । समा-
धानयचनमाह—श्रीत्यादिना । अत्र टीका माधुसूदनी—कामान्कामतत्पत्त्यादीन्मनोवृत्तिनिरो-
पाग्रमाणविपर्ययरिक्त्पनिद्रास्मृतिभेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान् । सर्वान्निर्वशेषान्प्रक-
र्षेण कारणत्रायेन यदा जहाति परित्यजति । सर्वनृत्तिभूत्य एव यदा भजति स्थितप्रज्ञस्त-
दोच्यते । समाधिस्थ इति शेषः । कामानामनात्मधर्मेणेन परित्यागयोग्यतामाह—मनो-ग-
तानिति । यदि ह्यात्मधर्मा स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् बह्वयौष्यस्वभावानिक्तात् ।
मनस्तु धर्मा एतेऽतस्तपरित्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेत्यर्थः । ननु स्थितप्रज्ञस्य मुखप्र-
सादलिङ्गगम्य सतोपरिशेष प्रीतीयते स कथं कामपरित्यागे स्यादित्यत आह—आत्मन्येव
परमानन्दरूपे न त्वनामनि तुच्छे । आत्मना स्वप्रकाशाच्चिद्रूपेण भासमाने तुष्टो न तु वृत्त्या
तुष्टः परितुष्टः परमपुरुषार्थत्वाभात् । तथा च श्रुति—‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
हृदि श्रिताः । अथ मन्योऽमृतो ममत्यत्र ब्रह्म समश्नुते’ इति । तथा च समाधिस्थ स्थित-
प्रज्ञ एवपरिर्लक्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रथमस्योत्तरम् ।

अथभूतकारा समुदाहृतगीतावाक्य व्याचिरयातुमिच्छन् प्रथमं कामत्रैविष्य विदधाति
कामा इत्यादिना—

कामास्त्रिविधा बाह्या आन्तरा वासनामात्ररूपाश्चेति । उपाजितमोद-
कादपो बाह्याः । आशामोदकादप्य आन्तराः । पथि पतिततृणादिवदा-
पाततः प्रतीता वासनारूपाश्च । समाहितोऽशेषधीवृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परि-
त्यजति । अस्ति चास्य मुसप्रसादलिङ्गगम्यः संतोषः । स च न कामे किंत्वा-
त्मन्येव । कामानां त्यक्तत्वात्, बुद्धेः परमानन्दरूपेणाऽऽत्मतत्त्वाभिमुख-
त्वाच्च । न चात्र संप्रज्ञातसमाधाविवाऽऽत्मानन्दो मनोवृत्त्योल्लिख्यते
किंतु स्वप्रकाशचिद्रूपेणाऽऽत्मना । संतोषश्च न वृत्तिरूपः किंतु तत्संस्का-
ररूपः । एवंविधैर्लक्षणवाचकैः शब्दैः समाहितो माग्यते ।

अत्र काम्यन्त इति कामा इतिप्रह्लात्सर्वेऽपि लक्ष्मन्दरीमुवर्णादीष्टविषयाः, तथा
कामोऽभिलाष इति कोशाच्च निषयतदभिलाषोपलक्षिताखिलवृत्तिविशेषा इत्यर्थः । तान्यु-
त्पादयति—उपाजितेत्यादिना । आपाततः । पातं चक्षुरादिनिपातरूपं संनिकर्यं तद्वि-
षयाज्ञानमात्रनाशं वा मर्यादीकृत्येवापातं तेनेति सार्वविभक्तिकस्तारीः । प्रतीताः सामान्यतो
ज्ञाताः । अत एव—वासनेति । संस्कारात्मना मन स्या इत्यर्थः । कामे, निरुक्तान्यतम-
निषयनिषयक इत्यर्थः । परमानन्देति । अद्वैतानन्दाकारत्वेनेति यावत् । उल्लिख्यते,
विषयी क्रियते । शिष्टं तु सकलं स्पष्टमेव ।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

धीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

दुःखं रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा संतापात्मिका प्रति-
कूला चित्तवृत्तिः । तादृशे दुःखे प्राप्ते सत्यहं पापो धिद्व्यां दुरात्मानमि-
त्यनुतापात्मिका तमोगुणवृत्तिविकारत्वेन भ्रान्तिरूपा चित्तवृत्तिरुद्वेगः ।
पद्यन्त्यं विवेक इवाऽऽप्नोति तथाऽपि पूर्वस्मिञ्छन्मनि चेत्तत्पापवृत्ति-
प्रतिबन्धकरत्वात्सप्रयोजनो भवति । इदानीं तु निष्प्रयोजन इति
अस्ति ॥ ३३ ॥

अत्रापि टीका माधुसूदन्येनेय सगृह्यते—इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य मापणोपदेशन-
गमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि । तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्—
दु खानि मित्रिधानि । शोकमोहज्वरनिरोरोगादिनिमित्तान्याप्यात्मिकानि । व्याघ्रसर्पादि-
प्रयुक्तान्याधिभौतिकानि । अस्तिवातादिरूपादिहेतुकान्याधिदैविकानि । तेषु दुःखेषु

रज परिणामसत्तापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेण प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्नं दुःखपरिहारा-
क्षमतया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमना । अविवेकिनो हि दुःख-
प्राप्तौ सत्यामहो पापोऽहं धिक्मा दुरात्मानमेतादृशं दुःखभागिनं को मे दुःखमीदृशं
निराकुर्यादित्यनुतापात्मको भ्रान्तिरूपस्तामसश्चित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो जायते । यद्यपि
पापानुष्ठानसमये स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफलं स्यात् । भोगकाले तु भग्नका-
रणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वान्निष्प्रयोजनं । दुःखकारणे सत्यपि किमिति नम दुःखं
जायत इत्यविवेकभ्रमरूपत्वान्न विवेकिनं स्थितप्रज्ञस्य स भवति । दुःखमात्रं हि प्रारब्ध-
कर्मणा प्राप्यते ननु तदुत्तरकार्छानो भ्रमोऽपि । ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सोऽपि प्रारब्धक-
र्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेन्न । स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासभवात्तज्जन्यदुः-
खप्रापकप्रारब्धाभारात् । यथाकथंचिदेहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि
बाधितानुत्पत्त्योपपत्तेरिति निस्तरेणाग्रे वक्ष्यते । तथा सुखेऽपि सत्प्रपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचि-
त्तवृत्तिविशेषेण त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यप्रापितेषु । विगतस्पृहः, आगामितज्जातीयसुखेषु
स्पृहाहितः । स्पृहा हि नाम सुखानुभवावृत्तिकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुप्राप्य
वृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते । न हि
कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति । अतो यथा सति कारणे कार्यं ना भूदिति वृथाकाङ्-
क्षारूप उद्वेगो विवेकिनो न सम्भवति तथैवास्ति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षा-
रूपा तृष्णात्मिका स्पृहाऽपि नोपपद्यते । प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वाद्धर्मात्मिका वा
चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता साऽपि भ्रान्तिरेव । अहो भन्योऽहं यस्य ममेदृशं सुखमुप-
स्थितं को वा मया तुल्यस्त्रिभुवने केन चोपायेन ममेदृशं सुखं न निच्छिद्येतेत्येवमात्मि-
कोऽपुष्टरूपा तामसी चित्तवृत्तिः । अत एवोक्तं भाष्ये—‘नास्मिन्निबन्धनाद्याधाने यः सुखान्व-
नुविरर्धते स विगतस्पृहः’ इति । वक्ष्यति च—‘न प्रद्वयेत्यपि प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य
चाप्रियम्’ इति । साऽपि न विवेकिनं सम्भवति भ्रान्तिरूपत्वात् । तथा वीतरागमय-
क्रोधः । रागः शोभनाप्यासनिर्वाधनो विषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽत्यन्ताभिनिरे-
शरूपः । रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निराणसात्सामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैव्या-
त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । एव रागविषयनिनाशके समुपस्थिते तन्निराणसामर्थ्यमात्मनो
मन्यमानस्याभिचलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । ते सर्वेऽपि निरपेक्षरूपत्रादिगता
यस्मात्स तथा । एतादृशो मुनिर्मननशीलः सन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते । एतद्वक्षणं स्थितार्था
स्वानुभवप्रकटनेन शिष्याशिक्षार्थमनुद्वेगानि स्पृहत्वादिवान्न प्रगापत इत्येवमपि उक्तं । एव
चान्योऽपि मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत्, सुखे न प्रद्वयेत्, रागमयक्रोधरहितश्च मरेदित्यपि
प्राप्य । अपात्रं मूलकृता व्याख्यानं विव्रियते—तत्राऽऽदौ दुःखस्यार्थं प्रथयति—
दुःखमित्यादिना । रोगादीति । आदिनाऽऽधिजन्याऽप्यसौ । तदुपादानमाह—रजो-

गुणेति । तत्स्वरूपमाह—संतपेति । तत्कार्यमाह—प्रतिकूलेति । अविद्यावृत्ति-
व्यावृत्तये चित्तेति । फलितं प्रकृत आह—तादृश इति । ततः किं तदाह—
अहं पाप इत्यादिना । एवं चेदं दुःखादनुजायमानत्वसम्पत्तापजनकत्वाम्यामनुतापरूप-
मेवेत्याह—इतीत्यादिना । तत्र वक्ष्यमाणभ्रान्तिरूपतां साधयितुमादौ हेतुमाह—तम
इति । ' प्रमादमोहौ तमसः ' इति भगवद्भचनात्तमोगुणप्रधाना येयमावरणविक्षेपरूपा
चित्तवृत्तिस्तद्वृक्षणो यो विकारः परिणामस्तरनेत्यर्थः । फलितमाह—भ्रान्तीत्यादिना ।
ननु भ्रान्तिर्ह्यविवेकः प्रकृतानुत्तापस्तु तत्परिपन्थी प्रतीयत इत्यत आह—यद्यपीत्यादि ।
तत्र हेतुमाह—तथाऽपीत्यादिना । तस्यापेति । निरुक्तानुतापकारणीभूतदुरितवर्तनप-
रिरोधकत्वादित्यर्थः ।

एवमाचार्यः श्रीमद्भगवद्भक्तस्य प्रथमचरणं व्याख्यायाथ द्वितीयं तं व्याकुर्माणः सुख-
पदार्थं कथयति सुखमित्यादिना—

सुखं राज्यपुत्रलामादिनिमित्तजन्या सात्त्विकी प्रीतिरूपाऽनुकूला
चित्तवृत्तिः । तस्मिन्गुणे सत्पागामिनस्तादृशस्य सुखस्य कारणं पुण्य-
मननुष्ठाय धृतेषु तदपेक्षा तागसी चित्तवृत्तिः स्पृहा । तत्र च सुखदुः-
खयोः प्रारब्धकर्मप्रापितत्वाद्यदृष्टिचित्तस्य वृत्तिसंभवाच्च तदुभयगुणव-
द्यते । उद्देगस्पृहे न विवेकिनः संभवतः । तथा रागभयक्रोधाश्च ताम-
सत्त्वेन कर्मणा प्रापितत्वाभावात्तास्य विद्यन्ते । एवंलक्ष्णलक्षितः
स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन क्षिप्यशिक्षार्थमनुद्देगनिःस्पृहत्वादिगमकं
यथो मायत इत्यर्थः ।

यः सर्वज्ञानभिद्येहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

तदुपादानं यदंतां विद्विनष्टि—सात्त्विकीति । यन्मग्नमाह—प्रीतीति ।
तत्कार्यमाह—अनुकूलेति । ननु भवत्येव तत्र किं प्रकृत इत्याह—तस्मिन्नि-
त्यादिना । तदिति । सुखपेक्षा वृक्षणेति यावन् । तामनी तम प्रधाना । नन्वेवमपि किं
सत्ताऽह—तत्र चेत्यादिना । दुःखमुल्लेखेगस्पृहामु मय्य इत्यर्थः । चम्यर्थे । उपगन्त-
वमिदं रागभयक्रोधानामाव्याह—तथेति । रागादयः कुनो नाप्य विद्यन्त
इत्यत आह—तामसत्त्वेनेत्यादिना । कर्मणा, प्रारब्धकर्मणा । गमादीनां
स्वरूपाणि तु धर्ममुद्देगनाचार्येनान्येव । फलितमाह—एवमित्यादिभेदेभ्यः ।

अत्र टीका भाष्यसूदनी सगृह्यते सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेह । यस्मिन्स्तन्य-
न्यदीये हानिवृद्धौ स्वस्मिन्नारोप्येते स तादृशोऽन्यविषय प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः
स्नेह । सर्वप्रकारेण तदहितोऽनभिस्नेह । भगवति परमात्मानि तु सर्वथाऽभिस्नेहवान्भवे-
देव । अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्तत्, प्रारब्धकर्मपरिप्रापितम् । शुभ
सुखहेतु विषय प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरस्सर न प्रशसति । अशुभ दुःख-
हेतु विषय प्राप्य न द्वेष्टि, अन्तरसूयापूर्वक न निन्दति । अज्ञस्य सुखहेतुर्य स्वकल-
त्रादि स शुभो विषय । तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाऽभिनन्द स च
तामस । तद्गुणकथनादे परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतु
परकीयविद्याप्रकर्षादिरेन प्रत्यशुभो विषय । तन्निदाप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेष
सोऽपि तामस । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । तान्निन्दन्द्वेषौ भ्रान्ति-
रूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्त्वे स्थितप्रज्ञे समगत । तस्माद्विचालकाभावादनभिस्ने-
हस्य हर्षविद्यादरहितस्य शुभे प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी स
स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एवमन्योऽपि मुमुक्षु सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत्, शुभ प्राप्य न प्रशसेत्,
अशुभ प्राप्य न निन्देदित्यभिप्रायः । अत्र च निन्दाप्रशसादिरूपा वाचो न प्रभापत
इति व्यतिरेकः ।

अथ मूलकारा प्रकृतमुदाहृत गीतायाक्य व्यकुर्वन्त प्रथम स्नेहपदार्थं निवृण्यन्ति
यस्मिन्नित्यादिना—

यस्मिन्स्तन्यन्यदीये हानिवृद्धौ स्वस्मिन्नारोप्येते तादृशोऽन्यविषय-
स्तामसवृत्तिविशेषः स्नेहः । सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः शुभं (मः ।) तद्गुण-
कथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिरभिनन्दः । अत्र गुणकथनस्य परप्ररोचनार्थ-
त्वाभावेन व्यर्थत्वात्तद्धेतुरभिनन्दस्तामसः । असूयोत्पादनेन दुःखहेतुः
परकीयविद्यादिरेन प्रत्यशुभो विषयः । तन्निन्दाप्रवर्तिका धीवृत्तिर्द्वेषः ।
सोऽपि तामसः । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । त एते
तामसा धर्माः कथं विवेकिनि संभवेयुः ।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

व्युत्थितस्य समस्ततामसवृत्त्यभावः पूर्वश्लोकाग्यामभिहितः । समा-
हितस्य तु न वृत्त्य एव सन्ति । कुतस्तामसत्वशङ्केत्यभिप्रायः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवजं रसोऽप्यस्य परं हृद्वा निवर्तते ॥

प्रारब्धकर्म सुखदुःसहेतून्कांश्चिद्विषयांश्चन्द्रोदयान्धकारादिद्वयान्स्व-
यमेव संपादयति । अन्यास्तु गृहक्षेत्रादीन्पुरुषोद्योगद्वारेण । तत्र चन्द्रो-
दयादयः पूर्वणेन्द्रियादिसंहारलक्षणेन समाधिर्नैव निवर्तन्ते नान्यथा ।
गृहादयस्तु समाधिमन्तरेणापि निवर्तन्ते । आहरणमाहार उद्योगः ।
निरुद्योगस्य गृहादिविषया निवर्तन्ते । रसस्तु न निवर्तते । रसो मानसी
तृष्णा । साऽपि परमानन्दरूपस्य परस्य ब्रह्मणो दर्शने सति स्वल्पा-
नन्दहेतुभ्यो निवर्तते । 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं
लोकः' इति श्रुतेः ।

एवं शुभपदार्थमपि व्युत्पादयन्ति—सुखेत्यादिना । तद्वदभिनन्दपदवाच्यमपि विवे-
चयति—तद्वृणकथनादीति । एतस्य वक्ष्यमाणतामसत्वे हेतुं प्रथयति—अत्रेत्या-
दिना । एवमशुभपदार्थमपि प्रकृतोपयुक्तं कथयति—असूयेत्यादिना । ततः किं
तत्राऽऽह—तस्मिन्नेत्यादिना । एव द्वयं व्युत्पाद्य तस्य तामसत्वं निश्चेत्—सोऽपीति ।
तत्र हेतुमाह—तस्मिन्दाया इतिप्रभृतिना । फलितं कथयन्नुपसंहरति—त एत-
इत्यादिना । न हि श्रुतियुक्त्यनुभूतिगतैरन्वयव्यातिरेकतः सकलसाध्यसाधननिर्गुणशरदक-
समुदये सति भ्रमतमः सभवतीति भानः । इदानीमुक्तानुवादपूर्वकं यदा संहरत इत्यादि-
श्लोकात्पर्यमाह—स्थितस्थितेत्यादिनेत्यभिप्राय इत्यन्तेन । ननु रोगिणः काष्ठतप-
स्विनो वा विषयनिवृत्तिर्मूढस्यापि दृश्यते कथमसौ प्रकृतजीवमुक्तलक्षणमित्याशङ्क्य प्रवृत्तस्य
विषया विनिवर्तन्त इत्यादिपक्षस्य स्वारस्य निशेदयति—प्रारब्धेत्यादिना । यद्यप्येते सर्व-
साधारणाः [परमेश्वरकृतत्वादथापि तत्र तत्तज्जीवानां मुखादिहेतुत्वाभिमान[जनकेन्द्रिय]-
सन्निकर्षतस्तत्प्रारब्धकृतमिति बोध्यम् । अथासाधारणान्विषयान्विशदयति—अन्यास्त्वित्यादिना । किं ततस्तदाह—तत्रेत्यादिना । पूर्णेण, यदा सहरते चापमित्यश्लोकेन । एवकार-
व्याजस्य द्योतयस्तन्निराचष्टे—नान्यथेति । अन्यथा कर्मोदिव्यापारेण । असाधारणवि-
षयनिवृत्तौ विशेषमाह—गृहादयस्त्वित्यादिना । कथमिति चेत्तत्राऽऽह—आहरण-
मित्यादिना । ततः सम्यगेत्येत आह—रसस्त्विति । ॥ लक्षयति—रस इति । स्वामि-
कानिधापारिणामरूपेष्टत्रिषयविशेषविषयकामिलापलक्षणतृष्णादिवारणाय—मानसीति ।
एवं तर्हि कथमसौ रसो निवर्ततेत्येत आह—साऽपीत्यादिना । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—
हिमित्यादिना । अत्रापि प्राग्बन्धाधुसूदन्येन टीका संगृह्यते—एवंच सरागविषयनिवृत्तिः
स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः । यस्मान्नासति परमात्मसम्पददर्शने सराग-
त्रिषयोन्नेदस्तस्मात्सारागत्रिषयोन्नेदिकायाः सम्पददर्शनान्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यनेन
संपादयेदित्यभिप्रायः ।

शेष । फलितमाह—तदेतदित्यादि । एव च मुमुक्षुव मुक्तेनापि समाध्यम्यास
पार्य इति ।

ननूक्तमगाव्यम्यासामने किं स्यादित्याशङ्क्य जीवमुक्तिरूपपुरणार्थयोग्यवदक्षणे
प्रणारा एवेति वक्तुं भगवद्वाक्यद्वयमेवाऽऽचार्य समुदाहरति—ध्यायत इत्यादिना—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भयति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

असति समाध्यम्यासे प्रमादप्रकार उपन्यस्तः । सङ्गो ध्येयविषयसं-
निधिः, संमोहो विधेयपराङ्मुखत्वम्, स्मृतिविभ्रमस्तत्त्वानुसंधाना-
भावः । बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य
मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभावः ।

तदिदं सक्षेपतो निवृणोत्यसतीत्यादिना । उपेति । प्रकृतलोकद्वयेन भगव-
त्तेति शेष । तत्र सङ्गपदार्थं कथयति—सङ्ग इत्यादिना । मानस इत्यार्थि-
कम् । एव संपोहमप्याह—संमोह इत्यादिना । मनस इति शेष । तद्वस्त्व-
तिनिभ्रममपि निशङ्क्यति—स्मृतीत्यादिना । तथा बुद्धिनाशमपि प्रबोधयति—बुद्धी-
त्यादिना । इदं हि भगवता सर्वज्ञममुनीश्वराणां मतरीत्यैव । तत्र हि ब्रह्मचारिण
साङ्गस्याध्यायाप्यन गुरुबुद्धे कुर्यात् सद्य एव व्यावर्णादिनाऽऽगतापातिकपदतदर्थज्ञानत
स्वशाखोक्तमहान्यायद्रष्टा मैत्रयेयकमार्थिकद्वैतमिष्या उपलब्धं तत्त्वज्ञानमपरोक्षप्रभारूप-
मेव जायते तथाऽपि तद्विषयनासनाप्रमाणासभावनप्रमेयासभावनासाधनविपरीतभावनाफल
विपरीतभावनाभिधपञ्चभिधप्रतिपक्षे प्रतिबद्धत्वेनाविज्ञाच्चस्तिदक्षणेमुक्त्यप्यनसाप्येव भवति ।
तेषां च प्रतिबन्धानां नित्यानित्यनस्तुविवेकादिसाधनेद्वमुमुक्षया शब्दपरोभयत्रस्तविदाचार्य-
चरणविचारितचतुर्लक्षण्या च भ्रमाद्विषये सति निरक्ताद्वैतामतत्वज्ञानमेव संस्काराभना
चित्तस्य सम्पन्नाद्यपसारणे बहिस्तृणदाहमिव मूलज्ञानतद्व्याप्यतत्कार्यरूपनिखिलद्वैतनाशम
द्वैव विधत्ते । ततः स्वप्रकाशाद्वैतामानन्दलक्षणा मुक्तिं स्वतः सिद्धयेति प्रमिया स्थिता ।
तदुक्तं तदीय एव सक्षेपद्वारिके—

पुराणपराधमटेना विषया निरस्यचमुरदयाऽपि यथा ।

न फलाय भर्जयिष्या भवति श्रुतिसमयाऽपि तु तथाऽऽज्मनि धी ॥

पुराणपरानिगमे तु पुनः प्रतिबन्धकशुद्धसनासकम् ।

माण्डन्योरपगमे तु यथा सति पात्रमाद्वस्ति घूमता । इति ॥

विस्तरस्तु तत्र तटीकायां माधुसूदन्यामेव च द्रष्टव्यः । एवं चात्र निदिध्यासनाभिधसमा-
ध्यम्यासविरहे सति मोक्षसाधनं कर्माद्येव सोऽपि सन्विषयसुखविशेष एव सकलदुःखा-
नास्कन्दित इति साधनफलयोर्विपरीतभाजनाया उपचयः पुष्टिस्तदृक्षणेन दोषेणेत्यर्थः ।
अत्र माधुसूदनाचार्यस्तु बुद्धिनाश एव व्याख्यातः—बुद्धेरैकाम्याकारमनोवृत्तेर्नाशो विपरी-
तभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धादनुपचितरूपत्रायाश्च फलयोग्यत्वेन नित्य इति । इदं तु
निवरणमतीत्येवेति दिक् । विस्तरेण चैतदग्रे जीवन्मुक्तिप्रयोजनप्रकरणे ज्ञानरक्षानिरू-
पणे प्रदर्शयिष्याम इतीहोपरम्यते । मूलकारैर्हि वार्तिकनिवरणसारौ कुर्याद्विरिह वक्ष्ये
त्रिनिदिधान्यासमिन्याद्युपक्रम्य वार्तिकमतरीत्या भान्निदेहाभात्रलक्षणविदेहमुक्तेर्ज्ञानसमका-
द्यायाः कारणत्वं त्रिनिदिधासंन्यास एवेत्युक्तम् । निवरणमतरीत्या तु यौगिकपञ्चम्यादिनि-
भूमिरात्मकजीवद्दिदेहैकस्यात्मकजीवन्मुक्तेः कारणत्वं त्रिदत्तसंन्यास एवेत्युक्तं प्रारब्धक्षय-
समकालान्तावृत्ताद्वयमितेरेव सप्तस्फारसर्वदेतत्राधक्यस्य तन्मनेष्टत्वादिति तत्रम् ।

ननु भगवत्येवं समाध्यम्यासाभावे परमानर्थस्तथाऽपि यावत्समाधिसत्त्वं तावत्कालं द्वैता-
नुभवदुःसाभावेऽपि प्रारब्धफलोपभोगार्थं व्युत्थानावस्थभावेन पुनस्तद्वशात् दुःखता-
दवस्थमेवेत्याशङ्क्याप्रिमण्येकं संगृह्णाति—

रागद्वेषवियुक्तेस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवद्भेदविधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

विधेयात्मायं यक्षीकृतमनस्त्वं, प्रसादो जैर्मह्यं बन्धराहित्यम् । समा-
ध्यम्यासयुक्तस्तद्वासनाबलाद्व्युत्थानदशाधामिन्द्रियैर्बन्धहरन्नपि प्रसादं
सम्पद्यमाप्नोति । तदेतत्किं व्रजेतेतिप्रश्नस्योत्तरम् । उपरितनेनापि बहूना
ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः प्रपञ्चितः । ननु प्रज्ञायाः स्थित्युत्पत्तिभ्यां प्रागापि
साधनत्वेन रागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितम् । यादृक् । तथाऽप्यस्ति विशेषः ।
॥ य भेयोमार्गकारैर्दर्शितः—

विद्यास्थितये प्राग्धे साधनमूताः प्रपन्ननिष्पाद्याः ।

लक्षणमूतास्तु पुनः स्वमावतस्ते स्थिताः स्थितप्रज्ञे ॥

जीवन्मुक्तिर्मितीर्मा यदन्वयवस्थां स्थितात्मसंयोधाम् ।

याधितभेदप्रतिमामयाधितात्मावयोधसामध्यात् । इति ॥

तार्थकथनेन—विधेयेति । एवं प्रसादपदार्थं कथयति—प्रसाद इत्यादिना । अग्र-
 त्विद्वद्वाद्वात्मेक्यनिरप्यकत्वोपेनेत्यर्थिकम् । फलितमाह—समाध्यभ्यासेतिप्रभृतिना ।
 अथैतस्य प्राक्तनप्रशंसगतिमाह—तदेतदित्यादिना । एव यावदध्यायसमाप्तरिमग्रन्थ-
 स्यापि सारस्य स्थितप्रज्ञप्रतिपादन एतेत्याह—उपरीत्यादिना । एव भगवद्गीतागतास्थि-
 तप्रज्ञप्रकरणे समुपसहते सति तत्र स्थूणानिखननन्यायेन तददृष्टीकरणार्थं शङ्कते—
 नन्वित्यादिना । तदङ्गी करोति—बाढमिति । तत्र विशेषमभिधेत्ते—तथाऽपी-
 त्यादिना । कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षाया तत्र प्राचीनाचार्यवचनत एव स्पष्टीकरण प्रतिजा-
 नीते—स चेत्यादिना । श्रेयोमार्गं ‘मुक्तिं कैवल्यनिर्माणश्रेयोनि श्रेयसामृतम्’ इत्य-
 मरादन्वर्थनामा वक्षिन्मोक्षमार्गप्रतिपादको ग्रन्थस्तं बुर्नन्तीति ते तथा तैरित्यर्थः । आद-
 रार्थं बहुवचनम् । तदुक्तार्थाद्वयमप्युदाहरति—विद्यास्थितय इत्यादिना । निद्याया
 अद्वैतब्रह्मात्मेक्यनिरप्यकापरोक्षप्रमाया या स्थिति सततस्मृतिप्रयोजकसंस्कारात्मना मनस्य-
 वस्थितिस्तस्या इत्यर्थः । ये नित्यानित्यवस्तुनिकादयो मुमुक्षान्ता यावन्तो निवृत्तिधर्मा
 इत्यर्थिकम् । शिष्टं तु स्पष्टमेव ।

एवमुदिष्टक्रमानुसारेण स्थितप्रज्ञनिरूपणानन्तरमग्निसंप्राप्त भगवद्भक्त निरूपयितुमु-
 पक्रमते—

भगवद्भक्तो द्वादशाध्याये भगवता वर्णितः—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुराः क्षमी ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदनिश्चयः ।

मत्परिपतमनोबद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ [इति] ।

ईश्वरार्पितमनस्त्वेन समाहितस्यान्यानुसंधानाभावात्, द्युस्थितस्या-
 प्युदासीनानुसंधानेन हर्षविषादमावाद्य सुखदुःखसाम्यम् । एवं वक्ष्य-
 माणेष्वपि द्वेष्टेषु दृष्टव्यम् ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुमपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सद्भविर्वाञ्छितः ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मोनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्मक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ इति ।

अत्रापि पूर्ववद्विशेषो वार्तिककारैर्दर्शितः—

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य हृद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥ इति ।

गुणातीतश्चतुर्दशाध्याये वर्णितः—

अर्जुन उवाच—कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चेत्तस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥

त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां परिणामविशेषात्सर्वसंसारः प्रवर्तते । ततो गुणातीतत्वमसंसारित्वं, जीवन्मुक्तत्वमिति यावत् । लिङ्गानि परेषामेतदीयगुणातीतत्वबोधकानि । आचारस्तदीयमनःसंचारप्रकारः । कथमिति साधनप्रश्नः ।

भगवद्भक्त इति । भगवद्गीताया एवेति शेष । तत्राप्य श्लोकयुग्मं सगृह्णाति—
अद्वेष्टेत्यादि । तत्तात्पर्यमाह—ईश्वरार्पितेत्यादिना । अद्वैत ब्रह्मवाज्ञानोपहितचैतन्य-
लक्षणजीवदृष्ट्याऽस्तीश्वर इतिपक्षाभिप्रायेणैवम् । तत्रैकक्षरीरैकजीवनादाभिधद्यद्विद्वेद
संमतत्वेन तद्दशाया तदेकोपयोगात् ‘ दृष्टिसृष्टिमिमा ब्रह्मानुमयी बहु मन्यते ’ इत्यनुभूति-
प्रकाशे मूलकारैरेव तथैवोक्तत्वाच्च । उक्ततात्पर्यसूचनप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति—एव-
मिति । अत्र सर्वत्र पदव्याख्यानं तु गाधुसूदम्बा गूढार्थदीपिकायामेव द्रष्टव्यम् । अथ
निरुक्तातिदेशस्थलादिधोकानपि समुदाहरति—यस्मादित्यादिना । ‘ कोपनो धामपरोप-
प्रतिष्ठा, ’ इति ‘ सप्तनिकेतनम् ’ इति चामर । इहापि प्राग्बोधे जिह्वामुजीवन्मुक्तयो
साधनलक्षणभेदेन व्यनस्था श्रीमद्वार्तिककृदुक्ताऽस्तीत्याह—अत्रापीति । तत्र नैष्कर्म्य
सिद्धिस्थं तद्वाक्यमेव पठति—उत्पन्नेति । अधोक्तक्रमगत गुणातीत प्रतीति—
गुणातीत इति । भगवद्गीताया इत्यर्थवत् । तत्राऽऽद्यार्जुनप्रश्नमाह—अर्जुन
उवाचेत्यादिना । त सक्षेपतो व्याचष्टे—त्रय इत्यादिना । तत्र लिङ्गाद्यर्थं कथयति—
लिङ्गानीत्यादिना ।

नन्वेवमर्जुनप्रश्नेऽपि प्रश्नस्यास्य रहस्यनिषेधकत्वात्किं भगवत्तत्पूर्वमेवाऽऽसेव्यत आह—

धीगवानुवाच—प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
 गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेद्वन्द्वे ॥
 समदुःखसुरः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥
 मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वास्मपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
 मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
 स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः । ते च जाग्रत्स्वप्रयोः प्रवर्तन्ते । सुषुप्तिसमाधिशून्यवृत्तित्वावस्थामु निवर्तन्ते । प्रवृत्तिश्च द्विविधा—अनुकूलप्रतिकूल चेति । तत्र मूढो जागरणे प्रतिकूलप्रवृत्तिं द्वेष्टि । अनुकूलप्रवृत्तिं काङ्क्षति । गुणातीतस्य त्वनुकूलप्रतिकूलाध्यासाभावाद्दे-पाकाङ्क्षे न रतः । यथा द्वयोः कलहं कुर्यतोऽवलोकयिता कश्चित्तटस्थः स्वयं केवलमुदास्ते न तु जयपराजयाम्यामितस्ततश्चाल्यते तथा गुणातीतो विवेकी स्वयमुदास्ते । गुणा गुणेषु वर्तन्ते न त्वहमिति विवेकादौदासीन्यम् । अहमेष करोमीत्यध्यासो विचलनम् । न चास्य तदस्ति । तदिदं किमाचार इति प्रश्नस्योत्तरम् । समदुःखसुरादीनि लिङ्गानि, अव्यभिचारिभक्तिसहितज्ञानध्यानाभ्यासेन परमार्थसेवेति गुणात्ययसाधनप्रश्नस्योत्तरम् ।

श्रीति । किमुगचैत्यपेक्षायां तद्वाक्यान्वये संलियति—प्रकाशं चेत्यादिना । तानि संक्षेपतो निरुणोति—प्रकाशेत्यादिना । शून्येति । शून्यवृत्तिरौदासीन्यम् । मूर्धामरणादीनां निग्रायमगन्तर्मान् । तत्र प्रवृत्तिं भिनत्ति—प्रवृत्तिश्चेति । मूढः, अविचारवान् । एषमनुकूलप्रवृत्त्याभावात्तदनुकूलप्रवृत्त्यादौ रगाद्यभावे दृष्टान्तं रक्षयति—पथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । औदासीन्ये हेतुमाह—गुणा इत्यौदेना । गुणाः, यादिप्रतिगदिनोर्त्तर परम्परविरोधिनेऽन्त करणादिश्रुतिनेन परिणता मरणादिगुणा इत्यर्थः । गुणेषु स्थापमयोक्तगुणेषु । वर्तन्ते, उपमर्दकनेन तिष्ठन्तीति यावत् । अथ विचलनमपि गुणैर्यो न विचल्यन् इति वाच्यं व्याचष्टे—अहमेषेत्यादिना । पल्लिमाह—तदिद-मिति । अथ वृत्तानि लिङ्गादितात्पर्यान्तरात्मन्पदवृत्तानि भक्षिपति—समेत्यादिना ।

आदिना स्वस्थपदेष्टाद्वैतात्मानुसधानशालिचादि । एव चरमश्लोकस्यापि रहस्यभूत गुणात्यय-
साधन ध्वनयति—अव्यभिचारीत्यादिना । स एनाहमित्यनुसधानाभिधनिदिध्यासनवि-
शिष्टाप्रतिबद्धा मसाक्षात्कारपूर्वकर्जाभ्यनुतिसुखैकफलकतदेकाकारवृत्तिसातत्यसपादनेनेत्यर्थः ।
शिष्टस्तु स्पष्ट एनाजत्वसमूलसर्गपदत इत्यर्थः । परेति । इयमैक्याद्वैणी सेनाऽपि गुणाति-
क्रमणकरणमस्तीत्यप्याहारः । अत एव—इतीति ।

अधोदेशक्रमप्राप्त त लिख्यविपुलाचार्य के कुत्र वा स वर्णित इत्यपेक्षायामाह
ब्राह्मण इत्यादिना—

ब्राह्मणो व्यासादिभिर्वर्णितः—

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्थशापिनम् ।

बाहूपधापिनं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मविद्वाची 'अथ ब्राह्मणः' इति श्रुत्या वर्णितः । ब्रह्म-
विदश्च विद्वत्संन्यासाधिकारात् । 'यथाजातरूपधरो नाऽऽच्छादनं
चरति परमहंसः' इत्यादिश्रुत्या परिग्रहाराहित्यस्य मुख्यत्वामिधानाद-
नुत्तरीयत्वादिकं तस्य युक्तम् ।

आदि श्रुत्यादि । मोक्षधर्मादावेति शेषः । तद्वक्तव्यमेवाऽऽह—अनुत्तरीयेति ।
बाहूपधापिनं, बाहुमेनोप भूमे निद्राकालयच्छेदेन शिरोध प्रदेशस्थानेऽतिसमीपदेशे दधाति
स्थापयति तं ङीलस्तमित्यर्थः । शिष्टं तु स्पष्टमेव । उक्तवाक्यतात्पर्यमाह—ब्राह्मण-
शब्द इत्यादिना । किमत्र मानमित्यतस्तदिशस्त विशिनष्टि—अथेत्यादिना । बृहदारण्यके
हि काण्डे समास्नायत एवम् । एतस्याऽऽदिपूरणम्—'पाण्डित्यं निर्णयं बाल्येन तिष्ठति पा-
ण्डित्यं च बाल्यं च निर्विद्यात् मुनिरमौनं च मौनं च निर्विच' इति । अस्यार्थस्तु मूलहृद्भिरे-
यानुभूतिप्रकाशे प्रदर्शितः—

पाण्डित्यगत्यमौनानि श्रवणादीनि तैरयम् ।

भजति ब्राह्मणस्तत्र ब्राह्मण्यं ब्रह्मरूपता ॥ इत्यादिना ।

तत किं तदाह—ब्रह्मविदश्चेत्यादिना । चोऽनधारणे । नन्वेवमप्यनुत्तरीयत्वादिके
प्रकृते किमागतमित्यत आह—अथेत्यादिसप्रमाणोपन्यासम् । नन्वेतानताऽपि किं तत्राऽऽ-
ह—परिग्रहेत्यादिना । एव च यतो ब्रह्मनिद एव निद्रासंन्यासाधिकारोऽत पाण्डित्यादि-
पदवाच्यप्रवर्णादिरयोर्ध्वसाततत्पसाक्षात्कारेण कृतनिद्रासंन्यासत्वाद्ब्राह्मणपदवाच्यत्वं तस्य,

अनुत्तरीयत्वादिकं तु तस्य यथाजातेत्यारम्य मुख्यत्वाभिधानाद्वेतोर्युक्तमिति सन्धः । अनु-
त्तरीयत्वादिकमिन्द्राऽऽदिपदेनानुपस्तीर्यशायिवादिकं ग्राह्यम् । एव यथाजातरूपेत्यादिश्रुत्यर्थ-
स्वन्ते परमहसोपनिषद्धार्याने यद्यपि मूलकाररेण स्पष्टीकृतोऽस्यथापि सुखान्नोद्यार्थं मया
दिष्मात्रेण प्रकाश्यते-यथाजातस्य मातुः शरीराद्विनिष्क्रान्तस्यान्यूनानतिरिक्तानयनात्मकस्यैव
रूपस्याऽऽकारस्य धरो धारक इत्यर्थः । एतेन दिगम्बरत्व विधिमुरेनेन श्रुत्याऽस्य सदर्शितम् ।
एव निषेधमुखेनापि तस्य तद्दर्शयितुं नाऽऽच्छादनमिन्द्रादिश्रुतिः स्पष्टतरैव । अत्राप्यादिपदा-
दुक्तार्थोपपादकस्तत्रयत्रावयवोऽयं एव ग्राह्यः । तद्वद्यथाजातरूपेत्यत्र जातिमकशरीरेतरशिखा-
सूत्राम्बरादिधारणस्यैव व्युदासः । न तु तात्कालिकसूक्ष्मावयवेतरस्थूलानयनानामसानसम्भ-
वादिति भावः । एतेन दण्डमन्त्रा वसनग्राहिणा गौणमपि न परमहस्य किन्तु ध्यानमात्रनि-
ष्ठयथाजातरूपधारण(त्व)तन्मुख्य दण्डवन्थादिमत्त्वेन तद्वैगमेनेति फलितम् ।

ननु भगवन्नेन परमहसस्याऽऽशावसनत्वमथापि व्युत्थितस्य तस्य शीतादिधारणं कथं
स्यात्कथं वा निष्परिग्रहस्य पात्राभावेऽशनपानादिव्यवहारः, स्थानानलम्बाभावे शयनादिव्यव-
स्येत्याशङ्का शमयस्तत्रत्यमेव श्लोकान्तरं समुदाहरति-

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्र कचनशायी स्वाप्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

देहनिर्वाहायाशनाच्छादनशयनस्थानापेक्षायामप्यशनादिगती गुण-
दोषौ नान्विष्येते । उदरपूरणपुष्ट्यादिरूपस्य निर्वाहस्य समत्वात्निष्प्रपो-
जनस्य गुणदोषविचारस्य चित्तदोषत्वात् । अत एव भागवते पठ्यते-

किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।

गुणदोषदृशिर्दोषा गुणस्तुभयवर्जितः ॥ इति ।

कन्थाकौपीनवासास्तु दण्डधृग्ध्यानतत्परः ।

एकाकी रमते नित्यं ते देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

अन्धोपदेशादिना प्राणयन्त्रजिघृक्षायामुत्तमत्वज्ञापनेन अन्धसुत्तराद-
यितुं दण्डकौपीनादिलिङ्गं धारयेत् । 'कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वश-
रीरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत्' इति श्रुतेः । अनु-
जिघृक्षयाऽपि तदीयां स्वयं गृहकृत्पादिवातां न कुर्यात्किन्तु ध्यानपरो
भवेत् । 'तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुतेः ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्बह्वञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ '

इति श्रुतेश्च ।

ब्रह्मोपदेशस्त्वन्या वाङ्मन मवतीति न ध्यानविरोधी । तच्च ध्यानमेका-
कित्वे निर्दिष्टं संभवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

एको भिक्षुर्यथोक्तः स्थाह्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।

त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥

नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।

राजादिवार्ता तेषां स्याद्भिक्षावार्ता परस्परम् ॥ इति ।

येन केनचिदिति । तत्तात्पर्यमाह—देहेत्यादिना । अशनादिगतगुणायनन्वेयं
हेतुमाह—उदरेत्यादिना । अर्थसुतप्रबुद्धबालस्याशनादिगतगुणदोषावनन्वेयतोऽपि यादृश-
दरपूर्तिशरीरपुद्गिशीताद्यपाकृतिनिद्रासंपत्तिर्भवति तादृश्यैवाशनवसनशनस्थानेषु गुणादि(य)
विवेचयतः पुरुषस्यासौ संपद्यत इति देहनिर्वाहसाम्यादित्यर्थः । ततः किं तदाह—
निष्प्रयोजनस्येत्यादिना । तत्र भागवतमपि प्रमाणयति—अत एवेति । तत्परमेव
संलिखति—किं वर्जितेनेति । एवं मुख्यपरमहंसाख्यब्राह्मणं व्युत्थितं संलक्ष्य गौणं तं
लक्षयितुं तदग्रन्थस्यमेव श्लोकान्तरं पठति—कन्धेति । तं संक्षेपतो व्याचष्टे—ब्रह्मोपदेशो-
त्यादिना । कौपीनादीति । कूपपतनं नरकनिपतनं येन जीवोऽर्हति तत्कौपीनं पापं
तत्साधनाच्छिन्नं तदेकाच्छादक वस्त्रमपि कौपीनम् । आदिना कन्यादिकमाच्छादनमित्यर्थः ।
तत्र श्रुति प्रमाणयति—कौपीनामित्यादि । नन्वेव लोकानुग्रहेच्छायां सत्यां तत्सङ्गेनाति-
प्रसङ्गस्तत्राऽऽह—अनुजिघृक्षयाऽपीत्यादिना । ननु कुत इदमत आह—तमेव-
त्यादिना । ननु ब्रह्मोपदेशकरणप्रवृत्तौ कथं ध्यानं तत्राऽऽह—ब्रह्मोपदेशस्त्विति ।
तुल्यचोऽत्राऽऽशङ्कान्त्ये । नन्वेवं तर्ह्यन्यस्य जिज्ञासोर्यत्यादेः सङ्गः स्यात्तत्राऽऽह—
तच्चेत्यादिना । एष्टमेवापरम् ।

अथैतेन विद्वत्संन्यासिना प्रणमद्वयो मनुष्येभ्यस्तावदाशौर्वादिऽपि यदा विशेषतो नैव
प्रदातव्यस्तदा व्यापारान्तरस्य कैव कथेत्याशयेन तदग्रन्थस्यमेव श्लोकान्तरं संगृह्णाति—

निराशिपमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

विशिष्टः संसारिभिः प्रणमतां पुरुषाणामाशीर्वादः प्रयुज्यते । यस्य यदपेक्षितं तं प्रति तदभिष्टुष्टिप्रार्थनमाशीः । तथा च पुरुषाणां मित्र-
कथित्वात्तदभिमतान्वेषणे द्यव्यचित्तस्य लोकवासना वर्धते । सा च
ज्ञानविरोधिनी । तथा च स्मृत्यन्ते—

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

एतच्चाऽऽरम्भमस्कारादिव्यपि द्रष्टव्यम् । आरम्भः स्वार्थं परोपका-
रार्थं वा गृहक्षेत्रादिसंपादनप्रयत्नः । तावेतावाशीर्वादारम्भो मुक्तेन
त्पाज्यो । न चाऽऽशीर्वादामाये प्रणमतां नृणां खेदः शङ्कनीयः ।
लोकवासनासेदयोरुभयोः परिहाराय निषिद्धाशीर्वादप्रतिनिधित्वेन
नारायणशब्दप्रयोगात् । आरम्भस्तु सर्वोऽपि द्रष्ट एव । तथा च
स्मृतिः—

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ इति ।

निराशिपमिति । त व्याकरोति—विशिष्टः संसारिभिरित्यादिना । लोके
हि त्रिभिर्द्विधातपोरयोधिकमादिनेति शेषः । एतादृशैः संसारिभिरद्विजैरित्यार्थिकम् ।
तत्राऽऽशिर लक्षयति—यस्येत्यादिना । तं प्रतीतिं द्वितीयाऽत्रानच्छेदार्थिकैव । यथा
स्वभावां प्रति सुपुत्रप्रार्थनमीश्वरचरणस्तरोज प्रति चरति चत्र इति प्रयोगे तद्वदत्रापि ।
एव चेश्वर प्रतीत्यर्थसमाजागतमेव । तथा च तदवच्छेदेनेश्वर प्रति तदभिष्टुष्टिप्रार्थन-
मिति पर्यवसितम् । ननु भगवत्वेन लोकव्यवहारस्तथाऽपि किं प्रकृत इत्याशङ्क्य फलितमाह-
तथा चेत्यादिना । उपलक्षणमिदं ह्यप्यदेरपि । तत्रेष्टापत्तिं प्रत्याह—सा चेति ।
नन्विदं लोकवासनासन्धितगुणदोषप्रमादिसम्भारसतत्या यदुक्त ज्ञानेन सह विरोधि-
तत्किं तदुत्पत्तिप्रतिग्रन्थकत्वं मधनजन्यमहन्मुत्पत्तानरणीमन्धकाष्टनिष्टाद्रत्नवदुत तत्फलप्रति-
ग्रन्थकत्वं समुपनेऽपि बहो कदाचिन्मण्यादिप्रतिग्रन्थकसन्निधानेन तस्य ततो दाहप्रतिग्रन्थ-
कत्वनत् । नाऽऽद्य । प्रकृतस्य ब्राह्मणपदेष्टस्य विद्वत्सन्त्यासिन प्रागेव ज्ञानोत्पत्तेः ।
नान्य । निरक्तविरोधित्वापेक्षे प्रकृतप्रमाणत्वेनोदाहरिष्यमाणस्मृतिनाक्ये ज्ञानं यथावन्नैव
जायत इति निरक्तवासनया ज्ञानीयोत्पत्तिप्रतिग्रन्थस्यैव कण्ठत एवोक्तत्वेन फलप्रतिग्रन्थे प्रमाणा-
भावात् । तस्मात्कथमिय सा चेयादिप्रतिज्ञेति चेन्न । स्मृतेरक्तोभयप्रतिग्रन्थकत्वपरत्वस्यापि
समनात् । तथा हि यथाश्रुते सावयथानच्छेदेनाप्रतिग्रहपरोक्षज्ञानग्रहात्तदुत्पत्तिप्रतिग्रन्थकत्वं
जीवमुक्त्याख्यरुद्धपर्यन्तप्रहाच्च तत्फलप्रतिग्रन्थकमपि समवतीति । एवं च यथा विविदि-

कार्य एव विविदिषामन्यामिना नमस्कारः पूर्वसंन्यासिने धर्मनानुत्पापेयत आह—
तन्नेत्यादिना । तदीयविचारे चित्तविशेषजनकत्वे मानापेक्षायां तदाह—अत एवेत्यादिना ।
यतो विविदिषामन्यासिनामपि पूर्व्यादिविचारे चित्तविशेषजनकत्वमत एवेत्यर्थः । ननु
किमत्र निमित्तमित्यपेक्षायां विचारविरह एवेति श्रीमद्भिर्वातिवक्तारचरणरेव दर्शितमियाह—
तन्नेत्यादिना । तत्र तद्वाग्विषयमेव पठति—प्रमादिन इति । प्रमादे हेतुः—बहिरिति ।
तत्र हेतुः—विज्ञाना इति । तत्रापि हेतुः—कलहेति । अपिना तदन्येषु तत्त्वमुच्यं
योन्ये । तत्रापि हेतुः—देवेति । देवं दिष्टमियमरादिष्टदुष्टचित्ता इत्यर्थः । नन्वेवमपि
किं प्रवृत्ते जीवन्मुक्ते विद्वत्संन्यासिने ब्राह्मण इत्यत आह—मुक्तस्थेत्यादिना । भगव-
दिति । भगवन्तो पद्गुणैश्वर्यशालिनो पादौ येषां ते तथा । यद्वा भगवन्तः पद्गुणैश्वर्य-
शालिनो विष्णुविष्णुचयताराः पद्मपादमुरेश्वराचार्यादयोऽन्तेगसिनः पादयोर्नित्यं नमनाद्यर्थं
येषां ते तथा तैः श्रीमद्वाप्यकारंरित्यर्थः । तत्र तद्वाक्यमपि पठति—नामादिभ्य इति ।
आदिना रूपं कर्म चेत्यर्थः । परे, अधिष्ठानयात्तदसंयद्ध इत्यर्थः । अत एव भूमि,
अपरीच्छित्ते । अत एव स्वाराज्ये, स्वप्रकाशसुखरूपे । अत एवाद्वये, ब्रह्मणि ।
स्थितस्तदेकतया वर्तमानो यदि धर्मप्रमया स्याच्चैतदा जीवन्मुक्त्यवस्थायामात्मनो ब्रह्मनिष्ठः
कं प्रणमेपारमार्थिकस्य द्वितीयस्येनाभावात्कंचिदपि नैव नमस्कर्यादित्यर्थः । ननु व्युधान-
दशायां व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य वा द्वितीयस्य सत्त्वमस्तीत्यत्राऽऽह—नेत्यादिना ।
फालितमाह—चित्तेत्यादिना ।

ननु निराशिपमनारम्भ निर्भमस्कारीमित्यादिप्रकृतोदाहृतव्याप्यारयेपथाक्यविरुद्धमेवेदं जीव-
न्मुक्तस्यापि सर्वसाम्यबुद्ध्याऽपि नमस्काराङ्गीकरणमियाशङ्क्य तत्र स्मृतिमेव प्रमा-
णयति—

तथा च स्मृतिः—ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ।

प्रणमेद्वण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोस्तरम् । इति ॥

स्तुतिर्मनुष्यविषया प्रतिपिष्यते न त्वीश्वरविषया । तथा च स्मृतिः—

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।

तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥

अक्षीणत्वमक्षीनत्वम् । अत एव स्मृतिः—

अलब्ध्वा न विषादी स्यात्काले यद्यशनं क्वचित् ।

लब्ध्वा न हृष्येच्छ्रुतिमानुभयं देवतन्त्रितम् । इति ॥

क्षीणकर्मत्वं विधिनिषेधातीतत्वम् । ' निस्त्रैगुण्ये पाथे विचरतां को
विधिः को निषेधः ' इति स्मरणात् । एतदेवाभिप्रेत्य भगवताऽप्युक्तम्—

एतदेवामिप्रेत्यावमानं आदेयतथा स्मर्यते—

तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममनुस्मरन् ।

जना यथाऽवमन्पेरन्गच्छेयुर्नैव संगतिम् ॥ इति ।

स्त्रीषु द्विविधो दोषः, प्रतिपिन्द्रत्वं जुगुप्सितत्वं चेति । तत्र प्रतिपि-
न्द्रत्यमात्रं कदाचिद्रागात्पारब्धबलादुल्लङ्घ्यते । तदमिप्रेत्याऽऽह स्मृतिः—

मात्रा स्वसा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

तथा च स्मृतिभिर्जुगुप्सा वर्णिता—

स्त्रीणामघाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीवणस्य च ।

अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्च्यते ॥

चर्मरण्डं द्विधा मिन्नमयानोद्गारधूपितम् ।

ये रमन्ति नरास्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥ इति ।

' ये रमन्ति नरास्तत्र किमितुल्पाः कथं न ते ' इति वा पाठः । अतः
प्रतिपेधजुगुप्सयोरुभयोरिवक्षया कुणपट्टान्तोऽत्रामिहितः ।

येन पूर्णमिवाऽऽकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।

शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

संसारिणामेकाकित्वेनावस्थानं मयालस्यादिहेतुत्वाद्वर्जम् । जनैस्स-
मूहस्त्वतथाविधत्यादभ्युपेयः । योगिनस्तु तद्विपरीतत्वम् । एकाकित्वे
सत्प्रविष्टेन ध्यानानुवृत्तौ परिपूर्णं परमानन्दात्मना सर्वमाकाशं पूर्ण-
मिवावमासते । अतो मयालस्यशोकमोहादयो न भवन्ति ।

अहेरित्वेति । एतत्तत्पर्यमाह—राजादिवार्तेत्यादिना । तत्र स्मृतिमपि प्रमाण-
यति—अत एवेति । तामेव पठति—असन्मानादिति । अदुग्धेति छेदः । सा
यथा लोके शास्त्रे च निश्चैव तथाऽयमपीति भावः । अत एवोक्तविज्ञानवमानमेव यत्नेनो-
पादयादित्यत्रापि स्मृतिं प्रतिजानीते—एतदेवेत्यादिना । तामेवाऽऽह—तथा चरेत-
त्यादिना । अथ स्त्रीदोषं विवृणोति—स्त्रीष्वित्यादिना । तद्वैदिष्यं विशदयति—
प्रतिपिन्द्रत्वमित्यादिना । तत्राऽऽवहेयत्वे स्मृतिमभिधातुमाह—तत्रेत्यादिना । तामेव

१ क. ल. ग. प. ड. च. 'न उपादे' । २ क. ल. ड. 'मदुग्धम्' । ३ घ. ड. 'गतम्' ।
४ क. ल. ड. वा 'नैकशय्यास' । ५ क. ए. ड. 'न संवन्धवान्' । ग. घ. 'न संवन्धस्व' ।
च. 'न संवर्द्धस्व' ।

पठति—मात्रेति । विविक्तविजनेत्यमरः । एवमेगान्यमपि प्रपञ्चयति—तथा चेत्यादिना ।
ताः स्मृतीरेवाऽऽह—स्त्रीणामित्यादिना । बहुवचनं मूलेऽत्रोपलक्षणविधयैव फलितमाह—
अत इति । लक्षणान्तरमप्यस्य—येनेति । तद्विवृणोति—संसारिणामित्यादिना ।

नन्वेकान्ते जीवन्मुक्तस्य भयालस्यादयः कुतो न भवन्तीत्यत्र श्रुत्यैव हेतुं प्रति-
बोधयति—

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवामूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ इति श्रुतेः ।

जनाकीर्णस्थानं राजवार्तादिना ध्यानविरोधित्वादानन्दात्मप्रतीति-
रहितं तच्छून्यमिष चित्तं क्लेशयति । जगतो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वा-
च्चेत्पर्यः । अतिवर्णाश्रमी सूतसंहितायां मुक्तिसण्डे पञ्चमाध्याये विष्णुं
प्रति परमेश्वरेण वर्णितः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च मिश्रकः ।

अतिवर्णाश्रमी तेऽपि क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षणाः ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ।

न कस्यापि मघेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तमः ॥

अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरुणां गुरुरुच्यते ।

तत्समो नाधिकश्चास्मिह्येकेऽस्त्येव न संशयः ॥

यः क्षरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ।

पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥

परं तत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव ॥

आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वर्णाश्रमनिर्मुक्तमवस्थात्रयसाक्षिणम् ।

महादेवं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥

नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥

आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु ।
 तथा मत्संनिधानेन समस्तं चेष्टते जगत् ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 सुवर्णे हारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः ॥
 कल्पिता मायया तद्ब्रज्जगन्मय्येष सर्वदा ।
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।
 महदादि जगन्मायामयं मय्येष कल्पितम् ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 चाण्डालदेहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे ॥
 अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम ।
 द्योमघत्सर्षदा व्याप्तः सर्वसंबन्धवर्जितः ॥
 एकरूपो महादेवः स्थितः सोऽहं परामृतः ।
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वा विमाति दिक् ।
 तथा विज्ञानविच्छिन्नं जगन्मे माति तद्य हि ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।
 तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ॥
 स वर्णानाश्रमान्तर्धानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ।
 यस्य यक्ष्वा साधमान्वर्णानात्मन्येष स्थितः पुमान् ॥
 सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तबोद्धिभिः ।
 न देहो नेन्द्रियं प्राणो न मनोबुद्ध्यहंकृती ॥
 न चित्तं नैव माया वै न च द्योमादिकं जगत् ।
 न कर्ता न च भोक्ता च न च भोजयिता तथा ॥
 केवलं चित्तमदानन्दो ब्रह्मैवाऽऽमा यथार्थतः ।
 जलस्य चलनादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ॥

तथाऽहंकारसंसर्गादेव संसार आत्मनः ।
 तस्मादन्वयमता चर्णा आश्रमा अपि केशव ॥
 आत्मन्यारोपिता एव भ्रान्त्या तेनाऽऽत्मवेदिनाम् ।
 न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ॥
 आत्मविज्ञानिनां नास्ति तथा चान्यज्जनार्दन ।
 स्वात्मविज्ञानिनां निष्ठाभीष्टशीमम्बुजेक्षण ॥
 मायया मोहिता मर्या नैव जानन्ति सर्वदा ।
 न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियम् ।
 ब्रह्मं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषां तैव केशव ।
 यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ॥
 प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव ।
 एवमात्मानमहं हं निराकारं निरञ्जनम् ॥
 नित्यशुद्धं निरामासं सच्चिन्मात्रं परामृतम् ।
 यो विजानाति धेदान्तैः स्वानुभूत्या च निश्चितम् ॥
 सोऽतिवर्णाश्रमी शोक्तः स एव गुरुवत्तमः । इति ॥

यस्मिन्निति । जीवन्मुक्त्यस्यारोप इत्यर्थः । विजानतः, निद्रासंन्यासिनो जीवन्मुक्तस्य । सर्गाणि संपूर्णानि । भूतानि भवनधर्माणि स्वसत्तैस्त्वयसत्ताफान्यसिद्धद्वयानीति यावत् । यथोक्तः ॥ स्यादुरवेतिन्यायेन बाधायां सामानाधिकरण्यादात्मैरामूद्वैतं ब्रह्मैवाऽऽसीदिति संन्यः । अनुपपन्नतः, अपरोक्षानुभवेधरमनुसंदधत इत्यर्थः । शिष्टं तु स्पष्टमेव । एवं शून्यं यस्य जनाकीर्णमिति यथाश्रुतं व्याख्याय व्ययवेनापि व्याकरोति—जनाकीर्णेत्यादिना । तत्र हेतु आह—जगत इत्यादिना । अत्रायं प्रयोगः—जनाकीर्णस्यैव हेतुं चित्तरेन्द्राद्व्याख्यातिरेके प्रवृत्तम् । एवं च जनाकीर्णस्यानस्य ज्ञानि-
 त्वात्तत्त्वमेवेति भावः । अथोक्तप्रमाणप्रमाणानि—अतीत्यादि । तद्वन्ध-
 गेनात्र संपन्नाति—ब्रह्मचारीत्यादिना । सकलोऽप्यय प्रप्य, सकल एवेति नैव व्याख्या-
 या इति दिक् ।

एवं स्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणातीतब्रह्मणानिरर्णायम्यभिधानैर्भगवद्भक्तादिस्मृतिव्याख्यानि
 स्थपनप्रकरणे चार्थे प्राग्यतिष्ठारस्यैर्लक्षितस्य जीवन्मुक्त्यस्यार्मिणो जीवन्मुक्त्यस्यार्या
 प्रमाणानुसन्दधस्य जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रमाणानि दधोदितप्रमाण निगमयति तद्वैधनिवादिना—
 तदेवं 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इत्यादिप्रमाणो जीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञम-

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।

सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ इति ।

न केवलमेकैकाभ्यासे फलाभावः किंतु तत्स्वरूपमपि न सिध्य-
तीत्याह—

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।

मिथः कारणतां गत्वा द्रुःसाध्यानि स्थितानि हि ॥ इति ।

त्रयाणामेतेषां मध्ये द्वयोर्द्वयोर्मेलने त्रीणि द्वंद्वानि भवन्ति । तत्र
मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वं व्यतिरेकमुखेणाऽऽह—

यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।

न क्षीणा वासना यावत्तावच्चिंतं न शाम्यति ॥

प्रदीपज्वालासंतानवद्धृत्तिसंतानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्रव्यं
मननात्मकत्वान्मन इत्युच्यते । तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं
परित्यज्य निरुद्धत्वाकारेण परिणामः । तथा च पतञ्जलिर्योगशास्त्रे
सूत्रयामास—‘ द्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षण-
चित्तान्वयो निरोधपरिणामः ’ इति । द्युत्थानसंस्कारा अभिभूयन्ते,
निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति, निरोधयुक्तः क्षणश्चित्तेनान्वीयते, सोऽयं
मनोनाश इत्यवगन्तव्यम् । पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहस्रोत्पद्यमानस्य
क्रोधाविभृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतसंस्कारो वासना । पूर्वपूर्वाभ्यासेन
चित्ते वास्यमानत्वात् । तस्याश्च वासनायाः क्षयो नाम विवेकजन्यायां
शान्त्यादिवासनायां वृद्धायां सत्यपि बाह्यानिमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः ।

जन्मान्तरेति । अत्रोत्तरार्धे तच्छब्दानुरोधात्समानलिङ्गवचनो यच्छब्दोऽप्याहार्यः ।
ननु माऽल्ल तत् फलमपि प्रवेकमेकैक त्वस्य सिध्येदिति चेन्नेयाशयेन तपयमेवाय-
तार्याऽऽह—न केवलमित्यादिना । द्रु साध्यानि । एकैकत्वेनेति शेष । तत्र हेतु
द्योत्याति—अशाशान्तिश्चादिना । तत्र किं तत्राऽऽह—तत्रेत्यादिना । तदेव यद्य
पठति—यावदिति । तत्रोपपत्तिमाह—प्रदीपज्वालेत्यादिना । एतेन मननात्मक-
त्वादिति हेतौ हेतुर्गोष्ठितः । फलितमाह—तस्य नाशो नामेति । एवमुर्द्ध मनो-
नाश उच्यते—वृत्तिरूपेत्यादिना । यथा सामुद्र जल मेघमुखनिविष्ट फदाचित्तपट्टे-
त्यातिसायरशाव्याक्तन समुद्रस्थितिदशापन्नरातविशेषाद्युपाधिसिद्धलहरीदिपरिणाम परित्यज्य
करकाकारेण परममधुरिण्या च परिणमते तद्वदिद मनोऽपि वृत्तिसातत्यरूप परिणाम परि-

स्य धनीभूतत्वाकारेण यदभ्यासादिना परिणमतेऽयमेव मनोनाश इत्याशयः । ननु किमत्र मानमित्यतस्तदाह—तथा चेत्यादिना । सूत्रेत्यादिनैव चारितार्थे चरकसूत्रस्थान-
व्यावृत्तये योगेत्यादि । तदेव सूत्रं लिखति—ध्युत्थानेऽप्यादि । तत्तत्पर्यं प्रवृत्ते
योजयति—ध्युत्थानेऽप्यादिना । तथा च श्रूयते—

‘ यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनानुपशम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनानुपशम्यति ’ इति ।

एव वासनाक्षयमपि लक्षयति—पूर्वापरेत्यादिना तत्स्वरूपं निरूप्य । तत्र हेतुमाह—
पूर्वपूर्वाभ्यासेनेत्यादिना । शिष्टं तु स्पष्टतममेव ।

एवं दुर्यान्धितस्य पटस्य यथा रजवद्वारकधारणेन नैर्मल्येऽपि मृगमदपटवासकादिमुर-
भिद्रव्यसनिर्कर्षपूर्णसुनिर्धनाभ्यासतः मुरभीकरणे सर्वथा दुर्यन्धादिभ्यस्तत्पद्यत इति
मुप्रसिद्धमेव तथा मनोऽप्यनादिससारदुर्वासनादूहितं सदनेकजन्मसंपादितमुद्धतशुद्धं विचा-
रवैराग्याद्यपिलनिवृत्तिसाधनैः सकलदुःखकारिभिरुभयतीति सिद्धमप्यापि प्रवृत्ते मनोना-
शवासनाक्षययोर्द्वये परस्परसाहाय्ये किमायातमित्यतस्तद्विशदयति तत्र मनोनाशो-
त्पादिना—

तत्र मनोनाशमात्रे वृत्तिपूतद्यमानासु कदाचिद्वाह्यनिमित्तेन क्रोधा-
द्युत्पत्तेर्नास्ति वासनाक्षयः । अक्षीणायां तु वासनया तथैव वृत्त्युत्पाद-
नास्ति मनोनाशः । तत्त्वज्ञानमनोनाशयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरे-
कसुरेणाऽऽह—

यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।

यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ इति ।

इदं सर्वमात्रमेव प्रतीयमानं तु रूपरसादिकं जगन्मायामयं न त्वेतद्-
स्तुतोऽस्तीति निश्चयस्तत्त्वज्ञानम् । तस्यानुत्पत्तौ रूपरसादिविषयाणां
सन्दाहे सति तद्गोचराच्चित्तवृत्तयो न निवारयितुं शक्यन्ते । यथा
प्रक्षिप्पमाणेष्विन्धनादिषु वह्निज्वाला न निवार्यन्ते तद्वदस्ति चित्तोपशमे
वृत्तिमिर्गृह्यमाणेषु रूपादिषु ‘निह नानाऽस्ति किंचन’ इतिभ्रुतेर्जमानः
प्रस्तर इत्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधशून्या ब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्तत्त्वनि-
श्चयो नोद्दिषात् । वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरेक-
सुरेणाऽऽह—

यावन्न वासनानाशस्तावच्चित्तशमः कुतः ।

यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ इति ।

गवद्भक्तगुणातीतवाह्यणातिवर्णाश्रमिप्रतिपादकस्मृतियाक्यानि च जीव-
न्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानीति स्थितम् ।

इति जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रकरणम् ।

श्रुतिशक्यमिदं त्वधस्तादेन मूलकारैरेन निवृत्तम्, एव स्मृतिशक्यान्यप्यनिर्णाय-
मीतरसङ्गविद्वत्सत्यासिचर्याप्रतिबोधकानि । तदत्रोपन्यासत्रमसा(स्वा)रस्यादतिवर्णाश्रमि
वाक्याभ्येनान्ते सगृहीतानीति तत्रैवाऽऽचार्यस्य तात्पर्यपर्यवसानं प्रतीयते । तत्र च तै
परमसारत्वेन निगदव्याख्यातत्वं सुमन्वानैर्व्याख्यानमपि किमपि नैवालेखि यद्यप्यथापि वक्ष्यमाणे
पष्ठे वासनाक्षयप्रकरणे स्वतात्पर्यस्याऽऽचार्यं कण्ठत एव सोपन्यासाक्षेप—तर्ह्यभासत्वा-
द्युसधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति चेच्चिरं जीवतु भगवानियमेवास्मदभिमतता जीवन्मु-
क्तिरियुक्तत्वात्तस्य च दृढतरविचारैकसाध्यत्वात्तत्रात्रस्योक्तातिवर्णाश्रमिवाक्येभ्यः सत्त्वाजी-
वन्मुक्तादिब्राह्मणान्तवाक्येषु तु त्यागयोगयोरपि भूरीतर विराजमनत्वाच्च । तस्मान्नैव बन्ध
मितव्ययस्मिन्कालिकालेऽद्यात्पायुषामत्यसत्त्वानां कदाऽपि शीतोष्णाद्यस्तहिष्णूनां च कथमिय
जीवन्मुक्तिं सिध्येदिति शिश्यम् ।

इति जीवन्मुक्तिप्रमाणोद्भासः पञ्चमः संपूर्णः ।

अथ द्वितीयं वासनाक्षयप्रकरणम् ।

एव प्रमाणविषयकप्रश्नोत्तरं सविस्तरं तद्व्यनिपादनेनाभिधायैदानीं जीवन्मुक्तेरेव साधन-
विषयकस्य तृतीयप्रश्नस्योत्तरमभिधास्यन्नादौ वासनाक्षयाख्यप्रथमतस्तथाधननिरूपविषया
भगवानाचार्यं प्रतिजानीतेऽधेत्यादिना—

अथ जीवन्मुक्तिसाधनं निरूपयामः । तत्त्वज्ञानमनोनाशावासनाक्ष-
यास्तत्साधनम् । अत एव वासिष्ठरामायणस्यावसाने 'जीवन्मुक्तशरी-
राणाम्' एतस्मिन्प्रस्तावे वसिष्ठ आह—

वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ।

समकालं चिराम्यस्ता भवन्ति फलदायिनः । इति ॥

अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—

त्रय एते समं यावन्न स्वम्यस्ता मुहुर्महुः ।

तावन्न पदसंश्रान्तिर्मविष्यति समाश्रितैः । इति ॥

समकालाम्यसामावे बाधकमाह—

एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरैर्यत्नतः ।

तत्र सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकलिता इव । इति ॥

यथा संध्यावन्दनमार्जने सहविनियुक्तानामापो हि धेत्यादीनां तिसृणामृचां मध्ये प्रतिदिनमेकैकस्या ऋचः पाठे शास्त्रीयानुष्ठानं न सिध्यति । यथा वा पङ्क्तमन्त्राणामेकैकमन्त्रेण न सिद्धिः । यथा वा लोके शाकसूपौदनादीनामेकैकेन न भोजनसिद्धिस्तद्वत् । चिराभ्यासस्य प्रयोजनमाह—

त्रिभिरेतैश्चिरात्पुनस्तैर्हृदयग्रन्थयो हृदाः ।

निःशङ्कमेव ब्रुवन्ति विसृज्येदाहुणा इव । इति ॥

तदभिधत्ते—तत्त्वज्ञानेत्यादिना सामान्यतः समुचितमेव । अत्रार्थोमीर्यं पशुमाल-
भेत्यत्र मिलितयोर्देवतात्ववत्त्वज्ञानादीनां समुच्चय एव जीवनमुक्तिसाधनं न तु प्रत्येकं
तत्साधनमित्येकवचनप्रयोगादन्यथा तत्त्वज्ञानस्य जीवनमुक्तेः प्रागेव विद्वत्तन्त्यासाधारिकारिवि-
शेषणत्वेन सिद्धतया तत्सिद्ध्यापत्तेर्वासानाक्षयादेरग्रे तत्साधनतया विधानानापत्तेश्चेत्याकूतम् ।
तत्र सप्रपञ्चं प्रमाणत्वेन श्रीवासिष्ठवचनमाह—अत एवेत्यादिना सहेत्ववतरणम् । एव-
मत्राऽऽर्पवाक्येऽपि समकालमित्युक्त्या तदेव विधत्ते । तदेव व्यतिरेकमुखेणापि तत्रैवोक्तमि-
त्याह—अन्वयमित्यादिना । समेति । हायनोऽस्त्री शरत्समेत्यमरः । न केवलं जीव-
न्मुक्तिरूपपदाप्राप्तिरेव तत्त्वज्ञानादीनामसमाभ्यासे किंतु विक्षेपविशेषद्वारा तत्प्रतिबन्ध एवे-
त्यत्र तदीयवचनान्तरमप्यवतारयति—समकालेत्यादिना । तद्वाक्यं संगृह्णाति—एकै-
कश इति । तत्र चरमचरणोक्तं दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेतिप्रभृतिना । एव शुद्धवैदि-
कानां संमतेनोदाहरणेन दृष्टान्तं विस्पष्टीकृत्य वेदप्रधान तन्त्रोपसर्जनरीत्या संप्राप्त्यनुष्ठातृणा-
मधिकाधिकारिणामभिमतनोदाहरणान्तराणां निरुक्तदृष्टान्तं स्पष्टयति—यथा वेत्यादिना ।
पङ्क्तमन्त्रास्वाश्वलायनीयगृह्यपरिशिष्टे गायत्र्याश्चतुरक्षरस्यो विभागेन हृदयाध्याग्न्यासमन्त्राः
प्रसिद्धा एव । परं तु तत्र तेनैवाग्रे न्यासस्यास्य ‘ इममप्येके नेच्छन्ति स हि विधिरवै-
दिकः ’ इत्यवैदिकापराभिधत्तान्त्रिकत्वाविधानान्मध्यमाधिकारिविषयत्व ज्ञेयम् । प्रथमव्याख्याने
एतत्परसस्तु शुद्धवैदिकाधिकारिदौर्लभ्यमेव । एवमत्र समुच्चयानुष्ठानरचनदार्ढ्यं लोकदृष्टान्त-
मपि स्पष्टयति—यथा वा लोक इत्यादिना । ननु भवत्वेवं तत्त्वज्ञानादिप्रपत्त्य समुच्चय
एवार्थीयजीवनमुक्तिसाधकत्वमप्यापि किमिति तस्य चिरकालोपेक्षेयाशङ्क्य तत्समाधातुं
तद्वाक्यमेवावतार्य पठति—चिरेत्यादिना । गुणा विसतन्तयः ।

ननु भवत्वेवं तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाख्यजीवनमुक्तिसाधनत्रयसमुच्चयस्यैव चिरा-
भ्यासे फलावयंभावः । परं तु सूर्योदयतमश्वात्ययन्यायेन सकृदपि तदनुष्ठानमस्त्विष्टपुष्टि-
करमित्याशङ्क्य तद्व्यतिरेकविधायक तद्वाक्यमेवावतार्योदाहरति तस्यैव-
त्यादिना—

तस्यैव व्यतिरेकमाह—

क्रोधादिवासनास्वनष्टासु शमदमादिसाधनामावाञ्छ तत्त्वज्ञानमुदेति ।
अज्ञाते चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वे क्रोधादिनिमित्तस्य सत्यत्वभ्रमस्यानपायान्न
वासना क्षीयते ।

एवं मनोनाशवारानाक्षयात्मकप्रथमद्वंद्वे परस्परसापेक्षत्वं प्रकटीकृत्येदानीं तत्त्वज्ञानमनोना-
शद्वंद्वेऽपि तदिदं दर्शयिषुस्तत्रापि व्यतिरेकतत्त्वव्यतिपादकं वासिष्टनाक्यमेवावतारयति—
तत्त्वज्ञानेत्यादिना । तदेवाऽऽह—**यावदिति** । तद्विवृण्वन्प्रथमं तत्त्वज्ञानस्य मनोनाशं
प्रत्यपेक्षामाह—**इदं सर्वमित्यादिना** । इदं, कूटस्थद्विषयतावच्छिन्नम् । सर्वं, यावद्वैत-
मित्यर्थः । आत्मैव, बाधासामानाधिकरण्यपक्षेण चोरोऽयं स्थाणुरेवेत्यादिवत्साक्षित्वोपल-
क्षितं ब्रह्मैवेति यावत् । ननु तर्हि प्रतीयमानस्यास्य नामरूपात्मकस्य जगतः कथमपलाप इत्य-
त्राऽऽह—**प्रतीयमानं** वित्तादिना । उपलक्षणमिदं शब्दादेरपि । मायां तु प्रकृतिं
विद्यादिति श्रुतेर्मायिकत्वेनेन्द्रजालादिवन्मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु भवत्वेतत्त्वज्ञानं ततः किं तत्राऽऽ-
ह—**तस्येत्यादिना** । सद्भावे सत्यत्वे सतीत्येतत् । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—**यथेत्यादिना** ।
आदिना घृतादि । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तद्वदित्यादिना** । ननु नेह नानाऽस्ति किंच-
नेति श्रुत्या बाधितमेव द्वैतमत आह—**नेह नानाऽस्तीत्यादिना** । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः ।
एवं वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोरपि परस्परकारणत्वमपि प्राग्बदेव भगवता वसिष्ठेनैवोक्तमित्याह—
वासनेत्यादिना । तद्वाक्यमेवोदाहृत्य विवृणोति—**यावदित्यादिना** ।

नन्वस्त्वेवं व्यतिरेकमुखेण निरुक्तरूपाणां त्रयाणां द्वंद्वानामन्योन्यसापेक्षत्वमथापि व्यति-
रेकस्याप्यन्वयपूर्वकतायाः प्राप्नोति दृष्टत्वात्तेनापि तेषां तथात्वं तस्य वाच्यमेवेत्यपेक्षायां स्वय-
मेव तत्कथनं प्रतिजानीते यथोक्तानामित्यादिना—

यथोक्तानां त्रयाणां द्वंद्वानामन्योन्यकारणत्वमन्वयमुखेन यथमुदाह-
रामः । मनसि नष्टे सति संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यानिमित्तस्याप्रतीती
वासना क्षीयते । क्षीयायां च वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुद-
यान्मनो नश्यति । तदिदं मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वम् । ‘दृश्यते त्वय्यया
बुद्ध्या’ इति श्रुतेरात्मैवयामिमुखसर्वचेर्दर्शनहेतुत्वादितरकृत्स्नवृत्तिनाशस्य
तत्त्वज्ञानहेतुत्वमवगम्यते । सति च तत्त्वज्ञाने मिथ्यामृते जगति नरवि-
पाणादाविव धावृत्त्यनुदयादात्मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्दृश्यनुपयोगाग्निरिन्ध-
नाग्निवन्मनो नश्यति । तदिदं मनोनाशतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वम् । तत्त्वज्ञानस्य
क्रोधादिवासनाक्षयहेतुतां वार्तिककार आह—

रिपो बन्धौ स्वदेहे च समैकार्थ्यं प्रपश्यतः ।

विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥ इति ।

क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्य शमादेर्ज्ञानहेतुत्वं प्रसिद्धम् । वसि-
ष्ठोऽपि—

गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता ।

परस्परं विवर्धते द्वे पद्मसरसी इव ॥ इति ।

तदिदं वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोर्द्वन्द्वम् ।

तत्र मनोनाशनासनाक्षयद्वन्द्वस्याऽऽदान्योन्यसापेक्षत्वमन्यमुखेन प्रदर्शयति—मनसि
नष्ट इत्यादिना । निगमयति—तदिदमित्यादिना । अन्योन्यसापेक्षमन्यवेनापि सिद्धमिति
शेषः । एवं प्रथमद्वन्द्वे मनोनाशनासनाक्षयप्रतियोगिकेऽन्वयेन परस्परसापेक्षत्वं प्रदर्शय्य मनो-
नाशतत्त्वज्ञानप्रतियोगिकद्वन्द्वेऽपि तद्वर्तयति—दृश्यते त्वष्टयद्येत्यादिना । अत्रापि प्रज्ञा-
त्यक्त्वाकारत्वेन परमपूज्यत्वार्थः । तत्रापि मननादिकादिकत्पुल्लव्यावृत्तये—सूक्ष्मेति ।
एतेन निदिध्यासनं धन्यते । एवं तत्त्वज्ञानस्यापि मनोनाशहेतुत्वमाह—सति चेत्यादिना ।
ननु भगवतेन तत्त्वज्ञानेन दृश्यस्य मिथ्यात्वान्नरनिपाणनत्वाद्विरपकनृस्यनुदयस्तथाऽपि जीवन्मुक्ति-
मुखार्थमामाकारवृत्तिसातत्यमपेक्षितमेवेत्यत आह—आत्मनश्चेत्यादिना । एवमुपपादितं
मनोनाशतत्त्वज्ञानप्रतियोगिकं द्वितीयद्वन्द्वमुपसंहरति—तदिदमिति । अत्रापि शेषपूर्णं
तु प्राग्नेदेन । अथ वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोर्द्वन्द्वे परस्परसापेक्षत्वं विनक्षुराचार्यस्तत्त्वज्ञाने
वासनाक्षयकारणतायां श्रीमन्मुरेश्वराचार्यचरणसंमतिमानेदयति—तत्त्वज्ञानस्येत्यादिना ।
तदार्तिकमेव संगृह्णाति—रिवाविति । समेति । निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति स्मृते. समं
च तदैकार्थ्यं चेति कर्मधारयविग्रहः । एवं वासनाक्षयस्यापि ज्ञानहेतुत्वं प्रसिध्वाऽभिधत्ते—
क्रोधादीत्यादिना । तत्र वासिष्ठराक्ष्यमपि साधनत्वं संवादयति—वसिष्ठोऽपीत्या-
दिना । पश्यति । अत्र पद्मसरसोः शोभावृद्धिरेव परस्परयत्तत्त्वेनातिप्रसङ्गमङ्गार्थं यथा
विनिश्चिता तदङ्गमादिगुणज्ञानयोरपीत्याशयः । एव च नेदमुक्तद्वन्द्वप्रतिपदऽन्यन्वयेनान्योन्य-
कारणत्वं करोऽकन्वित्तमपि ॥ प्राचीनाचार्यमन्मनेरेति चोच्यते । उपमहरति—तदि-
त्यादिना ।

ननु भगवतेन तत्त्वज्ञानादीनां प्रयाणां परस्परमन्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमप्यापि
प्रयाणां समुपपत्तिकमेव किञ्चिच्छरण धान्यमेवेत्येतेषां वासिष्ठराक्ष्येनैव तदाह—
तत्त्वज्ञानेऽपि साधनत्वम्—

तत्त्वज्ञानादीनां प्रयाणां संपादने साधनमाह—

तस्माद्वायव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना ।

मोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ इति ।

पौरुषो यत्नः केनाप्युपायेनावश्यं संपादयिष्यामीत्येषांविधोत्साहादिरूपो निर्बन्धः । विवेको नाम विमज्जनिश्चयः । तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं, मनोनाशस्य योगः, वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति । मोगेच्छायाः स्वल्पाया अप्यभ्युपगमे 'हविषा कृष्णवर्त्मवभूय एवामिवधत्ते' इति न्यायेनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाद्दूरत इत्युक्तम् । ननु पूर्वत्र विविदिषासंन्यासस्य तत्त्वज्ञानं फलं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिरिति व्यवस्था वर्णिता । तथा च सति प्रथमतस्तत्त्वज्ञानं संपाद्य पश्चाद्विद्वत्संन्यासं कृत्वा जीवतः स्वस्य बन्धरूपयोर्वासनामनोवृत्त्योर्दिनाशः संपादनीय इति भाति । अत्र तु तत्त्वज्ञानादीनां सहैवाभ्यासो नियम्यते । अतः पूर्वोत्तरविरोध इति चेत् । नायं दोषः । प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्थोपपत्तेः । विविदिषासंन्यासिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं मनोनाशवासनाक्षयाद्युपसर्जनीभूतौ । विद्वत्संन्यासिनेस्तद्विपरीतम् । अतः सहाभ्यास उभयप्राप्यविरुद्धः । न च तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमात्रेण कृतार्थस्य किमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेति शङ्कनीयम् । जीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणेन परिहरिष्यमाणत्वात् ।

तद्वाक्यमेव पठति—तस्मादिति । तद्व्याचष्टे—पौरुष इत्यादिना । पुरुषस्यायमिति । ध्युत्पत्ते पुरुषकार इत्यर्थः । तत्तमेन विवृणोति—केनापीत्यादिना । आदिना तत्तत्साध्यावश्यसाधकशास्त्रविहितो व्यापार एव । एव वक्ष्यमाणे तत्त्वज्ञानादित्रयसमुदायस्याव्यभिचारिसाधने याम्द्वेगेच्छात्यन्तिकत्यागलक्षणेऽपि कारण निरक्तलक्षण पुरुषकारमभिहित प्रति विशेषणीभूत तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां करणसवरनिराकरणप्रयोजक विवेकविशदी करोति—विवेको नामेत्यादिना । अस्त्वेव विवेकिनेति विशेषणोपयोगस्तथाऽपि दूरत इत्यस्याभिप्रायः तु न कलयाम इत्यत आह—मोगेच्छाया इत्यादिना । एव तत्त्वज्ञानादिव्यवस्थासिद्धौ शिष्यादि पूर्वोत्तरग्रन्थविरोध शङ्कते—ननु पूर्वत्रेत्यारम्भेति चेदित्यन्तेन । तत्र सिद्धान्ती समाधातु प्रतिजानीते—नायं दोष इति । तत्र हेतुमाह—प्रधानेत्यादिना । त स्फुटयति—विविदिषेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—न चेत्यादिना । कालस्यैव काली सर्गाधारत्वसर्वनियामकत्वप्रयोजिका या शक्तिसेना 'इन सूर्ये प्रभौ रात्रि' इत्यभिधानात्प्रमुखदुत्पत्त्यादिनियामिका यस्य स तथेति कालीनपदप्रयोग साधु ।

तत्रापि पुनः शङ्कते ननु विद्वत्संन्यासिन इत्यादिना—

ननु विद्वत्संन्यासिनो वेदनसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानवैफल्यद्वेदनस्य च स्वरूपेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यस्थाननुष्ठेयत्वादुपसर्जनत्वेऽप्युत्तरकालीनोऽभ्यासः कीदृश इति चेत् । केनापि द्वारेण पुनः पुनस्तत्त्वानुस्मरणमिति ब्रूमः । तादृशश्चाभ्यासो लीलोपाख्यानं दर्शितः—

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

सर्गादिवेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।

इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ॥ इति ।

मनोनाशवासनाक्षयाभ्यासावपि तत्रैव दर्शितौ—

अत्यन्तामाधसंपत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुनः ।

युक्त्या क्षास्त्र्यन्तते ये तेऽप्यत्राभ्यासिनः स्थिताः ॥ इति ।

ज्ञातुर्ज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिः । स्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यन्तामाधसंपत्तिः । युक्तिर्योगः । सोऽयं मनोनाशाभ्यासः ।

दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे ।

रतिर्बनोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते ॥ इति ।

सोऽयं वासनाक्षयाभ्यासः ।

प्रमाणप्रमेयमात्रपरतन्त्रत्वात्कर्तुं, दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनादकर्तुं, घटे पटचक्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वाच्चान्यथाकर्तुमशक्यत्वं बोध्यम् । प्रकृते हि ज्ञानशब्देन प्रकरणादद्वैतब्रह्मात्मैक्यमात्रविषयकविवारितस्वशास्त्रीयवेदान्तमहावाक्यकरणकप्रमाया एव विरक्षितत्वात् । समाधत्ते— केनापीत्यादिना । नन्वेतत्सिद्धान्ते यद्यप्यध्यासलक्षणभाष्यीयभामस्यनुसारेण स्मृतेः सामान्यतो भ्रान्तिव्यमेवास्ययापि न्यायरत्नामयीनिर्णीतेनानुमितयथार्थनिषेधकत्वेन काचिदपरोक्षविषयिण्याः समानविषयकत्वस्याप्राप्त्येव चिन्तनादिलक्षणासुसधानोपयोगित्वमपि संभवति परं तु केनापीतिपदस्वारस्याच्चन द्वारान्यनेकानि प्रतीयन्ते तानि कर्तव्यतस्तानि सप्रमाणमकटयति—तादृशश्चेत्यादिना । वासिष्ठ्य एतेत्यधिकम् । तद्वक्तव्येन पठति— तच्चिन्तनमिति । एकान्ते गिरिगुहादौ ध्ये चिन्तायामिति स्मृतेः प्रत्यग्रहैक्यविषयकप्रत्ययैकतानतालक्षणं ध्यानमित्यर्थः । स्वापेक्षया न्यूनं सतीर्ष्यादौ तत्कथनम् । स्वसमे

तस्मिन्नन्योन्यं परस्परं प्रबोधनम् । फलितमाह—एतदेकेत्यादिना । एतेषु द्वारेषु मये केनाप्येकेन द्वारेण द्वैतमिध्यात्वपूर्वकब्रह्मलैस्यानुमधानमेवेत्यर्थः । अत एव—सर्गादावेवेति । दृश्यमुत्पत्तियोग्यमाकाशाद्वैतं, स्पष्टमन्यत् । तथेदं जगत्, गच्छति तत्तदविद्या नश्यतीति व्युत्पत्तिसिद्धिदिमनाद्यत्रियादिदृश्यपञ्चकमिति यावत् । तथाऽहं साधनादिमिध्यादृश्यरूपभास्यनिरूपितभासकताक्रान्तः साक्षीत्यर्थः । नास्त्येव, तद्वन्नैरास्मीति सवन्धः । अत एवेति बोधाम्भास्युधाः पण्डिताः परमुक्तं रिदुतित्यन्वयः । नन्वेवं मनोनाशावासनाक्षयाम्भासापि वाच्यावित्यत आह—मनोनाशेत्यादिना । तत्राऽप्यसूचक वाक्यं पठति—अस्यन्तेति । तव्याचष्टे—ज्ञानुज्ञेययोरित्यादिना । अत्रेति मूलेऽस्मिन्मनोनाशाभ्यास इत्यर्थः । अत्र मनोनाशाभ्यासपदाभायाजिगमनेन तत्तामाह—तोऽपमिति । एवमन्यमप्याह—वृश्येति । रतिरित्यादि । अखण्डानन्दचिदित्यर्थः ।

ननुक्तवासिष्ठनाक्येषु तु तत्त्वज्ञानाद्यभ्यासत्रय प्रधानोपसर्जनभावं विनैव शक्यादिश्रया प्रतीयते, श्रीमद्विस्तु विविदिपास्तन्यासिनस्तत्त्वज्ञानाभ्यासः । प्रधान मनोनाशाद्यभ्यासद्वयमुपसर्जनं विद्वत्सत्यासिनस्तु तद्विपरीतमिति तत्समुच्चयानुष्ठानोपपादनोत्तरमुक्त तत्सांगत्य निरक्तवाक्यैः सह कथमिति शिष्यावाशङ्क । शमयिव्यन्त्ययमेव शङ्कते तेष्वित्यादिना—

तेष्वेतेषु त्रिष्वभ्यासेषु सामान्येन प्रतीयमानेषु प्रधानोपसर्जनभावो न विवेक्तुं शक्यत इति चेन्मैवम् । प्रयोजनानुसारेण विवेक्तुं शक्यपरवात् । मुमुक्षोः पुरुषस्य जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेति प्रयोजनद्वयम् । अत एव 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति श्रूयते । तत्र जीवतः पुरुषस्य दैवसंपदा मोक्षः, आसुरसंपदा बन्धः । तच्च पौण्डशाभ्यासे भगवताऽभिहितम्—

देवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ॥ इति ।

ते च संपदौ तत्रैवाभिहिते—

अमयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया मतेष्वलोलुप्धं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं देवीमभिजातस्य मारुत ॥

एवं चतुर्णामाश्रमाणां साधारणाधर्मानुक्त्वा चतुर्णां वर्णानामाह—आर्जवमयक्रवं श्रद्धाधनेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थसंगोपनम् ॥ १ ॥

प्राणिञ्चिच्छेदो हिंसा तदहेतुत्वमाहिंसा । सत्यमनर्थाननुबन्धि यथाभूतार्थवचनम् । परै-
राक्रोशे ताडने वा कृते सति प्राप्ते यः क्रोधस्तस्य तत्कालमुपशमनमक्रोधः । दानस्य प्रागु-
क्तेस्त्यागः संन्यासः । दमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः । परस्मै परोक्षे
परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभावोऽपैशुनम् । दया भूतेषु दुःखितेष्वनुकम्पा । भलोद्धृष्टमि-
न्द्रियाणां विषयसंनिधानेऽप्यापीक्रियत्वम् । मार्दवमक्रूरत्वं कृयापूर्वपक्षादिकारिष्वपि शिष्या-
दिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेण बोधयितृत्वं वा । हीरकार्यप्रवृत्त्यारम्भे तत्प्रतिबन्धिका
छोकलज्जा । अचापलं प्रयोजनं विनाऽपि वाक्याप्यादिव्यापारयितृत्वं चापलं तदभावः ।
आर्जवादयोऽचापलान्ता ब्राह्मणस्यासाधारणा धर्माः ॥ २ ॥

तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीबालकादिभिर्मन्दैरनभिभाव्यत्वम् । क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिमवहेतुं
प्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिः । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तदुत्तमभक्तः प्रपन्नविशेषः । येनो-
त्तम्भिताति करणानि शरीरं च नायसीदन्ति । एतन्नयं क्षत्रियस्यासाधारणम् । शौचमा-
म्यन्तरमर्थप्रयोगादौ मायानृतादिराहित्यं न तु मृग्वलादिजनितं बादमात्रं प्रादुर्गम् । तस्य
शरीरशुद्धिरूपतया याद्यात्वेनान्तःकरणगतसत्त्वाभावात् । तद्वासनानामेव सात्त्विकादिभेद-
भिन्नानां दैव्यासुर्यादिसंपद्रूपत्वेनात्र प्रतिविषादयिषितत्वात् । स्वाध्यायवत्केनचिद्रूपेण
वासनारूपत्वे तदध्यादेयमेव । श्रोत्रः परजिघासया शस्त्रमहणादि तदभावोऽश्रोत्रः । एतद्वयं
पैश्यास्यासाधारणम् । अल्पं मानिताऽऽमनि पूज्यत्वातिशयभाषनाऽस्तिमानिता तदभावो
नातिमानिता पूज्येण नम्रता । अयं शूद्रस्यासाधारणो धर्मः । ‘ समेतं वेदानुचनेन
ब्राह्मणा विविदिर्मन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशयेन ’ इत्यादिश्रुत्या विविदिरीपयोगिकतया
विनियुक्ता असाधारणाः साधारणाधर्मा धर्माः इहोपलभ्यन्ते । एते धर्मा भवन्ति
निष्पद्यन्ते देवी शूद्रमरमयी संपदं वासनासतति शरीररम्भकाले पुण्यकर्मभिरभिव्यक्तम-
भिव्यक्त्य जातस्य पुरातन्य । ‘ त विद्याकर्मणी सन्चारभेते पूर्वपक्षा च ’ ‘ पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ’ इत्यादिश्रुतिगम्यः । हे भारतेति सर्वोपयन्तुद्धरंती-
न्द्रस्येन पूतवाधमेतादृशधर्मयोग्योऽर्नीति सूचयति ॥ ३ ॥

आदपत्वेन देवी तपदमुक्त्वेदानीं हेतवेनाऽऽसुरी मपदमेकं श्लोकेन सविध्याऽऽह—
दम्भो धार्मिकतयाऽऽन्ननः स्वात्मनम् । तदेव धर्मेन्द्रियम् । दर्पो धनस्ववनादिनिमित्तो
महदवधारणाहेतुर्गरीरोगः । अतिमान आत्मन्यन्तपुण्यत्रातिमत्ताच्छरोपः । ‘ देवाधा-
मुत्तमोभये प्राजापत्याः पशून्ते ततोऽमुता अतिमानेनैव कस्मिन् यय जुहुयामेति स्वेधे-
वाऽऽस्तेन जुह्वतध्वस्तोऽतिमानेनैव परतन्मृगस्त्यज्जातिस्तेन परमास देतमुयं यद-

तिमानः' इति शतपथ उक्तः । क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणवृत्ति-
विशेषः । पारुष्य प्रत्यक्षररुक्षवदनशीलत्वम् । चकारोऽनुक्तानां भानभूतानां चापलादिदोषाणां
समुच्चयार्थः । अज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः । चक्षब्दोऽनुक्तानामभावभूताना-
मधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थः । आसुरीमसुरमरणहेतुभूता रजस्तमोमयी संपदमशुभवासना-
संततिं शरीरारम्भकाले पापकर्मभिरभिव्यक्त्यामिलक्ष्य जातस्य कुरूपस्य दम्भाद्या अज्ञा-
नान्ता दोषा एव भवन्ति न त्वमयाद्या गुणा इत्यर्थः । हे पार्थेति संबोधयन्विशुद्धमातृत्वेन
तदयोग्यत्वं सूचयतीति ॥ ४ ॥

असुरमरणहेतुभूतामित्यासुरसंपद्विशेषेण त्वसुर रजस्तमःप्रकृतिकत्वेनासुरधर्मीभूतदम्भा-
द्युक्तसत्कारोदयविशिष्टं यन्मरणं तत्कारणीभूतामित्यर्थः । एव च दम्भदर्पाद्यासुरसंपदन्वि-
तस्य मरणेऽप्ययस्य तत्सत्कारोद्रेकात् 'य य वाऽपि स्मरन्भावम्' इत्याद्यष्टमोक्तनियमे-
नाप्रेऽपि तादृगेव शरीराद्याप्या दुर्नित्य एव सत्सार इतीहैव तत्प्रागेन स निरस्य इति
व्याख्येयम् ।

ननु देवी सपद्मगवता त्रिभिः श्लोकेः प्रपञ्चिताऽस्यासुरी त्वेकेनैकोकेति किमे-
तान्त्येयासायित्याशङ्का शमयितुं मूलविधातार एवाऽऽहुः पुनरपीत्यादिना—

पुनरप्याऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरसंपत्प्रपञ्चिता । तत्राशास्त्रीयायाः स्व-
भावसिद्धाया आसुरसंपदो दुर्वासनायाः शास्त्रीयया पुरुषप्रयत्नसाध्यया
दैवसंपदा सद्वासनया क्षये सति जीवन्मुक्तिर्मवति । वासनाक्षयवन्म-
नोनाशस्यापि जीवन्मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते—

मन एव भ्रष्टुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।

अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥

निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।

यदा यात्युन्मनीमावं तदा तत्परमं पदम् ॥

तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।

एतद्ध्यानं च ज्ञानं च शेषो न्यायस्य विस्तरः । इति ॥

बन्धो द्विविधः, तीव्रो मृदुश्च । तत्राऽऽसुरसंपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वा-
त्तीव्रो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु स्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसंपदुत्पादक-
त्वाच्च मृदुबन्धः । तत्र वासनाक्षयेण तीव्रबन्ध एव निवर्तते, मनोनाशेन
तु मयम् ।

तिमानः' इति शतपथ उक्तः । क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणवृत्ति-
निशेषः । पारम्यं प्रत्यक्षरस्पर्शमदनशीलत्वम् । चकारोऽनुक्तानां भावभूतानां चापलादिदोषाणां
समुच्चयार्थः । अज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावं । चक्षन्दोऽनुक्तानामभावभूतानां
मधृत्वादिदोषाणां समुच्चयार्थः । आसुरीमसुरमरणहेतुभूता रजस्तमोमयीं सपदमशुभवासना-
संततिं शरीरारम्भकाले पापकर्मभिरभिव्यक्त्यामिलित्य जातस्य कुपुरुषस्य दम्भाया अज्ञा-
नान्ता दोषा एव भवन्ति न त्वमयाद्या गुणा इत्यर्थः । हे पार्थेति सन्निधयन्विशुद्धमातृत्वेन
तदयोग्यत्वं सूचयतीति ॥ ४ ॥

असुरमरणहेतुभूतामित्यासुरसंपद्विशेषणं तमसुर रजस्तमं प्रकृतित्वेनासुरधर्मीभूतदम्भा-
द्युत्तसंस्कारोदयनिशिष्टं यन्मरणं तत्कारणीभूतामित्यर्थः । एव च दम्भदर्पाद्यासुरसंपदन्वि-
तस्य मरणेऽप्यस्य तत्संस्कारोद्रेकात् 'य य वाऽपि स्मरन्भावं' इत्याद्यष्टमोक्तनियमे-
नोपेऽपि तादृगेव शरीराद्याप्या दुर्नित्य एव ससार इतीहैव तत्प्रागेन स निरस्य इति
व्याख्येयम् ।

ननु देवी सपद्मगता त्रिभिः श्लोकेः प्रपञ्चिताऽस्यासुरी त्वेकेनेत्येकेति किमे-
तानयेनासानियाशङ्का शमयितुं मूलनिधातार एनाऽऽहुः पुनरपीत्यादिना—

पुनरप्याऽध्यापपरितमाप्तेरासुरसंपत्प्रपञ्चिता । तत्राशास्त्रीयायाः स्व-
भावसिद्धाया आसुरसंपदो दुर्वासनायाः शास्त्रीयया पुरुषप्रयत्नसाध्यया
दैवसंपदा सद्भासनया क्षये सति जीवन्मुक्तिर्मवति । वासनाक्षयवन्म-
नोनाशस्यापि जीवन्मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।

अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥

निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।

यदा यात्युन्मनीमायं तदा तत्परमं पदम् ॥

तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।

एतद्ध्यानं च ज्ञानं च शेषो न्यायस्य विस्तरः । इति ॥

बन्धो द्विविधः, तीव्रो मृदुश्च । तत्राऽऽसुरसंपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वा-
त्तीव्रो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिरस्तु स्वयमग्रे शरूपत्वादासुरसंपदुत्पादक-
त्वाच्च मृदुबन्धः । तत्र वासनाक्षयेण तीव्रबन्ध एव नियतं, मनोनाशेन
मृदुबन्धः ।

अध्यायपरिसमाप्तिं मर्यादीकृत्याऽध्यायपरिसमाप्तेरध्यायपरिसमाप्तिपर्यंतमित्यर्थः । फलितमाह—तत्रेत्यादिना । ननु भगवेव वासनाक्षयस्य जीवमुक्तिहेतुः मनोनाशस्य तु तत्कारणत्वे किं प्रमाणमियत आह—वासनेत्यादिना । अद्य तामेवाधवेदीयामृतविद्रूप-निपद्रुतश्रुतिं पठति—मन एवेत्यादिना । यदा यात्यामनो भावमियपि पाठः । भावोऽन सचैव । आमन इति पठ्यी तु राहो शिर इत्यादिवदभेदार्थवैव । तथा चाऽऽत्मस्वरूपा सत्तामित्यर्थः । यदा यात्युमनीभाजमिति पाठे तूमनीभाज उच्यते श्रीमदभियुक्तैः—

अर्थादर्थान्तरं वृत्तिर्गन्तुं चलति चान्तरे ।

अनाधारा निर्विकारा यादृशी सोमनी स्मृता ॥ इति ।

एव च विकारशब्दितविषयविधुरवृत्तित्वमुमनीयमिति फलितम् । तथा च यथाय विषयसक्तमित्यादीन्मुपक्रमादिवान्वयान्यापि संगतानि । नन्वेव निर्विषयत्वेन हृदि मनसो निरोधोऽपि कियकालं प्रयहमभ्यसनीय इत्यत्राऽऽह—पाददिति । हृदि स्वगोलकी भूतद्वलकमलाय छेदेनेत्यर्थः । क्षयः सकल्पादिवृत्तिविलयः प्रतिगतः प्राप्तः भवतीति योजना । अथैतस्यैव मुख्यसाधनं च विधत्ते—एतदित्यादिना । एतदुक्तमनोनिरोधनमेव ध्यानं सगुणादेर्ज्ञानं निर्गुणपरब्रह्मणः प्रत्यक्षप्रमासाधनमप्यस्तीति सप्रथमः । नन्वेव तर्ह्यैरितशब्द-ब्रह्मणः का गतिरित्यत आह—शेष इति । ततः किं तत्राऽऽह—बन्ध इत्यादिना । तत्राऽऽद्यस्वरूपमाह—तत्रेत्यादिना । अन्यस्यापि तदाह—द्वैतमात्रेति । एवमपि किं प्रकृत इत्यत्राऽऽह—तत्रेत्यादिना । नन्वेव तर्हि मनोनाशेनापि मृदुबन्ध एव निवर्ततेत्यत आह—मनोनाशेन त्विति । तुल्यशब्दः पूर्ववैलक्षण्यार्थः । उभयं तत्रादि ।

एव मनोनाशेन तूभयमियत्राऽऽलोकेन तमोरक्षोव समानदेशावच्छेदेनैव नश्यतीति गूढा-भिसाधिमज्जानान् शङ्कते तर्ह्येत्यादिना—

तर्हि मनोनाशेनैवालं वासनाक्षयस्तु निरर्थक इति चेन्न । भोगहेतुना प्रचलेन प्रारब्धेन ध्युत्थापिते मनसि वासनाक्षयस्य तीव्रबन्धनिवारणार्थ-त्वात् । भोगस्य मृदुबन्धेनाप्युपपत्तेः । तामसवृत्तयस्तीव्रबन्धः । सात्त्विकराजसवृत्तिद्वयं मृदुबन्धः । एतच्च दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यत्र स्पष्टी-कृतम् । एव च सति मृदुबन्धस्याभ्युपेयत्वात्तीव्रबन्धस्य वासनाक्षयेणैव निवृत्तेरनर्थको मनोनाश इति चेन्न । दुर्बलप्रारब्धापादितानामवश्यं-माधिभोगानां प्रतीकारार्थत्वात् । तादृग्भोगस्य प्रतीकारनिवर्त्यत्वमभि-प्रेत्येदमाहुः—

अवश्यं भाविभोगानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः ॥ इति ।

अथ सिद्धान्ती तावदुक्तशङ्कामितिशब्देनानूय समाधत्तु प्रतिजानीते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुमाह—भोगहेतुनेत्यादिना । इदं हासाधारणकारणसंग्रहणार्थमेव । नोचेत्सर्वस्यापि प्रारब्धस्य भोगमात्रहेतुत्वासिद्ध्या तद्वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेनेनैव साधारणकारणीभूतानां जात्यायुर्जनकप्रारब्धाद्यविशेषाणां व्युदासेऽपि पुनः प्रबलविशेषणं व्यर्थमेवेति चेन्न । प्रबलपदेन सात्कालिकभोगदत्वस्य विवक्षितत्वादित्याशयः । नन्वेव केतुर्ह्युक्तप्रारब्धेनापि जात्यायुषोरुत्तरत्वा व्युदासेन देहमात्रेण भोग एव न स्यात् । न च 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'ज्ञानाग्निं सर्वं कर्माणि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्ध्यभिप्रायविरुद्धं तस्मात् । तयोः 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सपद्यते' इति सूत्रेणानारब्धफलकर्मनिषेधकत्वात्, 'प्रारब्धं त्विह मुच्यताम्' इति सोपानपञ्चकादौ भाष्यकारादिभिरपि तथेतिमिहितत्वाच्च । तस्मात्किमत्र रहस्यमित्यत आचार्यस्तावद्व्यासार्थसुप्तप्रबुद्धबालस्य भोजनादिभोगो मृदुजाग्रदवस्थमाऽपि जायते तथा तीव्रतरमप्यमन्दसुप्तप्रारब्धेनास्तु भोग इति निगूढाशयत आह—भोगस्येति । भोगो हि सुखाद्यन्यतरसाक्षात्कार एव तसाक्षिप्रत्यक्षलक्षणः । स तु द्वैतप्रतीतिमात्रमपेक्षते । दृश्यते हि कस्तूरीकुणपधूमगन्धाम्या सुखाद्यनुभवरः प्रोक्तदम्भाद्यासुरसपदमन्तराऽपि । ननु भगवन्नेन द्वैतप्रतीतिमात्रं मृदुबन्धस्तेन प्रारब्धकर्मोपभोगोऽपि तथाऽपि मृदुजमनुपदमेन 'कथो द्विविधः । तत्राऽऽसुरसपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वातीवो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु स्वयमेकेशरूपत्वादासुरसपददुत्पादकत्वाच्च मृदुबन्धः' इति तत्र बन्धशब्दार्थस्य सामान्यतः क्लेशपरिणीतमृदुत्वरूपत्वमेव प्रतीयते तस्याप्यवहितकारणभूतत्वेन दम्भाद्यासुरसपदस्तीव्रबन्धत्वं द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु दम्भाद्यासुरसपत्कारणत्वेन तत्कार्यभूतक्लेशरूपत्वाभावेन च मृदुबन्धत्वं प्रतिपादितं तत्कथमुपपद्यते । मृदुबन्धेनापि भोगमुपपादयताऽनेनोत्तरप्रत्ययेन कस्तूरीकुणपधूमगन्धाम्या सुखदुःखजन्मनिदर्शनतः प्रारब्धभोगजननसमाननया मनोज्ञाख्यातेन सह निरोधात् । पूर्वं मृदुबन्धस्य क्लेशजनकासुरसपज्जननत्वमुक्तमिह तु मृदुबन्धस्याप्यासुरसपदसाक्षादेव दुःखजनकत्वं भोगोपपत्त्योपपादितमिति स्पष्ट एव निरोधस्तत्राऽऽह—तामसवृत्तय इत्यादिना । दुःखं हि क्लेशापरनामरूपासुरसपत्कार्यमपि तामसावृत्तिरूपमेवेत्यत्र न कोऽपि निरादः । यद्यपि दुःखेष्वनुदिप्रमत्ता इत्यादिगीता श्लोकरिचरणे प्राङ्मूलकारेणैव रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा सत्तापामिका प्रतिबुद्धा चित्तवृत्तिरिति तस्य राजस्तम्भेभ्योऽप्यपि प्रवृत्ते साक्षादेन क्लेशहेतुत्वादि-लुके. सारस्वतमधुसूदनाचार्यैरासुरसपदो रजस्तमोमयी सपद्ममिति तमोमयव-

स्यापि निशेषितमात्रं तामसतृत्तयमेव दुःखस्योचितमिति प्रतिभाति । यद्वा क्लेशपदेनात्र पातञ्जलसूत्रोक्ता पञ्चापि क्लेशा स्वीकार्या । तथा च तत्सूत्रम्—‘अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः’ इति । एव तद्वृत्त्यापि तत्रैव सूत्रितानि—‘अनित्याशुचिदुःखानामसु नित्यशुचिसुखामयातिरविद्या’ ‘दिग्दर्शनशक्त्योरेका मतेनास्मिता’ ‘मुखानुशयी राग’ ‘दुःखानुशयी द्वेष’ ‘स्वरसमाही निद्रापोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः’ इति । एव च दम्भदर्पादिरूपाया प्रकृताया आसुरसपदोऽज्ञानरूपेऽज्ञेऽविचारयक्लेश प्रत्युपादानत्वं तथाऽतिमाने तस्मिन्नभिमाने प्रति क्रोधे त्वस्मितारागद्वेषाप्रतीतिः समुचितमेव । तेनाऽऽसुरसपप्रधानाज्ञानासतिमानक्रोधाज्ञानानां तामसतृत्तित्वेनैव तीव्रतया पूर्वोत्तरप्रत्ययो समानमेव । यच्च पूर्वप्रत्यये द्वैतप्रतीतिरूपस्य मृदुबन्धस्य क्लेशकारणीभूतासुरसपत्कारणत्वमुत्तमप्रत्यये तु भोगजनकत्वेन साक्षादेव क्लेशकारणत्वमभिहितमिति विरुद्धमिति तदप्यत्रिेकमूलकमेव । तथा हि—भोग सर्वोऽपि सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारमाकस्तूर्यादिगन्धादिरूपद्वैतप्रतीतिजन्योऽपि मये सूक्ष्मतया करणरक्षापारस्थानीयानासुरसपप्रधानाशीभूतातिमानाज्ञानादिमात्रोपादानकक्लेशानुपाधेरभयतीत्यानश्यकमेव । अन्यथा रम्यास्थितवृणादियतीत्याऽपि भोगापत्तेः । तस्मादुत्तरप्रत्ययेऽप्युत्तरीया पूर्वप्रत्येकमासुरसपजनकत्वं द्वैतप्रतीत्यामकस्य मृदुबन्धस्याऽऽनश्यकमेव तथा सारित्रकारजसृष्टिद्वयमकत्वमपि । ‘सत्यासजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च’ इति स्मृतेः प्रथमं कस्तूरीगन्धज्ञानं तदुत्तरमेव तत्र रम्यमुच्चा लोभ इति क्रमात्सात्त्विकादिद्वयमकत्वं तत्रानुभवंतिद्वैतमेव । न चैवमपि तत्र न दुःखमत्र कथं क्लेशपूर्वकत्वं तस्येति साप्रतम् । नियोगावच्छेदेन तस्यापि दुःखरूपत्वात् । गुणपधूमगन्धज्ञानस्याप्येव वियोगावच्छेदेन सुखरूपत्वाच्च । तदुक्तं मदीयाया बोधैक्यसिद्धौ—

यद्वत्पाटलगुल्मकं वितनुते सौरय च दुःखं क्रमा
 सुप्यात्पण्टकतो द्वयं द्वयमपि प्राप्याऽनवाप्याऽपि च ॥
 ससारे रमणीमुखं प्रियमत्र व्यवादिक् चाग्रिय
 बुयोत्तद्वदिदं द्वयं द्वयमपीत्यामैव भूमा सुप्तम् ॥ इति ।

विस्तरस्त्वैतद्विधाया मामक्यामेवानकल्पनीयः । एव च सर्वत्रोत्तरीया साधकस्य त्रिरेकिनः प्रपञ्चे दुःखमुद्धिरेन द्वैतानुसंधानासिद्धस्य त्वद्वैतामानुसंधानानुग्वमुद्धिरेन परिहृयतीति धृक् । ननु तत्र च द्वये किं मानमियतं अहं—एतच्चेत्यादिना । तदया—स्थितप्रपञ्चज्ञानेचारे हि दुःखेणुद्धिग्रमना इति श्लोकं पठित्वा दुःखं रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणनिकाररूपा सतापाभिरा प्रतिगृह्य चित्तवृत्तिः । तादृशे दुःखे प्राप्ते मन्यहं पृथग् विध्या दुरामानमिन्यनुतापमिरा तमोगुणनिकारणेन भ्रान्तिरप्या चित्तवृत्तिरद्वेगः । यद्यप्यत्र विरेक इवाऽऽभाति तथाऽपि पूर्वस्मिन्नभिनिवेशेन चेतन्यापप्रवृत्तिप्रतिनिधत्तनासप्रयो-

मन्दगे तिरस्कृत्य भोगान्प्रायेण चिन्तयन् ।

धियाऽऽत्मानं द्रष्टुं सुखं प्राप्नोति मिथुनं यथा ॥

सुप्तगेऽतिनिर्निद्रो निर्निकल्पसमाधिमान् ।

आत्मानन्दावशेषं सनास्ते मुनयश्चन्द्रयः ॥

इत्यादि प्रतिपादितम् । नन्वेवमपि मध्यगेगाख्यप्रारम्भापादितद्वैतमात्रप्रतीतिजन्यकस्तूरी-
कुण्ठपद्मपद्मजनिताधियादिपञ्चशेखरसूक्ष्मद्वारकसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणमृदुबन्धप्रती-
कारप्रयोजनत्वं मनोनाशस्यानुपपन्नमेव तस्य मन्दादितद्वेगमात्रसाध्यताया उक्तान्यैरेव सिद्ध-
त्वादिति चेत् । सत्यम् । निरुक्तमध्यगेगाख्यप्रारम्भदशान्च्छेदेनैव शास्त्रविचारवतो यततः
पुरयस्य मन्दादिवेगात्मकतद्द(दध्)स्य मनोनाशैकसाध्यत्वात्तदशायामेव यनगादियावच्छा-
स्त्रस्य सार्धक्यादन्यथा तदनारम्भापत्तेर्दुर्बलत्वाच्च । अयमेवाऽऽशयः प्राचीनाचार्याणामध्यव-
श्यभाविभोगानां प्रतिकारो भवेद्यदीत्यादिवाक्यं पठतामस्तीत्याह—तादृग्भोगस्येत्यादिना ।
मध्यप्रारम्भापादितमृदुबन्धजनिताभोगस्यैवेत्यर्थः । प्रतीकारेति । मनोनाशविनाश्यत्वम् ।
इदं, सद्य एव वक्ष्यमाणं वाक्यम् । आहुः, पूर्वाचार्या इत्यार्थिकम् । तदेवोदाहरति—
अवश्यंभाधीति । अत्र भावानामित्यपपाठ एव भोगस्य प्रतीकारेतिमूलकारावतरणवि-
रोधात् । एव च नलादीनां विद्वत्सत्यासत्य क्षत्रियत्वेन दण्डधारणादिरूपस्य गौणस्य राज्य-
कर्तृत्वेनर्षादिव मुख्यस्य चाभावेन मनोनाशरूपनिरुक्तप्रारम्भप्रतीकाराभावादेव तेषां तदा
हु खलेप इत्याशयः । न चेदमेतत्पद्यतापर्यकल्पनं तृप्तिदीपविरहमिति शक्यम् । तन्मते
नलादीनां तीव्रवेगप्रारम्भवत्तनादित्युभयाविरहत्वमिति ।

तदेवं जीवन्मुक्तिं प्रति वासनाक्षयमनोनाशयोः साक्षात्साधनत्वात्प्रा-
धान्यम् । तत्त्वज्ञानं तून्मयोत्पादनेन व्यवहितत्वादुपसर्जनम् । तत्त्वज्ञा-
नस्य वासनाक्षयहेतुत्वं बहुधा श्रुती श्रूयते—‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाप-
हानिः’ * । ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकी जहाति’ ।
‘तरति शोकमात्मवित्’ । ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनु पश्यतः’ ।
‘ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः’ इति । मनोनाशहेतुत्वं च तत्त्वज्ञानस्य
श्रुतिसिद्धम् । विद्यादशामभिप्रेत्येवं श्रूयते—‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवा-
भूतत्वेन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेत्’ इत्यादि । गौडपादाचार्याश्चाऽऽहुः—

* ग. प. चेत्येवमनेकेषु सकेषु ‘क्षीमे क्लेशेर्जन्ममृत्युपहाणि’ इत्यधिकम् ।

आत्मसत्तानुरोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तद्ग्रहः ॥ इति ।

जीवन्मुक्तेर्वासनाक्षयमनोनाशाविव विदेहमुक्तेः साक्षात्साधनत्वा-
ज्ज्ञानं प्रधानम् ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते’ इति स्मृतेः ।

केवलस्याऽऽत्मनो भावः कैवल्यं देहादिरहितत्वं तच्च ज्ञानादेव
प्राप्यते । सदेहत्वस्याज्ञानकल्पितत्वेन ज्ञानैकनिवर्तृत्वात् । ज्ञानादेवे-
त्येवकारेण कर्मव्यावृत्तिः । ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन’ इति श्रुतेः ।
यस्तु ज्ञानशास्त्रपत्रभ्यस्य यथासंभवं वासनाक्षयमनोनाशादभ्यस्य
सगुणं ब्रह्मोपास्ते न तस्य कैवल्यमस्ति लिङ्गदेहस्यानपायात् । अत
एवकारेण तावपि व्यावर्त्यते । येन मुच्यत इत्यस्यायमर्थः—येन ज्ञान-
प्राप्तिबलत्वेन कृत्स्नबन्धादिमुच्यत इति ।

फलितमाह—तदेवमित्यादिनोपसर्जनमित्यन्तेन । जीवन्मुक्तिं प्रतीत्यप्राप्यन्वेति । ननु
तत्त्वज्ञानस्याऽऽदौ वासनाक्षयं प्रयेव कारणत्वे किं प्रमाणमित्यत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानस्ये-
त्यादि । ध्रुयते, आग्रातनेनाऽऽकर्ष्यत इत्यर्थः । तान्येव श्रुतिशक्त्यानि पठति—
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशेत्यादिना । पाशा प्रसिद्धपाशवर्त्तनवधरूपा प्रागुक्ताखिलताम
सकृत्त एव बध्मकापाशाभिधा इति यावत् । नन्वेवमपि मनोनाशं प्रति तत्त्वज्ञानस्य कथं
कारणत्वं वासनाक्षयं प्रति त्यागस्येवात्रापि योगस्यैव कारणत्वादित्यत आह—विद्येति ।
तामेव श्रुतिं सगृह्णाति—यच्चेति । आदिना तत्त्वेन क रसपेदि यादितद्वाक्यशेषो ग्राह्यः ।
नन्विदं वाक्यं ‘स्थाप्यसप्तयोरपतरापेक्षमाविष्टृत हि’ इति सूत्रेण सुप्तिविदेहकैवल्याय
तरपरत्वेन व्याख्यातमित्यस्वरसात्तत्र समयतरमाह—गौड्येति । चोऽप्यर्थः । तत्कारिका मेव
लिखति—आत्मेति । ग्राह्येत्यादि । ग्राह्यस्य इत्यस्यैव निर्ममस्वत्वाख्यनिर्विकल्पस
माभ्युपलक्षितचिमात्रावस्थितिदशायामसफूर्तावित्यर्थः । तदिति । तस्य चिमात्रस्य द्वैत
यदग्रहो भास्यत्वेन प्रवागो न भवति किंतु स्वप्रकाशत्वेन तत्स्यमेव मासत इयेतत् । ननु
विदेहमुक्तौ किं प्रपन्न साधनमित्यपेक्षया तदाह—जीवन्मुक्तेरियादिना । तत्र मान
माह—ज्ञानादेवेति हेतुव्याजेन । तामेव विवृणोति—केवलस्येत्यादिना । स्पष्ट
मेवाप्यतः ।

ननु बन्धे वृत्तेतिविशेषणं किं जीवन्मुक्तिनिरस्ये बन्धे तीव्रादिभेदेन द्वैविध्यमद्विदेह-
मुक्त्या तत्त्वज्ञानजन्ययाऽनादिभावरूपशोचिततत्त्वपदार्थैक्यलक्षणचिन्मात्राश्रयाविषयमूलाज्ञान-
ध्वस्त्यात्मिकया निरस्येऽपि बन्धेऽस्ति वैविध्यमिति चेदोभिन्याह—

बन्धश्चानेकविधः—अविद्याग्रन्थिरब्रह्मत्वं हृदयग्रन्थिः संशयः कर्मा-
ण्यसर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्मेत्यादिशब्दैस्तत्र तत्र व्यवहारात् । त एते-
बन्धाः सर्वेऽपि ज्ञाननिवर्त्ताः । तथा च श्रुतयः—‘एतद्यो वेद निहितं
गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य’ । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृदये परावरे ॥

‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ । ‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह’
‘तमेव विदित्वाऽस्ति मृत्युमेति’ ।

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥

‘य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति’ । इत्यादीन्यसर्वत्वादि-
बन्धनिवृत्तिपराणि वाक्यान्वत्रोदाहरणीयानि ।

बन्धश्चेति । तत्प्रकारेणैवाऽऽह—अविद्येत्यादिना हेतूक्तित्याजेन । आदिनाऽसा-
र्थात्प्यं ग्राह्यम् । एतन्मूढीभूतानुपदेदादृतश्रुतिग्राह्येष्वन्ते सार्वत्रिकप्रतिबोधकग्राह्यस्यैव
ज्ञानकलकथनार्थत्वेनोदाहृतमात् । ननु वेन वा साधनेनेति निरतन्त इत्याशङ्काया समा-
धत्ते—एत इत्यादिना । एतेन ज्ञाननिरत्यन्तरूप निररणाचार्यसमतमद्वैतसिद्ध्युक्त मिथ्यात्वं
सर्वेषामपि बन्धानामुक्तं भवति । अथ श्रुतय एवोक्तग्रन्थनामव्यवहारस्थलत्वेन समता इति
स्वाकृत स्पष्टयति—तथा चेति । ता एव यथोद्देशक्रमं लिखति—एतद्यो वेदेत्यादिना ।
अविद्याग्रन्थिम्, अहम्भ्रं इत्यादिनादात्म्याप्यासामित्यर्थः । सोम्येति । शौनकाख्यशिष्य
प्रत्यङ्गिर सज्ञस्य गुरोर्ममुक्षुत्वेन प्रियदर्शनत्वासबुद्धिः । गुहा तु पञ्चकोशरूपा प्रसिद्धेय ।
हृदयग्रन्थिरन्तःकरणेन सहाह गन्ताऽहं बोद्धेत्यादितादात्म्याप्यास एव । परमे, अध्यात-
त्वेनोक्तम् । व्योमन्, देशपारिच्छेदविधुरेऽज्ञान इति यावत् । निहितं, तदावृत्तत्वेन तत्र
स्थापितमित्यर्थः । सहेति । ब्रह्मणा विपाथितेति वाक्यशेषात्तत्प्रकाशत्वेन प्राप्तमित्य-
र्थः ।

कृत्स्नज्ञानरूपेण यावद्दृश्यसाक्षिलोपलक्षितब्रह्मणा दैशिकादित्रिविधपरिच्छेदशून्येन सन्मात्र-
वस्तुना साकमित्येतत् । एतेन मूलज्ञाननाशात्परमार्थिकैक्यलक्षणकैवल्यावस्थायामखण्डा-
नन्दरूपतया मनुष्यानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दातिर्योत्यते । असर्वत्वादीति । अत्राऽऽदिना
' ब्रह्मविदामोति परम् ' इतिवाक्यप्रभृतीति परशन्दितनिरतिशयानन्दप्रतियोगिकापरप्रान्या-
दिनिवृत्तिवाक्यानि ।

एवं विदेहमुक्तेस्तत्त्वसाक्षात्कारसमकालीनत्वं प्राग्भूयः प्रबोधितमपि विस्मरणशीलं शिष्यं
प्रत्याचार्यः कर्णया प्रतिबोधयति सेयमित्यादिना—

सेयं विदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना ज्ञेया । ब्रह्मण्यविद्यारोपि-
तानामेतेषां बन्धानां विद्यया विनाशे सति पुनरुत्पत्त्यसंभवादेननुम-
वाच्च । तदेतद्विद्यासमकालीनत्वं माप्यकारः समन्वयसूत्रे प्रपञ्चया-
मास—' तदधिगम उत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशौ तद्वचपदेशात् ' इति ।
ननु वर्तमानदेहपातानन्तरमाविनी विदेहमुक्तिरिति बहवो वर्णयन्ति ।
तथा च श्रुतिः—' तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये ' इति । वाक्यवृत्तावप्युक्तम्—

प्रारब्धकर्मवशेण जीवन्मुक्तो यदा भवेत् ।

कंचित्कालमथाऽऽरब्धकर्मबन्धस्य संक्षये ॥

निरस्तातिशयानन्दं वैष्णवं परमं पदम् ।

पुनरावृत्तिरहितं कैवल्यं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

सूत्रकारोऽप्याह—' भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ' इति । इतरे
प्रारब्धपुण्यपापे । वसिष्ठोऽप्याह—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ इति ।

नायंदोषः, विवक्षाया विशेषेण मतद्वयस्याविरोधात् । विदेहमुक्ति-
रित्येत्रानेन देहशब्देन कृत्रं देहजातं विवक्षित्वा बहुभिर्बणिक्तम् ।
अस्माभिस्तु भाविदेहमात्रविवक्षयोच्यते । तदनारम्भायैव ज्ञानसंपाद-
नात् । अयं तु देहः पूर्वमेवाऽऽरब्धः । अतो ज्ञानेनाप्यस्याऽऽरम्भो चार-
यितुं न शक्यते । एतदेहनिवृत्तिरपि न ज्ञानफलम् । अज्ञानिनामप्या-
रब्धकर्मक्षये तन्निवृत्तेः ।

तच्छब्देदंशन्दावुपक्रमानुभययोरेव निगमनव्याजेन व्यञ्जकौ । तत्र हेतू आह—
 ब्रह्मणीत्यादिना । तत्रासाप्रदाधिकत्वशङ्का शमयति—तवेतदित्यादिना । तत्रापि
 शङ्कते—नक्तित्यादिना । एष बहुवादिसमताऽपि निरुक्तशङ्का भगवतो भाष्यकारस्य
 पुरस्ताद्वास्फरोदयसमये तिमिरोच्चयत्कत्तृणायमानैरेत्यत आह—तथा चेति । तस्य
 जीवन्मुक्तस्य । तावदेव, तावत्कालपर्यन्तमेव । चिर, द्वैतप्रत्युपलक्षिताद्वेतात्मरूपकैरन्याय
 विलम्ब इत्यर्थः । यावन्न निमोक्ष्ये, यावत्कालपर्यन्तं प्रारब्धफल निःशेषमुपमुच्य इदं न
 त्यजति । अथ, प्रारब्धफलनिरवशेषोपभोगाव्यग्रहितलोकदृष्टिकल्पितोत्तरक्षण एवेति यावत् ।
 सपरस्ये, सपरस्यति निरुक्तकैरन्य प्राप्तमेव द्वेताप्रतीत्या प्रामोर्ताप्येत्यर्थः । तदुक्तं तैत्तिरीय-
 धार्तिके—

सत्यादिदृश्याज्ञानोत्था सत्याद्यर्थनिषेधधी—

धर्मनैनाऽऽप्तमाप्नोति केनलज्ञानहानतः ॥

एव ज्ञात निजानाति निमुक्तश्च विमुच्यते ।

निरतते निवृत्त च त्रिर्न शपथयाम्यहम् । इति ।

ननुक्तसूत्रमाष्यविरोध इय श्रुतिरपि तदनुरोधेनेव व्याख्येयेत्यत आह—वाक्येति ।
 भाष्यकारचरणैरेवेति शेषः । तच्छ्रुत्येव पठति—प्रारब्धेत्यादिना । यदा, अनिद्या-
 ध्वस्तिकारफाद्वैतप्रमितिक्षण इत्यर्थः । एव च सद्योमुक्त्यर्थमेवोक्तप्रमा प्रवृत्ता तथाऽपि
 प्रारब्धकर्मभेदेण दृष्ट्येष्ट्या पार्थरथदाहकाश्च यामनकाश्चरन्ता किंचित्कालं प्रतिबध्यत
 एवेति भावः । तत्र सूत्रमप्यनुकूल्यति—सूत्रेति । तद्विज्ञोति—इतरे इति । यासि-
 ष्वचोऽप्युदाहरति—वासिष्ठ इत्यादिना । अस्पन्देति । न विद्यते स्पन्दो यस्य तत्ता
 ममस्तामिव । सरलमेवापरम् ।

एव नाम दोष इत्यादिना विदेहमुक्तिविषयकाक्षेपस्य निरक्षाविशेषद्वारकसमाधाने कृतेऽपि
 तत्र परमते कृत्वा देहजातमित्यत्र कृत्वापदेन वर्तमानदेहस्तथा भाविदेहस्तद्विद्देहश्चेति
 देहत्रयमपि मुक्ती ध्वसप्रतियोगित्वेन निवक्षितमिति निर्विवादमेव । स्वमते तु भाविस्पन्दे-
 हमात्रमेव तथेति सद्युक्तिवमुक्त्वा वर्तमानदेहनिवृत्तिरपि ज्ञानफलत्वेन धत्तु न शक्यत
 इत्यपि सहेतुकमुक्तं, तत्र शिष्यादि शङ्कते तर्हि वर्तमानेत्यादिना—

तर्हि वर्तमानलिङ्गदेहनिवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तु । ज्ञानमन्तरेण तदनिवृत्ते-
 रिति चेन्न । सत्यपि ज्ञाने जीवन्मुक्ते तन्निवृत्त्यभावात् । ननु ज्ञानस्य
 किंचित्कालं प्रारब्धेन कर्मणा प्रतिबद्धेनानिवर्तकत्वेऽपि प्रतिबन्धक्षये
 लिङ्गदेहनिवर्तकत्वं भविष्यतीति चेन्न । पञ्चपादिकाचार्येण ' यतो

ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् ' इत्युपपादितत्वात् । तर्हि लिङ्गदेहनिवृत्तेः किं साधनमिति चेत्सामग्रीनिवृत्तिरिति ज्ञमः । द्विविधं हि कार्यनिवर्तकं विरोधिसद्भावः सामग्रीनिवृत्तिश्च । तद्यथा विरोधिना वायुना तैलवर्तिसामग्रीनिवृत्त्या वा दीपो निवर्तते । लिङ्गदेहस्य साक्षाद्विरोधिनं न पश्यामः । सामग्री द्विधा प्रारब्धमनारब्धं चेति । ताम्यामुमाभ्यामज्ञानिनां लिङ्गदेह इहामुत्र चावतिष्ठते । ज्ञानिनां त्वनारब्धे ज्ञानेन निवृत्ते प्रारब्धे च भोगेन निवृत्ते तैलवर्तिरहितप्रदीपयत्सामग्रीनिवृत्त्या लिङ्गदेहो निवर्तते । अतो न तस्मिन्निवृत्तिर्ज्ञानफलम् ।

अत्र वर्तमानपदं साक्षात्परम्परया च ज्ञानकारणत्वेन वर्तमानो यो लिङ्गदेह इत्यादिविग्रहमात्रसूचकं न तु भाविर्लिङ्गशरीरव्यावर्तकम् । तत्रापकसामग्र्यभावादिति भावः । तत्र हेतुमाह—ज्ञानमन्तरेणेत्यादिना । अथोक्तशङ्कां सिद्धान्त्यनूय तद्विदलनं प्रतिजानीते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—सम्यग्धीत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य सप्रमाणं सम्यग्धे—जन्धिव्याप्योपपादितत्वादित्यन्तेन । एवं लिङ्गदेहभङ्गे साधनममन्यान्ः पृच्छति—तर्हीत्यादिना । तत्रश्रमनूय सिद्धान्ती समाधत्ते—इति चेत्सामग्रीत्यादिना । तत्रोपपत्तिमाह—द्विविधं हीत्यादिना । तद्दैविष्यमेवाऽऽह—विरोधीत्यादिना । तदुदाहरति—तद्यथेत्यादिना । तत्र दार्ष्टान्तिके प्रकृते प्रथमभावमाह—लिङ्गेति । परिशेषादन्त्यावशेषे तत्रापि द्विविध्यं विधत्ते—प्रारब्धमित्यादिना । अत्रानारब्धपदेन तत्तत्संचितानि ग्राह्याणि । अग्निप्रारब्धोपयोगित्वाच्च । तत्र हेतुं द्योतयति—साम्यामित्यादिना । ननु तिष्ठत्येवमज्ञानिनां लिङ्गदेहस्तान्यां परं तु ज्ञानिनां मुक्त्यर्थं तन्निवृत्तिरावश्यक्येव सा कथं तत्राऽऽह—ज्ञानिनां त्वित्यादिना । फलितमाह—अत इति ।

तत्राप्युक्त्युक्त्यैव शङ्कते—

नन्वेतेन न्यायेन भाविदेहानारम्भोऽपि न ज्ञानफलम् । तथाहि किमनारम्भ एव फलं किंवा तत्प्रतिपालनम् । नाऽऽद्यः । तस्य प्रागभावरूपत्वेनानादिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, अनारब्धकर्मरूपसामग्रीनिवृत्त्यैव भाविदेहानारम्भप्रागभावप्रतिपालनसिद्धेः । न च तस्मिन्निवृत्तिः फलम् । अविद्यानिवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् । नैष दोषः । भाविजन्मानारम्भादीनां विद्याफलत्वस्य प्रामाणिकत्वात् । 'यस्माद्भूयो न जायते' इत्याद्युदाहृतश्रुतयस्तत्र प्रमाणम् । न च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायेन विरोधः । अज्ञानसहभावनियतानामवहात्वादीनामज्ञानशब्देन पञ्चरादिकाचार्यैर्विशक्षितत्वात् ।

नन्विति । तदुपपादयति—तथा हीत्यादिना । तत्र विवक्ष्य पृच्छति—किम-
नारम्भ एवेत्यादिना । तत्राऽऽद्य प्रत्याह—नाऽऽद्य इति । तत्र हेतु तार्किकमत-
रीत्याऽऽह—तस्मेति । द्वितीय निराकरोति—नेति । तत्रापि हेतुमाह—अनारब्धे-
स्यादिना । आशङ्क्य दूषयति—न चेति । तत्र हेतु प्राक्समुदाहृतपञ्चपादिकारीत्येव
प्रतिपादयति—अविद्येत्यादिना । अथ सिद्धान्ती निरुक्ताशङ्का प्रशमायितुं प्रतिजानीते—
नेति । तत्र हेतु प्रतिबोधयति—मासीत्यादिना । ननु भाविजमानारम्भादयोऽप्यद्वै-
तत्रल्लालैक्यत्रिपयत्तापरोक्षज्ञानफलमित्यस्य प्रामाणिकत्वं यत्प्रतिज्ञातं तर्हि कानि तत्प्रतिबोध-
कानि प्रमाणानीत्यत आह—यस्मादित्यादिना । अत्र बहुवचनेन ‘ एतद्यो वेद निहित
गुहाया सोऽविद्याप्रार्थि विकिरतीह सोम्य ’ इत्यादयः प्रागुदाहृता सर्वा अपि श्रुतयो
प्राज्ञा परम्परया भाविजमाभावरप्रतिपादिका । प्रकृतश्रुतिस्तु ‘ यस्तु विज्ञानरान्भरति’
इत्यादिरूपा साक्षादेव तत्प्रतिपादिकेति सेनोदाहारे । अथैव तर्हि त्वयैव प्रागुदाहृतश्रीमप-
ञ्चपादिकाचार्यवचनविरोध इति शङ्कनमयुक्तमेवेति प्रतिजानीते—न चेत्यादिना ।
न्यायेनेति । सपुक्तिरुपाक्येन सहेत्यर्थः । तत्र तद्विवक्षावक्षणं हेतु स्पष्टयति—अज्ञाने-
त्यादिना । अग्राहमज्ञ इत्यविद्यातादात्म्याप्यासेऽविद्याप्रप्यारये तन्निवृत्तिनान्तरीयकनिवृत्तेः
सर्वसमतत्वागजपातुमुमादिसानिष्यनिवृत्तौ स्फटिकरस्मिनिवृत्तिदर्शनाच्च तत्प्राग इत्याशयः ।
नन्वेवमप्यज्ञानेयादि विशेषणमनल्लव्यादीनां किमिति चेन्न । अज्ञानलक्षणे धर्मिष्यनल-
त्वादीनां तदप्रप्यारयतदप्यासन्ननिवृत्तिसमकालनिवृत्तिकथनार्थं तादात्म्यावेदनाय सार्थ-
क्यात् । तद्यथा—अनल्लत्वं हि ब्रह्मप्रतियोगिक आमानुयोगिको भेदापरनामाऽन्योन्याभावा-
एव, अहं ब्रह्म न भगामीति प्रायः सर्वाज्ञाजीवानुभवात् । स चाज्ञानरन्निर्चनानर्हतया
तान्निर्नचनानर्ह एव । तथा हि—प्रतियोग्यादिज्ञानमतरा सामान्यतः ससर्गाभावस्यापि
ज्ञानं न जायते किमुतान्योन्याभावाभानो भेदस्य । एव च ब्रह्मणि प्रतियोगिता चाऽऽम-
न्यनुयोगिताऽपि भेदज्ञानमात्रायत्ता तद्वेदज्ञानं चोक्तप्रतियोगितादिज्ञानैकमाप्यमिति परस्पर-
श्रयः । किंच प्रथमं प्रतियोगिताश्रयभूतस्य ब्रह्मण एव ज्ञानं सक्लं भेदं प्रमदेव सभरति ।
तदतरा तदुदयस्य कारणेऽप्यसमवात् । तथा च ॥ भेदसिद्ध्यादाऽपि । तदुक्तं पार्तिक-
कारचरणै—

अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति मण्यते ।

ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सति वस्तुनि ॥ इति ।

न च ‘ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव ’ ‘ सन्तमेन ततो विदुः ’ इति श्रुते ‘ परोक्षं ब्रह्म-
विज्ञानं शास्त्रं देविस्पूर्वम् ’ इति तत्प्रतिरोधेऽद्वैतसूत्रमहितास्पृशेत् ब्रह्मण परोक्षज्ञा-
नस्य भेदाविरोधिनोऽपि समस इति साप्रतम् । तथाऽपि तत्र प्रतियोगिताज्ञानमिद्वेदं इति

द्धेकापेक्षतयोक्तदोषतादरस्थान् । किंचिद्भानसहभागनियतानामब्रह्मत्वादीनामितिविशेषणा-
दब्रह्मत्वादेरनादित्वं त्वज्ञानवत्तत्सहभाजनैयत्याविनाभावसिद्धमेव । तथा च कथं 'पडस्माक-
मनादयः' इति कारिकायाः पूर्वाचार्यकृतमनादिवस्तुसपरिगणनमपि समच्छेत् । तस्मात्—

अविद्यायाः अविद्यात्वं इदमेव तु लक्षणम् ।

यद्यप्यणासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥

इति धार्तिकोक्तेः प्रमाणपदगान्यविचारजन्यानुमानासहिष्णुत्वेनाब्रह्मत्वाज्ञानानतिरिक्त-
स्वमेवेति सिद्धम् । तथा च न पञ्चपादिकाचार्यरचननिरोधगन्धोऽपि । मूले तदविरोधार्थं
मज्ञानसहभावेत्यादिस्तद्विषयोपपादनग्रन्थस्तु स्थूलदृगनुरोधेनैवेति ध्येयं धीरे । न चेन्न
तत्तन्वयाऽनुभवरविरोध इत्यादिर्निवृत्तिरपीत्यन्तं प्रकृतोत्तरग्रन्थं कथमब्रह्मत्वादेरज्ञानानतिरिक्ते
सगतं स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानप्रागभावनिवृत्त्यनुभवरदुक्तानुभवरस्यापि सामञ्जस्यादिति संक्षेपः ।
एव प्रागुद्दिष्टाप्रतिधनधर्मव्येऽविद्याग्रन्थिब्रह्मत्वं च निचारितम्, इदानीं नमप्राप्तस्तृतीयो
हृदयग्रन्थिरसौ विचार्यते । तत्र स तानदधस्ताद्विद्वत्तन्व्यासप्रस्तावे भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रु-
तिव्याख्यानासरं यथाश्रुत एव वर्णितं — हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादाम्याप्यासोऽनापविद्या-
निर्मितत्वेन ग्रन्थिर्हृदसंक्षेपरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते इति । चिरदीपे तु मूलद्वारेण 'यदा
सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः' इति श्रुत्यन्तरनिर्गणेऽसौ प्रकारात्तरेण निशेषत एव—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयग्रन्थयस्त्विति ।

कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषतः ॥

अहंकारचिदामानादेर्काङ्क्षानिषेकतः ।

इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिच्छा कामशब्दिता ॥

अप्रदेश्य चिदामानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिम् ।

इच्छास्तु कोटिरस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदतः ॥

ग्रन्थिभेदेऽपि सभाव्या इच्छा प्रारब्धदोषतः ।

मुद्राऽपि पापनष्ट्यादसतोपो यदा तदा ॥

अहंकारगतेऽप्येव हृदयाप्यादिभिस्तथा ।

वृक्षादिनमनादेर्वा चिद्रूपमिति किं भवेत् ॥

ग्रन्थिभेदापुराण्येयमिति चेत्तत्र विस्मरः ।

अपमेव ग्रन्थिभेदमत्र तेन कृत्वा मयान् ॥

नैव जानाति मूढायेमोऽयं ग्रन्थिर्न चण्डरः ।

ग्रन्थिर्न हृदयस्यैवैवमप्यमुदबुद्धयो ॥ इति ।

अनुभूतिप्रकाशेऽपि मुद्रादिप्रथमध्यायव्याख्यानम्—

अहंकारस्य कर्तृत्वं चित्तस्य तथा चित्तः ।

स्मृतिं चाहंकृतौ ग्रन्थिं कुर्यान्माया तयोर्द्वन्द्वम् ॥ इति ।

एवं तत्रैव कटीयद्वितीयश्रुतिविरुद्धावपि—

अहंकारेण चैतन्यं ग्रथित्वेच्छति चैतदा ।

हृदयग्रन्थयः कामास्ते भिद्यन्ते विप्रेकिनः ॥ इति च ।

तत्रान्य एवाऽऽप्यव्याख्याने हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादात्म्याध्यासोऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेन-
स्यादिना हृदयग्रन्थिस्वरूपमुक्तम् । तयो च—

तम प्रभानप्रहृतेस्तद्गोपायेभ्यस्तथा ।

वियत्पवनतेजोभुवो भूतानि जह्निरे ॥

सत्त्वाद्यैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्दीन्द्रियपञ्चकम् ।

श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणारूपमुपजायते ॥

तैरन्तःकरण सर्वैर्ज्ञेयभेदेन तद्बुद्धिः ।

मनो निर्मलरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निध्यात्मिका ॥

इति तत्परिवेके मूलकारोक्तरीत्वेन पुनः प्रकृतश्रुतौ हृदयपदवाच्यत्वेनेष्टाया जन्यत्वेन
साक्षिणस्तत्र तादात्म्याध्यासोऽपि जन्य एव स्यात् । तेन बुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य जीवस्य
कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतिसिद्धस्यापि जन्यत्वेऽहंतात्म्यागमापत्तिः, जन्यभावेन विना-
शित्वनैयत्यतः कृतनिष्पन्नापत्तिः, 'अजो ह्येको ज्ञपमाणोऽनुचेते, इति श्रुतिन्याकोपापत्तिः'

• जीव ईशो विबुद्धा चित्तथा जीवेनायोर्भिदा ।

अविद्या तद्धितोयोगः पदस्यैकमनादयः ॥

इति प्राचीनाचार्यवचनसंगोचापत्तिश्च स्यात् । यद्येतत्परिनिहीर्ययाऽनाद्यविद्यानिर्मितवै-
भेदादिवाक्यदोषस्तारस्येन च बुद्ध्यादेरनादित्वमेवोपरी क्रियेत चेत्तर्हि तज्जन्यप्रतिपाद-
फाना कार्योपाधिरयं जीव इत्यादिवाङ्मया निरोधापातः प्रसज्येत । पञ्चमो ह्येक
इत्यादिश्रुत्या

‘ यथा हाय ज्योतिरामा निगम्यन्तूप रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

उपायिना क्रियते भिन्नरूपो देव क्षेत्रेभ्येवमजोऽयमात्मा ’ ॥

इति सोपपत्तिकोक्तश्रुत्यनुग्रहश्रुत्यादिना च सहस्रोपार्थं बुद्ध्यादिजन्यप्रतिपादक-
श्रुत्यादे प्रत्ये सुच्यादयि जीवायमूहमन्त्रेण स्थितस्य सुच्यादे. सृष्ट्यात्मकात् आदि-
मन्त्रात्प्रत्ययानुयते चेत्तर्हि सत्कार्यमाद स्यात् । इष्टपक्षा निमग्राह सारप्रेनेति चेन्नृशु
रहस्यम् । यदमो नानिर्भरनीया ज्ञानरुचिर्भयमविद्या श्रुत्यदिनिहन्मपि मनुज इत्येतदम
तेभ्यस्तदम् । एवं तर्हि बुद्ध्यादेरानादानीमृता मयाम्बु हृदयग्रन्थिदेन प्रहृते । तथा चाहं-

कारणतेच्छाद्यैरेत्यादिना चिददीपेऽपि चिन्मात्रामनस्रैकालिकासङ्गत्वं प्रतिपाद्य ग्रन्थिभेदा-
त्पराऽप्येवमिति चेत्तत्र निम्नेत्यनेन तच्छिष्टयानुभवाविरुद्धमनुवादेन दृढीकृत्यायमेवेत्यादिना
चिन्मात्रात्मासङ्गतबोधस्यैव ग्रन्थिभेदत्वं विधाय नैवं जानन्तीत्यादिना मूढबुद्धयोरित्यन्तेन
कण्ठत एव ग्रन्थेः प्रकृतस्याविद्यामात्ररूपत्वमुपपादितमपि संगच्छेत । एतेन भिद्यन्ते हृदय-
ग्रन्थिरिति मुण्डकश्रुतिगतहृदयग्रन्थिपदार्थनिर्णायकमहकारस्य कर्तृत्वमियायनुभूतिप्रकाशवाक्यं ,
तथा 'यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः' इति कठनद्वीपगततन्निर्णयकमहकारेणेत्यादिना
तदात्रयमपि व्याख्यातम् । कुर्यान्मायेति तस्य मायैकोपादानकत्वाच्च भिद्यन्ते विवेकिन इति
ज्ञानैकनाश्याच्च । न चैनं तर्हि सन्धार्यवादेन सर्वस्यापि द्वैतस्याविद्यैकरूपत्वं स्यादिति
साप्रतम् । इष्टापत्तेः । अत एवाद्वैतासिद्धौ विग्रहभतेन ज्ञाननिर्ग्रन्थमेव मिथ्यात्वमिच्छु-
पादितं विस्तरत एव । एव च 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः' इति
वार्तिकमप्यत्रैवानुपपूजमिति वेदितव्यम् । एतेन संशयादयोऽप्रिमाः सर्वेऽपि बन्धा-
व्याख्याताः । तथा हि—सर्वस्यापि द्वैतस्याविद्याविद्यमानत्वेन तदेकोपादानकत्वाच्चिन्मात्र-
रूपत्वं मूढदादिनमुच्यते । नन्वेवं चेत्तर्हि मूलकर्त्रेणैव सप्रमाणं सलक्षणं किमिति ।
निरुक्तविनिर्ग्रन्थविधानमप्यधायि । सयम् । तस्य प्रकृतजीवनमुक्तिमाधर्माभूतनामनाक्षय-
निर्ग्रपणप्रकरणेऽत्र ज्ञानस्य गौणत्वेन मुख्यं तु तस्यानादिभाररूपाविद्याद्वैतविनिर्ग्रन्थ-
विग्रहसद्वारा केनत्याद्यविदेहमुक्तिदान इति प्रतिबोधनार्थत्वात् , मूढाज्ञाननिष्ठचित्तु-
फालिकासिद्धनिवृत्तिकानुभूयमानपानद्वायामात्रमभ्रमत्युपादनार्थत्वात् , तत्र प्रतिश्रुत-
वानुमंथानसौक्योपयोगाच्च । तत्र संशयादिरूपं व्यवस्तादेव मूढ—

सेति साभासमूलानिवा । स्वेति स्वनिष्ठारणसूक्ष्मस्यूतप्रपञ्चोपादननीजनिष्ठेपास्य-
शक्तित्रयमपि । स्वेडिति जीनेशभेद । तथा—चिदिति अविद्याचिसंग्रह । इति त्रयम् ।
सेति । चिदाभासत्रयतत्तादात्म्यत्रयमूलाविद्यासहित दशकमित्यर्थ । भिदि जीनेशभेदे ।
युजि, अविद्याचिसंग्रहे वा ।

ननुतत्रयाना पञ्चपादिकाचार्यैरज्ञानपदेन विभक्षितवक्ष्यने किं मानमित्यत आह—

अन्यथाऽनुभवविरोधः । अनुभूयते ह्यज्ञाननिवृत्तिवदब्रह्मत्वादिनि-
वृत्तिरपि । तस्मान्नाविदेहराहित्यलक्षणा विदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकालीना ।
तथा च याज्ञवल्क्यवचनं श्रूयते—‘अमयं वै जनक प्राप्तोऽसि’ इति ।
‘एतावदुरे सत्यमृतत्वम्’ इति च । श्रुत्यन्तरेऽपि—‘तमेवं विद्वानमृत इह
भवति’ इति । यद्युत्पन्ने तत्त्वज्ञाने तत्फलभूता विदेहमुक्तिस्तदानीं न
भवेत्कालान्तरे च भवेत्तदा ज्योतिष्टोमादाविष ज्ञानजन्यमपूर्वं किञ्चि-
त्कल्प्यते । तथा च कर्मशास्त्र एव ज्ञानशास्त्रमन्तर्मवेत् । अथोच्येत ।
मन्त्रादिप्रतिबद्धाग्निवत्प्रारब्धप्रतिपक्षं ज्ञानं कालान्तरे विदेहमुक्तिं
दास्यतीति । नैवम् । अविरोधात् । न ह्यस्मद्भिन्नता भाविदेहात्पन्ता-
मायलक्षणविदेहमुक्तिर्वर्तमानदेहमात्रस्थापकेन प्रारब्धेन विरुध्यते ।
येन प्रतिबध्येत । किञ्च क्षणिकत्वेन कालान्तरे स्वयमविद्यमानं ज्ञानं
कथं मुक्तिं दद्यात् । ज्ञानान्तरं चरमसाक्षात्कारलक्षणमुत्पत्स्यत इति
चेन्न । साधनामावात् । प्रतिबन्धकप्रारब्धनिवृत्त्यैव सह गुरुशास्त्रदेहे-
न्द्रियाद्यशेषजगत्प्रतिमासनिवृत्तेः किं तत्साधनं स्यात् ।

अन्यथेति । एव चानुभगानुपपत्तिरेवात्र मानमित्यर्थ । तदुक्तं वार्तिके—

अन्यथानुपपत्तिधेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टयद्यप्येवमस्य सप्त *सर्गलभ्यते ॥ इति ।

- ० नन्वसावप्यनुभूतिरज्ञाना चेतुच्छैवेत्यत्राऽऽह—अनुभूयते हीत्यादिना । हिरवधारणे
प्रसिद्धौ वा । ‘प्रणोऽस्मि प्रज्ञामा’ इति कौपीतकिश्रुताविद्रवाक्य प्रतर्दनं प्रति ।
‘अहमा मा गुडायेन्न’ इत्यनुं प्रति स्मृतौ भगवद्वाक्यमपि । ‘तदेकोऽनृशिष्ट शिव
केवलोऽहम्’ इति भगवतो माप्यकारचरणारणनठिनस्यापि दशश्लोक्या वाक्यानि ।

* उ ‘वलाधिका’ इति पाठान्तरम् ।

१ क. ल. ग. प. ड. व. किं ते साध० ।

फटितमाह—तस्मादिति । तत्र गानमाह—तथा चेति । तद्व्यस्यमेव पठति—
अमयं वा इति । तत्रान्यश्रुतिमपि भैरवीत्राक्षणगां समुचिनोति—एतावदिति ।
श्रुत्यन्तरमपि संवादयति—श्रुत्यन्तरेऽपीत्यादिना । एवं योगानन्देऽपि—

ब्रह्मवित्परमाप्नोति शोकं तरति चाऽऽमवित् ।
स्मो ब्रह्मरसं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति नान्यथा ॥
प्रतिष्ठां विन्दते स्वस्मिन्वदा स्यादथ सोऽभयः ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति युतस्थन ॥
एतमेव तपेनैषा चिन्ता कर्ममिसंभृता ।
कृते च कर्मणि स्वामरूपेणैव पश्यति ॥
ज्ञात्वा देवं पाशहानिः क्षीणः क्लेशैर्न जन्मभान् ।
देवं ज्ञात्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान् ॥
नेन कृताकृते मुण्यपापे तापयतः कश्चित् ।

इत्यादिकलश्रुतिसूचनादिना । अथ प्रतिपादिसंमन्निदेहमुक्तिपक्षेऽनिशपत्तिं स्पष्टयति—
यदीत्यादिना । ततः प्राप्तदोषोद्धारमाशङ्क्य दूयति—अथोच्येतेत्यादिना । तत्र
हेतुमाह—अविरोधादिति । तं व्याकरोति—न हीत्यादिना । दूयमान्तरमपि
प्रतिपादयन्निदेहमुक्तिपक्षे प्रक्षिपति—किं चेत्यादिना । तत्रापि दोषोद्धारमाशङ्क्य तं
प्रशमयति—ज्ञानान्तरमिति प्रभृतिना । तत्र हेतुमाह—साधनेति । तमुपपादयति—
प्रतिबन्धकेत्यादिना । आदिना तसंमन्चरमप्रमोषादानमन्तराणं प्रारम्भः ।

३

तत्रापि शिष्यादिश्रुतिनिरोधं मन्यानः संस्पर्धं पृच्छति तर्हीत्यादिना—

तार्हि 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यस्याः भुतेः कोऽर्थ इति
चेत् । आरब्धान्ते निमित्ताभावाद्देहेन्द्रियाद्यशेषनैमित्तिकानिवृत्तिरित्ये-
वायं । ततो भयवृत्तिमिता धर्ममानदेहराहित्यलक्षणा विदेहमुक्तिः
पश्चादस्तु अस्मद्विभिमता तु ज्ञानसमकालीनेषु । एतदेवाभिप्रेत्य भग-
वान्शेष आह—

तार्हि श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहम् ।
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति एतशोकः ॥ इति ।

तस्माद्दिदेहमुक्ता साक्षात्साधनस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रधानतयमुपपन्नम् ।
वासनाक्षयमनोनाशयोर्ज्ञानसाधनत्वेन व्यसहितत्वाद्युपसर्जनत्वम् । आसु-

स्वासनाक्षयकारिण्या दैववासनाया ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृत्योरुपल-
भ्यते—‘शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं
पश्येत्’ इति श्रुतिः । स्मृतिरपि—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विषिक्तदेशसेविस्वमरतिर्जनसंसदि ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा । इति ॥

अथ सिद्धान्ती तदाशङ्कामनूय समाधत्ते—इति चेदित्यादिना । निमित्तेति ।
उपरधरण्यवच्छेदेन तरणिकिरणसयोगाभावे प्रागाप्तनाक्यादिना बाधितस्यापि यावदुपाधि-
प्रतिभासमानमृगजलस्य लयनदित्यर्थः । तेन तदानीं तन्मतसिद्धविदेहमुक्तिमनुमोदते—
तत् इत्यादिना । एव तर्हि भयदभिमता निदेहमुक्तिः कथमित्यत आह—अस्मदभि-
मतत्वेत्यादिना । तत्र शेषसमर्पितं विशेषयति—एतदेवेति । परमार्थसारस्यां तदार्थमैव
पठति—तीर्थं इति । निगमयति—तस्मादित्यादिना । नन्वामुरवासनायाः क्षयका-
रिण्या दैववासनायास्तत्तन्ज्ञानसाधनत्वे किं मानमित्यत्राऽऽह—आसुरेत्यादिना । ते एतानु-
क्रमेणोदाहरति—शान्त इत्यादिना यदतोऽन्यथेत्यन्तेन । तत्र शान्तिदान्ती त्वन्त-
र्बहिर्निद्रियनिग्रहावेव । उपरतिः सन्यासः । तितिक्षा शीतोष्णादिद्वद्वसहिष्णुता । श्र-
णादौ चित्तैकाग्र्य समाधिः । श्रद्धाविद्य इति माष्यदिनपाठः । तत्र गुरुक्तनेदान्तवाक्यार्थाव-
श्यमावित्यनिश्चयः श्रद्धा । तदेव वित्त सर्वस्य यस्येति विग्रहः । स्मृत्यर्थस्तु स्पष्ट एवाथापि
निपमाश व्याकुर्यादेवानुपदमेनाऽऽचार्यः । निस्तरस्तु गृहार्थदीपिकाया माधुसूदन्यामेव
द्रष्टव्य इति शिवम् ।

तत्राभिष्वङ्गपदार्थं कथयति—

अन्यस्मिन्नहंबुद्धिरभिष्वङ्गः । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधन-
मित्यर्थः । मनोनाशस्यापि ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्—‘ततस्तु
तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः’ इति श्रुतिः । ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन

देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति च । प्रत्यगात्मसमाधिप्राप्त्या देवं ज्ञात्वेत्यर्थः ।

यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

उच्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ इति स्मृतिः ।

तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विवेकमुक्तिजीवन्मुक्तिवशाद्गुणप्रधानमावश्यकस्था सिद्धा । ननु विविदिपासंन्यासिना संपादितानामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमात्रं किं वा पुनरपि संपादनप्रयत्नोऽपेक्षितः । नाऽऽद्यः । तत्त्वज्ञानस्येवान्ययोरप्यतलसिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तोदराभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । इतरप्योरपि ज्ञानस्यापि प्रयत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनत्वप्रयुक्तोदासीन्यामावप्रसङ्गात् । नायं दोषः । ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमितरयोर्धनसाध्यत्वमित्यङ्गीकारात् । तथा हि—विद्याधिकारी द्विविधः, कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति । तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तते तदा वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतत्त्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्तिः स्वत एव सिध्यतः । तादृश एव काश्चाभिमतो मुख्यो विद्याधिकारी । ततस्तं प्रति शास्त्रेषु सहोपन्यासात्स्वरूपेण विविक्तावपि विद्वत्संन्यासविविदिपासंन्यासी संकीर्णाविव प्रतिमासेते ।

अन्यस्मिन्निति । पुत्रमेकलज्जरादात्रित्यर्थः । एवं प्रकृते ज्ञानपदविरक्षितार्थमपि वक्ष्यति—ज्ञायत इत्यादिना । नन्वेवमपि मनोनाशस्य ज्ञानसाधनत्वे किं मानमन्यत आह—मनोनाशस्पर्षीत्यादिना । तत्र श्रुती उदाहरति—ततस्त्वित्यादिना । तत्रान्या व्याप्ये—प्रत्यगात्मेत्यादिना । स्मृतिमाह—यमिति । फलितमाह—तदेवमित्यादिना । तत्रापि शङ्कते साविकल्पद्वयम्—नन्वित्यादिना । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—नाद्य इति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—तत्त्वेत्यादिना । द्वितीयं प्रत्याह—न द्वितीय इति । तत्र हेतुमाह—इतरप्योरित्येत्यादिना । समापातुमय सिद्धान्ती प्रतिजानति—नायमिति । तत्र हेतुमाह—ज्ञानस्येत्यादिना । तदेवोपादयति—तथा ह्रीत्यादिमा सप्रतिशम् । तत्र संप्रहत्याश्रयमाह—विद्याधिकारीति । तद्देवित्वं समभिधत्ते—कृतेत्यादिना । आयं निरादयति—तत्रेत्यादिना । ननु किमिदमुपास्यं को वाऽस्य साक्षात्कारः पा योरासिः । तत्राऽऽद्ये किमुप समीप आसितुमस् भुवि मस्तत्तायामिति धातुभ्यां कर्तव्यं

योग्यमिति व्युत्पत्त्या निरुदावस्थानयोग्यं वस्तु कस्तूर्यादि निरक्षितमिति श्रुपे किं वा गुरु-
मुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादिप्रयोगाद्ब्रह्मा गुर्वादिकमेव । अथे दृष्टसौगन्ध्यलाभलोभेन
स्यत एव प्रवृत्त्युपपत्तौ शास्त्रीयनिवेनैयर्थ्यापत्तिः, अन्येऽपि प्रयोगव्यवहारदेर्लोकत एव
सिद्धान्तिरपि गुर्वाद्यनुगतोपास्यतावच्छेदकाज्ञानानिरासेन प्रश्रुतादवस्थापनिश्चेति । एतेन द्विती-
यतृतीयप्रश्नापि प्रत्युक्तौ । बुद्ध्यचिन्त्यायेन निषयस्यैवासिद्ध्या तयोर्नव्यापुत्रसाक्षात्कारादि-
समकक्षत्वेन तद्विषयकप्रश्नासंगते । तस्मात्किमत्राऽऽचार्यतात्पर्यमिति चेदुच्यते । ध्यान
नाम मानसी क्रियेनेति सम्बन्धसूत्रस्थमाध्यवचनाद्यस्यै देवतायै हर्निर्गृहीत स्यात्ता ध्यायेद्व-
षट्कारिष्यन्निति । उच्यन्तमस्त यन्तमादित्यमभिध्यायन्निति । अहरह. सध्यामुपासीतेत्यादि-
श्रुतिशक्तेन च सचोदिता ध्यानाद्यपरनामिन्ना भावनाख्या सजातीयमात्रमनोवृत्तिसततिरेनो-
पास्तिस्तत्कर्मभूत वस्तूपास्य तद्विषयकधाक्षुपप्रमाविशेष एव तत्साक्षात्कार इति । तत्र ह्यो-
रेतयोः पास्ति सामान्यैकाग्र्यस्वरूपनिरूपणत्वादाद्युपास्तिरेव निरिच्यते । सा चोक्तरूपा श्रुपा-
स्तिर्द्विविधा । प्रतीकाहप्रहमेदात् । तदुक्त मदीयाद्वैताधिकरणचिन्तामणिमालाप्रभाया प्रथ-
माध्यायस्य प्रथमपादौ सप्तमाधिकरणे सामोक्तोद्गीथविधेत्यादिपद्यप्रकाशे सप्रमाण सोदा-
हरण च । उपासनाविषयश्चतुर्विधा । तदुक्त शिखरीतायाम्—

उपासनाविधयस्तत्र चत्वार परिकीर्तिताः ।

सपदारोपसर्गाध्यासा इति मनीषिभिः ॥

अल्पस्य चाधिकत्वेन गुणयोगादिचिन्तनम् ।

अनन्त वै मन इति सपद्विवेदाद्वदत ॥

विधिरारोप्य योपासा साऽऽरोप परिकीर्तितः ।

यद्वदोपासुद्गीधमुपासीतेत्युदाहृत ॥

क्रियायोगेन(ण) चोपासाविधिः सर्ग उच्यते ।

समर्तवायु प्रलये भूतान्येकोऽनसीदति ॥

आरोपो बुद्धिपूर्णेण य उपासाविधिश्च स ।

योपित्यग्निमतिर्यद्वत्तदध्यास उदाहृत ॥

उपसगम्य बुद्ध्या यदासन देवतात्मना ।

तदुपासनमन्त स्यात्तद्वदि सपदादयः ॥ इति ।

तत्र प्रथमस्य सण्डूपोपासनविधिप्रतिपादकश्लोकेण सरलत्वात् विहायारशिष्टव्याख्यान-
मपि तत्रैव मामकम् । विधिरारोप्येति । सगन्धमिति शेषः । तथा च सगन्धमारोप्य
योपासा सा विधिरारोपस्तस्या विधिरारोपारय परिकीर्तितो भवतीत्यर्थः । विधानारोप्येति
पाठे तु निर्धायते प्रगानोपकारकमेवेति विधिरङ्ग तत्राऽऽरोप्य योपासेत्यादि प्राग्वत् । तमुदाह-
रति—यद्वदिति । यथोद्गीथाख्यमामभागस्थितत्वमत्रेण प्रणा उद्गीथत्वेनोपासन निहित

भरतीत्यर्थः । या क्रियायोगेनो(जो)पासा, उपासना स विधिः संनर्ग उच्यत इति संनर्थः ।
उदाहरति — संनर्तेति । यथैक एव सप्ततयायुः प्रत्ये भूतान्यनसीदति तथैक एव प्राणना-
युः सप्ततर्हिः करणानि वशी करोतीति क्रियायोगात्प्राणनायुः संनर्गत्वनोपास्य इत्यर्थः ।
संहन्येति पाठे तु वायुर्भूतनायुः प्राणनायुश्च प्रत्ये महाप्रत्ये सुषुप्त्यारये च । भूतानि सरु-
चभूतान्यन्यादीनि, प्राणस्तु वागादीनि । एकः, असहस्र एव । अनसीदति, अन्तर्भावि-
तव्यर्थः । अन्तादयति स्वर्गीनानि करोतीत्यर्थः । आरोपो बुद्धीति । बुद्धिपूर्णेण बुद्धिः
प्रत्यक्षादिजन्यराधप्रमा सा पूर्णं यत्र तेनेत्यर्थः । य आरोपः स उपासाविधिरारोपास्त्यो
भरतीत्यर्थः । समुदाहरति — योषितीति । यद्वयोपिन्यग्निमतिः । ‘ योषा वायुं गीतमाग्निः
इत्यादिशास्त्ररहितपद्याग्निविद्यायां योपिन्यग्निबुद्धिः ॥ उपासाविधिरप्यास आरोप इत्यर्थः ।
एवं संपदारोपसंनर्गाप्यासरूपा क्रमाद्गुणसन्धक्रियाशास्त्रमात्रज्ञयोगाच्चतुर्विधा बाह्या
प्रतीकोपासनामभिप्रायायुनाऽऽन्तरामहमहोपासनां सगुणामेवामिधत्तं—उपसंगम्येति । तादा-
त्म्येन संचिन्त्येत्यर्थः । आसनमवस्थानम् । एवं च देवतात्मना देवतारूपेणेन विर-
क्षायां सगुणाहंमहोपासनाऽपि लक्षिता भरतीति भावः । तस्यैवान्तर्हिर्भेदेन सत्ताभेदम-
भिधत्तं—तदित्यादिना । तथा च्वात्राऽऽदित्यमण्डलान्तर्गतहिरण्यपारमेश्वरलीलाविग्रहप्रती-
काद्यन्तेदेन सचिन्तनं प्रतीयते । तत्तत्प्रामाण्यमेव प्रतीकोपासनं यथा नाम प्रहंनुपामी-
तेति शास्त्राभाशि ब्रह्मबुद्धिः । शास्त्रप्रामादप्रतिमाया निष्क्यादिबुद्धिधेति । तत्र यद्यपि
सगुणरात्मनेन निर्गुणत्वमेव पर्यवस्यत्यर्थः प्रहंमहोपासनाऽऽत्मनः सात्म्याभावात्कथं पूर्वाधि-

एवं योपिदवच्छिन्नाग्निचाधिष्ठातृभूताग्नेश्च विग्रहाणां चाक्षुषप्रत्यक्षयोग्यतायाः संभवादुपपद्यत एवोक्तसाक्षात्कारः प्रतीकोपासनोपास्यानम् । एतेन सगुणाहंप्रहोपासनोपास्यसाक्षात्कारोऽपि व्याख्यातः । बृहद्योगवासिष्ठेऽहंप्रहेणाऽऽत्मनि विष्णुमुपासितुः प्रह्लादस्य तन्माहात्म्येन तथैव चतुर्भुजाद्यनुभयवर्णनात् । निर्गुणाहंप्रहोपासनफलीभूतार्थज्ञानारयाद्वैतात्मैक्यसाक्षात्कारस्य सर्वसाक्षात्कारोत्तमस्यैव तत्परीपाके प्रागुपपादितत्वान्न काऽप्यत्रानुपपत्तिरिति संक्षेपः । अत्र 'यदि ज्ञाने प्रवर्तते' इति यदिशब्दं प्रयुञ्जताऽऽचार्येणैतादृशाधिकारसपत्तेः परमदीर्घम्यं ध्वनितं, तत्कस्माद्धेतोरित्याशङ्क्य तत्तदेतत्सलोकतादिसगुणपञ्चविधगीणमुक्तीनामप्यनादरणादित्याशयेन समादधानः फलितमाह—तदेत्यादिना । विष्णुसायुज्यान्तविषयमुखस्य क्षयित्वेनानादरणाद्वासनाक्षयस्य दृढत्व निरक्तोपास्यसाक्षात्कारान्तोपासनानुष्ठानस्याङ्गीभूताष्टाङ्गयोगानुष्ठानं विना स्वमेऽप्यसभयान्मनोनाशस्य दृढत्वमिति बोध्यम् । ततः किं तदाह—ज्ञानादूर्ध्वमित्यादिना । त्वत् एव । 'एतदेव विदित्वा मुनिर्भवति' इत्यादिश्रुतीनां स्वारस्यपर्यालोचनं विना स्वभावात् एतेत्यर्थः । तत्र हेतु द्योतयति—तादृश एवेति । शास्त्रेति । 'शान्तो दान्तः' इत्यादिश्रुतीनाम्, 'अभयं सत्वसञ्जुद्धिः' इत्यादिसूत्रतीनाम्, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिसूत्रस्य च समत इत्येतत् । अस्त्येवमेतानताऽपि किं प्रकृत इत्यत्राऽऽह—तत्त इत्यादिना । सहोपन्यासादिति । 'एतमेव ब्रह्मजिनो लोकाभिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यादिनिविदिपासन्यासप्रतिपादकशास्त्रस्य 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इति विद्वत्सन्त्यासप्रतिपादकशास्त्रादूर्ध्वमन्यवधानेनाऽऽज्ञानादिति यावत् । बहुवचनं तु 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमत्माऽयं लोकः' इत्यादिश्रुत्यादिसंप्रहार्धमेनेत्याकृतम् ।

ननु भगवन् प्रकप्रतिज्ञातद्विनिधिविद्याधिकारिणोर्मध्ये कृतोपास्यास्यस्य प्रथमस्यैवं व्यवस्था तथाऽपि द्वितीयस्याकृतोपास्तेः काऽस्तावित्यत आहृदानीं तनास्त्वित्यादिना—

इदानींतनास्तु प्रायेणाकृतोपास्तय एषौत्सुक्यमात्रात्सहसा विद्यार्थां प्रवर्तन्ते । वासनाक्षयमनोनाशौ च तात्कालिकौ संपादयन्ति । तावता श्रवणमनननिदिध्यासनानि निष्पाद्यन्ते । तैश्च वृद्धाम्यस्तैरज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात्तत्त्वज्ञानं सम्यगुदेति । तस्य बाधकप्रमाणामावाञ्छिवृत्तायामविद्यार्था पुनरुत्पत्तिकारणामावाच्च नास्ति तस्य शेषित्वम् । वासनाक्षयमनोनाशौ तु वृद्धाम्यासामावाञ्छागप्रदेन प्रारब्धेन तदा तदा बाध्यमानत्वाच्च सवातप्रदेशदीपवत्सहसा निवर्तते । तथा च वसिष्ठः—

पूर्वेभ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोऽयं हि संमतः ।

दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि ॥

अर्जुनोऽपि—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ इति ।

तस्मादिदानींतनानां विद्वत्संन्यासिनां ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रम् । वासनाक्षयमनोनाशौ तु प्रयत्नसाध्याविति सिद्धम् । ननु केयं वासना यस्याः क्षयाय प्रयतितव्यमिति चेत्तत्स्वरूपमाह—वसिष्ठः—

दृढवासनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।

यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥

मावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।

भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥

तादृशो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।

संपश्यति यदैवेतत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥

वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।

भ्रान्तिं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं भववशादिव* ॥ इति ।

विद्यायामद्वैतप्रत्ययायामित्यर्थः । विषयस्तमीयम् । सहसा स्वकीयवासनाक्षयादिसा-
मग्रीदार्ढ्यमविचार्यैव प्रयतन्त इत्यन्वयः । अत एव—वासनेति । अदृढत्यागयोगी । ततः
किं तदाह—तावतेति । नन्वेवं चेत्तर्हि तत्फलं न स्यादित्यत आह—तैश्चेति । न
चैवमपि प्रतिबद्धाभेदाद्वासाद्यन्मूलज्ञानध्वंसस्ततो न स्यादिति वाच्यम् । अग्नौ मण्यादि-
वत्प्रकृते प्रतिबन्धकाभावादित्याह—तस्येत्यादिना । तदुक्तम्—

प्रमाणेतापादित्वा विष्य, प्रमाणं प्रवर्तते विन्या ।

न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमिष्यते । इति ।

* क. स. ड. पुस्तकेष्वत्र “प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुस्तुतः । न शीघ्रं नापि
वाऽऽचारो न सत्यं तेऽु विद्यते ॥ अस्त्यग्रपतिष्ठ ते जगदाह्वनीश्वरम् । अपरस्मत्संभूतं किमन्य-
त्कामदैतुक्म् ॥ एतौ दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽस्पृहद्वयः । ममबन्धुशक्रमाणः क्षयाय जगतीऽ-
दिताः ” ॥ इति श्लोकत्रयमाधिकं दृश्यते ।

१ क. स. ग. घ. ङ. च. “संपायाकिति स्थितम् । २ क. स. ग. घ. ङ. च. “दभा-
यन” । ३ क. स. ग. घ. ङ. च. आन्त ।

ननु दीपादिना तम शमेऽपि तद्विदे क्षणान्तरे तत्पुसर्पणवद्वावरणमज्ञानान्तरेण स्यादेवेति चेन्न । एकाज्ञानपक्षे बुद्धिभेदाज्जीवभेदेऽपि यद्बुद्ध्युपादानाज्ञानशम समुच्यते, जीवमुक्तिपक्षे यावत्प्रारब्धवर्तमानभासेन द्वैतप्रतीतिः, नानाज्ञानपक्षे तु न.काऽप्यनुपपत्तिः, पट्टाज्ञानैरेव घटाद्यावरणोपपत्तिरिति सर्वव्यवस्थितेरित्याशयेनाऽऽह—निवृत्तायामित्यादिना । तस्य, तत्त्वज्ञानरहीभूताविद्याव्यस्तिरूपप्रागुक्तविदेहमोक्षस्येत्यर्थः । तत् किं प्रकृत इत्यत आह—वासनाक्षयेत्यादिना । तत्र वासिष्ठीमिति प्रमाणयति—तथा चेत्यादिना । फलितमाह—तस्मादित्यादिना । तत् सप्रश्न वासनास्वरूप सामान्यतः सप्रमाण निरूपयति—नन्वित्यादिना मदयशादिष्वेत्यन्तेन । अत्र दृढेति तृतीयान्तरेण तदनादित्वं व्यस्यते ।

अत्रोदाहरणाकाङ्क्षायां सामान्यतस्तत्सक्षिपत्यत्र चेत्यादिना—

अत्र च स्वस्वदेशाचारकुलधर्ममापाभेदतद्गतापशब्दसुशब्दादिषु प्राणिनाममिनिवेशः सामान्यत उदाहरणम् । विशेषतस्तु भेदानुवत्त्वा पश्चादुदाहरणम् । यथोक्तां वासनाममिप्रेत्य बृहदारण्यके श्रूयते—‘स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते’ इति । वासनाभेदो वाल्मीकिना दर्शितः—

वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मुनिना तथा ।

मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी ॥

अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी ।

जन्मसृष्टिकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥

पुनर्जन्माद्गुरं त्यक्त्वा स्थिता समृद्धबीजवत् ।

देहार्थं भ्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते । इति ॥

देहादीनां पञ्चकोशानां तत्साक्षिणश्चिदात्मनश्च भेदावरकमज्ञानं तेन सुषु घनीभूत आकारो यस्याः सेयमज्ञानसुघनाकारा । यथा क्षीरं तक्रमेलनेन घनीभूतं भवति, यथा वा विलीनं घृतं शीतलप्रदेशे चिरमवस्थापितं सुघनी भवति तथा वासना द्रष्टव्या । घनीभावश्चात्र भ्रान्तिपरम्परा ।

अत्र प्राणिपदेनोक्तामिनिवेशवता तिर्यक्त्वमेव न तु मनुष्यरूपपीति योच्यते । विशेषतः मन्दपेक्षायां यद्यमाणवेन तत्सविस्तरं प्रतिजानीते—विशेषतस्त्वित्यादिना । ननूक्तस्मृति-

मूर्तीभूताऽत्र श्रुति वेत्यत्राऽऽह—यथोक्तमित्यादिना । तामेव श्रुतिं पठति—स यथेति । कामो हानादिसंस्कार एव वासनापरनामाऽन्तीय कार्यतत्त्व्यं पूर्वप्रज्ञाभिध सदसहो कशास्त्रज्ञानवर्मसूक्ष्मावस्याविशेष एवारिवादिनिष्ठोऽष्टवा सुप्रपञ्चित एव मदीये प्रारब्धव्यान्तविषयसने सप्रमाणम् । क्रतुस्वरूपमुक्तमेतद्व्याख्यान एवानुभूतिप्रकाशे—

रचेरतिज्ञाय काम्ये निषये क्रतुरीर्यते ।

पाक्षिक कर्म कामे स्यात्करोत्येव क्रतौ सति । इति ॥

ननु भगवत्वे वासनासामान्यस्वरूप तद्विशेषस्तु य प्राग्ग्रह्यमाणत्वेन प्रतिज्ञात स यथमित्यपेक्षायामाह—वासनाभेद इति । तद्वाक्यान्वेन पठति—वासना द्विविधेत्यादिना । तत्कार्यभेदमाह—मलिनत्वर्थेन । भगवत्वेन तत्कार्यमत्रापि प्रथम मलिनाया स्वरूपमेव कथमित्याकाङ्क्षाया तत्कथयति—अज्ञानेति । तत्सर्गस्वीभूत धर्मजातमाह—घनेति । मलिना जन्महेतुरिति प्रागुक्त जन्मपद जन्ममृत्युसहस्रपरम्पराद्यजिलमुत्तदु ख रूपससारचक्रस्याधुपलक्षणमेवेत्याशयेन पुनस्तत्र निशिनष्टि—जन्ममृत्युकरीत्यर्थेनैव । एव मलिनवासनां संक्षिप्याथ शुद्धा तामभिधत्ते—पुनरिति । संमृष्टेति । सम्यग्भर्जितमीक्षादिधान्यनदित्यर्थ । एव च तद्यथा भक्षणमात्रोपयोगि व्याजदिरूप तथेव शरीरनिर्नीहकोपयोगिनी भवतीति भाव । अयाज्ञानमुचनकारपद व्याचष्टे—देहेत्यादिना परम्परेत्यन्तेन ।

ननुचमलिनवासना गीतासु कोक्त्यत आह—

तां चाऽऽसुरसंपद्विवरणे भगवानाह—

* प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शीघ्रं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंमृतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रमथन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

काममाभित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्ब्रह्मीत्याऽसद्वाहान्प्रयतन्तेऽशुचिप्रताः ॥

* म. घ. च. होदेतदुभित्तुपुनरेवेतत्तत्त्वोच्यतेतदस्येति च —“प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च न शीघ्रं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥” अत्र रेखाप्यालोच्योक्तमप्यन्यत्र दृष्टिमात्रे पठनीयम् ॥ इति ।

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥
 आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः †
 ईहन्ते काममोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् । इति ॥

[+ त आसुरा जगदसत्यमाहुः । नास्ति सत्यं वेदपुराणाविप्रमाणं
 यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः । वेदानां प्रामाण्यं न मन्यन्त इत्यर्थः । अत
 एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः । तर्हि
 कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्यत्राऽऽह—अपरस्परैति । अपरश्च
 परश्चेत्यपरस्परम् । अपरस्परतोऽन्योन्यतः स्त्रीपुरुषमिश्रणात्संभूतं जग-
 त्किमन्यत्कारणमस्य, नास्त्यन्यत्किंचित् । किंतु कामहेतुकं स्त्रीपुरुषयोः
 काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः] अनाहंकारश्च तत्रै-
 वोदाहृतः—

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥
 ईश्वरोऽहमहं मोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ।
 आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सद्दृशो मया ॥
 यक्ष्ये वास्पामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥
 प्रसक्ताः काममोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । इति ॥

एतेन पुनर्जन्मकारणत्वमुदाहृतं भवति । तच्च पुनः प्रपञ्चितम्—

आत्मसंमाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
 अहंकारं बलं दुर्षं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
 तानहं द्विपतः क्रान्तसंसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव योनिषु ॥

+ अनुबिहान्तर्गतस्योऽयं ग्रन्थस्तुतकस्य एव ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम् । इति ॥

तां चेति । तद्वाक्यान्येव पठति—प्रवृत्तिं चेत्यादियोऽदृष्टाप्यायगभङ्गिः । तदर्थं संक्षेपेण विवृणोति—त आसुरा इत्यारभ्येत्याहुरित्यर्थ इत्यन्तेन । नन्वेवं सामान्यतो मलिनवासनायां भगवद्गीतोदाहरणेऽपि तदनीभावः कोदाहत इत्यत्राऽऽह—
घनाहंकारश्चेति । तद्वाक्यान्यपि संगृह्णाति—इदमद्येत्यादिचतुर्भिः । एतदर्थं संक्षिप्य पूर्वोक्तवासिष्ठवाक्येन सह योजयति—एतेनेति । वाक्येभ्यरेतत्प्रपञ्चनमेवेत्याह—तच्चेति । कैर्वाक्यैः प्रपञ्चितमित्याकाङ्क्षायां तान्येव लिखति—आत्मेत्यादिचतुर्भिः । इह विस्तरस्तु श्रीमद्भूतसूदनसरस्वतीनां भूदार्थदीपिकायामेवास्तुतन्त्ये(धि)यः । प्रायः स्फुटत्वादत्यन्तानपेक्ष-
त्वाच्च नात्र मया प्रतन्यत इति तत्त्वम् ।

ननु भवत्वेवं मलिनवासनाप्रपञ्चनं तथाऽपि शुद्धवासनायास्तत्कथमिन्यादाह्वय प्राप्या-
सिष्ठवाक्येन पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वेत्यादिना सूत्रितं तत्सामान्यस्वरूपं स्मारयति—

शुद्धवासना तु ज्ञातज्ञेया । ज्ञेयस्वरूपं त्रयोदशाध्याये भगवानाह—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वमृशैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

अविमक्तं च भूतेषु विमक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रमविष्णु च ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

[* ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विधितम्] इति ।

अत्र तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणभ्यामवगन्तुं सोपाधिकनिरुपाधिक-
स्वरूपद्वयमुपन्यस्तम् । [+ कदाचित्संबन्धि सत्तल्लक्षयति तत्तटस्थलक्ष-

* इदमर्थं प. छ पुस्तकगोरे । + ग. प. च. उ. पुस्तकेऽत्र कदाचिदित्यारभ्य प्रकाश-
यन्त इतित्यन्तो ग्रन्थो न सिध्यते ।

णम् । यथा देवदत्तगृहम् । तथा कालत्रयसंबन्धि सद्यलक्षयति तत्स्वरूपलक्षणम् । यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति ।] ननु त्यक्तपूर्वापरविचारत्वं वासनालक्षणमुक्तम् । ज्ञेयज्ञानं च विचारजन्यम् । अतो न शुद्धायां तल्लक्षणमस्ति । मैवम् । लक्षणे दृढभावनयेत्युक्तत्वात् । यथा बहुषु जन्मसु दृढभाषितत्वेनास्मिञ्जन्मनि विनैव परोपदेशमहंकारममकारकामक्रोधादयो मलिनवासनयोत्पद्यन्ते । तथा प्राथमिकबोधस्य विचारजन्यत्वेऽपि दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैर्भाषिते तत्त्वे पश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमन्तरेणैव पुरोवर्तिषटादिवत्सहसा तत्त्वं परिस्फुरति । तादृश्या बोधानुवृत्त्या सहित इन्द्रियव्यवहारः शुद्धवासना । सा च देहजीवनमात्रापोपयुज्यते । न तु दम्भदर्पाद्यासुरसंपदुत्पादनाय, नापि जन्मान्तरहेतुधर्माधर्मोत्पादनाय । यथा मृष्टानि व्रीह्यादिवीजानि कुसुलपूरणमात्रापोपयुक्तानि । न तु रुचिराश्लाय, नापि सस्यनिष्पत्तये तद्वत् ।

शुद्धवासना इति । पूर्वैलक्षण्यार्थस्तु शब्दः । ननु बुद्ध्यचित्रन्यायेनाऽऽदौ ज्ञेयस्वरूपमेव न ज्ञातं क पुनस्तद्वदितोक्तवासनास्वरूपं ज्ञातव्यमित्यत्राऽऽह—ज्ञेयेति । तद्वक्तव्यमेव पठति—ज्ञेयं यत्तदित्यादिना विधितमित्यन्तेन पङ्क्तिः । तच्चात्पर्यमाह—अत्रेत्यादिना । तदस्येति । यथा कश्चित्पान्थः कचिदनेचरं क जलमिति पृच्छस्तेन पुरोवर्तिनि मराळे जलमित्युपदिश्यते । तत्र स मराळशब्देतराजहसः सरसस्तदस्थ एव सजलस्य लक्षकः कदाचिसमक्षत्वेनोपलक्षणमेवेत्येते तद्वत्सर्वतःपाणिपादनादिनोपलक्षणेन सोपाधिकस्वरूपमेवागन्तुमुक्तमित्याकृतम् । एवमनादिमदित्यादिस्वरूपलक्षण निरुपाधिकस्वरूपमेवागन्तुमुक्तमिति तत्त्वम् । तत्र शङ्कते—नस्थित्यादिना । दृढभावनया त्यक्तत्वादिवासिष्ठमात्रैरित्यर्थः । समाधातु प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—लक्षण इति । त विवृणोति—यथेत्यादिना । एव दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके बोधयति—तथेत्यादिना । एव शुद्धवासनालक्षण पारेष्टव्यं सद्यन्ता स्पष्टयति—सा चेत्यादिना । तत्कार्यप्रदर्शनमपि । मृष्टानि लाजता नीतानि । कुसुलेति । उदरपूरणमपि तैः कुसुडपूरणमन्वेति भावः ।

नन्वेवमस्त्वय शुद्धासना देहमन्निर्गोहपयोगिन्ययापि प्रायुज्यमलिनवासनायाः विमेषतस्या इवेकविधमन्वेत मालिन्यादेव वैविध्यमियाशङ्क्यान्व एवेयासनेन समापने—

मलिना च वासना त्रिधा—लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चेति । सर्वे जना यथा मां न निन्दन्ति यथा वा स्तुवन्ति तथैव सर्व-
थाऽऽचरिष्यामीत्यभिनिवेशो लोकवासना । तस्याः संपादयितुमशक्य-
त्वान्मलिनत्वम् । तथा हि—

को न्यस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।

इत्यादिना बहुधा वात्मीकिः पमच्छ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

इत्यादिना प्रत्युत्तरं नारदो ब्रूवै । तादृशस्यापि रामस्य पतिव्रता-
शिरोमणिमूताया जगन्मातुः सीतायाश्च श्रोतुमशक्यो जनापवादः
संप्रवृत्तः किमु वक्तव्यमन्येषाम् । तथा हि देशविशेषेण परस्परनिन्दा-
बाहुल्यमुपलभ्यते । दाक्षिणात्यैर्धिमेरीत्तरा[हा] वेदविदो विप्रा मांसम-
क्षिणो निन्दन्ते । औत्तरेयै(राहै)श्च मातुल्युतोद्वाहिनो यात्रासु मृज्जा-
पट्टबाहिनो दाक्षिणात्या निन्दन्ते । बह्वृचा आश्वलायनशौखीयाः
काण्वशाखाप्रशस्तौ मन्यन्ते । वाजसनेयिनस्तु वैपरीत्येन । एवं
स्वस्वकुलगोत्रबन्धुवर्गेष्टदेवतादिप्रशंसा परकीयनिन्दा च, आविद्वद्ब्र-
ह्मयोग्यालं सर्वत्र पसिञ्चा । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“ ॐ शुचिः पिशाचो विचलो विचक्षणः

क्षमोऽप्यशक्तो बलवांश्च दुष्टः ।

निश्चितचोरः सुमगोऽपि कामी

को लोकमाराधयितुं समर्थः ” ॥ इति ।

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ इति च ।

अतो लोकवासनाया मलिनत्वमभिप्रेत्य योगीश्वरस्य तुल्यनिन्दास्तु-
तिर्यं मोक्षशास्त्रेषु वर्णितम् । शास्त्रवासना च त्रिविधा—पाठव्यसनं
बहुशास्त्रव्यसनमनुष्ठानव्यसनं चेति । पाठस्य व्यसनं मरद्वाजेऽवगम्यते ।

मलिना चेति । अथ—

* क. ख. ग. घ. ङ. एषु पुस्तकेषु केवलमस्य वयस्य “ को लोकमाराधयितुं समर्थः
इति चरमचरण एव दृश्यते न सामर्थ्यकः ।

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहनासया ज्ञान यथान्नैव जायते ॥

इति यज्ञैर्भवणष्टपूर्वार्गतचतुर्दशाध्यायप्रसिद्धतत्त्वज्ञा* सञ्ज्ञापयति—लोकैत्यादिना । तत्र लोकनासना विशदयति—सर्वं इत्यादिना । ननु कुतोऽत्र मलिनत्वं तत्राऽऽह— तस्या इति । तदुपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । तदुदाहरति—को न्यास्मि-
न्नित्यादिना । एष च जीवकोटिनिग्रिहानामस्मदादीना तदन्येषां तद्वैसाध्यं केमुत्पत्तिदमे-
वेत्याह—किम्विति । तदुदाहरति—तथा हीत्यादिना । क देश उपलभ्यते । परस्पर-
निन्दानाहुत्यमित्यत आह—दाक्षिणात्यैरित्यादिना । मासेति निन्दाया हेतुगर्भं विशेष-
णम् । एव मातुलेयाद्यमेऽपि द्रष्टव्यम् । न केवलमेवमाचारिण्यपिण्येन लोककृता निन्दा-
किंतु वेदशास्त्रानिपयिष्यसात्रित्याह—बह्वृचा इत्यादिना वैपरीत्येनेत्यन्तेन । उक्त-
निन्दामन्यत्राप्यतिदिशति—एषमित्यादिना । आदिना देशः । उक्तलोकनासनाध्यसस्य
सर्थाद्बु साध्यत्वे समतमपि प्राचामाह—एतदेवेत्यादिना । फलित कथयन्प्रकृतं निगम-
यति—अत इत्यादिना । एतन्न लोकनासना प्रपञ्च्य शास्त्रनासनामपि त्रैविध्येनाभिधत्ते—
शास्त्राद्यादिना । तत्राऽऽद्यमुदाहरति—पाठस्येति ।

कथं तदित्यत आह—स हीत्यादिना—

स हि पुरुषायुषत्रयेण बहून्नेदानधीत्येन्नेण चतुर्थापि प्रलोभित-
स्तत्रापि परिशिष्टेयदाध्ययनायोद्यमं चकार तस्यापि पाठस्याशक्यत्वा-
न्मलिनयासनात्तन्मू । तां चाशक्तिमिन्द्रः प्रतिबोध्य पाठान्निवर्त्य ततोऽ-
प्यधिकपुरुषार्थाय सगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेश । तदेतत्सर्वं तैत्तिरीयब्रा-
ह्मणे * द्रष्टव्यम् । तथैवाऽऽप्यन्तिरूपपुरुषार्थाभावाद्बहुशास्त्रव्यसनस्य
मालिन्यं कावयेयमीतायामुपलभ्यते—‘दुर्वासा मुनिर्बहुविधशास्त्रपुस्तक-
भारैः सह महादेवं नमस्कृतुमागतस्तत्समायां मुनिना नारदेन मारवाहि-
गर्दमसाम्पमापादितः कोपात्पुस्तकानि लवणार्णवे परित्यज्य महादेवे-
नाऽऽत्मविद्यायां प्रवर्तितः’ इति । आत्मविद्या चानन्तर्मुत्सस्य गुरुकार-

* ड. पुस्तके—(आश्रमम्) “भरद्वाजो ह विभिरशुभिर्नक्षत्रैर्मुनाम् । तत्तद् जीमिरेत्य-
सिरे शपानम् । इन्द्र उपज्योताय । भारद्वाज । यत्ते चतुर्भानुर्दयाम् । त्रिमनेन दुर्वा इति ।
मल्लचर्मिणेन शेषायति । होतृच । तत्तद् र्निर्निगान्निगानिश्च दर्शयचकार । तेषां
देहेकस्वान्मुनिनाऽऽददे । तद् देशच । भारद्वाजेत्यामन्य । वेद वा एते ” इति ।

उपरहितस्य न वेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्यते । तथा च श्रुतिः—' नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन' इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

बहुशास्त्रकथाकन्धारोमन्येन वयैव किम् ।

अन्वेष्टयं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम् ॥ इति ।

अधीत्य चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ।

ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दुर्वो पाकरसं यथा ॥ इति च ।

'नारदश्चतुःषष्टिकलाविद्याकुशलोऽप्यनात्मचित्तेनानुत्तमः सन्त्कुमार-
मुपससाद' इति छन्दोगा अधीयते । अनुष्ठानव्यसनं विष्णुपुराणे निदा-
घस्योपलभ्यते । वासिष्ठे रामायणे दाशूरस्य । निदाघो हि ऋषुणा पुनः
पुनः प्रयोध्यमानोऽपि कर्मश्रद्धाजाड्यं चिरं न जहौ । दाशूरश्चात्यन्त-
श्रद्धाजाड्येनानुष्ठानाय शुद्धप्रदेशं मूमौ न क्वाप्युपलभे । अस्याश्च
कर्मवासनायाः पुनर्जन्महेतुत्वान्मलिनत्वम् । तथा चाऽऽथर्वणिका अधी-
यते—

' हृषा ह्येते अबृढा यज्ञरूपा अटावशोक्तमवरं येषु कर्मा ।

एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितगम्यमानाः ।

जह्यन्वमामाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥

अविद्यायां बहूधा वर्तमाना यथं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनाऽऽनुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥

इष्टापूर्तं गम्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्तेऽत्र मूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्येवं लोकं हीनतरं या विशन्ति' इति ।

यद्वन्वेदानिति । वेदसन्द्योऽत्र साक्षात् । अन्यथा पुण्यायुष्येण संपूर्णत्रय्या
अपि मनातेऽप्ययने पुनश्चतुर्धनुःप्राप्त्याऽवसिष्ठधर्मेन्द्रोऽप्ययनस्यापि तत्र समसामाने
चतुर्दशायने पुनश्चब्राह्मण एवेन्द्रकर्तृकं तं प्रति त्रय्याः गुरुर्मयमतारपरितरप्रदस्तमु-
षमनुपश्येत् स्यादित्याशयः । ननु वेदमुपात्तयान तत्राऽऽह—तदेतदित्यादि । अथ द्विती-
यामपि साक्षात्मानां निन्दानि सप्रमाण सोऽत्राहण च तथेवेत्यादिना । परित्यज्य, आगतोऽन
एव महादेवेनैव यथाह योऽयम् । तत्र हेतुः—आत्मविद्या चेति । तत्र प्रमाणान्या—

तथा चेत्यादिना । तत्रोदाहरणमाह—नारद इत्यादिसप्रमाणम् । एवं तृतीयामपि तां सप्रमाणं सोदाहरणं तृणयति—अनुष्ठानेत्यादिना ननु । कुतः कर्मवासनायाः पुण्योत्पादकत्वेऽपि मलिनत्वं तत्राऽऽह—अस्याश्चेति । तत्र मानमाह—तथा चेत्यादिना सप्रतिज्ञं भूरितरं च ।

तत्र सृष्टिमप्याह भगवतेत्यादिना—

भगवताऽप्युक्तम्—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भौगैश्वर्यगतिं प्रति ॥
भौगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽणहतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥
यायानर्थ उदपाने सर्वतःसंस्तुतोदके ।
तायान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ इति ।

दपहेतुत्वाच्च शास्त्रीयवासनाया मलिनत्वम् । श्वेतकेतुरल्पेनैव कालेन सर्वान्वेदानधीत्य दर्पेण पितुरपि पुरतो विनयं न चकारेति च्छन्दोगाः पठाध्याये पठन्ति । तथा बालाकिः कानिचिदुपासनान्यवगत्य वृक्ष उशीनरादिषु बहुषु देशेषु दिग्विजयेन बहून्विमानवज्ञाय काश्यामजातशत्रुं ब्रह्मविच्छिरोमणिमनुशासितुं धाष्टर्यं चकारेति कौपीतकिनो वाजसनेयिनश्चाधीयते ।

पुष्पिताम् , ‘ अपाम सोमममृता अमूम् ’ इत्यार्थशब्दादयेन पुष्पिण्यनुपमलोमजनिका-मित्यर्थः । वेदाः पूर्वकाण्डात्मका इत्यार्थिकम् । यायानर्थ इति । यथोदपान उदकपा-नादिमात्रप्रयोजके वार्षाक्यादी प्रत्येकं यायानर्थः प्रयोजनविशेषः सिध्यति तायान्सर्वोऽप्यर्थः , सर्वतःसंस्तुतोदके प्रचुरतरजलशालेनि मग्न्यादितीर्थे जृणा सिष्यत्येकत्रयेति प्रसिद्धमेव तथा सर्वेषु पूर्वकाण्डामकेष्वखिलेषु वेदेष्वप्यजुःसामारयेषु यायानर्थ ‘श्रमिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति ’ इति श्रुतेर्होतृवाध्वर्यवीजानृत्यादिभिः साधितेन पनी-यजमानयोः परमाभ्युपेतोपलक्षणेन पुण्यापूर्णे ‘ चित्रया यजेत पशुकामः ’ इति ‘उयो-तिष्ठोमेन रगर्गकामो यजेत ’ इत्यादिश्रुतिज्ञापितपश्चादिलक्षणेऽविययप्राप्तिजन्यस्नक्षदयश्चिन्त-

मुखलक्षणो यावानर्थः प्रयोजनविशेषः सिध्यति तावान्सर्वोऽप्यर्थो विजानतोऽद्वैतब्रह्मात्मैक्य-
विषयकसाक्षात्कारशालिनो ब्राह्मणस्य मुख्याधिकारिणः सदसद्विवेकादिनिदिध्यासनान्तस्क-
लसाधनवतः संन्यासिनः संपद्यत इति शेषः । शते पञ्चाशन्न्यस्येन शुद्धानन्दानां सर्वेषाम-
द्वैतब्रह्मात्मैक्यभूषानन्द एवान्तर्भावात्कर्मकाण्डानुष्ठानसाध्याः सर्वेऽपि विषयानन्दाः स्वाद्वैता-
नन्दाग्रे तृणायमाना एवेति भावः । इतोऽपि शास्त्रवासनायास्तुच्छत्वमेवेत्याह—दुर्पेत्या-
दिना । तदुदाहरति—श्वेतकेतुस्त्यादिना । उदाहरणान्तरमप्याह—तथैत्यादिना । वाज-
सनेयिनः काण्ड्या माघ्यंदिनाश्चेत्यर्थः ।

अथावसरप्राप्तां तृतीयां देहवासनामपि तृणयिष्यंस्तस्या अपि त्रैविध्यमभिधत्ते—

देहवासनाऽप्यात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रान्तिभेदाद्विधा । तत्राऽऽ-
त्मार्थं माघ्यकार उदाजहार—‘देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता
जना लोकापतिकाश्च प्रतिपन्नाः’ इति । ‘स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः’
इत्याभ्य ‘तस्मादन्नं तदुच्यते’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन तामेव प्राकृतप्रति-
पत्तिं तैत्तिरीयाः स्पष्टी कुर्वन्ति । ‘विरोचनः प्रजापतिनाऽनुशिष्टोऽपि
स्वचित्तदोषेण देह आत्मत्वघुद्धिं दृढीकृत्यासुरान्सर्वाननुशशास’ इति
च्छन्दोगा अष्टमेऽध्याये समामनन्ति । गुणाधानं द्विविधम्—लौकिकं
शास्त्रीयं चेति । समीचीनशब्दादिसंपादनं लौकिकम् । कोमलध्वनिना
गानुमध्येतुं च तैलपानमरीचमङ्गणादिना लोकाः प्रपतन्ते । मृदुस्पर्शापि
लोकाः पुष्टिकराचीपधाहाराशुपयुञ्जते लावण्यायाम्यङ्गोद्घर्तनदुकूल-
कारानुपसेवन्ते । सौगन्ध्याय स्रगालेपने धारयन्ति । शास्त्रीयं गुणमा-
धानुं गङ्गास्नानशालग्रामतीर्थादिकं संपादयन्ति । दोषापनयनं च चिकि-
त्सकोक्तीरौषधैर्मुखादिप्रक्षालनेन च लौकिकं, शौचाचमनादिना वैदिक-
मित्युभयविधम् । अस्याश्च देहवासनाया मालिन्यं वक्ष्यते । देहस्याऽऽ-
त्मत्वं तावदप्रामाणिकत्वादशेषदुःसहेतुत्वाच्च मलिनत्वम् । अस्मिन्नर्थे
पूर्वाचार्यैः सर्वैरपि पराक्रान्तम् । गुणाधानं च प्रायेण न पश्यामः ।
प्रसिद्धा एव गायका अध्यापकाश्च प्रपतमाना अपि बहवो ध्वनिसौहवं
न लभन्ते । मृदुस्पर्शोऽङ्गपुष्टिश्च न नियता । लावण्यसौगन्धे अपि
दुकूलस्रगादिनिष्ठे न तु देहनिष्ठे ।

देहेति । आत्मत्वेति । आत्मत्वं च गुणाधानं च दोषापनयनं चेति तथा तद्विष-
यिणो या भ्रान्तयोऽहं ब्राह्मण इति कस्तूर्याधान्तरलापनेन सुरमितोऽस्मि मङ्गलाम्यङ्गज्ञानेन

विमलोऽभवमिति चानुभूयमानभ्रमविभेदान्निष्कारा देहवासनाऽपि भवतीति भावः । तत्राऽऽद्यायां भानमाह—तत्रेति । तद्भाष्यमेव शारीरकसूत्रस्थाप्यासग्रन्थगमुदाहरति—
 देहेत्यादिना । अथैतन्मूलीभूतां तैत्तिरीयश्रुतिमपि प्रमाणयति—स वा एष इत्यादिना ।
 अत्र सामश्रुतिमप्यर्थतः संवादयति—विरोचन इत्यादिना । अथ गुणाधानमपि क्रमप्राप्तं
 द्वैविध्येनाभिधत्ते—गुणेति । तद्विवृणोति—लौकिकमिति । तत्राऽऽद्यमुदाहरति—
 समीचीनेति । तत्र प्रसिद्धिमेव प्रमाणयति—क्रोमलेत्यादिना धारयन्तीत्यन्तेन ।
 अथ शास्त्रीयगुणाधानमप्याह—शास्त्रीयमित्यादिना । एवं दोषापनयनमपि लौकिका-
 दिभेदेन द्विविधमुदाहरति—दोषापनयनं चेत्यादिना । उक्तदेहवासनाया मालिन्यं
 प्रतिजानीते—अस्याश्चेत्यादिना । तत्र देहात्मयमालिन्यमुपपादयति—देहस्येत्यादिना ।
 एवं गुणाधानाद्यपि दूषयति—गुणाधानं चेत्यादिना न स्तित्यन्तेन । शिष्टं तु
 स्पष्टम् ।

तत्र मानमाहात एवेति सप्रतिज्ञम्—

अत एव विष्णुपुराणेऽभिहितम्—

मांसाभूवपूषविष्णुमूत्रस्नाणुमज्जास्थिसंहतौ ।

देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥

स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् ।

चैराभ्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते । इति ॥

शास्त्रीयं च गुणाधानं प्रचलेन शास्त्रान्तरेणापोह्यते । यथा 'न
 हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यस्य 'अग्नीषोमीयं पशुमालमेत' इत्यनेनापवा-
 दस्तद्वत् । प्रचलतरं शास्त्रमेतदन्यशास्त्रापेक्षया—

यस्याऽऽत्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके

स्वधीः कलघादिषु र्मांम इज्यधीः ।

यस्तीर्थबुद्धिः सलिले न कांहिचि-

ज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोशरः ।

* क. पुस्तकेऽत्र त्रयो धातवो वातपित्तस्त्रेप्याणः यद्वृतयो यस्य तस्मिन्नुपे शरीर
 आत्मबुद्धिः, स्वधीः कलघादिषु स्वीया इति बुद्धिः, भीमे भूमिविकारे इज्यधीर्देवताबुद्धिः, यस्य
 तीर्थमिति बुद्धिः सलिले न, अभिज्ञेषु तत्त्ववित्त्सु यस्य (इत्ये) ता बुद्धयो न सन्ति स एव
 गोशरः सपे दास्यः । यथा गवा तृणादिभारवाहः । सपे यद्भयः इत्यधिकमुल्लभ्यते ।

अत्यन्तमलिनो वेहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते । इति च ॥

यद्यप्यनेन शास्त्रेण दोषापनयनं प्रतिषिध्यते न तु गुणाधानं तथाऽपि सति विरोधिनि प्रचलदोषे गुण आधातुमशक्य इत्यर्थाद्गुणाधानस्य प्रतिषेधः । अत्यन्तमालिन्यं चात्र मैत्रायणीयशास्त्रायां श्रूयते—‘मग-
धन्नास्थिचर्मन्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिकादूषिते विण्मूत्र-
धातपित्तसंघाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपमोमेः’ इति ।

शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविध्यते न निरय इव सूत्रद्वारेण निष्का-
न्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलितं चर्मणाऽधनज्जं विण्मूत्रपित्तकफमज्जा-
मेधोवसाभिरेन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव यमुनेति च ।
चिकित्सया च रोगशान्तिर्न निपता । शान्तोऽपि रोगः कदाचित्पुनरु-
देति । नवच्छिद्रैर्निरन्तरं स्रवासु मलेषु रोमजूपैरसंरपातैः स्थिते गात्रे
को नाम संवेदने प्रक्षालयितुं शक्नुयात् ।

तदुदाहरति—मांसेत्यादिद्वाम्याम् । नन्वेवमपि गङ्गास्नानादिमान्य शास्त्रापिगुणाधान-
मीशतोयामक्तं कथं मलिनमियासद्व्याऽऽह—शास्त्रीयं चेति । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—
न हिंस्यादित्यादिना । एव चाऽऽनर्थक्यप्रतिहतानां निषीतं बलाग्लमिति न्यायाद्यथा
न हिंस्यादित्यादिसामान्यनिषेधशास्त्रेणाग्नीषोमीयविशेषनिषेधशास्त्रस्याऽऽनर्थक्यपातान्न बाध-
स्तथा गङ्गास्नानादिमान्यगुणाधानशास्त्रेण मत्स्यादिनिषेधशास्त्रस्याऽऽनर्थक्यपादेन तु
बाधो नैवास्तीति बोध्यम् । न च मत्स्यादिशास्त्रापेक्षया कथं न गङ्गास्नानादिशास्त्रमेव
प्रत्यभिनि याप्यम् । प्रयत्नविषयगतस्य तद्विशतोर्ध्वकविषयकत्वेन परोक्षगताविषयकत्वाच्चे-
त्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रचलतरामिति । कोऽत्रैतच्छब्दार्थः किं मत्स्यादिप्राप्यः पाक्षिदुदीप्यो
येति चेदुभयमग्नौ यभिर्नधायाऽऽह—एस्याऽऽमेत्यादिभागवतादिना । तत्राप्याशङ्क्य
समाधत्ते—यद्यपरित्यादिना । उक्तदेहात्यन्तमालिन्ये मानमाह—अत्यन्तेत्यादिसप्रतिज्ञम् ।
एव दोषापनयेऽर्पणायमाह—चिकित्सेत्यादिना शक्नुयादित्यन्तेन ।

उक्तं त्रै प्राचा यचः संगदयति—

तदुक्तं पूर्वाचार्यः—

नवच्छिद्रपुतोद्देहान्नवन्ति घटिका इव ।

पाण्यशौचं न शुभान्ति पान्तः शौचं न विद्यते ॥

अतो देहवासना मलिना । तदेतन्मालिन्यमभिप्रेत्य वसिष्ठः—

आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः ।

इत्थेको निश्चयो राम बन्धायासद्विलोकनात् ॥

सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ।

साऽसिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥

सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।

स्पष्टव्या सा न मध्येन स श्वमांसेव पुत्तसी ॥ इति ।

तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानं मपि विविदिषोर्बेदजोत्पत्तिविरोधित्वाद्विदुषो ज्ञानप्रतिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिमिर्हेयम् । अत एव स्मर्यते—

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथायन्नेव जायते ॥ इति ।

या तु दम्भदर्पाद्यासुरसंपद्वृत्ता मानसयासना तस्या नरकहेतुत्वान्मालिन्यमतिप्रसिद्धम् । ततः केनाप्युपाधेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपादनीयः । यथा वासनाक्षयः संपादनीयस्तथा मनसोऽपि । न च तार्किकवक्षित्यद्वयमणुपरिमाणं मनो वेदिका अभ्युपगच्छन्ति येन मनोनाशो दुःसंपाद्यः स्यात् । किं तर्हि सावयवमनित्यं सर्वदा अनुसुयर्णादिवद्बहुविधपरिणामाहं द्रव्यं मनः । तस्य लक्षणं प्रमाणं वाजसनेयिनः समामनन्ति—‘कामः संकल्पो विचिकित्सा भ्रद्धाऽभ्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धर्मातिरत्येतत्सर्वं मन एष’ इत्येतल्लक्षणम् । कामादिवृत्तयः क्रमेणोत्पद्यमानाश्चाक्षुषप्रत्यक्षयदृक्साक्षिप्रत्यक्षेणातिस्पष्टं भासन्ते तदुपादानं मन इत्यर्थः । ‘अन्पत्रमना अमूर्धं नादर्शमन्यत्रमना अमूर्धं नाश्रौषम्’ इति । ‘मनसा होय पश्यति मनसा शृणोति’ इत्येतत्प्रमाणम् ।

तदुक्तमिति । नवेति । घटिका क्षत्र धातुकायन्त्रकाचशत्राण्येव । तेषामेव स्वयणसंभवात् । इन्द्रियगोल्कानीति शेष । फलितमाह—अत इति । तत्र यासिष्टमनुवृत्तयति—तदेतदिति । तद्व्याख्येयं सल्लिखति—आपादेत्यादिना । कालसूत्रादयो नरकनिशेधाः प्रसिद्धा एव गारुडायै । महावीचीत्यादि । महाऽवीचिर्या । अमरे नरकान्म-

कृत्य ' तद्देवास्तपनाग्नीचिमहोरौक्मरोरगा ' इत्युक्तेर्माहवीचिर्महोरौक्मरोरवन्नरकनिशेषो वा चागुरा मृगमन्वनी रज्जुर्वेत्थार्पत्वाद्वास्थेष दुःखदत्वात् । पुलकती ' बुरङ्गीण ' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धा । उपसहरति—तदेतदित्यादिना । ज्ञानेति । ननु ज्ञानस्य नित्यापरोक्षस्वप्रकाशाद्वैतचिन्मात्रात्मविषयकाविचारितमहानाक्यजन्यापरोक्षप्रमात्वेन समानाश्रयविषयकानिद्वैकानिवृत्ते का नामान्या प्रतिष्ठा यद्विरोधित्वमुक्तवासनाना तस्यास्तु तदुत्पत्तिमात्रेणैव सिद्धत्वाच्च ह्यालोक स्वसमानाश्रयकमधकारमनिरसमन्त्रसरतीति चेत्सत्यम् । ' नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ' इत्यादिप्रागुपन्यस्तशास्त्रशतसिद्धासमानादिसंस्कारध्वंससिद्धहर्षनिपादवैधुर्यस्यैव प्रकृतज्ञानप्रतिष्ठापदेष्टव्यान्नात्र प्रश्नानकाश । शिष्ट तु ग्रन्थजातमतिस्पष्टमेवेति ।

उक्तमन प्रमाणश्रुतिं विवृणोति चक्षुरित्यादिना—

चक्षुःसंनिवृष्टस्फीतालोकमध्यवर्तिचटः श्रोत्रसंनिवृष्टोच्चैःपठितवेदश्च यस्यानवधाने सति न प्रतीयते, अवधाने तु प्रतीयते तादृशं सर्वविषयोपलब्धिसाधारणकारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीयत इत्यर्थः । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानातीत्येतदुदाहरणम् । यस्माच्च लक्षणप्रमाणाभ्यां सिद्धं मनस्तस्मात्तदेवमुदाहरणीयम् । पृष्ठमागेऽप्यप्येनोपस्पृष्टे देवदत्तो विशेषेण जानाति हस्तस्पर्शोऽयमङ्गुलिस्पर्शोऽयमिति । न हि तत्र चक्षुः प्रसरति । त्वगिन्द्रियं तु मार्दवकाठिन्यमात्रग्रहण उपक्षीणम् । तस्मान्मन एव विशेषज्ञानकारणं परिशिष्यते । तच्च मननान्मन इति चेतनाच्चित्तमिति चाभिधीयते । तच्चित्तं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं, प्रकाशप्रवृत्तिमोहाना सत्त्वादिकार्याणां तत्र दर्शनात् । प्रकाशादीनां तु गुणकार्थत्वं गुणातीतलक्षणेऽवगम्यते—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

इत्यभिधानात् । सारणशास्त्रेऽपि प्रकाशप्रवृत्तिमोहा नियमार्था इत्युक्तम् । प्रकाशो नात्र सितमास्वरूपं किंतु ज्ञानम् ।

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोम एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥

इत्युक्तत्वात् । ज्ञानवत्सुखमपि सत्त्वकार्यम् । तदप्युक्तम्—

सत्त्वं मुरे संजयति रजः कर्मणि भातत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ इति ।

समुद्रतरङ्गवक्षिरन्तरं परिणममानेषु गुणेषु कदाचित्कश्चिदुद्भवति ।
इतरावभिभूयेते । तदुक्तम्—

रजस्तमश्चामिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ इति ।

बाध्यबाधकतां यान्ति कल्लोला इव सागरे । इति च ।

तत्र तमस उद्भवे सत्यासुरसंपदुदेति रजस उद्भवे सति लोकतद्विद्या-
सनास्तिस्रो भवन्ति । सत्त्वस्योद्भवे सति दैवी संपदुपजायते । एतदे-
वाभिप्रेत्योक्तम्—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ इति ।

अथैतदुदाहरणमपि श्रुत्यैवाऽऽह—तस्मादपीत्यादिना । एतव्याचष्टे—प्रस्माच्च-
त्यादिना । इदानीं मन सज्ञा व्युत्पादयति—तच्चचेति । अथ तत्स्वरूपं कथयति—तच्चि-
त्तमित्यादिना । तन्निरक्तव्युत्पत्त्यादिसिद्धमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्रकाशेति । तत्र
मानमाह—प्रकाशादीनां त्वित्यादिना । तत्राऽऽशङ्क्य समाधत्ते—प्रकाश इत्यादि-
ना । भास्वर परप्रकाशकम् । तत्र मानमाह—सत्त्वादित्यादिना । हेतुविधया । एव
मुत्पेऽपि जन्येऽनामरूपे सत्त्वकार्यमेवेत्याह—ज्ञानवदित्यादिना । तत्रापि मानमाह—
तदपीत्यादिना । षष्ठितममाह—समुद्रेत्यादिना । तत्रापि गीतामेव प्रमाणयति—तद्व-
क्तमिति सप्रतिज्ञम् । बृहद्वासिष्ठस्यमप्याह—बाध्येति । तत्र तमआदिगुणोद्भवः
कथमुनेय इत्यत्राऽऽह—तत्र तमस इत्यादिना । एव च—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरी चैव प्रवर्ति मोहिनीं श्रिताः ॥

इति गीतोक्ता राक्षसीप्रवृत्तिरप्यत्रैवान्तर्भवतीति भावः । अत्रापि गीतामनुन्ययति—
एतदेवेत्यादि ।

तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते यद्यपीत्यादिना—

यद्यप्यन्तःकरणं त्रिगुणात्मकं मासते तथाऽपि सत्त्वमेवार्थं मुख्य-
मुपादानकारणं रजस्तमसौ तूपष्टम्भके । अत एव ज्ञानिनो योगाभ्या-
सेन रजस्तमसोरपनीतयोः सत्त्वमेव स्वरूपं परिशिष्यते । एतेद्वामि-
प्रेत्योक्तम्—

ज्ञस्य चित्तमचित्तं स्याज्ज्ञचित्तं सत्त्वमुच्यते । इति ॥

तच्च सर्वं चाश्चत्यहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्रम् । भ्रान्तिकल्पिता-
नात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्सूक्ष्मम् । तत आत्म-
दर्शनयोग्यम् । अत एव श्रुतिः—‘ दृश्यते त्वद्दृश्या बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिभिः ’ इति । न खलु वायुना द्रोध्यमानेन प्रदीपेन मणिमु-
क्तादिलक्षणानि निर्धारयितुं शक्यन्ते । नापि स्थूलेन सन्निधेयं सूक्ष्मेव
सूक्ष्मपटस्पृतिः संभवति । तदेतद्दीदृशं सत्त्वंमेवायोगिषु तमोगुणगर्भि-
तेन रजोगुणेनोपस्पृष्टं च बहुविधद्वैतसंकल्पेन चेतयमानं चित्तं भवति ।
तच्चित्तं तमोगुणाधिक्ये सत्यासुरी संपदमुपचिन्वत्पीनं भवति । तथाऽऽह
यसिष्ठः—

अनात्मन्यात्मभावेन देहमावनया तथा ।

पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥

आधिष्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृता ।

हेयादेषविभागेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

अहंकारविकारेण ममतामललीलया ।

इदं ममेतिमानेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

स्नेहेन घनलोभेन लाभेन मणियोपिताम् ।

आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ।

आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥ इति ।

आस्था नाम प्रपञ्चे सत्यत्वबुद्धिस्तस्या आदानमङ्गीकारः स एव
धारो गमनागमनक्रिया तथेति । तदेवं विनाशनीययोर्वासनामनसोः
स्वरूपं निरूपितम् ।

अथ वासनाक्षयमनोनाशौ क्रमेण निरूप्येते । तत्र वासनाक्षयप्रका-
रमाह यसिष्ठः—

बन्धो हि वासनाबन्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।

वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षाधिक्यमपि त्यज ॥

मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः ।
 भेदयादिवासनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥
 ता अप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
 अन्तः शान्तः समस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥
 तामप्यन्तः परित्यज्य जनोबुद्धिसमान्विताम् ।
 शेषे स्थिरसमासीनो येन त्यजसि तत्त्यज । इति ॥

तत्र वासिष्टमेव प्रमाणयति—तदेवेत्यादिना सप्रतिज्ञम् । ततः किं तदाह—तच्च-
 त्यादिना । तत्र श्रुतिमप्यनुकूलयति—अत एवेत्यादिना तत्संग्रहणपूर्वकम् । तदुपपाद-
 नाय युक्तिमपि व्यनक्ति—न खल्वित्यादिना । दोषयुक्ताने, कम्पमाने । फलितमाह—
 तदेतदित्यादिना । ननु भववेवं चित्तं ततः किं तदाह—तच्चित्तमिति । तत्र मानं
 प्रतिजानीते—तथेति । तद्वक्तव्यमपि पठति—अनात्मनीत्यादिना । अथ वृत्तार्थमनूय
 वक्ष्यमाणं प्रतिजानीते—तदेवमित्यादिना । तत्राऽऽद्यमवतारयति—तत्र वासनेति ।
 तद्वचास्येव पठति—बन्धो ह्येत्यादिना तत्त्यजेतीत्यन्तेन ।

तत्र मानसवासनाः संप्रमोदयति—

अत्र मानसवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशास्त्रदेहवासना विव-
 क्षिताः । विषयवासनाशब्देन दम्भदर्पाद्यासुरसंपद्विवक्षिता । मृदुतीव्रत्वे
 तद्विवक्षामेदकारणे । यद्वा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः । तेषां
 काम्यमानसद्वशाजन्मः संस्कारो मानसवासना मुख्यमानसद्वशाजन्मः
 संस्कारो विषयवासना । अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्त-
 र्भावः । अन्तर्बाह्यव्यतिरेकेण वासनान्तरासंभवात् । ननु वासनायाः परि-
 त्यागः कथं घटते । न हि तासां मूर्तिरस्ति । येन संमार्जनीसमूहितधूलितृण-
 षट्प्लुतेनोद्धृत्य बहिस्त्यक्तव्यमः । मयम् । उपवासजागरणवत्तदुपपत्तेः ।
 स्वभावासाप्तोर्नुजिक्रियानिद्रयोरमूर्तत्वेऽपि तत्परित्यागरूपे उपवासजा-
 गरणे सर्वैरप्यनुष्ठीयते तद्वदत्राप्यस्तु । ‘अद्य स्थित्वा निराहारम्’ इत्यादि-
 मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा साधधानेनैवावस्थानं तत्र त्याग इति चेदत्रापि
 न तद्वण्डनिवारितम् । प्रथेमन्त्रेण संकल्प्याग्रमत्तत्वेनावस्थानं शक्य-
 त्वात् । वैदिकमन्त्रानधिकारिणां नु मापया संकल्पोऽस्तु । यदि तत्र

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. “दि भावना” । २ ख. ग. घ. च. “शान्तमस्ने” । ३ क. ख.
 ग. घ. ङ. च. “सिद्धं त्व” । ४ क. ख. ग. घ. च. “हारः । इ” । ५ क. ख. ग. घ. च. “पमात्रे” ।

शाकसूपौदनादिसंनिधित्वागस्तर्ह्यत्रापि सकचन्दनवनितादिसंनिधिपरित्यागोऽस्तु । अथ तत्र बुभुक्षानिद्रालस्यादिनिवर्तकैः पुराणश्रवणदेवपूजानृत्पगीतवादिभ्यादिभिश्चित्तमुपलाल्यते तर्ह्यत्रापि मैत्र्यादिभिस्तदुपलालयेत् । मैत्र्यादयस्तु पतञ्जलिना सूत्रिताः—‘मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां मुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्’ इति ।

अत्रेति । एवं विषयवासना अपि ज्ञापयति—विषयेति । नन्वेवं निरुक्तवासिष्ठवाक्यगतपदार्थविशेषायां को हेतुस्तत्राऽऽह—मुदुर्तामेति । ननु मानसवासनाविषयवासनयोरेवं मुदुत्वतीव्रत्वाम्यां लोकादिवसनात्रयत्वं दम्भाद्यासुरसंपत्त्वं च मानसवासनादिशब्दमर्थादया तु नैव प्रतीयत इत्यत आह—यद्वेति । न चैवं तर्हि ततः केनाप्युपायेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपादनीय इति प्रागुक्तलोकादिवसनात्रयसहितदम्भदर्पाद्यासुरसंपद्रूपचतुर्थमानसवासनाभिः साकं वासनापट्कं स्यादिति वाच्यम् । यत्कृतवासनाद्वय एव प्रागुक्तवासनानां चतसृणामप्यन्तर्भावादित्याह—अस्मिन्पक्ष इत्यादिना । तत्र हेतुमाह—अन्तर्बाह्येति । तत्रापि शङ्कते—नन्वितिप्रभृतिप्रत्येन । तत्समाधानं प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र सदृष्टान्तं हेतुमाह—उपवासेति । तमुपपादयति—स्वभावेत्यादिना । तत्र वैषम्यं दृष्टान्ते शङ्कते—अद्येत्यादिना । सिद्धान्ती तत्रापि साम्येन समाधत्ते—अत्रापीत्यादिना । ननु जीवन्मुक्तिकामानां स्त्रीशूद्रादीनां क प्रैषमन्त्रेण संकल्पस्तत्राऽऽह—वैदिकेति । पुनरपि दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य समाधत्ते—पदीत्यादिना । पुनरपि तदाक्षिप्य प्रतिक्षिपति—अद्येत्यादिना । किं तन्मैत्र्यादि तदाह—मैत्र्यादयस्त्वित्यादिना सप्रमाणम् ।

ननु चित्तस्योक्तसाधनसाध्यप्रसादनं हि कल्पपीभावपूर्वकं वाच्यं स एवाऽऽदौ तत्र केनेत्यत आह—

चित्तं हि रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषी क्रियते । रागद्वेषौ च पतञ्जलिस्सूत्रयत्—‘सुरानुशयी रागः, दुःस्त्रानुशयी द्वेषः’ इति । स्वेनानुभूयमानं सुखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषः सुखजातीयं मे सर्वं भूयादिति । तच्च दृष्टादृष्टसामग्र्यभावाच्च संपादयितुं शक्यम् । अतः स रागश्चित्तं कलुषी करोति । यदा सुखिष्वयं मैत्रीं भावयेत् । सर्वेऽप्येते सुरिनी मदीया इति तदा तत्सुखं स्वकीयमेव संपन्नमिति भावयतस्तत्र रागो निवर्तते । यथा स्वस्य राज्याभावेऽपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीयं राज्यं

तद्वत् । निवृत्ते रागे वर्षास्वतीतासु शरत्सरिदिव चित्तं प्रसीदति । तथा दुःखमनुशेते कश्चित्प्रत्ययः, ईदृशं सर्वं दुःखं सर्वदा मे मा भूदिति । तच्च रोगशत्रुघ्नादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम् । न च सर्वं दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते । अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति । यदा स्वस्वेष्वप्यपरेषां प्रतिकूलं दुःखं मा भूदित्यनेन प्रकारेण कुरुणां दुःखेषु प्राणिषु भावयेत्तदा वर्षादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । अत एव स्मर्यते—

प्राणा यथाऽऽत्मनोऽमीढा मृतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन मृताजां क्वां कुर्वन्ति साधवः । इति ॥

तत्प्रकारं च महान्तो दर्शयन्ति—

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सन्तु सर्वे निरामयाः ।

सर्वे मद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् । इति ॥

तथा हि प्राणिनः स्वमावत एव पुण्यं नानुतिष्ठन्ति पापं त्वनुतिष्ठन्ति । तदाहुः—

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः ।

न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः । इति ॥

ते च पुण्यपापे पश्चात्तापं जनयतः । स च तापः श्रुत्याऽनूद्यते—
' किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम् ' इति ।

चित्तं हीति । ननु रागद्वेषयोरेव किं स्वरूपं तत्राऽऽह—रागेति । तत्सूत्रमेव पठति—सुखेत्यादिना । तद्विवृणोति—स्वेनेत्यादिना । एव चित्तकालुष्यकारणं राग निरूप्य मैत्रीत्यादिप्रागुक्तसूत्रे तदुपयोगमाह—यदेत्यादिना । एव द्वेषपदार्थमप्यभिधाय तत्र प्राग्देव तदुपयोगमप्याह—तथेत्यादिना । तत्र स्मृतिमप्यनुल्लयति—अत एवेति । तद्वाक्यमेव पठति—प्राणा यथेति । तत्प्रकारे सांप्रदायिकनाक्य प्रकाशयति—तत्प्रकारं चेत्यादिना सप्रतिज्ञम् । सर्वेऽत्रेति । अत्र, दृश्ये ससारं । श्रीमद्भागवतेऽपि—

स्वस्त्यस्तु त्रिभुवस्य खलु प्रसीदता ध्यायन्तु भूतानि शिव मियो धिया ।

मनश्च भव्य भजतामधोक्षजे आरिश्यता नो मतिरप्यहेतुकी ॥ इति ।

फलितमाह—तथा हीत्यादिना । तत्र हृदयचन प्रमाणयति—तदाहुरिति सप्रतिज्ञम् । पुण्यस्येति । ततः किं तत्राऽऽह—ते चेति । तत्र तैत्तिरीयकश्रुतिमपि सनादयति—स चेत्यादिना सात्तरणम् । साधु, पुण्यकर्म । नाकरव, नैरानुष्ठितानां स्मृत्यर्थः । एवमेवाग्रेऽपि ।

एवं तर्हि कोऽस्यानुतापस्योपशमोपाय इत्याऽऽह यद्यसावित्यादिना—

यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां मावयेत्तदा तद्वासनया स्वयमेवाप्रमत्तः पुण्येषु प्रवर्तते । तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापान्निवर्तते । अतः पश्चात्तापस्याभावेन चित्तं प्रसीदति । सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागनिवृत्तिः किंत्वसूक्ष्मेर्षादयोऽपि निवर्तन्ते । गुणेषु दोषावि-
परणमसूया, परगुणानामसहनमीर्ष्या । यदा मैत्रीवशात्परसुखं स्वकी-
यमेव संपद्यते तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं संभवेत् । एवं दोषान्तर-
निवृत्तिरपि यथायोग्यमनुभेया । दुःखिषु कर्षणां भावयतः शत्रुवधादि-
करो हेषो यदा निवर्तते तदा दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तो
दर्पोऽपि निवर्तते स च दर्प आसुरसंपद्यहंकारप्रस्तावे निरूपितः—

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुरी ।

आदयोऽभिजनवानास्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ इत्यादि ।

ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फलत्वेनोक्ता सा च योगिनो न युक्ता । मलिनायां शास्त्रवासनार्थां पुण्यमन्तर्माद्यं पूर्णमुदा-
हृतत्वात् । मैथम् । पुनर्जन्मकारणस्य काश्चेष्टापूर्तादेस्तत्र मलिनत्वेनो-
दाहरणात् । इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लकृष्णत्वेनाजन्मापादकं पुण्यं
विधक्षितम् । अशुक्लकृष्णत्वं पतञ्जलिः सूत्रयामास—‘कर्माशुक्लकृष्णं
योगिनास्त्रिविधमितरेषाम्’ इति ।

काश्चं कर्म विहितत्वाच्छुक्लं, निषिद्धं कृष्णं, मिथं शुक्लकृष्णम् ।
तदेतच्चयमितरेषामयोगिनां संपद्यते । तच्च त्रिविधं जन्म प्रपच्छति ।
तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः—

शुभं राप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकी गतिम् ।

उमाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः ॥ इति ।

ननु योगस्यानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेऽपि विहितत्वाच्छुक्लत्वमिति चेन्मै-
थम् । अकाम्यत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानात् । अतोऽशुक्लकृष्णे पुण्ये
प्रवृत्तिर्योगिनोऽपेक्षिता ।

चित्तं मैत्र्यादिभारानां न केवलं निरन्तरं फलानि किं त्वन्यान्परं न्युरादयति—
सुरित्यित्यादिना । निरन्तरं दोषान्तरनिवृत्तिरित्येवाह—यद्यं दोषान्तरेति । तत्परम्

यदा योगीन्द्रः पापिष्टेपूषेक्षां भावयति तदा तन्मनसापेनास्योपेत्यन्वादेव क्रोधोऽपि नेति ।
एवमपि योगिनः पुण्यप्रवृत्त्यनौचित्यं शङ्कते-नन्वित्यादिना । समाधातुं तत्रापि प्रतिज्ञा-
नीति-मैवमिति । तत्र हेतुं व्युत्पादयति-पुनरीत्यादिना । ननु कर्मणि किं प्रमाणं
तत्राऽऽह-अशुक्लत्वादिना । तन्मूत्रमुदाहरति-कर्ममिति । तद्विशृणोति-काम्यमित्या-
दिना । ननु भवत्वेवमयोगिकर्म किमतस्तदाह-तच्चेति । तत्र कर्तिकं प्रमाणयति-
तदाहुरित्यादिना । तत्रापि शङ्कते-नन्वित्यादिना । तत्र समाधातुं प्रतिज्ञानीति-
मैवमिति । तत्र हेतुमाह-अकाम्यत्वेति । फलितमाह-अत इत्यादिना ।

अथैवमप्यतिष्ठमाशङ्कते-

ननु योगिनोऽप्यनेन न्यायेन यथोचितं पुण्यात्मसु मुक्तिं भाव-
यित्वा पुण्येष्वेव प्रवर्तरेन्निति चेत्प्रवर्तन्तां नाम । ये मैत्र्यादिभिश्चितं
प्रसादयन्ति तेषामेव योगित्वात् । मैत्र्यादिचतुष्टयमुपलक्षणम् । तेन
'अमयं सत्यसंशुद्धिः' इत्यादिदेवसंपत्तः, 'अमानित्वमदमित्वम्' इत्या-
दिज्ञानसाधनानि जीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञादिवचनोक्ता धर्माश्चोपलक्ष्यन्ते ।
सर्वेषामेतेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिबर्तकत्वात् । ननु सन्द-
नेकाः शुभवासनाः । न च ता एकेन सर्वा अभ्यसितुं शक्यन्ते । निर-
र्थकश्च तदभ्यासप्रयास इति चेन्न । तन्निवर्त्यानामनन्तानां मलिनवा-
सनानामेकस्य मनस्यसंप्रवात् । न ह्यायुर्वेदोक्तानि सर्वाण्यप्यध्यान्येकेन
सेवितुं शक्यन्ते । नापि तन्निवर्त्याः सर्वे रोगा एकस्य देहे संभवन्ति ।
एवं तर्हि स्वचित्तं प्रथमतः परीक्ष्य तत्र यदा यावत्पयो मलिनवासना-
स्तदा तावतीः शुभवासना विरोधिनीरभ्यसेत् । यथा पुत्रमित्रकलत्रा-
दिभिः पीड्यमानस्ततो विरक्तस्तन्निवर्तकं पारिवाज्यं गृह्णाति, तथा
विद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमलिनवासनाभिः पीड्यमानस्तद्विरोधि-
निविक्रमभ्यसेत् । स च विवेको जनकेन दर्शितः—

अथ ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।

हन्त चित्तं महत्तायां कैषा विश्वस्तता तव ॥

क धनानि महीषानां ब्रह्मणः क जगन्ति वा ।

प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता तव ।

कोटयो ब्रह्मणां याता गतोः स्वर्गपरम्पराः ।

प्रपाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्भम जीविते ॥

येषां निगेषेणोन्मेषो जगतः प्रलयोदयो ।

तादृशाः पुरुषा नष्टा मादृशां गणनैव का ॥ इति ।

नन्विति । इष्टापत्या परिहरति—प्रवर्तन्तां नामेति । तत्र योगित्वमङ्गमाश-
ङ्क्य लक्षणसंज्ञान्मैत्रमित्याह—ये मैत्र्यादिभिरित्यादिना निरुक्तेष्टापत्तिहेतुरुचनेन ।
ननु किं मैत्र्यादिचतुष्टयवच्चमेव योगित्वं तथात्वे तदितरप्राक्प्रपञ्चितानेकधर्मनैवैवमित्यत
आह—मैत्र्यादीत्यादिना । तत्र हेतुमाह—चतुष्टयमित्यादिना । एवमुपलक्षणत्वफलने
फलमाह—तैनेति । ततः किं तदाह—सर्वेषामित्यादिना हेतूल्या । तत्राप्याशङ्क्य
समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्समर्थयितुं दृष्टान्तमाह—न हीत्यादिना । नन्वेवं चेत्कोऽत्र
वासनाक्षयेऽस्त्युपाय इत्यत्राऽऽह—एवं तर्ह्यित्यादिना । तत्रापि दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना ।
ननु कोऽस्तीति चेत्को यदभ्यासेन सर्वासांमपि विद्यामहादिमण्डितानां निश्चितिरित्यतस्तत्
संप्रमाणं प्रतिज्ञाय यासिष्टनिष्ठानि तद्वाक्यान्त्येव स्पष्टयति—स चेत्यादिना केतीत्यन्तेन ।
तत्रासांगत्वं शङ्कते नन्वित्यादिना—

नन्वयं विवेकस्तत्त्वज्ञानोदयात्माचीनः, निश्चान्तिरप्यस्तुविवेकादि-
साधनव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानासंभवात् । इह तूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य
जीवन्मुक्तये वासनाक्षयादिसाधनं वक्तुमुपक्रान्तमतः किमिदमकाण्डे
ताण्डवमिति चेत् । नायं दोषः । साधनचतुष्टयसंपन्नस्य पश्चाद्ब्रह्मज्ञान-
मित्येव सर्वपुरुषसाधारणः प्रोक्तो राजमार्गः । जनकस्य तु पूर्वपुण्यपुञ्ज-
परिपाकेनाऽऽ(णाऽऽ)काशफलपातवदकस्मात्सिद्धगीताश्रयणमाद्येण त-
त्स्वेज्ञानमुत्पन्नम् । ततश्च चित्तविभ्रान्तये विवेकोऽयं कियत् इति काण्ड
एवेदमुचितं ताण्डवम् । नन्वेवमप्यस्य विवेकस्य ज्ञानसमनन्तरमादि-
त्येन मलिनवासनानुवृत्त्यभावाच्छुद्धवासनाभ्यासो नापेक्षित इति चेन्न ।
जनकस्य तदनुवृत्त्यभावेऽपि याज्ञवल्क्यमगीरथादेस्तदनुवृत्तिदर्शनात् ।
अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्पतिवादिनामुपस्तकहोलादीनां च मृषान्ति-
घामदः । तेः सर्वेऽपि विजिगीषुकथार्या प्रवृत्तत्वात् । ननु तेषां विद्या-
न्तरमेवास्ति न ब्रह्मविद्येति चेन्न । कथामतयोः प्रश्नोत्तरयोर्विषय-
त्वात् । ननु ब्रह्मविषयत्वेऽपि तेषामापाततो ज्ञानमेव न तु सम्पद्वेदन-

मिति चेन्न । तथा सत्यस्माकमपि तदीयवाक्यैरुत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया
असम्पत्त्वप्रसङ्गात् । ननु सम्पत्त्वेऽपि परोक्षज्ञानमेवेति चेन्न । यत्सा-
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति मुर्यापरोक्षविषयतयैव विशेषतः प्रश्लोपलम्भात् ।
नन्वात्मज्ञानिनो विद्यामद् आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते । तथा चोपदेशसाह-
रूपामभिहितम्—

ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतः ॥ इति ।

नेष्कर्मासिद्धावपि—

न चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः ।

विदुषोऽप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं ब्रह्मदर्शनम् ॥

इतिचेन्नायं दोषः । जीवन्मुक्तिपर्यन्तस्य तत्त्वज्ञानस्य तत्र विवक्षि-
तत्वात् । न खलु वयमपि जीवन्मुक्तानां विद्यामदमभ्युपगच्छामः ।

अथ सिद्धान्ती सन्नुपाद समाधातु प्रतिजानीते—इति चेन्नायं दोष इति ।
तत्रोपपत्तिमाह—साधनेत्यादिना । जनके प्रकृतनिनेकवति तद्वैलक्षण्यमाह—जनकस्य
वित्त्वादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वेवमपीत्यादिना । तत्रापि प्राग्देव समा-
धत्ते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुमाह—जनकस्येत्यादिना । तमुपपादयति—अस्ति
हीत्यादिना । उपलक्षणमिदं भगीरथलोकनासनादेरपि । तस्यापि योगनासिष्ठे त्रितलामि-
धमहर्षिणा चाऽऽर्येण मलिननासनोपशमार्थं निःसीमत्यागस्य समुपदिष्टत्वात् । तत्प्रति-
यादिनामिति । एतेन भगीरथादेरित्यादिपदार्थो व्याख्यात । तत्र हेतुमाह—सर्वैर-
पीति । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधत्ते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुः
कथ्येति । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—ननु ब्रह्मेत्यादिना । तथा च सर्वत्र शास्त्रीयक-
थास्वनाश्वसेननिर्मोक्षापत्तिरित्याकृतम् । पुनरप्याशङ्क्य समाधत्ते—ननु सम्पत्त्वेऽपी-
त्यादिना । तत्रापि प्राचीनाचार्यविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—नन्वात्मेत्यादिना ।

अथद्वैतप्रक्षन्निदस्तात्रद्विद्यामदसंभारनैव नास्तीति शङ्कते—

ननु विजिगीषोरात्मबोध एव नास्ति ।

रागो लिङ्गमयोधस्य चित्तव्यापामभूमिषु ।

कुतः शाद्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः ॥

इत्याचार्यैरभ्युपगमादिति चेन्न ।

रागादयः सन्तु कामं न तद्भाषोऽपराध्वति ।

उत्तानदंष्ट्रोरगवद्विद्या किं करिष्यति ॥

इत्यत्र तैरेव रागाद्यभ्युपगमात् । न चात्र परस्परव्याहतिः । स्थित-
प्रज्ञे ज्ञानिमात्रे च वचनद्वयस्य व्यवस्थापनोपयुक्तत्वात् । ननु ज्ञानिनो
रागाद्यभ्युपगमे धर्माधर्मद्वारेण जन्मान्तरप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । अदग्ध-
बीजवद्विद्यापूर्वककामादेरेव मुख्यरागादित्वेन पुनर्जन्महेतुत्वात् ।
ज्ञानिनस्तु दग्धबीजवदामासमात्रा एव रागादयः । एतदेवामि-
प्रेत्योक्तम्—

उत्पद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना ।

तदा तदैव दह्यन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् । इति ॥

तर्हि स्थितप्रज्ञस्यापि ते सन्निवृत्ति चेन्न । तत्काले मुख्यवदेवाऽऽर्मा-
समानानां बाधकत्वात् । रज्जुसर्पोऽपि मुख्यसर्पवदेव तदानीं भीषण-
पलभ्यते तद्वत् । तर्ह्यमासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति
चेच्चिरं जीवतु मवान् । इयमेवास्मदभिमतं जीवन्मुक्तिः ।

नन्विति । अयं भावः—विद्यामदो हि मानसो धर्मः स च विजिगीषामूलकसदस-
द्विवेककामुकराजसभायां कथाप्रवृत्त्युन्नेयः सा च प्रतिष्ठापूर्वकधनैकावासिफलिकेति तदाम-
मानपर्यवसायिनी स चाज्ञानानुमापक इति । नन्वत्र किं मानमित्यत आह—रागो लिङ्ग-
मित्यादिनैष्कर्म्यसिद्धयुदाहरणपूर्वकं प्रतिज्ञातेऽर्थे रेतुं प्रतिपादयन् । ततः सिद्धान्ती निरु-
क्तशङ्कामनूय शमयितुं प्रतिजानीते—इति चेन्नेति । तत्रापि हेतुमुक्त्यर्थवचनपूर्वक-
मेवाऽऽह—रागादय इत्यादिना । इतीत्यादि । निरुक्तवार्तिकामृतपथे । तैरेव नैष्क-
र्म्यसिद्धिद्विः श्रीमत्सुरेश्वराचार्यवरणैरेवेत्यर्थः । तत्रापि व्याघातमाशङ्क्य समाधत्ते—
नचेत्यादिना । पुनरपि प्रकारान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्र भारती-
तीर्थवाक्यमपि तृप्तिदीपीयमनुवृत्त्यति—एतदेवेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—
तर्ह्येत्यादिना । एवं चाऽऽभासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न दोष इत्याशङ्क्येषां पक्षे स्पष्टयति—
तर्ह्येत्यादिना जीवन्मुक्तिरित्यन्तेन ।

नन्वेवं चेत्तर्हि याज्ञवल्क्यस्य विजिगीषुकथायां प्रवृत्तस्याप्याभासत्वानुसंधानं द्वैतविषय-
कमस्त्येव । अन्यथा ह्यन्तर्यामिब्राह्मणे ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदातम्’ इति द्वैत-
मिथ्यात्वपूर्वकमद्वैतब्रह्मात्मैकरूपकैवल्योपदेष्टृत्वमात्मातमनुपपन्नं स्यादित्यत आह—

याज्ञवल्क्यस्तु विजिगीषुदशार्था न हीदृशः । चित्तविश्रान्तये विद्व-
त्संन्यासस्य तेन करिष्यमाणत्वात् । न केवलमस्य विजिगीषा किंतु

धनतृष्णाऽपि महती जाता । बहूनां ब्रह्मविदां पुरतः स्थापितं सालं-
कारगोसहस्रमपहृत्य स्वयमेवेदमाह 'नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा
एव वयं स्मः' इति । इतरान्ब्रह्मविदोऽवज्ञातुमियं काचिद्वचोमङ्गीति
चेत् । अयमपि तर्ह्यपरो दोषः । इतरे च ब्रह्मविदः स्वकीयं धनमनेना-
पहृतमिति मत्वा चुक्रुधुः ।

याज्ञवल्क्यस्त्विति । निरुक्तशङ्कोपशान्त्यर्थस्तु शब्दः । तत्र हेतुमाह—चित्तेत्या-
दिना । नन्वेव तर्ह्यन्तर्यामिब्राह्मणोत्थतार्थापत्त्या याज्ञवल्क्यस्य विजिगीषुदशायामपि
द्वैतविषयकाभासत्वानुसंधानपूर्वकब्रह्मात्मैक्यरूपकैवल्यानुसंधानानुशुचितमस्य तत्कर्तृकविद्वत्स-
न्यासप्रोधकश्रुतार्थान्यथानुपपत्त्यन्तरेण च तदभावा इति परस्परविरुद्धधृतिद्वयस्याप्यप्रामाण्य-
मिति चेत् । श्रुत्यन्तरोपोद्धृतित्वेनोत्तरश्रुतार्थानुपपत्तेरेव प्रबलत्वात् पूर्वश्रुतार्थानुपपत्तेस्तु
शिष्यविशेष प्रति निरुक्तसिद्धान्तानुसंधानैकतात्पर्यकत्वेनोचानुसंधानाभावा एव पर्यवसानान्नो
चेत्कौपीतक्युपनिषदि प्रतर्दन प्रतीन्द्रस्याद्वैतब्रह्मोपदेशोऽपि 'प्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा'
इत्यस्मच्छब्दघटितवाक्यप्रयोगानापत्तेश्च । तस्मादुक्तप्रतिज्ञैव ज्यायसीत्याशयेनाऽऽह—
न केवलमित्यादिना । ननु किं योगीश्वरस्यापि याज्ञवल्क्यस्य महत्या धनतृष्णायाः
सत्त्वे गमकमित्यत्राऽऽह—बहूनामित्यादि । तथा च काण्वे समाम्नायते बार्हदारण्य-
कपञ्चमाध्याये—'जनको ह वेदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र कुरपाञ्चालानां ब्राह्मणा
अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वेदेहस्य विजिज्ञासा बभूव क स्वियेपा ब्राह्मणानाम-
नूचानतम इति सह गवा सहस्रमनरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गपोरान्धा बभूवुः
॥१॥तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो यो ब्रह्मिष्ठ स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न
दधृपुरय ह याज्ञवल्क्य स्वमेव ब्रह्मवारिणमुत्राचैताः सोम्योदज सामश्रनाः इति ता
होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो मुनीतेति' इति । ब्रह्मवित्तमत्र सगु-
णादिस्वाधारणमेव । पुरतः, पुरस्तात् । विमाहेत्याकाङ्क्षाया तद्वाक्येनैव पठति—नम
इत्यादिना । तदव्यथाभिप्रायमाशङ्क्य दोषांतरापत्त्या निराकरोति—इतरानित्यारम्य
दोष इत्यन्तेन । शिष्टं त्वतिरोहितमेव ।

किंच नैतावदेव, अपि तु ब्रह्महत्यावधिवोधपारवश्यमप्यस्य प्राप्नुक्तानुसंधानवैधुर्यबोध-
कमियमिधत्ते—

स्वयं च क्रोधपरवशः शाकल्यं शापेन मारयामास । न चास्य

ब्रह्मघ्नो मोक्षमावः शङ्कनीयः । यतः कौपीतकिनः समामनन्ति—
' नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न
स्तेयेन न भ्रूणहत्याया ' इति ।

स्वयं चेति । एवं तर्हि तत्त्वज्ञत्वेनास्याविद्याध्वस्तिरूपमुक्तिरपि दूरोत्सारितैवेत्यत
आह—न चेति । तत्र हेतुत्वेन श्रुतिमेव प्रतिजानीते—यत इत्यादिना । तामेव श्रुतिं
पठति—नास्येति । केन चेत्यत्र केनापीति पाठः । ननु श्रीभारतीतीर्थैर्विधानन्दे तु—

मातापित्रोर्वधः स्तेयो भ्रूणहत्याऽन्यदीदृशम् ।

न मुक्तिं नाशयेत्पापं मुखकान्तिर्न नश्यति ॥

इत्युक्तम् । तद्वत्तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने माधवाचार्यैरिय श्रुतिरज्ञातपातकाभिप्रायेण
क्षत्रियब्रह्मविनिर्दिशनेन व्याख्याता ।

वाचा वा मनसा मातृवधादङ्कुरस्ते यदि ।

तथाऽपि ज्ञानिनो मोक्षो न ह्येतैर्विनिर्गते ॥

पापं कृतमतोऽप्यस्य मुखे हर्षक्षयो नहि ।

न मुक्तिर्नश्यतीत्येव शाल्लैरस्य विनिश्चयात् ॥

इत्यनुभूतिप्रकाशे तु वाचिकाद्यभिप्रायेण निश्चित इति कथं न विरोध इति चेत्तत्त्वम् ।
विधानन्दे सामान्यत उक्तस्यैव माधवाचार्यैरनुभूतिप्रकाशे च विवर्णात् । वस्तुतस्तु
यदि तथाऽपि शब्दैरनाभिप्रायान्तरमेव श्रृगुरुचरणप्रसादलब्धमस्ति । तथा हि—यदा क्षय
मुमुक्षुः श्रवणादि करोति तदा जगन्मातृत्वेन स्वमातृमायायास्तद्ब्रजगात्पितृत्वेन स्वपितृमा-
यिनो महेश्वरस्यापि मिथ्यात्वनिर्णयलक्षणं मुख्यं बध करोत्येव । ताम्या तयोर्जगतश्च
सर्वस्वीभूतमद्वैतात्मतत्त्वसुखप्रकाशरत्नमामरेण निर्णयादपहरति तेन स्तेयेन । तद्वद्भ्रूणा-
सर्वेऽप्यज्ञानिनो जीना एवात्र बालाः ' भ्रूणोऽञ्जो गर्भपिण्डयो ' इति मेदिन्यास्तेषामपि
मिथ्यात्वनिर्णयरूपा या हत्या तथा च यदाऽस्य पापं नास्ति नापि मुखकाष्ठमादिस्तादा
किमु पक्तव्यं जीवन्मुक्तिसामान्यपदार्थाभिप्रायस्य ब्रह्मनिष्ठस्य तादृशवाचिकादिवधादिभि-
स्तत्रेति । न चैवमपि माधवाचार्यैरज्ञातपातकाभिप्रायेण कृत व्याख्यानं पुनरनेन सह विर-
ुद्धमेवेति वाच्यम् । यथादिशब्दशक्त्यार्थाग्रहणादिन मन्दाधिकारिण बोधयितुमेव तत्र तत्स-
ंयोक्तृत्वात् । अन्यथा तत्रैवोच्यते तत्रैवोच्यते तत्रैवोच्यते तत्रैवोच्यते तत्रैवोच्यते तत्रैवोच्यते
पक्षात्पर्थविवरणे कथमित्यं व्याख्यात स्यात् । तस्मादुक्तमेव श्रुतिपरमरहस्यमिति दिक् ।

एतेन 'हत्वाऽपि स इमौहीकाञ्च हति न निरयते' इत्यादिस्मृत्यादिवाक्यान्वयि व्याख्या-
तानि । 'विदुषोऽप्यामुरश्वे स्याद्विषञ्च ब्रह्मदर्शनम्' इति वार्तिरोचेधेति मुमह्वलमविलम् ।
प्रकृतं तु शापप्रदानरूप ब्रह्महन्त मानस वाचिक चेतुभयनिधमपीति सर्वं सगतमेवेदम् ।

उक्तेऽर्थे परमार्थसारापरनामकपातञ्जलसृतिं सवादयति—

शेषोऽपि स्वकृतायापश्चाशीत्यामिदमाह—

हयभेषशतसहस्राण्यथ कुरुते बह्मवातलक्षणि ।

परमात्मविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः । इति ॥

तस्मात्किं बहुना बह्मविदा याज्ञवल्क्यादीनामस्त्येव मलिनवासना-
नुवृत्तिः, मगीरथस्तु तत्त्वं विदित्वाऽपि राज्य परिपालयन्मलिनवासना-
मिश्रितविश्रान्त्यमावे सति सर्वं परित्यज्य पश्चाद्विभ्रान्तवानिति वसि-
ष्ठेनोपाटपायते ।

शेषोऽपीति । तामेनाऽऽयां पठति—हयभेषेति । ननुक्तश्रुतिवाक्यशेषो 'नास्य
पाप न चक्षुषो मुखानील वा' इति वाक्यशेषोऽप्यनुमृतिप्रकाशे प्राक्पाप कृतमतोऽप्यस्येत्या-
दिकारिकया सक्षेपतो नीर्णातस्तथाऽपि किंचिन्मात्रे पापलेपे प्रकृतश्रुते समत उत
चित्तागुपहिते जीवे । नाऽऽद्य । अप्रसक्तप्रतिषेधापत्ते । नाप्यन्य । तत्त्वज्ञानहीनेऽपि
तदापत्ते प्रकरणभङ्गापत्तेधेति चेन्न । इत्याद्याशङ्काना तत्रैवोत्तरत्र सप्रतिस्तर समाधानात् ।
तद्यथा—ननु भूदस्यापि नास्ति चिन्मात्रे पापलेपनम् । तत् कोऽतिशयस्तत्त्वविद-
स्यादिति चेच्छृणु—

अहकर्तृगत पापमहात्वाऽऽरोप्यते चिति ।

तेन म्लानिमुखे भाति जन्मापि नरके भवेत् ॥

ज्ञानेन कर्मणस्तस्य बीजभागो विनश्यति ।

जन्मप्ररोहो नेनास्तीत्येव निश्चित इव्यति ॥

दग्धबीजं यथा लोके न प्ररोहक्ष्म तथा ।

ज्ञानाग्निदग्धं यत्कर्म न तज्जन्मप्रदं भवेत् ॥

तर्हि तत्त्वनिद्रा श्रेण भूद्वन्नियमेन तत् ।

बुत पापं त्यजन्तीति चद्रहस्यमिदं शृणु ॥

यद्यप्यामुष्मिन्नी हानिर्नास्त्ययाप्यैहिकी तु सा ।

महती विद्यते तेन पापं यत्नेन वर्जयेत् ॥

शिष्टास्त्यजन्ति पापिष्ठ प्रयक्षो नरकः स हि ।

तन्निन्दकस्तस्य पापं गृहीत्वा नरकं भजेत् ॥

स्तोता कर्मा तु ससर्गास्वयमप्याचरेत्तथा ।
 इत्थ दोषत्रय दृष्ट्वा शिष्टा पाप त्यजन्ति हि ॥
 किंच पुण्यरतः पूर्णं ज्ञानमाप्नोति नान्यथा ।
 पश्चाच्च तद्वासनया पुण्यमेव करोत्यसौ ॥
 किं बहुकृत्या तत्पविदो न मय पारलौकिकम् ।
 उपदेशसहस्रा च तथाऽऽचार्यैरुदीरणात् ॥
 परलोकमय यस्य नास्ति मृत्युमय तथा ।
 तस्याऽऽत्मज्ञस्य शोच्या स्य सग्रहोद्वा अपीश्वरा । इति ॥

न चैव प्राक्प्रतिज्ञातस्य याज्ञवल्क्यभगीरथादेस्तदनुवृत्तिदर्शनादित्यादिप्रम्येन ज्ञानिनोऽपि
 याज्ञवल्क्यभगीरथादेर्मलिनवासनानुवृत्तिदर्शनमध्ये याज्ञवल्क्यस्य मलिनवासनानुवृत्तिप्रपञ्च-
 नेऽपि भगीरथस्य तत्कथमित्यपेक्षायामत्रसरसगात्या तत्साक्षिपति—भगीरथश्चिदित्यादिना ।
 शङ्काशान्तर्यस्तु शब्दः । सक्षेपतस्तु तन्मया भगीरथीकथास्य चम्पूकाव्य एव संगृहीत
 भवति तेनात्रोपरम्यत इति शिवम् ।

फलितमाह्वात इत्यादिना—

अतः स्वकीयं वर्तमानं मलिनवासनादोषं परकीयदोषवत्सम्पगुत्प्रेक्ष्य
 तरमतीकारमभ्यसेत् । अनेनैवाभिप्रायेण स्मर्यते—

यथा सुनिपुणः सम्यक्परदोषेक्षणे रतः ।

तथा चेन्निपुणः स्वेण को न मुच्येत बन्धनात् । इति ॥

नन्वाहौ तावद्विद्यामदस्य कः प्रतीकार इति चेत् । किं स्वनिष्ठस्य
 परविषयस्य मदस्य किंवा स्वविषयस्य परनिष्ठस्य । आद्ये महोऽवश्यं
 क्वचिद्भविष्यतीति निरन्तरं भावयेत् । तद्यथा—श्वेतकेतुर्विद्यया मत्तः
 प्रवाहणस्य राज्ञः समीपं गतस्तेन पञ्चाग्निविद्यायां पृष्टायो स्वयमजा-
 नानो निरुक्तरो राज्ञा बहुधा मत्सितः पितुः समीपमामत्य स्वनिर्देदमु-
 दाजहार । पिता तु निर्मदस्तमेव राजानमनुसृत्य तां विद्यां लेभे ।
 हस्तपालाकिश्वाजातशत्रुणा राज्ञा मत्सितो द्रुपं संत्यज्य राजानमुपस-
 साद् । उपस्तकहोलादयश्च मदेन कथां कृत्वा पराजिताः । यदा
 स्वविषयः परनिष्ठो मदः प्रवर्तते तदा मत्तः स परो निन्दत्यवम-
 या । सर्वथाऽपि न मे हानिरिति भावयेत् । तथा हि—

आत्मानं यदि निन्दन्ति निन्दन्ति स्वयमेव हि ।

शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्ते मता मम ॥

निन्दायमानावत्यन्तं भूषणं यस्य योगिनः ।

धीविक्षेपः कथं तस्य वाचाटैः क्रियतामिह । इति ॥

उक्तस्वकीयमलिनवासनादोषप्रतीकाराम्यसनविधौ स्मृतिमनुकूलयति—अनेनैवेति ।
तामेव स्मृतिं पठति—यथेति । अथ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यमिन्यादिस्मृतिप्रसिद्धत्वेनापि वार्ह-
दारण्यकश्रुतिसंग्रहितकथनेन च महामहिम्नः प्रकृतस्य भगवतो याज्ञवल्क्यस्यापि विद्यामदैकमू-
लकनिरालम्बितन्यासनाकथनाप्ययमं तत्प्रतीकारमेव दुर्लभं मन्यानः पृच्छति—नन्वित्या-
दिना । तत्र सिद्धान्ती विकल्प्याऽऽद्य उपायं विधत्ते—किमित्यादिना । तत्र निदर्शनाका-
ङ्क्षायां तानि प्रतिजानीते—तद्यथेति । तत्र च्छान्दोग्ये तदुदाहरति—श्वेतकेतुरित्या-
दिना छेम इत्यन्तेन । एवं कौपीतक्युपनिषदि बृहदारण्यकचतुर्थाध्याये चापि तदाह—
हृषबालाकिरित्यादिनोपससादेत्यन्तेन । तद्बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायेऽपि तद्वक्तृ-
पति—उपस्तेत्यादिना पराजिता इत्यन्तेन । आदिनाऽन्येऽपि तत्रत्या याज्ञवल्क्यप्रति-
वादिना(नो) बहवः प्रसिद्धा एव । अथ विकल्पान्तरमुपन्यस्य तत्रोपायमाह—यद्वा स्वेत्या-
दिना । मतः, विद्यामदोन्मत्तः । मामित्यार्थिकम् । तदेवोपपादयति प्राचीनवचनान्यां
सप्रतिज्ञम्—तथा ह्रीत्यादिना । वाचाटो बहुगर्हनामित्यमरः । स्पष्टमपरम् ।

उक्तेऽर्थे वार्तिककारसंमतिमप्याह नैष्कर्म्यसिद्धावित्यादिना ।

नैष्कर्म्यसिद्धौ—

“पुरीषे संपरित्यक्ते दोषतश्चावधारिते ।

यदि दोषं वदेत्तस्मै किं तत्रोचरितुर्मयेत् ॥

तद्वत्स्थूले तथा सूक्ष्मे देहे त्यक्ते विवेकतः ।

यदि दोषं वदेत्ताभ्यां किं तत्र विदुषो मवेत् ॥

शोकहर्षमयक्रोधलोममोहस्पृहादयः ॥

अहंकारस्य हृदयन्ते जन्म मृत्युश्च नाऽऽतनः ॥”[इति ।]

निन्दाया भूषणत्वं च ज्ञानाद्बुधे दर्शितम्—

“मन्निन्दया यदि जनः परितोषमेति

नन्प्रपन्नैर्मुलमोऽयमनुग्रहो मे ।

श्रेयोधिना हि पुरुषाः परितुष्टिहेतो-

र्दुःसार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥

सततमुलमद्देन्ये निःसुरे जीवल्लोके
यदि मम परिवादात्प्रीतिमाप्नोति काश्चित् ॥
परियदनु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा
जगति हि बहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः । इति ॥

अवमानस्य भूषणत्वं स्मर्यते—

तथा चरेत् ये योगी सतां धर्ममनुस्मरन् ।
जना यथाऽवमन्येरन्गच्छेयुर्नैव संगतम् ॥ इति ।

पाज्ञयत्कपोपस्तादीनां यो स्वनिष्ठपरनिष्ठविद्यामदौ तयोर्वथा विवे-
केन प्रतीकारस्तथा धनाभिलाषक्रोधदोषप्यवगन्तव्यः ।

अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिपालने ॥
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान्क्लेशकारिणः ।

इति धनविषये विवेकः ।

क्रोधोऽपि द्विविधः स्वनिष्ठः परविषयः परनिष्ठः स्वविषय इति ।
तत्र स्वनिष्ठपरविषयं प्रत्येवमुक्तम्—

अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥
फलार्थिनो धर्मवशोर्धनाशनः
स चेदुपार्थः स्वशरीरतापनः ।
न चेह नामुत्र हिताय यः सतां
मर्नासि रोषः स समाशयेत्कथम् ॥ इति ।

स्वविषयं परनिष्ठं प्रत्येवमीरितम्—

न मेऽपराधः किमकारणे नृणां मदभ्यमूषेत्यपि नैव चिन्तयेत् ।
न परकृता प्राग्भवयन्धानिष्कृतिस्ततोऽपराधः परमो नु चिन्तयताम् ॥
नमोऽस्तु कोपदेवाय स्थावपञ्चालिने मृशम् ।
कोऽप्येष मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणप्रसिद्धं दत्तात्रेयस्य सङ्ख्यागार्थं विकर्मप्रकाशनं मायिकमर्पीश्वरकोटिनिविष्ट-
त्वादेन ।

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।

तेजीयतां न दोषाय बहोः सर्वमुजो यथा ॥

इति भागवतोक्तरीत्यैव व्याख्येयम् । एवं धनाभिलाषरोपयोरपि निरासोपायमतिदिशति—
याज्ञवल्क्येयादिना । तत्र धनाभिलाषे निषेकं प्राचां वचसैव निस्तदयति—अर्थाना-
मिति । एवं क्रोधेऽप्याह—क्रोध इत्यादिना । धर्मेति तृतीयपादे सर्वेषां पुरप्रार्थना-
मिति नैष्कर्म्यसिद्धिपाठः । 'अभिधातिपरारातिप्रत्यर्पिपरिपन्थिनः' इत्यमरः । अपार्थः,
व्यर्थः । स्पष्टमपरम् ।

अत्राऽऽद्यं सप्रमाणमाह तत्रेत्यादिना—

तत्र योपिद्विवेको वसिष्ठेन दर्शितः—

मांसपात्रालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।

स्नाप्यस्थिग्रन्थिशांलिन्धाः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥

एवमांसरक्तधाण्याम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने ।

समालोक्य रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥

मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलरयोपमा ।

दृष्ट्वा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥

श्मशानेषु दिग्गन्तेषु स एव ललनास्तनः ।

श्वमिरास्वाद्यते काले लघुषिण्ड इयान्धसः ॥

केशकञ्जलधारिण्यो दुःस्पर्शां लोचनपिपाः ।

दुष्कृताग्निशिसा नार्थां दहन्ति तृणवन्नरम् ॥

उत्तलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरमाः ।

स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥

कामनाया किरातेन विक्रीर्णा मुग्धचेतसाम् ।

नार्थो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥

जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्मचारिणाम् ।

पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नाडी बद्धिशपिण्डिका ॥

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकयाऽनया ।

दुःसङ्कलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥

इतो मांसमितो रक्तमितोऽस्थीनीति वासरैः ।

बह्वन्कतिपयैरेव याति स्त्री विशाररुताम् ॥

यस्य स्त्री तस्य मोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व मोगभूः ।

स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्पक्वं जगत्पक्त्वा सुखी भवेत् ॥ इति ।

पुत्रविवेको बह्वानन्दे दर्शितः—

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ कुशयेच्चिरम् ।

लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥

जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च मूर्खता ।

उपनीते त्वविद्यत्वमनुद्वाहस्य पण्डिते ॥

यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।

पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ इति ।

यथा विद्याधनक्रोधयोपिपुत्रविषयाणां मलिनवासनानां विवेकेन प्रतीकारस्तथाऽन्यासामपि वासनानां यथायोग्यं शास्त्रैः स्वयुक्त्या दोषं विविच्य प्रतीकारं कुर्यात् । कृते च प्रतीकारे जीवन्मुक्तिलक्षणं परमं पदं लभ्यते । तदाह वसिष्ठः—

वासनानां परित्यागे यदि यत्नं करोष्यलम् ।

तत्ते शिथिलता यान्ति सर्वाधिध्याधयः क्षणात् ॥

पौरुषेण मयत्नेन बठारस्तत्पुण्य वासनाः ।

स्थितिं बध्नासि चेत्तर्हि पद्मासादयस्वलम् ॥ इति ।

‘पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता’ इत्यमर । ज्ञायन, अन्त्राणि । हार-
स्योद्भासशालितेत्येव पाठः साधीयान् । हारस्योरसीत्यपपाठ एव स्तन इत्यनेनैवाधिकरण-
सिद्धे । काष्ठे, पञ्चत्वोर्ध्वम् । अन्धस, ‘मिस्ता स्त्री भक्तम् चोऽन्नम्’ इत्यमर । विद्यारा-
रता, विचारणशीलतामित्यर्थः । जीर्णा भवतीति यावत् । एव पुत्रविवेकमप्युदाहरति—
पुत्रेत्यादिना । ग्रह, बालग्रहादि सूर्यादिव । आदिना कुरूपतादि । परदारादौ यथाऽऽ-
दिना द्यूतादिव्यसनम् । अथोचानुवादेन काम्यकर्मादिव्यपुचन्निवेकमपिदिशति—यद्येत्या-
दिना । ततः किं तदाह—कृते चेति । तत्र मानमाह—तदाहेत्यादिनाऽऽत्मिणीत्यन्ते-
न । शिष्टं तु स्पष्टमेव ।

तत्र शङ्कते नन्वेत्यादिना—

नन्वेव पीरुपप्रयत्नो नाम पूर्वोक्तो विषयदोषविवेकः । स च पुनः
पुनः कियमाणोऽपि प्रचलेन्द्रियव्यवहारेणामिभूयते । तदुक्तं भगवता—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विषाश्रितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ इति ।

एवं तद्युत्पन्नविवेकरक्षार्थमिन्द्रियाणि निरोद्धव्यानि । तदपि तत्रैवो-
त्तरश्लोकाभ्यां दर्शितम्—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ इति ।

स्मृत्यन्तोऽपि—

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः ।

न च वाक्चपलश्चैवमिति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ इति ।

एतदेवोक्तं संग्रहविवरणाभ्यां स्पष्टीकृतम्—

अजिह्वः पण्डकः पङ्कुरन्ध्रो वधिर^१एव च ।

मुग्धश्च मुच्यते जैन्तुः पल्हमिरेतैनं संशयः ॥

इदमिष्टमिदं नेति योऽश्वश्रपि न सज्जते ।

हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥

अद्य जातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।

शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥

भिक्षार्थं गमनं यस्य विष्णूत्रकरणाय च ।

योजनाञ्च पर याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥

तिष्ठतो व्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।

चतुर्युगां भुवं त्यक्त्वा परिवादसोऽन्ध उच्यते ॥

हितं मितं मनोरम्यं वचः शोकापहं च यत् ॥
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ।
 संनिधौ विषयाणां च समर्थोऽविकलेन्द्रियः ॥
 सुप्तवद्वर्तते नित्यं मिश्रमुग्धः स उच्यते ।
 न निन्दां न स्तुतिं कुर्यान्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥
 नातिवादी भवेत्तद्वत्सर्वत्रैव समो भवेत् ।
 न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां न च स्मरेत् ॥
 कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येद्विस्मितामपि ॥ इति ।

तत्र भगवद्वाक्यमनुवृत्त्यति—तदुक्तमित्यादिना । अथोक्तज्ञानमङ्गीकृत्य सिद्धान्ती
 ततोदाहृतभगवद्वाक्याभिप्रायकोचमेव तदभिधानपूर्वकमुपायमाह—एवं तर्हीत्यादिना ।
 एतेन वक्ष्यमाण ज्ञानरक्षारय जीवन्मुक्तेः प्रथम प्रयोजनमपि व्याख्यातम् । इन्द्रियनिरोध-
 नोक्तविनेको रक्षितो भवति पर त्वसानव्युक्तविनेकापच एव मनोनाशनासनाक्षयतरङ्गाना-
 न्यासाना परस्परकार्यकारणभावनस्य सममाणगधस्तादेवोक्तत्राचद्वत्तनापि ज्ञानपदेनाऽऽर्थिक-
 द्वेतामिष्यात्वपूर्वकाद्वैतात्मरूपब्रह्मानुसंधानस्यैव प्रशिक्षितत्वात् । इयमेवास्मदभिमत जीवन्मु-
 क्तिरित्यधस्ताद्वद्विराचार्यैस्तथैव सूचितत्वाच्च । निस्तरतस्तु तत्प्रकरण एवेद प्रतिपाद-
 यिष्याम इति दिव्य । उक्तेऽर्थे स्मृत्यन्तरमपि सनादयति—स्मृत्यन्तरेऽर्थात्त्यादिना । एवं
 निरुक्तोपलक्षितप्राथित्यतराखिलेन्द्रियनिग्रहवत्तम् । यत्तिपदेन यतत इति व्युत्पत्त्या मनोनि-
 ग्रहस्याप्युत्पत्त्यादित्येतादयैव शिष्टस्य लक्षणमित्यर्थः । अथेतद्विवरणकाङ्क्षाया तदपि सक्षे-
 पनिस्तराभ्यां स्मृत्यैव कृतमित्याह—एतदेवेत्यादिना । अत्र वक्ष्यमाणस्मृतिभाते । योऽशोति रूपा-
 शुपलक्षणम् । चतुर्गुणा, शुभाशुभितशकटाग्रस्ताश्चतुर्गुणपारमितामित्यर्थः । हितमित्यादि-
 र्थपक्षिहितादिप्राप्त्यनय परम्, अन्यथा वेदान्तेष्वतिव्याप्तेः । न निन्दामित्यादि तु धावचभु-
 र्मत्ता निग्रहे व्यादरायमेव ।

अथोक्तस्मृतितात्पर्यं सक्षिपति यथेत्यादिना—

यथा कश्चिद्वती नक्तैकभुक्तोपवासमौनादिभितं संकल्प्य सायधानो
 भ्रंशमकृत्वा सम्यक्पालयति, तथैवाजिह्वरादिवते स्थितः सायधानो
 विवेकं पालयेत् । तदेवं विवेकेन्द्रियनिरोधाम्यां दीर्घकालनैरन्तर्पसत्का-
 रतोपिताभ्यां मञ्ज्यादिमाषणामु प्रतिष्ठितास्यासुरसंपट्टाया मलिनवासनाः
 दीपन्ते । ततो निःश्वासोच्छ्वासवाग्निमेषोन्मेषवच्च पुरुषप्रपन्नमन्तरेण
 प्रपतमानाभिर्मञ्ज्यादिवासनाभिर्लोकं व्ययहरन्नपि तदीयसाकल्यवैकल्या-
 नसंधानं चित्ते परित्यज्य निद्रातन्द्रामनोराज्यादिरूपाः समस्तचेताः

प्रयत्नेन शान्ताः कृत्वा चिन्मात्रवासनामभ्यसेत् । स्वतस्तावदिदं जग-
च्चिज्जडोमयात्मकं भासते । यद्यपि शब्दस्पर्शादिजडवस्तुभासनायैवे-
न्द्रियाणि सृष्टानि 'पराञ्चि रानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति श्रुतेः,
तथाऽपि चैतन्यस्योपादानतया वर्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेव जडं
जगद्भासते "तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति" इति श्रुतेः । तथा सति पञ्चाङ्गासमानस्य जडस्य प्रथम-
भासमानं चैतन्यमेव वास्तवं रूपमिति निश्चित्य जडमुपेक्ष्य चिन्मात्रं
चित्ते वासयेत् । एतच्च बलिशुक्रयोः प्रश्नोत्तराभ्यां विस्पष्टमवगम्यते—

किमिहास्तीह किंमात्रमिदं किमयमेव च ।

करत्वं कोऽहं क एते वा लोका इति वदाऽऽशु मे ॥

चिदिहास्तीह चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।

चिस्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ॥ इति ।

यथा सुवर्णकौमः कटकं विक्रीणन्नपि बलयाकारस्य गुणदोषाबु-
पेक्ष्य गुरुत्तमवर्णयोरेव मनः प्रणिधित्सति तथा चिन्मात्रे मनः प्रणि-
धातव्यम् । पाथता कालेन जडं सर्वथैवोपेक्ष्य चिन्मात्रे मनसः प्रवृत्ति-
निःश्वासादिवत्स्वाभाविकी संपद्येत तावत्कालं चिन्मात्रवासनायां
प्रयतेत । नन्वाद्यैव चिन्मात्रवासनाऽस्तु तथैव मलिनवासनानिवृत्तेः ।
किमनेनान्तर्गडुना भैरवाद्यभ्यासेनेति चेन्न । चिन्मात्रवासनाया अप्र-
तिष्ठितत्वप्रसङ्गात् ।

उक्तानुवादेन फलितमाह—तदेवमित्यादिना । तत किं कार्यं तदाह—तत इत्या-
दिना । तत्प्रकारं प्रतिपादयति—स्वत इत्यादि । उभयभाजमसिद्धं जडस्यैव घटादेरिन्द्रियैर्भा-
नादिति शङ्कते—यद्यपीत्यादिना । तत्र श्रुतिमेव हेतुत्वेन प्रमाणयति—पराञ्चीति ।
पराज्जड वस्तु, अच्यन्ति गच्छन्तीति तथा । एतादृशानि खानीन्द्रियाणि स्वयम्भूरीश्वरो
व्यतृणसृष्टपादौ मायया रचितानित्यर्थः । समाधत्ते—तथाऽपीत्यादिना । तत्र मानमाह-
तमेवेति । फलितमाह—तथा सतीत्यादिना । तत्राऽऽख्यायिका सवादयति—एतच्चेत्या-
दिना । तत्र युक्तिमाह—यथेति । निरीणन्मूल्यं दत्त्वा गृह्यन्नपीत्यर्थः । गुरुत्तमेति ।
गुरुवारयपीतरूपारयगुणयो रित्यर्थः । प्रणिधित्सति, प्रणिधातुमिच्छति । उक्तप्रणियाना-

वधिमाह—यावत्तेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । अन्तर्गडु, शरीरे वातगुल्मम् ।

तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति यथेत्यादिना—

यथा कुट्टिमदार्ढ्यव्यतिरेकेण क्रियमाणमपि स्तम्भकुट्ट्यात्मकं गृहं न प्रतितिष्ठति । यथा वा विरेचनेन प्रबलदोषमनिःसार्य सेवितमण्यौषधं नाऽऽरोग्यकरं तद्वत् । ननु 'तामप्यथ परित्यजेत्' इति चिन्मात्रवासनाया अपि परित्यागोऽवगम्यते । तदप्ययुक्तम् । चिन्मात्रं परित्यज्यान्यस्य कस्यचिदुपादेयस्याभावात् । नायं दोषः । द्विधा चिन्मात्रवासना मनो-बुद्धिसमन्विता तद्रहिता चेति । करणं मनः, कर्तृत्वोपाधिर्बुद्धिः । तथा च सत्यप्रमत्तोऽहमेकाग्र्येण मनसा चिन्मात्रं भावयिष्यामीत्येतादृशेन कर्तृकारणानुसंधानेन समन्विता प्राथमिकी या चिन्मात्रवासना ध्यात-शब्दामिधेया तां परित्यजेत् । या त्वम्वासपाटवेन कर्तृत्वाद्यनुसंधान-व्यवधानरहिता समाधिः शब्दामिधेया तामुपाददीत । ध्यानसमाधयोस्तु लक्षणं पञ्चश्रुतिः सूत्रयामास—'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' 'तदे-वार्थमात्रनिर्मासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति । तादृशसमाधी दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैः सेविते स्थैर्यं लब्ध्वा पश्चात्कर्तृकरणानुसंधानपरित्यागार्थो यः प्रयत्नस्तमपि परित्यजेत् । नन्वेवं सति तस्यागम-यानोऽपि परित्याज्य इत्यनवस्था स्यात् । मेवम् । कतकरजोन्पायेन स्वपरनिवर्तकत्वात् । यथा कलुषिते जले प्रक्षिप्तं कतकरज इतरजसा सह स्वात्मानमपि निवर्तयति तथा त्यागार्थः प्रयत्नः कर्तृकरणानुसंधानं निवर्तयन्स्वात्मानमपि निवर्तयिष्यति । निवृत्ते तस्मिन्मलिनयासनाद्यच्छु-द्ध्यासनानामपि क्षीणत्वान्निर्यासनं मनोऽवतिष्ठते ।

मुष्टिं हि पापाण्यदभूमिः । प्रकृतदृष्टान्ते देहबहिर्भूतत्वरूपास्वरसात् [आह]—यथा येति । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्र हेतु प्रतिपादयति—द्विधे-त्यादिना । मनोबुद्धयोः प्रकृतोपयोगिस्वरूपमाह—करणमित्यादिना । ततः किं प्रकृत इत्यत आह—तथा चेत्यादिना । एमुक्तद्वैविध्यमप्ये ध्यानपदाभिधेयायाः प्रथमायाः परि-त्यागं विधाय द्वितीयायाः समाधिपदाभिधेयाया वासनायाः समुपादानं विधत्ते—या रिद-त्यादिना । तत्रानन्दः पूर्वोक्तलक्षणाद्येतत्पर्यः । ननु किं ध्यानसमाध्योर्लक्षणमित्यपेक्षायां तत्र योगसूत्रेण प्रमाणपति—ध्यानेति । ते सूत्रे एव पठन्ते—तत्रेत्यादिना । कलितमाह—तादृश इत्यादिना । तदप्यनवस्थामाशङ्कते—नन्वित्यादिना । तत्र समन्धानं प्रवित्तानेन—

भैवामिति । अत्र हेतुमाह—कतक्रेति । उक्तन्यायमेव निश्रद्दयति—यथेति ।
दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । ततः । किं प्रकृतं इत्याह—निवृत्त इत्यादिना ।

तत्र प्रमाणमाह—

एतदेवामिश्रेत्य वसिष्ठ आह—

तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ।
राम निर्वासनीभावमाहराऽऽशु विवेकतः ॥
सम्भगालोचनात्सत्त्वाद्वासना प्रबिलीयते ।
वासनाधिलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ इति ।
यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ इति च ।
सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिना
स्थितं सदा जाग्रति येन चेतसा ।
कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-
र्निपेक्ष्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ इति च ।
हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।
यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥
समाधिमप्य कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
हृदयेनास्तसर्वांशो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥
नैष्कर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः ।
न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥
विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्राहितं मिथः ।
संत्यक्तवासनान्मोनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ इति च ।

न च निर्वासनमनस्कस्य जीवनहेतुर्व्यवहारो लुप्येतेति शङ्कनीयम् ।
किं चक्षुरादिव्यवहारस्य लोपः, किं वा मानसव्यवहारस्य लोपः ।
तत्राऽऽद्यमुद्दालको निराचष्टे—

वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ।

प्रवर्तते बहिः स्वार्थे वासना नात्र कारणम् ॥ इति ।

द्वितीयं वसिष्ठो निराचष्टे—

अपलोपनतेष्वक्षिदिन्द्रियेषु यथा पुनः ।

नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ इति ।

तादृश्या धिया प्रारब्धभोगं स एवोपपादयति—

परिज्ञायोपमुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥
अशङ्किताऽपि संप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाऽध्वगैः ।
प्रेक्ष्यते तद्वदेव जैर्मोगश्रीरवलोक्यते ॥ इति ।

भोगकालेऽपि सवासनेभ्यो निर्वासनानां विशेषमाह—

नाऽऽपदि ग्लानिमायान्ति हेमपद्मं यथा निशि ।
नेहन्ते प्रकृतादन्यद्गमन्ते शिष्टवर्त्मनि ॥

एतदेवेति । तद्वक्तव्यमपि संगृह्णाति—तस्मादित्यादिभिः । सत्यास्त्यत्राविप-
यात् । अत्र स्थलान्तरस्थत्वेनेतिशब्दद्वय समुच्चायकश्चकारथ । एवमेवापि बोध्यम् ।
एवमन्यान्यपि प्रकृतोपयुक्तानि वासिष्ठप्रधान्येवोदाहरति—मुपुत्तवदित्यादिना । तत्राप्या-
शङ्कते—न चेत्यादिना । तत्र समाधातु विकल्पयति—किं चक्षुरित्यादिना । आद्य प्रति
वासिष्ठप्रसिद्धोदाहरणचसा समाधत्ते—तत्राऽऽद्यमित्यादिना । द्वितीय प्रत्याह—द्वितीय-
मित्यादिना । फलितमाह—नादृश्येत्यादिना । स एव, वसिष्ठ एव । परीत्यादिना ।
नन्वेव भोग. सवासननिर्वासनयो सम एव चेत्कथं तयोर्निर्णय इत्यत्राऽऽह—भोगकालेऽ-
पीत्यादिना ।

नित्यमापूर्णंतामन्तरक्षुब्धामिन्दुसुन्दरीम् ।
आपद्यपि न मुञ्चन्ति शशिनः शीततामिव ॥
अग्निवद्भुतमर्यादा भवन्ति वितताशयाः ।
नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ इति ।

जनकस्यापि समाधिबुद्धितत्प्रेतुशमाचरणं पठ्यते—

तूष्णीमथ चिरं स्थित्वा जनको जनजीवितम् ।
च्युत्थितश्चिन्तयामास मनसा शमशालिना ॥
किमुपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधयामि किम् ।
स्वतः स्थितस्य शुद्धस्य चितः का मेऽस्ति कल्पना ॥
नाभिवाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहम् ।
स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति तदस्तु मे ॥
इति संचिन्त्य जनको यथाप्राप्तक्रियामसौ ।
असक्तः कर्तुमुत्तस्थो दिनं दिनपतिर्यथा ॥

उत्पद्यमाना रागाद्या विवैकज्ञानग्रहिना ।

तदा तदैव दहन्ते कुतस्तेषा प्ररोहणम् ॥

इयुपपाद्य तर्हि स्थितप्रज्ञस्यापि ते सन्त्विति चेन्न । तत्तद्वले मुख्यदेवाऽऽभासमानानां बाधकत्वात् । रज्जुसर्पोऽपि मुख्यसर्पदेव तदानीं भ्रमयन्नुपलभ्यते तद्वत् । तर्ह्यभासत्वा-
नुसधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति चेत् । चिरं जायतु भवानियमेन स्मदभिमता जीव-
न्मुक्तिः' इति । तदयमत्र तात्पर्यसंग्रहः—

ईशाज्ञान्नायमात्रैरस्तत्कलनिजस्त्वप्यनित्यादिकृत्वा

शुद्धोपास्या निरुद्धाऽप्यतुलमिह मतिर्यस्य तस्यैव विद्या ।

जीवन्मुक्तिश्च तुल्यक्षणमिह तु कलाबाधुराश्रयतायाः

शुद्धैवेति विद्याऽप्रिमजनिहतिदेतीप्सितं यार्तिकेऽस्ति ॥ १ ॥

आप्रारब्धक्षयं चिद्विगतित्तिभिदलं त्यागयोगैर्विचिन्त्या

जीवन्मुक्त्यै विद्याऽपि प्रचुरमिह न चेद्दृश्यसंस्कारयोगात् ।

भावि स्याज्जन्म यं य स्मरति तु मरणेऽर्थं जनस्य तमेव

प्राप्नोतीतीतनाशक्यादिति निरणटन्तंमतं तेन ते द्वे ॥ २ ॥

विद्यारण्यैर्मते अप्यलमिह गदिते गूढतापर्ययोगा-

ज्जीवन्मुक्तेर्विधेः तदपि तु गदितं मुख्यमाद्यं मुनीनाम् ।

प्राप्ताण्येष्टैर्यथोर्च्यं चरममपि मुग्धाप्याऽन्तर्काठेऽपि गद्यो-

यैव कथितः प्रतिपादितो मन्तीति योजना । न चैनमप्यद्वैतसिध्दादिप्रसिद्धं ज्ञाननिर्वर्त्यत्व-
मेव मिथ्यात्व निरणमतसिद्ध विहाय त्वया स्वाभिमतार्थानुकूलमेव ज्ञानवाच्यत्व मिथ्यात्व-
मिति निवरणपाठकल्पनं कपोलकल्पितत्वादसापदायिकमिति साप्रतम् । अज्ञानस्य स्वकार्येण
प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति निरणपाठरतात्पर्यविषयकस्य तत्रैव
स्फुटतरावरणत्वात् । ज्ञानेन बाध एव निवृत्तिरिति निवृत्तिरेव बाध इति च क्रमाद्यो-
जनाभ्या जीवन्मुक्तिसद्योमुक्तिपक्षयोरुचमाधमाधिकार्यपक्षयोस्तत एव सिद्धत्वाच्च ॥ ■ ॥

इतीतिपदाभिस्थितं कारण कथयति—ज्ञानादिति । ज्ञानादद्वैतब्रह्मात्मैक्यनिपयका-
प्रतिगद्गताक्षात्कारादेतोः । 'एतत् इ वाच न तपति । किमहं साधु नाकरयम् । किमहं
पापमकरयम्' इति । 'न वर्तते कर्मणा नो कर्मायान्' । 'तस्यैव स्वात्यदचित्त निदित्वा
न लिप्यते कर्मणा पापकेन' इत्यादिश्रुतिभिः । 'तदविगम उत्तरपूर्वावयोरश्लेषनिनाशौ
तद्व्यपदेशात्' इत्यादिसूत्रादिभिः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिनाम्भसा ।

यस्य नाहङ्गतो भावो बुद्धिर्वस्य न लिप्यते ॥

हत्वाऽपि स इमंलोकान्न हन्ति न निब्रम्यते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

इति च स्मृतिभिः । पापादीति । आदिना पुण्यम् । अलेपात्, अध्यासरैधुर्येण तत्क-
लीभूतनरकपातादिदुःखोपभोगराहित्यश्रवणादित्यर्थः । इह मर्यलोके । कलीति । एतेन
देशसामग्रीवत्कालसामग्र्यस्यासुरसपुद्गलीपिका द्योतिता । अत एव लोकानामपक्ताधिकारिणा
माहृता जनानाम् । यथेष्टेति । रौराचारितेति यावत् । त्यागनिव्यत्येव । अत—तानि नृत्यै
परमकारणिकात्वेन तद्धारणाय । त्यागेति । निद्वत्सन्ध्यासपूर्वकनासनाक्षयमनोनाशपरमावधि-
भूतासप्रज्ञातसमाप्यभासादित्यर्थः । तत्रापि सतत, यात्राप्यारब्धपरिसमाप्ति न तु क्षणमात्रम् ।
आमेति । अद्वैतब्रह्मात्मैक्यानुसंधि(धी)तिपूर्वकदृश्यानादतिरिचि यावत् । अभिमता निवाक्षि-
ताऽस्तीति सन्नधः । निवरणाचार्याणांमिति शेषः । न केवलमेतद्वदेव किंतु प्रयोजनान्तर-
मप्यस्तीत्याह—किंचेत्यादिना । तदाहुः पौराणिकाः—

सर्वे ब्रह्म यदिष्यन्ति समाप्ते तु कलौ युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्रोदरपरायणाः ॥ इति ।

आपातेति । पातमत्रियाघात मर्यादोदृत्त्येयापातमत्रियाघस विनैव यथावथचिदावदूक-
तामात्रेण योऽवबोधः शब्दपाण्डित्यपवटन सस्यादित्यर्थः । मन पदमात्मन्या नृत्त्यै ॥ ५ ॥

तद्रक्षा सिद्धेति वाच्यम् । नष्टे मनस्यजिह्मत्वादीनामर्थसिद्धत्वेनाभ्या-
सप्रयासाभावात् । ननु मनोनाशमभ्यासप्रयासस्तत्राप्यस्तीति चेत् ।
अस्तु नाम तस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्तरेण मनोनाशमभ्यस्ता अप्य-
जिह्मत्वादयो न स्थिरा भवन्ति । अत एव मनसो नाशनीयत्वं
जनक आह—

सहस्राक्षुरशास्राग्रफलपल्लवशालिनः ।

अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमिति स्थितम् ॥

संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमे न तत् ।

शोपयामि पथा शोपमेति संसारपादपः ॥

प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि दृष्टश्चोरो मयाऽऽत्मनः ।

मनो नाम निहन्म्येनं मनसाऽस्मि चिरं हतः ॥

ननु पासनाशधितसकलसदसत्संस्कारसंक्षये संपन्ने सति तन्मूलकसदसदन्यतरसंकल्प-
रक्षणस्य मनसोऽपि नाशः सिद्ध एवेति न तदर्थं प्रयत्नान्तरापेक्षेति व्यर्थं तन्निरूपण-
प्रतिज्ञेयमिति शङ्कामुत्थाप्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । तत्रापि प्रयत्नान्तरेणाऽऽशङ्कयापि
समाधत्ते—न चेत्यादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । गत्यन्तरमात्रादुक्तशङ्कामङ्गी-
करोति—अस्तु नामेति । मनोनाशस्याऽऽवश्यकत्वे हेतुमाह—अन्तरेणेत्यादिना ।
उक्तहेतोरेव मनसोऽऽवयवाश्च जनकेनापि वासिष्ठ उक्तमित्याह—अत एवेति ।
तद्वाक्यमेव संगृह्णाति—सहस्राक्षुरेत्यादिना । ननु भगवते संसारशास्त्रालिङ्गस्य मनो
मूलमथापि मनसः किं मूलमित्यत आह—संकल्पमेवेति । तन्मनः । ततः किं तदाह—
संकल्पेति । तन्मन एव । फलितमाह—प्रबुद्धोऽस्मीत्यादिना । वीप्सा तत्र संभ्र-
मादेव । एन मनोरूप चोक्तमित्यर्थः ।

उक्तेऽर्थे वसिष्ठसमतिमयाह—

वसिष्ठोऽप्याह—

अस्य संसारवृक्षस्य सर्वोपद्रवदायिनः ।

उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥

मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशी महोदयः ।

जमनो नाशमभ्येति मनोऽक्षस्य हि शृङ्खला ॥

तावन्निशीथवेताला बलगन्ति हृदि वासनाः ।

एकतत्त्वहृदाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥

प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ।

पद्मिन् इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्निचूर्ण्य च ।
 अङ्गान्पङ्क्तैः समाक्रम्य जपेदादौ स्वकं मनः ॥
 एतावति धराजितले सुमगास्ते साधुचेतसः पुरुषाः ॥
 पुरुषकथासु च गणया न जिता ये चेतसा स्वेन ॥
 हृदयविले कृतकुण्डल उल्लङ्घनकलनाविधौ मनोभुजगः ॥
 यस्योपशान्तिमगमच्चन्द्रबहुदितं तमव्ययं वन्दे ॥ इति ।
 चिन्तनाभिः किलास्येदं मायाचक्रस्य सर्वतः ।
 स्वीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किञ्चित्प्रवाधते ॥ इति च ।

गौडपादाचार्यैरप्युक्तम्—

मनसो निग्रहायत्तममयं सर्वयोगिना(णा)म् ।
 दुःसक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ।

पदवर्जनेनोक्तम्—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्वृद्धम् ।
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरेव सुदुष्करम् ॥ इति ।

तद्वचनं हठयोगविषयम् ।

यसिष्ठोऽपीति । तद्वक्त्यान्वेन पठति—अस्येत्यादिना । उपाय , छेदन इत्यार्थिकम् । मनोऽज्ञस्येत्यत्र मन , अज्ञस्येति छेद । हस्तमिति । इदं हि मनोऽस्यामहासानुनिर्हणाय तदुपर्ययन्तपोमूलकरोद्वरसानुमानसूचक चेष्टाजात सर्पलोकप्रसिद्धमेव । अङ्गानीत्यादि । भृशुदयोष्ठादीनि । अङ्गै , क्रोधप्रदललाटत्रिगुलीरूपैर्हिर्निष्काशितदन्तग्न्यैश्चानर्प्यैरित्यर्थ । समानम् , समावप्येति यावत् । कृतकुण्डल , निश्चितकुण्डलाकारव्यस्थितिविशेष इत्यर्थ । अथ हि सर्पजातिसंभान . प्रसिद्ध एव यत्कुण्डलाकारतयाऽऽस्थानम् । उल्लङ्घनेति । तीक्ष्णसकलरूपविपरीत्यर्थ । तस्यैव तत्रैव प्रवृत्तानुकूल वाक्यान्तरमप्यादरतिशयार्थमुदाहरति—चित्तनाभिरिति । अस्य , साहचर्यस्य । इदं मायाचक्रस्य दृश्यद्रव्यालस्य । चिन्तनाभिः किल, दृक्त पार्थिवेनानरस्थित्यादिरूपमननयुक्तिभिरित्यर्थ । इदं पदप्रयोगगुण तु दृश्यप्रबोधदार्ढ्यमेव । यद्वाऽस्य मायाचक्रस्य चित्तनाभि स्यात्तत्तदून्यव्यवक्षणमिष्यान्नुसधानवृत्तिभिरिदं निरन्तरमायाचक्रमेव सर्वतः सर्वदेशकतया छेदेनाऽऽत्मन्यनुष्ठानादिनाऽभिप्राय्य यदि मुमुक्षुणा स्वीयो चेत्तदा तन्मायाचक्र किञ्चिदपि न प्रपद्यते इति तत्त्वप्रमाणम् । चित्त नाभिरिति पाठे त्वस्य मायाचक्रस्य नाभिधित्तमेतदिति तदिदं सर्वत आक्रम्य स्वीयो चेन्मुमुक्षुणा तर्हि तन्मायाचक्रं तं प्रति किञ्चिदपि न प्रपद्यते इति तत्त्वप्रमाणम् ।

प्रकरणादयमेव पाठः साधुः । अत्र वृद्धसंमतिमप्याह—गौडेत्यादिना । गीताविरोधं समा-
धत्ते—यस्वित्यादिना ।

उत्तार्जुनप्रचनस्य दृष्टयोगविषयकत्वं कपोलकल्पितमित्यत्र आहात एवेत्यादिना—

अत एव वसिष्ठ आह—

उपविश्योपविश्येव क्वचित्केन मुहुर्मुहुः ।
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥
अङ्कुशेन विना मत्तो यथा द्रुष्टमतङ्गजः ।
ध्विजंतुं शक्यते नैव तथा युक्त्या विना मनः ॥
मनोविलयहेतूनां युक्तीनां सम्प्रतीरणम् ।
वसिष्ठेन कृतं तावत्तन्निष्ठस्य वशे मनः ॥
हठतो युक्तितश्चापि द्विविधो निग्रहो मतः ।
निग्रहो धीक्रियाक्षाणां हठो गोलकनिग्रहात् ॥
कदाचिज्जायते क्रश्चिन्मनस्तेन विलीयते ।
अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च ॥
वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥
सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये ।
चेतस्ते दीपमुत्सृत्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनेः ॥
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् ।
ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥

उपविश्येति । कचिद्देशे कालेऽपि केनापि पुरपविशेपेणानिन्दितसकलसाप्रदायिक-
संमता युक्तिं विना मुहुर्मुहुरपविश्योपविश्येन केनल चित्तवृत्तिनिरोधार्थमेकान्ते स्थित्वा
स्थित्वैव मनो जेतुं नैव शक्यत इत्यप्याह्वयान्वयः । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—अङ्कुशेनेति ।
द्रुष्टेति । स्वप्नाविकलद्वैष्ट्यराष्ट्रिणज इत्यर्थः । वसिष्ठेनेति । स्थित्वा एव वसिष्ठ
आहेति पुस्तकेषूपलम्बमानोऽन्योपविश्योपविश्ये यासुदाहृतश्चेकवृन्दानतरणग्रन्थोऽप्यपाठ एव
सजातो बोध्यः । वसिष्ठोक्तग्रन्थ एव वसिष्ठेनेति पौनस्वल्यादावपत्तेः । किञ्चित् एव वसिष्ठ
आहेत्येव, वाल्मीकिर्मरद्वाज प्रति सनादग्रन्थस्य वसिष्ठनाम्यप्राचुर्याद्योगनासिष्टयासिष्टरा-
मायणसत्त्ववशेन वाल्मीकिरिति कर्त्रप्याहारपाठ एव साधीयान् । अन्यथा निरुत्तरीत्या
प्रधातागम्यस्य दुर्निरसत्वादिति सुविध एव विदुर्निरसति कृतं पटवितेन । तन्निष्ठस्य,

वसिष्ठोक्तयुक्तिनिष्ठस्येत्यर्थः । अथोद्दिष्टहठादिद्विविधनिग्रहमध्ये प्रथमं हठनिग्रहं व्युत्पादयति-
निग्रह इति । धीक्रियेति । बुद्धिवृत्तयः श्रोत्रादिजाः शब्दादिविषयिकास्तथा किनाः
शब्दोच्चारणादयस्तत्कारीणि यान्यक्षाणीन्द्रियाणि तेषामित्यर्थः । गोलकेति । गोलकानि
श्रोत्रादीनि प्रसिद्धान्येव । ननु किं हठनिग्रह एव श्रेयस्करः किं वा युक्तिनिग्रह इत्याश-
ङ्क्याधिकारिभेदेनोभयमपीत्याह—कदाचिज्जायत इत्यादि । जायते फलतीति शेषः ।
एवं हठमार्गमुक्त्वा युक्तिमार्गं क्रमप्राप्तं द्वितीयं व्युत्पादयितुं ताः प्रबोधयति—अध्यात्मे-
त्यादिना । नन्वथापि मार्गद्वये कः श्रेयानित्यत आह—सतीप्सित्यादि ।

उदाहृतग्रन्थतात्पर्यं संक्षिपति निग्रह इत्यादिना—

निग्रहो द्विविधः । हठनिग्रहः क्रमनिग्रहश्चेति । तत्र चक्षुःश्रोत्रादि-
ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादिकर्मेन्द्रियाणि च तत्तद्गोलकोपरोधमात्रेण
हठान्निगूह्यन्ते । तद्बुद्धान्तेन मनोऽपि तथा निग्रहीष्यामीति मूढस्य
भ्रान्तिर्मवति । न तु तन्निग्रहीतुं शक्यते । तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य
निरोद्धुमशक्यत्वात् । अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः । क्रमनिग्रहे
आध्यात्मविद्याप्राप्त्यादय एवोपायाः । सा च विद्या वृक्षमिष्टपात्रं
दृग्बस्तुनः स्वप्रकाशत्वं च बोधयति । तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु
वृक्षेषु प्रयोजनामाशं प्रयोजनयति दृग्बस्तुन्यगोचरत्वं च बुद्ध्या
निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तथा च श्रूयते—

यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनौपुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चितं स्वयोनौपुपशाम्यति ॥

योनिरात्मा । यस्तु बोधितमपीह तत्त्वं न सम्पद्युष्यते पश्च विस्मरति
तथोरुमयोः साधुसंगम एवोपायः । साधवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति
स्मारयन्ति च । यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न साधुमनुष-
तितुमुत्सहते तस्य पूर्वोक्तविवेकेन वासनापरित्याग उपायः । वासनानां
प्राप्तत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वे प्राणस्पन्दनिरोधनमुपायः । प्राणस्पन्दवास-
नयोधित्त्वेन प्रेरकत्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते । प्रेरकत्वं च
यसिष्ठ आह—

द्वे यजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिप्रततिधारिणः ।

एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं हृदयासना ॥

सती सत्यगता संपित्प्राणस्पन्देन बोध्यते ।

संवेदनादनन्तानि ततो दुःखानि चेतसः ॥ इति ।

यथा मस्मच्छन्नमग्निं लोहकारा वृत्तिभ्यां धमन्ति, तत्र च दृष्ट्युत्पन्न-
वायुना सोऽग्निर्ज्वलति, तथा चित्तोपादानेन काष्ठस्थानीयेनाज्ञानेनाऽऽ-
वृता संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यमाना चित्तवृत्तिरूपेण प्रज्वलति ।
तस्माच्चित्तवृत्तिनामकात्संविज्ज्वालारूपात्संवेदनाद्दुःखान्युत्पद्यन्ते सैषं
प्राणस्पन्देन प्रेरिता चित्तोत्पत्तिः ।

मनस इत्यर्थिकम् । तत् किं तदाह—तत्रेत्यादिना । गोलकनिरोधेनेन्द्रियनिग्रह-
न्मनोनिरोधामात्रे हेतुं प्रथयति—तद्गोलकस्येत्यादि । फलितमाह—अत इति ।
तत्रोपायान्प्रागुक्तानेव स्मारयति—क्रमेति । तत्राध्यात्मविद्या किं करोतीत्यत्राऽऽह—
सा चेत्यादि । वृद्धयेति । मानभास्यत्व दृश्यत्वम् । इत सत्ताशून्यत्व मिथ्यात्वम् ।
अनधीनमानत्व स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । विस्तरस्त्वत्र मदीयबोधेक्यसिद्धिव्याप्त्याने मामक
एवाद्देशान्मन्त्रोद्देशे द्रष्टव्यः । तफलमाह—तथा चेत्यादिना । तत्र श्रुतिं सनादयति—
यथेति । तत्र चित्तस्य योनिशब्दित किमुपादानमित्याकाङ्क्षाया तत्सक्षिपति—पोनि-
शब्देति । अज्ञात इति शेषः । ननु त्रेण चित्तनिग्रहेऽध्यात्मविद्यादयश्चतस्रो युक्तयो
या प्रदर्शितास्तत्राधिकारिभेदव्यवस्थाऽस्ति न वेयत्राऽऽह—पस्तिवत्यादिना । तत्र हेतु
माह—प्राणस्पन्दवासनयोरित्यादिना । तत्र मानमाह—प्रेरकत्वमित्यादिना । तद्विवरणार्थं
तत्र दृष्टान्त स्पष्टयति—यथेत्यादिना । दृष्टिभ्या भ्राम्याम् । धमन्त्युभयतः प्रचालयन्ती-
त्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । फलितं कथयन्नुपसहरति—
तस्मादित्यादि ।

अथ दृढवासनामुत्पि चित्तप्रवृत्तिं कौक्तेत्यत आह—

अन्यां च स एवाऽऽह—

मायसंवित्प्रकटितामनुभूतां च राघव ।

चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजनितां शृणु ॥

हृदाम्पस्तपदार्थैकमाधनादतिचञ्चलम् ।

चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ इति ।

न केवलं प्राणवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतु परस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति ।
तदाह वसिष्ठः—

वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ।

आपते चित्तवृक्षस्य तेन बीजाद्भ्रुकमः ॥ इति ।

अत एवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्याह—

द्वे बाजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवामने ।

एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिपं द्वे अपि नश्यतः ॥ इति ।

तयोर्नाशोपायं नाशफलं चाऽऽह—

प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ।

आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥

असङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ।

शरीरनाशोद्दिष्टत्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥

वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ।

प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥

एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य शयव ।

यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्यस्तुत्वेन रसेन च ॥

यदा न भाव्यते किञ्चिद्वेयोपादेयरूपि यत् ।

स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥

अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ।

अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ इति ।

अमनस्तानुदये शान्त्यभावमाह—

चित्तपक्षहटाक्रान्तं न मित्राणि न वान्धवाः ।

शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवाः ॥ इति ।

आसनाशनयोगेनेति यदुक्तं तत्राऽऽसनस्य लक्षणमुपायं फलं च त्रिभिः सूत्रैः पतञ्जलिः सूत्रयामास—‘स्थिरसुखमासनम्’ ‘प्रपन्नशेषित्यानन्तसमापत्तिभ्याम्’ ‘ततो द्वेदेर्नामिधातः’ इति ।

अन्यां चेति । स एव, प्रागुक्तसिष्ठ एव । तद्वासनसमग्रमपि करोति—माधे-
त्यादिना । भावविषयिणी येय सविधिसवृत्तिरूपा इतिस्तथा प्रवृत्तिता एतच्छ्रुताम् ।
अतोऽनुभूता, साक्षिप्रत्यक्षवृत्तामित्यर्थः । च प्रसिद्धार्थः । एतादृशमवसामयां वामना-
जनितं चित्तस्योपपत्तिं हे सपय त्व दृष्टिति योजना । एव द्रव्यवदवसामयेत्यर्थः
परस्परकारणमपि सैर्भेदकमिति यदातद्द्वय समग्रमपि सतो नि—न केवलमित्यादिना ।
एवमेवयो. परस्परकारणय यदुपभेदेभेदेवगत्तानाहमदनोऽपि पश्यन्मपि तदा-

क्योदाहरणेनैव प्रतिपादयति—अत एवेत्यादिना । ननु कोऽनयोर्नाशोपायो येनैकतरं नाशयता मया द्वयमपि नास्येताथ किंवा तत्फलमपि येन तत्रास्य प्रयतितव्यमपि स्यादित्यत्राऽऽह—तयोरित्यादिना परमोपशमप्रदेत्यन्तेन । आहेत्यत्र वसिष्ठ इत्यार्यिकम् । गुरुदत्ता युक्तिस्तु मम स्वभूम्यनिरीक्षणपूर्वकं सर्वदा सोऽहमित्यनुसंधानेन यथामुखं वहमानस्य प्राणनाशेर्मेनसैव सर्वदा बहिर्विरेचनमेव । नन्वमनस्तानुदये किं स्यादित्यत आह—अमनस्तेत्यादिना । चोऽप्यर्थे । ननु प्राणासनाशनेत्यादि न विवृतमित्यत्राऽऽह—आसनेत्यादिना । तान्येव सूत्राणि लिखति—स्थिरमुत्समित्यादिना ।

तत्राऽऽद्यं विवृतोति पञ्चकेत्यादिना—

पञ्चकस्वस्तिकादिना यावृक्षेन देहस्थापनरूपेण यस्य पुरुषस्यावयव-
व्यपथानुत्पत्तिलक्षणं सुखं स्वदेहचलनराहित्यलक्षणं स्थैर्यं च संपद्यते
तस्य तदेव सुखासासनम् । तस्य च प्रयत्नशैथिल्यं लौकिक उपायः ।
गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानहोमादिविविधे यः प्रयत्नो मानस उत्साह-
स्तस्य शैथिल्यं कर्तव्यम् । अन्यथा स उत्साहो बलाद्देहमुत्थाप्य यत्र
क्वापि प्रेरयति । अलौकिकोपायश्च फणासहस्रेण धरणीं धारयित्वा स्थैर्ये-
णावस्थितो योऽयमनन्तः स एवास्मीति ध्यानं चित्तस्यानन्ततामापत्तिः ।
तथा यथोक्तासनसंपादकमहष्टं निष्पद्यते । सिद्धे चाऽऽसने शीतोष्ण-
सुखदुःखमानावमानादिद्वंद्वैर्धथापूर्वं नाभिहन्यते । तथाविधस्य चाऽऽ-
सनस्य योग्यो देशः श्रूयते—

विविक्तदेशे च सुखासनस्यः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः । इति ।

समे शुची शर्कराबहिषालुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः ।

मनोनुकूले न तु चक्षुषीढने गुह्यानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ इति च ।

सोऽयमासनयोगः ।

तत्र पञ्चकस्वस्तिकयोर्लक्षणं तूक्तं पातञ्जलसूत्रस्यैव नारायणतीर्थेनृत्तौ योगप्रदीपादि-
प्रसिद्धमेव—

अङ्गुष्ठौ सनिग्रीयाद्वस्ताम्या व्युक्रमेण तु ।

ऊरुपरि च विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥

पद्मासनं मण्डितसर्पेणमेव पूजितम् । इत्यादिना ।

जानूवोरन्तरे सम्यङ्कृत्वा पादतले उभे ॥

ऋजुपायः सुखासीनः स्वरितक तत्प्रचक्षते । इत्यादिना च ।

अथ द्वितीयसूत्रमपि निवृणोति—तस्य चेत्यादिनोक्तासनसाधनमभिदधत् । एवं
लौकिकादुपदिष्टतदुपायद्वयमध्ये प्रथमं प्रस्थापयति—गमनेत्यादिना । अत्र गमनपदेन
योगान्मार्गसंश्लेषान्तदेशत्यागपूर्वकं बहिः संचारः । अथाऽलौकिकमपि तदुपायं निरादयति—
फणेत्यादिना । ननु भगवन्नेव सूत्रोक्तान्तसमापचिपदार्थः । किं ततस्तत्राऽऽह—तथेति ।
नन्वेतादृशासने प्रत्यहं ब्राह्ममुहूर्तादाववस्थानान्मार्गः कियत्कालं कार्य इत्याशङ्क्य यावत्त-
त्फलमिति समादधानस्तत्कथयति—सिद्धे चेत्यादिना । यथेति । प्राग्मादित्यर्थः । ननु
किं स्यादव्यमित्त आह—तथाविधस्येति । ते एव कैवल्यश्चेताश्चतरधुती क्रमा-
दुदाहरति—विविक्तदेशे चेत्यादिना । निम्नदेश इत्यर्थः । अग्रस्थानप्रकारं प्रकट-
यति—सम इति । शरीरं प्रीत्याधोमूलाधारान्तदेहभागः । एतेषां समन्वं समसूत्रत्वेन
संधारणेन । जडाश्रयेत्यपि पाठः । चक्षुःपीडनं समशकादिदेशः । नियोजयेदित्यपि पाठः ।
एवं प्राक्प्रतिज्ञातमासनयोगमुपसंहरति—सोऽयमिति ।

अधोपनान्तकमायसरप्राप्तमशनयोगं प्रपद्यितुमुपक्रमते—

अशनयोगस्तु मिताहारत्वम्, ' अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विव-
र्जयेत् ' इति श्रुतेः । भगवताऽप्युक्तम्—

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ।

न चातिस्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चाजुन ॥

युक्ताहाराविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वभावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ इति ।

जितासनस्य प्राणायामेन मनोनाशः श्वेताश्वतरेराग्रापते—

त्रिकल्लतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।

महोदुपेन प्रतेरत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि मयावहानि ॥

प्राणान्वपीत्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत ।

दुष्टाश्वयुक्तगिरिवाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताममृतः ॥ इति ।

अशनेति । तुल्यः प्रसीदशुण्कर्षः । तदुपेन सशिरा—मितेति । तत्र रेडु
स्तेन श्रुतिमेव प्रमाण्यती—अत्याहारमिति । तत्र भगवद्गीताकृत्यनुसृत्यति—मया-
ताऽपीति । तद्वाने एव पठति—नेषादिद्वयम् । ' आत्मनाशनयोगात् प्रमत्तस्यो
निरप्यो ' इति प्रमुन्यन्नासतिहरणोक्तार्थोक्तयोगमुक्त्यं श्रुत्युक्तेर कार्यं मनो-
नश इत्याह—जितासनादिना । तन्मन्त्रद्वयमेव पठति—त्रिकल्लतमित्यादिना । अत्र
प्राणां देहिका तथा—दन्तनवर्द्धनमप्यमनन पश्यन् शरीरस्थानवस्था-
नित्यतर्कं प्रवहन्मुखा तदर्थेन सगन्धमुदरं मिथ्यागद—

निरुन्नतं स्थाप्य, उरो ग्रीवा शिर इति ग्रीष्महान्युन्नतानि यस्य तच्छरीरं निरुन्नतं यथा भवति तथा सस्थाप्य हृदि हृदयकुहर इन्द्रियाणि मनसा सह साधनेन संनिवेश्य सम्यङ्निवेशयित्वा सम्यङ्नियम्येति यावत् । ब्रह्मोद्भवेन, तारुण्येन । प्रतरेत, प्ररुणेण तरेत । प्रणरस्वरूप तदर्थं परापरब्रह्म च यथाऽद्विद्वान् । स्रोतासि, सर्वाणि सुरनरतिर्यक्स्थानरादिभेदभिन्नानि सासारस्रोतासि । मयावहानि, मयप्रदातृणि । अननोपायेन संसारदुःखमहोदधिं प्रतरेदिति योग्याधिकारिणं प्रति श्रुतिरनुशास्ति । प्राणायामप्रकारमाह—प्राणा-प्राणादिप्रभेदभिन्नान्यायून्प्रपीड्य प्ररुणेण मनोधारणमुखेन निरप्य कुम्भकप्राणनिरोध-स्थानत्वेन योगशास्त्रे प्रसिद्धमूलाधारादौ । सोऽधिकारी । युक्तचेष्टः, नात्यश्रत इत्यादि-शास्त्रेण युक्ता चेष्टा यस्य । युक्ता, उपाययुक्ता चेष्टा यस्येति वा स युक्तचेष्टः । क्षीणे प्राण, तत्तत्स्थाननिरोधेन तत्तत्स्थाने क्षीणे तनुत्वं गते वायौ । नासिकयोश्च्यसीत, तत्तत्स्थाने सम्यङ्निरूप्यानन्तर प्रासनाडीद्वारेणोडया पिङ्गल्या वा नासिकापुटेन शनैः शनैरच्यसीत वायुमुत्सृजेत् । दुष्टाश्वयुक्तमिव बाह दुरन्तैरश्वैर्युक्त बाह रथ कुशलसाराधिरिव विद्वान् । बाह्यकरणनिरोधप्रकार मनोनिरोधप्रकार तद्द्वारेण वायुनिरोधप्रकार च विद्वान् । मनो धारयेत्, यत्र यत्र वायुनिरोध इष्टस्तत्र मनो धारयेत् । अप्रमत्तः, अग्रहितो भूत्वा । यत्र मनस्तत्र वायुरिति वचनादिति ।

• अथोदाहृतमन्त्रयोस्तामर्थं स्वयं मूलकार एव विवृणोति योगीत्यादिना—

योगी द्विविधः, विद्यामदाद्यासुरसंपद्रहितस्तरसहितश्चेति । तयोरा-द्यस्य ब्रह्मध्यानेन मनसि निरुद्धे सति तन्त्रान्तरीयकतया प्राणो निरु-ध्यते । तं प्रति विरुन्नतमिति मन्त्रः पठितः । द्वितीयस्याभ्यासेन प्राणो निरुद्धे तन्त्रान्तरीयकतया मनो निरुध्यते तं प्रति प्राणान्प्रपीडयेति मन्त्रः प्रवृत्तः । प्राणपीडनप्रकारो वक्ष्यते । तेन च पीडनेन युक्तचेष्टो भवति । मनश्चेष्टा विद्यामदाद्यो निरुध्यन्ते । प्राणनिरोधेन चित्तदोषनि-रोधे दृष्टान्तोऽन्यत्र श्रूयते—

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमतां मलाः ।

तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणानिग्रहात् ॥ इति ।

अत्रोपपत्तिर्वासिधेन दर्शिता— ।

यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि ।

प्राणस्पन्दक्षये यत्नः कर्तव्यो धीमतोचकैः ॥ इति ।

मनोवाक्चक्षुरादीन्द्रियदेवताः स्वस्वव्यापारं निरन्तरं करिष्याम इति प्रतं धृत्वा श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्ताः । स च मृत्युः प्राणं नाऽऽप्नोति । ततो निरन्तरमुच्छ्वासनिःश्वासौ कुर्वन्नप्ययं प्राणो न श्नाम्यति । तदा विचार्य देवताः प्राणरूपं प्राविशन् । सोऽयमर्थो वाजसनेयिभिराम्नायते—
'अयं वै नः श्रेष्ठः संचरंश्वासंचरंश्च न व्यथते अथो नरिष्यति हन्ता-
स्यैव सर्वे रूपमस्मामेति । तत एतस्यैव सर्वे रूपममवंस्तस्मादत एतेनाऽऽ-
रूपायन्ते प्राणाः ' इति । अत इन्द्रियाणां प्राणरूपत्वं नाम प्राणाधी-
नचेष्टावशम् ।

तत किं तदाह—तयोराद्यस्येत्यादिना । ननु मयवेरमग्रायत्यस्य का गतिस्त-
त्राऽऽह—द्वितीयस्येत्यादिना । ननु प्राणपीडनं कीदृक्श्रुतिसमतं तत्राऽऽह—
प्राणेति । तेन किं मयतीत्यत आह—तेन चेति । युक्तचेष्टवमेव निशदयति—
मनश्चेष्टा इति । नन्वेकनिरोधेनापरदोषनिरोधोऽनुपपन्न इत्यत्राऽऽह—प्राणनिरोधे-
नेति । अन्यत्र शास्त्रान्तरे । तामेव श्रुतिमुदाहरति—यथेति । धमता, बहौ धमन
पुनरा प्रपलेनेत्यर्थः । दहनामला इति स्पष्टहेतुवदित । धमिता मला इत्यपि काचिपाठः ।
ननु ध्रुत्युक्तमपीदं मयद्रव्यनयदेव प्रतीयत इत्यत आह—अत्रेत्यादिना । ननु वसिष्ठेनोक्त-
मपीदं राक्षसाहामात्रमेव मुक्त्यभ्यासादिति चेन्न । 'प्राणमन्धनं हि सोम्य मनः' इति श्रुते प्राणस्य
क्रियाशक्तिप्रधानत्वमग्राहीकृतपञ्चमहाभूतसगस्तराजसाशान्त्यत्वेनैवेति मनश्चरन्क्रियाया अपि
तदेकायत्तत्वाच्च । तस्माद्युक्तमेव यं प्राणपननस्य दक्षिणस्पन्दः स एव हीति वचनं इति दिक् ।
उच्येऽर्थे बृहदारण्यकश्रुतिमप्यनुकूलयन्नादी तदर्थमेव मुखप्रतिपत्त्यं सपिण्डीत्यस्य सक्षिपति—
मनोवागित्यादिना प्राविशन्नित्यतेन । अथेत मूर्ध्निभूता श्रुतिमप्यवतार्योदाहरति—
सोऽपमित्यादिना । नरिष्यति, प्राणसत्त्वं एव जीवन्महारात्मनराजसदक्षितजीवता
दात्म्यमपि करिष्यतीति यावत् । असाय, सपादयाम । फलितमाह—अत इति ।

ततन्यमेवाग्निप्रथस्य श्रुत्यन्तरमप्यत्र सगदयति—तथेत्यादिना ।

तथाऽन्तर्यामिबाह्वणे सूत्रात्मप्रस्तावे श्रूयते—'वायुर्वै गौतम तत्सृजं
वायुना वै गौतम सूत्रेणार्थं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च मृतानि
संहृद्धानि भवन्ति । तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यसंसिपतास्पाह्ना-
नीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संहृद्धानि भवन्ति ' इति । अतः
प्राणमनःस्पन्दयोः सहभावितात्प्राणनिग्रहे मनो निमृश्यते । ननु सह
स्पन्दो न युक्तः, सुषुप्ती चेष्टमानेऽपि प्राणे मनसोऽचेष्टमानत्वात् । न ।

विलीनत्वेन तदानीं मनसः सत्त्वामावात् । ननु क्षीणे प्राणे नासिकयो-
च्छ्वसतीति व्याहृतम् । नहि क्षीणप्राणस्य मृतस्य श्वासं कचित्पश्यामः ।
नापि श्वसतो जीवतः प्राणक्षयोऽस्ति । मैवम् । अनुल्वणत्वस्यात्र क्षय-
त्वेन विवक्षितत्वात् । यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्वत-
मारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगो यावान्भवति न तावान्स्थित-
स्याऽऽसीनस्य निद्रितस्य वा श्वासो विद्यते । तथा प्राणायामपाटवोपे-
तस्येतरस्मादल्पश्वासो भवति । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—

‘ भूत्वा तत्राऽऽपतप्राणः शनैरेव समुच्छ्रसेत् ’ इति ।

यथा दुष्टैरश्वेपेतो रथो मार्गं त्यक्त्वा यत्र कापि नीयते स च सारथिना दृढमश्वं
रज्जुष्याकृष्य सुखमार्गं पुनर्धार्यते तथेन्द्रियैर्वासनादिभिरितस्ततो नीयमानं चित्तं प्राण-
रज्जौ दृढ धृताया धार्यते । प्राणान्प्रपीड्येति यदुक्तं तत्र प्राणपीडनप्रकारोऽन्यत्र श्रूयते—

‘ सव्याहति सप्रणवा गायत्री शिरसा सह ।

त्रि पटेदायतप्राणं प्राणायामं स उच्यते ॥

प्राणायामास्त्रय प्रोक्ता रेचपूरककुम्भका ।

उक्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ॥

शून्यभावेन युञ्जीत रेचकस्येति लक्षणम् ।

वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः ॥

एष वायुर्महीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ।

नोच्छ्वसन्नेत्रे श्वसेन्नैव नैत्र गात्राणि चालयेत् ॥

एव तान्निमुञ्जीत कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ इति ।

सद्व्याधिनि, व्याप्तानि । एवमपि किं प्रकृत इत्यत आह—अत इत्यादिना । तत्रापि
शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—नेत्यादिना । एवमप्युदाहृतश्रुतारेव व्याधातमाशङ्कते—
नन्वित्यादिना । समाधत्ते—मैवमित्यादिना । कृष्णपक्षे हि क्षीणश्चद्र इत्यादिनदवयवा-
पचय एवात्र क्षय समतो न तु क्षय कल्यात्त इत्यपीत्यमरात्सर्गादिकनाश इत्याशयः ।
तदेवान्वयव्यतिरेकाम्यामनुल्वणत्वं प्राणस्य प्रकाशयति—यद्येत्यादिना । उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्त-
रमपि समादयति—भूत्वा तत्रेति । ता श्रुतीरेव पठति—सव्याहृतिमियादिसार्धचतुर्भिः ।
अत्र व्याख्येयासौ भूउ एतानुपद व्याख्यात एव दिङ्मात्रमिति मयोपरम्यते । नोच्छ्रसेदि-
त्यर्थे मट्टिखितेनरदपि कचिन्पुस्तके पाठान्तरं प्रतीयते तथाऽपि मूलाक्षयनिरोधाच्चदुपेक्ष्यमे-
वेति दिक् ।

तत्रोक्षिष्येत्यादि संदिग्धं व्याकरोति अत्रेत्यादिना—

अत्र शरीरान्तर्गतं वायुं बहिर्निःसारयितुमुत्क्षिप्य शरीरमाकाशं
शून्यं निरात्मकं वायुरहितं कृत्वा स्वल्पमपि वायुमप्रवेश्य शून्यभावेनैव
नियमयेत् । तदिदं रेचकं भवति । कुम्भको द्विविधः, आन्तरो बाह्यश्च ।
तदुभयं च वसिष्ठ आह—

अपाने स्तम्भितः प्राणो यावन्नात्युदितो हृदि ।

तावत्ता कुम्भकावस्था योगिभिर्याऽनुभूयते ॥

बहिरस्तं गते प्राणे यावन्नापान उद्धतः ।

तावत्पूर्णा समावस्थां बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ॥ इति ।

तत्रोच्छ्वास आन्तरकुम्भकविरोधी । निःश्वासो बाह्यकुम्भकवि-
रोधी । गात्रचालनमुभयविरोधि । तस्मिन्सति निःश्वासोच्छ्वासयो-
रन्यतरस्यावश्यमावित्वात् । पतञ्जलिरप्यासनानन्तरमाविनं प्राणायामं
सूत्रयामास—‘तस्मिन्सति निःश्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः’
इति । ननु कुम्भके गत्यभावेऽपि रेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिःश्वासगती
विद्येते इति चेन्न । अधिकमात्राभ्यासेन स्वभावमात्रसिद्ध्याः समप्राण-
गतेर्विच्छेदात् । तमेवाभ्यासं सूत्रयति—‘बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशका-
लसंरयामिः परिदृष्टो दीर्घः सूक्ष्मः’ इति । रेचको बाह्यवृत्तिः । पूरकोऽ-
न्तर्वृत्तिः । कुम्भकः स्तम्भवृत्तिः । तत्रैकेको देशादिभिः परीक्षणीयः ।
तद्यथा—स्वभावासिद्धे रेचके हृदयान्निर्गत्य नासासंमुखे द्वादशाङ्गुलप-
र्यन्ते श्वासः समाप्यते । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वायुर्निर्ग-
च्छति । चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते पद्मत्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा समाप्तिः ।
अत्र रेचके प्रयत्नातिशये सति नाभ्यादिप्रदेशक्षोभेणान्तर्निश्चेतुं शक्यम् ।
बहिश्च सूक्ष्मं तूलं धृत्वा तत्रालनेन निश्चेतव्यम् । सेयं देशपरीक्षा ।
रेचककाले प्रणवस्याऽऽवृत्तयो दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादि कालपरीक्षा ।
अस्मिन्मासे प्रतिदिनं दश रेचकाः, आगामिमासे विंशतिः, उत्तरमासे
त्रिंशदित्यादिभिः संरयापरीक्षा । पथोक्तदेशकालविशिष्टाः प्राणायामा
एकस्मिन्दिने दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादिभिः संरयापरीक्षा । पूरकेऽप्येवं

योजनीयम् । यद्यपि कुम्भके देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते तथाऽपि कालसंरपाध्याप्तिरवगम्यत एव यथा घनीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतया सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोऽपि देशकालसंरपाधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मश्च संभवति ।

नियमयेत्, वायु यावच्छक्तिं किञ्चित्कालं बहिरेव निरोधयेदित्यव्याहृत्येनान्वयः । एवं रैचेत्याद्युद्दिष्टप्राणायामत्रयमध्ये प्रथमस्येदं लक्षणमित्याह—तदिदमित्यादि । अथ क्रम-प्राप्तमपि पूरकाख्य निरुत्तरेचन्नाव्यगहितोत्तरक्षण एव विना वक्ष्यमाणकुम्भकाम्यास निसर्गसिद्धत्वादित्येव कुम्भकमेव निवृणोति—कुम्भक इत्यादिना । तत्र प्रमाणाद्यपेक्षया तदाह—तद्वृमयं चेत्यादिना । चोऽप्यर्थः । उभयमपीत्यर्थः । अवोगतिरान्तरो वायुरपानः । एव स एवोर्ध्वगतिः प्राण इति स्पष्टे एव तदृक्षणे । अत्र वसिष्ठसमतिमाहात्म्यसिद्ध-कुम्भकद्वये प्रागुक्तश्रुतिनिषिद्धोच्छ्वासादीनां प्रयोजनमाह—तत्रोच्छ्वास इत्यादिना । अत्र पतञ्जलिनाक्यमपि सगदयति—पतञ्जलिःपीति । तदेव सूत्रं पठति—तस्मिन्सतीति । तत्र शङ्कते—नान्वित्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना । अभ्यासः काङ्क्षित्यत आह—तमेवेत्यादिना सावतरणम् । बाह्येत्याद्युदाहृतं सूत्रं विवृणोति—रेचक इत्यादिना संभवतीत्यन्तेन ।

रेचकादित्रयापेक्षयाऽन्योऽपि तत्प्रकारं पतञ्जल्युक्त इत्याह—

रेचकादिभ्यश्चिन्म्योऽन्यं प्रकारं सूचयति—‘बाह्याभ्यन्तरैर्विषयानपेक्षी चतुर्थः’ इति । यथाशक्ति सर्वं वायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिष्कुम्भको यथाशक्ति वायुमापूर्णानन्तरं क्रियमाणोऽन्तःकुम्भक इति । रेचक-पूरकावनाहृत्य केवलः कुम्भकोऽभ्यस्यमानः पूर्वत्रयापेक्षया चतुर्थो भवति । निद्रातन्द्रादिप्रबलदोषयुक्तानां रेचकादित्रयं दोषरहितानां चतुर्थं इति विवेकः । प्राणायामफलं सूचयति—‘ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्’ इति । प्रकाशस्य सत्त्वस्याऽऽवरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुस्तस्य क्षयो भवति । क्षये सति फलान्तरं सूचयति—‘धारणास्तु च योग्यता मनसः’ इति । आधारनामिचक्रद्वयभूमध्यत्रह्यारन्धादिदेशविशेषे विकृष्य चित्तस्थापनं धारणा । ‘देशवन्धश्चित्तस्य धारणा’ इति सूत्र-णात् ।

श्रुतिश्च—‘ मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्याऽऽत्मनि बुद्धिमान् ।

धारयित्वा तथाऽऽत्मानं धारणा परिकीर्तिता ’ इति ॥

प्राणायामेन रजोगुणकार्याश्चाश्रयात्तमोगुणकार्यादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां धारणायां योग्यं भवति ।

‘ प्राणायामहृदाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ’ इत्यत्रत्येन युक्तिशब्देन योगिजनप्रसिद्धं शिरोरूपमेरुचालनं, जिह्वाग्रेण घण्टिकाभ्रमर्षं नामिचक्रे हृदये ज्योतिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदीपधर्मेण चेत्येवमादिकं गृह्यते ।

तदेवमध्यात्मविद्यासाधुसंगमवासनाक्षयप्राणनिरोधाश्रितनाशोपाया दर्शिताः । अथ तदुपायमूर्तं समाधिं वक्ष्यामः । पञ्चमूपपेतस्य चित्तस्य भूमिध्रुपत्यागेनावशिष्टं भूमिद्वयं समाधिः । भूमयश्च योगमाप्यकृता दर्शिताः—‘ क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति पञ्च चित्तस्य भूमयः ’ इति । आसुरसंघोकशास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं क्षिप्तं भवति । निन्द्रातन्द्रादिग्रस्तं मूढम् । कादाचित्कध्यानयुक्तं क्षिप्ताद्विषि-
दतया विक्षिप्तम् ।

रेचकादिभ्य इति । तदेव सूत्रं फलितं-बाह्येति । तद्विशदयति-पथाशक्ती-
त्यादिना । ननु कस्यानाधिकारस्तत्राऽऽह-निद्रेत्यादिनाननु किं प्राणायामफलमित्यतस्तदपि सूत्रकृतौषानित्याह-प्राणायामेति । तस्मिन्मुदाहरति-तत इति । तद्विवृणोति-प्रका-
शस्येत्यादिना । ततः किं तदाह-क्षये सतीत्यादिना । धारणाधित्यामुदाहृतसूत्रं विवृणोति
आधारेत्यादिना । मूलाधारेत्यर्थः । आदिनाऽऽविदैरिक्तं सूर्यमण्डलादि । आधिमोक्तिकमा-
काशायपि । तत्र मानं वदन्हेतुमाह-देशेति । तन्मूर्तीभूता श्रुतिमय्यवतार्योदाहरति-
श्रुतिश्चेत्यादिना । संक्षिप्य, तदेकाग्रतत्ताफलत्वेन प्रविशत्येत्यर्थः । अथ सिंहावलोकन-
न्यायेन प्रागुदाहृतस्मृत्यन्तविशेषं विवृणोति-प्राणायामेत्यादिना । घण्टिका लम्बिका ।
विस्मृतीति ।

भूर्धितो हस्ते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् ।

रुद्धं खेचरता धत्ते रसो वायुश्च पारद ॥

इति हठप्रदीपिकोचैरधातुरदस्य पारदगुटिकाविशेषस्यौषधिनिशेषसाध्यत्वाद्युक्त्याविस्मृति-
द्वारा समाधिप्रदताया शिवस्वरूपतादेश्च तच्छास्त्रसिद्धत्वाच्च तत्सर्वैव मुखे तद्धारणलक्षणोद्-
गृह्यते । तेन सविदासमयोर्मध्ये सविदेव गरीयसीति वदन्त सन्निपदसंकेतितत्तज्जयापराभि-
धमृद्गा प्रवृत्ते बुभुक्षा शक्ता प्रयुक्ता । निस्तरस्व गदीये श्वाचक्ष्मातन एव ज्ञेय ।
आदिना मनसैव प्राणवायुविरचेन सामानुसंधानं ब्राह्मम् । उपसहरति-तदेवमि-

त्यादिना । इतः परं मुख्यं चित्तनाशोपायं वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । तं लक्षयति—
पञ्चेत्यादिना । तत्र मानमाह—भूमयश्चेत्यादि । ताः संनिवृणोति—आसुरेत्यादिना ।

भवत्वेयमथापि किं प्रकृत इत्यत आह तत्रेत्यादिना—

तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिः शङ्कैव नास्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि विक्षे-
पोपसर्जनीभूतः समाधिर्योगपक्षे न वर्तते । विक्षेपान्तर्गततया दहनान्त-
र्गतबीजवत्सद्य एव विनश्यति । यस्त्वेकाग्र्ये चेतसि सञ्जतमर्थं प्रद्योत-
यति क्षिणोति च क्लेशान्कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखी
करोति स संप्रज्ञातयोग इत्याख्यायते । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातस-
माधिः । तत्र संप्रज्ञातसमाधिभूमिमेकाग्रता सूत्रयति—‘शान्तोदितौ
तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः’ इति । शान्तः, अतीतः ।
उदितो वर्तमानः । प्रत्ययः, चित्तवृत्तिः । अतीतप्रत्ययो’यं पदार्थं
गृह्णाति तमेव चेदुदितो गृह्णीयात्तदा तावुमौ तुल्यौ भवतः । तादृश-
श्चित्तस्य परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते । एकाग्रतामिवृद्धिलक्षणं समाधिं
सूत्रयति—‘सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चित्तस्य समाधिः परिणामः’
इति । रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वान्पदार्थान्गृह्णाति ।
तस्य रजोगुणस्य रोधाय क्रियमाणेन योगिना प्रयत्नविशेषेण दिने
दिने सर्वार्थता क्षीयते, एकाग्रता चोदेति तादृशश्चित्तस्य परिणामः
समाधिरित्युच्यते । तस्य समाधेरष्टाङ्गेषु यमनियमासनप्राणायामप्रत्या-
हाराः पञ्च बहिरङ्गानि (णि) तत्र यमान्सूत्रयति—‘अहिंसासत्यास्ते-
यब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः’ इति । हिंसादिभ्यो निषिद्धधर्मेभ्यो योगिनं
यमयन्ति निवर्तयन्तीति यमाः । नियमान्सूत्रयति—‘शौचसंतोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः’ इति । जन्महेतोः काम्यधर्माग्नि-
वर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामधर्मे नियमयन्ति भ्रंशयन्तीति नियमाः । यमनि-
यमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यं स्मर्यते—

यमान्कुर्वति सततं न कुर्यान्नियमान्बुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्मजन् ॥

पतति नियमवान्यमेष्वसक्तो

न तु यमवान्नियमालसोऽवसीदेत् ।

इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या

यमबहुलेष्वनुसंधीत बुद्धिम् ॥ इति ।

यमनियमफलानि सूत्रयति—‘तत्संनिधौ वैरत्यागः, क्रियाफलांश्रा-
वित्वम्, सर्वरतनोपस्थानम्, धीर्यलामः, जन्मकथंतासंबोधः, जननादि-
मयामावः, शीचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः, सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र-
तेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च भवन्ति । संतोषादनुत्तमः सुखलामः ।
कायेन्द्रियबुद्धिशुद्धिपापक्षयास्तपसः, स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः,
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्’ इति । आसनप्राणायामौ व्याख्यातौ ।

नन्वेवमप्येकाग्रनिरुद्धभूयो किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षाया तन्वुत्पादयति—यस्त्वि-
त्यादिना सप्रमाणम् । अत्राऽऽदौ सप्रज्ञातसमाधिरेवोपन्यस्तस्तत्र काऽस्ति चित्तभूमिरे-
त्यत्राऽऽह—तन्नेत्यादि ससूत्रावतरणम् । सूत्रं व्याकरोति—शान्त इत्यादिना । एकाग्र-
तापरिपाकं क इत्यत्र सूत्रं योजयति—एकाग्रतेत्यादिना । निरुक्तसूत्रं विवृणोति—
रजोगुणेनेत्यादिना । प्रयत्नविशेषेण, द्वैतमित्याद्यपूर्वकसर्वदिकद्वैतात्मानुचिन्तनात्मने-
त्यर्थः । तस्य समाधेरित्यादिर्यमनियमफलानि सूत्रयतीत्यन्तो ग्रन्थ स्पष्ट एव ।
तत्संनिधावित्यादि । क्रियेति । धार्मिको भव स्वर्गा भवेति क्रिया धर्मः फलं सुख
ते स्वयन्मैव जनानां जनयतीत्यर्थः । जन्मेति । दुःखबहुलपूर्वापरजन्मज्ञानेन वैराग्यादि ।
शीचादित्यादि व्याख्याताविव्यन्त सरलमेव ।

नन्वेवमपि प्रायुक्तयोगाङ्गाष्टकक्रमप्राप्तस्य प्रत्याहारस्य किं स्वरूपमित्यतस्तद्वक्षकसूत्रं
सायतरणमाह प्रत्याहारमित्यादिना—

प्रत्याहारं सूत्रयति—‘स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः’ इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिविषयास्तेभ्यो
निवर्तिताः श्रोत्रादयश्चित्तस्वरूपमनुकुर्वन्तीवायतिष्ठन्ते । श्रुतिश्च भवति—

‘शब्दादिविषयान्पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।

चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्प्रत्याहारः स उच्यते ॥ इति ।

शब्दादयो विषया येषां श्रोत्रादीनां ते श्रोत्रादयः पञ्च मनःपञ्चा-
नामेतेषामनात्मरूपेभ्यः शब्दादिभ्यो निवर्तनमात्मरश्मित्वेन चिन्तनं
प्रत्याहारः स इत्यर्थः । प्रत्याहारफलं सूत्रयति—‘ततः परमा वश्यते-
न्द्रियाणाम्’ इति । धारणाध्यानसमाधीन्सूत्रैस्त्रिभिः सूत्रयति—
‘देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थ-
मात्रनिर्मासं स्वरूपशून्यामिव समाधिः’ इति । आधारादिदेशाः
पूर्वमुक्ताः । देशान्तरं श्रूयते—

मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्याऽऽत्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथाऽऽत्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥ इति ।

यत्सर्ववस्तुसंकल्पकं मनस्तद्ध्यात्वा तदात्मानमेव संकल्पयतु न
त्वन्यादित्येवंविधः प्रयत्न आत्मनि संक्षेपः । प्रत्ययस्यैकतानता तत्त्वैक-
विषयः प्रवाहः । स च द्विविधः—विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानः
संततश्चेति । तावुमौ क्रमेण ध्यानसमाधी भवतः । तदुभयं सर्वानुभवरो-
गिना दर्शितम्—

चित्तैकाग्र्याद्यतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते ।
तत्साधनमतो ध्यानं यथावदुपदिश्यते ॥
विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात् ।
परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तयेत् ॥ इति ।
ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ।
संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानभ्यासप्रकर्षजः ॥ इति ।

तं च भगवत्पादा उदाजहरुः—

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विमातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्त ओम् ॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः
संपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥
अजोऽमरश्चैव तथाऽजरोऽमृतः
स्वयंप्रभः सर्वगतोऽहमद्वयः ।
न कारणं कार्यमतीव निर्मलः
सदैव तृप्तश्च ततो विमुक्त ओम् ॥ इति ।

ननु संप्रज्ञातसमाधिरङ्गी स कथं ध्यानानन्तरमाविनोऽष्टमाङ्गस्य
समाधेः स्थान उदाह्रियते । नायं दोषः । अत्यन्तभेदामावात् । यथा
वेदमधीयानो माणवकः पदे पदे स्वलन्पुनः पुनः समादधाति । अधी-
तवेदस्तु सावधानो न स्तलति । अध्यापको निरवधानस्तन्द्रां कुर्व-

अपि न स्वलति । तथा विषयैक्येऽपि परिपाकतारतम्येन ध्यानसमाधिः संप्रज्ञातानामवान्तरभेदोऽवगन्तव्य इति ।

स्वेत्युदाहृतसूत्रं विवृणोति—शब्दस्पर्शेत्यादिना । तत्र श्रुतिमपि संगदयति—श्रुतिश्चेत्यादिना । तामपि व्याकरोति—शब्दादय इत्यादिना । अथ किमनेन भवतीत्यत आह—प्रत्याहारेत्यादिना । धारणेत्यादि समाधी भवत इत्यन्तं तु निगदव्याख्यातेन । नत्र पूर्वाचार्यवचः प्रमाणयति—तदुभयमित्यादिना । विलाप्येति । उत्पत्त्यादिक्रमादित्यर्थः । विवृतिं विकारं दृश्य विलाप्य दृढमात्रवेन संचिन्त्य । एवमुपदेशादहंत्वोपाक्यान्यपि संवादयति—तं चेत्यादिना । तत्राप्याशङ्कते—तन्वित्यादिना । समाधत्ते—नायं दोष इत्यादिना । तत्र हेतुः—अत्यन्तेति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना ।

ननु भवत्वैवं वेदाध्ययनदृष्टान्तेन ध्यानसमाधिसंप्रज्ञातसमाधीनामवान्तरतारतम्यमथाप्युपाध्याताना मध्ये कानि बहिरङ्गाणि कानि वाऽन्तरङ्गाणीत्यतः सूत्रमेवावतारयति ध्यानधारणेत्यादिना—

ध्यानधारणासमाधिद्वयं मनोविषयत्वासंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं यमादिपञ्चकं तु बहिरङ्गम् । तदेतत्सूत्रयति—‘त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेष्वः’ इति । ततः केनापि पुष्टयेनान्तरङ्गे प्रथमं लब्धे सति बहिरङ्गलाभाय नातिप्रयासः कर्तव्यः । यद्यपि पतञ्जलिना भौतिकभूततन्मात्रेन्द्रियाहंकारादिविषयाः संप्रज्ञातसविकल्पसमाधयो बहुधा प्रपञ्चितास्तथाऽपि तेषामन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वान्नास्माभिस्तत्राऽऽदरः क्रियते । तथा च सूत्रितम्—‘ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः’ इति । ‘स्थान्युपनिमग्नौ सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्’ इति च । ‘स्थानिनो देवाः । उद्दालको देवैरामन्त्रितोऽप्यवज्ञाय देवान्निर्विकल्पकसमाधिमेव चकारेत्युपाख्यायते । प्रश्नोत्तराभ्यामप्येवमेवावगम्यते—

श्रीरामः—जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर ।

शक्तयो नेह दृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥

पसिष्ठः—अनात्मविदमुक्तोऽपि नमोविहरणादिकम् ।

अणिमाद्यष्टसिद्धीनां सिद्धिजालानि वाञ्छति ॥

* क. म. प. क. ए. पुस्तके “अन्तरिदुको हिंसे” इति वा (त)ने पाठ्यते ।
“इत्यप्यनेन वृत्तये ।

*द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याऽऽप्तोत्येव राचव ।
 नाऽऽत्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥
 आत्मनाऽऽत्मनि संतुष्टो नाविद्यामनुधावति ।
 ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ॥
 कथं तेषु किलाऽऽत्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ।
 द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्तयः साधुसिद्धिदाः ॥
 परमात्मपदमाप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ।
 सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलामोदयो हि यः ॥
 स कथं सिद्धिवाञ्छार्था मग्नचित्तेन लभ्यते । इति ।
 न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रक्षयन्त्यमी ।
 नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥
 अपि शीतरुचाघर्कं सुतीक्ष्णोऽपीन्द्रमण्डले ।
 अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥
 चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।
 इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ इति च ।
 “+पस्तु धा भावितात्माऽपि सिद्धिजालानि बाञ्छति ।
 स सिद्धिसाधकेद्रव्यैस्तानि साधयति कृमात् ॥” इति[च] ।

मनोविषयत्वादिति । ‘देशग्रन्थितस्य धारणा’ इत्यादिधारणादिलक्षकसूत्र-
 येऽपि देशग्रन्थप्रत्ययैकतानताऽर्थमात्रनिर्भासेषु प्रतियोगितासंग्रहेन ध्यानादीनां मनोविषय-
 त्वादित्यर्थः । ध्यानधारणयोर्व्युत्क्रमस्त्वल्पात्तरत्नेन ध्यानपदस्य पूर्वप्रयोगादेन । फलितमाह—
 तत इत्यादिना । तत्र सूत्रविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । ननु भवदपेक्षया
 सूत्रकारोऽन्यर्हित इत्यत आह—तथा चेति । स्थानीत्यादिद्वितीयसूत्र व्याकरोति—
 स्थानिन इत्यादिना । तत्र निदर्शनं योग्यासिष्ठप्रसिद्धमुद्दालक एवेत्याह—उद्दालक
 इत्यादिना । एवमेव श्रीरामप्रभ्रादिनाऽपि निर्णयत इत्याह—प्रश्नेति । तद्वत्प्रवृत्तमेव
 संगृह्णाति—श्रीराम इत्यादिमध्यमासिष्ठनिष्ठम् । जीवन्मुक्तेति । जीवदशाया लोक-
 दृष्ट्या प्रतीयमानायां सत्यामपि मुक्त मिथ्यात्वनिर्णयेन शरीरं शीर्यत इति व्युत्पत्त्या ज्ञान-

* क. पुस्तके—द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्तेः सह युक्तियोंस्यैव द्रव्यादिद्रव्यः इत्यादौ-
 तीत्यर्थ इत्यधिकम् । + घ. घ. क. पुस्तकेष्वयं श्लोको नास्ति ।

निरस्य द्वैतजालं येस्तेषां तत्त्वविदामित्यर्थः । एवं स्थलान्तरप्रासिद्धान्यपि तद्वाक्यान्वेवात्र
समत्यर्थं संलिखति—न केचनेत्यादिना । अस्य आत्मज्ञस्येत्यर्थः ।

नन्वेवमप्यद्वैतात्माविषयकसंप्रज्ञातसमाधावादर. श्रीमतामावश्यक एवेति चेदोमित्याहाऽऽ-
त्मविषयस्त्वित्यादिना ।

आत्मविषयस्तु संप्रज्ञातसमाधिर्वासनाक्षयस्य निरोधसमाधेश्च हेतुस्त-
स्मादज्ञाऽऽदरः कृतः ।

अथ पञ्चमभूमिरूपो निरोधसमाधिर्निरूप्यते । तं च निरोधं सूत्र-
यति—‘ द्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिमवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणाचि-
त्ता-
न्वयो निरोधपरिणामः ’ इति । द्युत्थानसंस्काराः समाधिविरोधिनः ।
तै चोद्दालकस्य समाधावुदाहृताः—

कदाऽहं मुक्तमनने पदे परमपावने ।

चिरं विभ्रान्तिमेप्स्यामि मेरुशृङ्ग इवाम्बुदः ॥

इति चिन्तापरवशो बलादुद्दालको द्विजः ।

पुनः पुनरुपाविश्य ध्यानाभ्यासं चकार ह ॥

विषयेर्नायमाने तु चित्ते मर्कटचञ्चले ।

न स लेभे समाधाने प्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीम् ॥

कदाचिद्वाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनन्तरम् ।

तस्यागच्छच्चित्तकपिरान्तरस्पर्शसंचयान् ॥

कदाचिदान्तरस्पर्शाद्वाह्यं विषयमाददे ।

तत्स्योद्गीय मनो याति कदाचिन्नस्तपक्षियत् ॥

कदाचिदुदितार्कामं तेजः पश्यति विस्तृतम् ।

कदाचित्तेवलं व्योम कदाचिन्निविष्टं तमः ॥

आगच्छतो यथाकामं प्रतिमासान्पुनः पुनः ।

अच्छिन्नन्मनसा शूरः सङ्गेनेव रणे रिपून् ॥

विकल्पोपे समालीने सोऽपश्यद्दयाम्बरे ।

तमश्छन्नविवेकाकं लोलकज्जलमेवकम् ॥

तमप्युत्सादयामास सम्यग्ज्ञानविवस्वता ।

तमस्युपरते स्थान्ते तेजःपुच्छं ददर्श सः ॥

तल्लुलाव स्थलाब्जानां वनं बाल इव द्विपः ।
 तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः ॥
 निशाब्जवदगान्निद्रां तामप्याशु लुलाव सः ।
 निद्राव्यपगमे तस्य व्योमसंवित्समुद्ययौ ॥
 व्योमसंविदि नष्टायां मूढं तस्यामवन्मनः ।
 मोहमप्येष मनसस्तं ममार्ज महाशयः ॥
 ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जिताम् ।
 कामप्यवस्थामासाद्य विश्राम मनः क्षणम् ॥ इति ।

त एते व्युत्थानसंस्कारा निरोधहेतुना योगिप्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रति-
 क्षणं चाभिमूयन्ते । तद्विरोधिनश्च निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति । तथा
 सति निरोध एकैकस्मिन्क्षणे चित्तमनुगच्छति । सोऽयमीदृशश्चित्तस्य
 निरोधपरिणामो भवति ।

ननु विरोधसमाधिः कोऽपरो यदङ्गमयमित्यत आह—अथेति । तत्र सूत्रमवतार-
 यति—तं चेति । उदाहृतसूत्रं व्याकरोति—व्युत्थानेत्यादिना । कथमुदाहृता इत्यपे-
 क्षाया तद्वाक्यान्वेयं पठति—कदाऽहमियादिना । नन्वेवमपि क एतत्प्रशमोपाय
 इत्यत्राऽऽह—त एत इत्यादिना । योगीति । यावदस्य स्वतः सत्ताशून्यत्वेनाऽऽकाश-
 काण्यैवन्मिषैवातोऽनधीनभानोऽहमद्वैत एवाऽऽमेति स्वरूपानुसंधानात्मनेत्यर्थः । एवं
 विवृण्वं सूत्रार्थमुपसंहरति—सोऽयमिति ।

तत्र शङ्कते—

‘ननु ‘प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेः’ इति
 न्यायेन चित्तस्य सर्वदा परिणामप्रवाहो वक्तव्यः । बाह्यम् । तत्र
 व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिप्रवाहः स्फुटः । निरुद्धचित्तस्य तु कथमित्याश-
 ङ्क्योत्तरं सूत्रयति—‘ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारात्’ इति । यथा
 समिदाज्याहुतिप्रक्षेपे वह्निरुत्तरोत्तरप्रवृद्ध्या प्रज्वलति समिदादिक्षेपे
 प्रथमक्षणे किञ्चिच्छाम्यत्युत्तरोत्तरक्षणे शान्तिर्वर्धते तथा निरुद्धचित्त-
 स्सोत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति । तत्र पूर्वपूर्वप्रशमजनितसंस्कार
 एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणम् । तामेतां प्रशान्तवाहितां मगवान्निस्प-
 दमुदाजहार—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ।
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ।
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचार्यते ।
 तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ इति ।

निरोधसमाधेः साधनं सूत्रयति—‘विरामप्रत्ययान्पासपूर्वकः संस्कारोऽप्यः’ इति । विरामो वृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन संपादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्यः । अनन्तरातीतसूत्रे संप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपेक्षयाऽप्योऽसंप्रज्ञातसमाधिः । तत्र वृत्तिरहितचित्तस्य दुर्लक्ष्यत्वात्तत्स्काररूपेण चित्तं शिष्यते । विरामप्रत्ययजन्यत्वं भगवान्विस्पष्टमाह—

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ इति ।

नन्वाति । उक्तशङ्कामङ्गी करोति—बाढमिति । तत्र सूत्रमनुकूलयति—तत्रेत्यादिना । तत्र दृष्टान्तं प्रकटयति—यथेत्यादिना । तत्र स्मृतिमप्युदाहरति—तामित्यादिना । स्मृत्यर्थस्तु श्रीमधुसूदनाचार्यैः प्रपञ्चित एवेति नेह मया प्रतन्यते । उक्तनिरोधसमाधिः कथं स्यादित्यतः सूत्रमनुरूपयति—निरोधेति । ताद्विवृणोति—विराम इत्यादिना । अनन्तरेति । अव्यवहितगतसूत्र इत्यर्थः । अत्रापि प्राग्बद्धगवद्गीतां संरादयति—विरामेति । तद्वान्गान्येव पठति—संकल्पेत्यादिना । अत्रापि प्राग्बद्धोदाहृतनचनसा(त्वा)रस्यं गूढार्थदीपिकायामेव द्रष्टव्यम् । विस्तरमयादनतिप्रयोजकत्वाच्च नेह मयोदाहृत इति शिष्यम् ।

उदाहृतस्मृतिं निरूपोति—काम्यमाना इत्यादिना—

काम्यमानाः स्रक्चन्दनवनितापुत्रमित्रगृहक्षेत्रादयो मोक्षशास्त्रकुश-
लविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेता अप्यनाद्यविद्यया तान्द्रोपाना-
च्छाद्य तेषु विषयेषु सम्यक्त्वं कल्पयन्ति तस्माच्च संकल्पादिदं मे
स्यादित्येवंरूपाः कामाः प्रभवन्ति । तथा च स्मर्यते—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायते ॥

न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलस्त्वं विनद्धक्षपसि ॥ इति ।

तत्र विवेकेन विषयदोषेषु साक्षात्कृतेषु शुना वान्ते पायस इव
कामास्त्वप्यन्ते । स्रक्चन्दनवनितादिविषयेष्विव ब्रह्मलोकादिविषयिमा-
द्यैश्वर्येष्वपि कामास्त्वाज्या इत्यभिप्रेत्य सर्वानित्युक्तम् । मासोपवासव्र-
तिना तस्मिन्मासेऽन्ते त्यक्तेऽपि कामः पुनः पुनरुदेति तद्वन्मा भूदित्य-
शेषत इत्युक्तम् । कामत्यागे मनःपूर्वकप्रवृत्त्यभावेऽपि चक्षुरादीनां
रूपादिषु स्वभावसिद्धा या प्रवृत्तिः साऽपि प्रयत्नयुक्तेन मनसैव निप-
न्तव्या । देवतादर्शनादिष्वप्यननुसरणाय समन्तत इत्युक्तम् । भूमिका-
जयक्रमेणोपरमं विवक्षित्वा शनैः शनैरित्युक्तम् । ताश्च भूमिकाश्चतस्रः
कठबल्लीषु श्रूयन्ते—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि । इति ॥

वाग्वापारो द्विविधः—लौकिको वैदिकश्च । लौकिको जल्पादि-
रूपो वैदिको जपादिरूपः । तत्र लौकिकस्य बहुविक्षेपकरत्वाद्व्युत्थान
कालेऽपि योगी तं परित्यजेत् । अत एव स्मर्यते—

मीनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।

निसृष्टत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनः । इति ॥

वैदिकं जपादिकं तु दण्डी निरोधममाधौ परित्यजेत् । सेपं वाग्भूमिः
प्रथमा । तां भूमिं प्रयत्नमात्रेण कतिपयैर्दिनैर्मासैर्वत्सरेषां दृढं विजित्य
पश्चाद्द्वितीयायां मनोभूमौ प्रयतेत । अन्यथा बहुभूमिकपासादवत्प्र-
थमभूमिकापातेनैवोपरितनयोगभूमयो विनश्येयुः । यद्यपि चक्षुरादयो
निरोद्धव्यास्तथाऽपि तेषां वाग्भूमौ मनोभूमौ वाऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः ।

कामानां संरुपजन्यत्वे स्मृत्यन्तरमप्यनुकूल्यति—तथा चेति । ननु काः सन्ति जेयाः प्रकृते भूमिका इत्यत्राऽऽह—ताश्चेत्यादिना । अथोक्तश्रुतिं विवृणोति—वाग्व्यापारो द्विविध इति । द्वैविध्यमेवाऽऽह—लौकिक इत्यादिना । तौ कथयति—लौकिको जल्पादिरूप इत्यादिना । तत्राऽऽहत्यागे हेतुमाह—तत्रेत्यादिना । तस्यागे स्मृतिमपि प्रमाणयति—अत एवेत्यादिना । योगेति । पञ्चकादि । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । वैदिकस्यागकालमाह—वैदिकमित्यादिना । उपसंहरति—वैदिकमित्यादि । तत्रात्यादरमाह—तां भूमिमित्यादिना । ननु चक्षुरादयोऽपि रोद्धव्या एवेत्याहत्याऽऽह—पद्यपीत्यादि ।

तत्रापि शङ्कते नन्वित्यादिना—

ननु यावं मनसि निषच्छेदित्यनुपपन्नम् । न हीन्द्रियस्येन्द्रियान्तरे प्रवेशोऽस्ति । मैवम् । प्रवेशस्याविशक्षितत्वात् । नानाविक्षेपकारिणोर्वाङ्मनसयोर्मध्ये प्रथमतो वाग्व्यापारनियमनेन मनोव्यापारमात्रपरिषेध इह विवक्षितः । गोमहिषाश्वादीनामिव वाङ्मन्यमे स्वाभाविके संपन्ने ततो ज्ञानात्मनि मनो निषच्छेत् । आत्मा त्रिविधः—ज्ञानात्मा महात्मा शान्तात्मा चेति । जानाम्यत्र स्थित आत्मेति ज्ञातृत्वोपाधिरहंकारोऽत्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः । करणस्य मनसो नियम्यत्वेन पृथगुपात्तत्वात् । अहंकारो द्विविधः—विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति । अपमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तिमभिमन्यमानो विशेषरूपः । अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः । स च सर्वव्यक्तिषु व्याप्तत्वान्महानित्युच्यते । ताभ्यामहंकाराभ्यां द्वाभ्यामुपहितो द्वावात्मानौ । निरुपाधिकः शान्तात्मा । तदेतःसर्वमन्तर्बहिर्मात्रेण वर्तते । शान्तात्मा सर्वान्तरश्चिदेकरसस्तस्मिन्नाभितं जडशक्तिरूपमव्यक्तं मूलप्रकृतिः । सा च प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्तत्त्वं नाम धृत्वा व्यक्ती भवति । ततो बहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण ततो बहिर्वागादीन्द्रियरूपेण । तदेतदभिमन्योत्तरोत्तरमान्तरत्वं विविनक्ति श्रुतिः—

+ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काठा सा परा मतिः ॥ इति ।

भवति । यथाऽध्येता माणवकः पादांशं पादार्धमर्धचमृचमृद्द्वयं वगं च क्रमेण षठ्द्वादशवर्षैरध्यापको भवति । यथा च वाणिज्यं कुर्वन्नेकनिष्क-
द्विनिष्कादिक्रमेण लक्षपतिः कोटिपतिर्वा भवति । तथा ताभ्यां वणि-
गध्येतृभ्यां सहैवोपक्रम्य मत्सरग्रस्त इव युञ्जानस्तावता कालेन कुतो
न योगमारोहेत् । तस्मात्पुनः पुनः प्राप्यमाणान्संकल्पविकल्पानुदाह-
कवत्पौरुषप्रयत्नेन परित्यज्याहंकर्तरि ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत् । तामेतां
द्वितीयभूमिकां विजित्य बालमूकादिवन्निर्मनस्त्वे स्वामाधिके सति
ततो विशेषाहंकाररूपं विस्पष्टं ज्ञानात्मानमस्पष्टे सामान्याहंकारे मह-
त्तत्त्वे नियच्छेत् । यथा स्वल्पां तन्द्रां प्राप्तवतो विशेषाहंकारः स्वत एव
संकुचति विनैव तन्द्रां तथा विस्मरणे प्रयतमानस्याहंकारसंकोचो
भवति सैयं लोकप्रसिद्धया तन्द्रा तार्किकामिमतनिर्विकल्पकज्ञानेन
च समाना सामान्याहंकारमहत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था तृतीया भूमिः ।
अस्यां चाभ्यासपाटवेन वशीकृतायां तमेतं सामान्याहंकाररूपं महान्त-
मात्मानं निरुपाधितया शान्ते चिदेकरसस्वभावे नियच्छेत्

‘ महत्तत्त्वं तिरस्कृत्य चिन्मात्रं परिशेषयेत् ’

अत्रापि पूर्वोक्तविस्मृतिप्रयत्न एव ततोऽप्यतिशयेनोपापतामापद्यते ।
यथा शास्त्राभ्यासे प्रवृत्तस्य व्युत्पत्तेः प्राक्प्रतिग्रन्थव्याख्यानापेक्षायामपि
व्युत्पन्नस्य स्वत एवोत्तरग्रन्थार्थः प्रतिमाति तथा सम्यग्वशीकृतपूर्वभूमे-
योगिन उत्तरमूयुपायः स्वत एव प्रतिमाति । तदाह योगमाप्यकारः—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते चिरम् ॥ इति ।

ननु महत्तत्त्वशान्तात्मनोर्मध्ये महत्तत्त्वोपादानमव्यक्तारयं श्रुत्योदा-
हृतं तत्र कुतो नियमनं नाभिधीयत इति चेन्न । लवप्रसङ्गादिति द्रुमः ।
यथा घटोऽनुपादाने जले निरुध्यमानो न लीयते, उपादानमृतायां तु
मृदि लपिते तथा महत्तत्त्वमात्मानं न लीयते, अव्यक्तं तु लीयते । न च
स्वरूपलयः पुरुषार्थः । आत्मदर्शनानुपयोगात् । ‘ दृश्यते त्वद्वया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ’ इति पूर्ववाक्य आत्मदर्शनं विधाय
सूक्ष्मत्वासिद्धये निरोधस्याभिधानात् । लयस्य प्रतिदिनं सुपुप्तौ स्वतः
सिद्धत्वेन प्रयत्नवैयर्थ्याच्च ।

एतेन मनमि निरायय प्रागस्याभिर्ज्ञानमुनिमाधने विद्वन्मन्यास्तिन एवमिहारे न
वितरस्येति तदर्थं प्रथममेव विद्वन्मन्यामोऽभिहित इति चोक्तानि—अत एवेत्यादिना ।

अथ सदृशत फलितं कथयति तस्मादित्यादिना । तत्र प्रथमदृष्टान्तं प्रथमं स्पष्टयति—
यथाऽध्वेतेत्यादिना । अथ द्वितीयमपि तं व्युत्पादयति—यथा चेत्यादिना । दार्ष्ट-
ान्तिके योजयति तथेत्यादिना । फलितमाह—तस्मादित्यादिना । एवमुक्तद्वितीयमभि-
प्रापरिपाकं सदृशान्तमभिधाय तृतीयामपि तां सदृशान्तं निस्पष्टीकृत्योपसहरति—तामे-
तामित्यादिना । एवमेतद्वशीकारे सति चतुर्थीमपि तां विधत्ते—अस्यां चेत्यादिना ।
अत्र तु चतुर्गुण एकोक्तनिरोधप्रयनोऽपेक्षित इति सदृशान्तं स्पष्टयति—अत्रापीत्या-
दिना । उक्तेऽर्थे योगभाष्यद्वन्द्वचः प्रमाणयति—तदाहेत्यादिना स तद्वचनम् । योगे-
नेति । इह चतुर्भिः पार्दैर्यच्छेदागिति श्रुत्युक्तोऽर्थ एव क्रमाद्भूमिकाचतुष्टयात्मा । योगेन
वागादीन्द्रियाणां मनसि नियमनेन योगं स्थूलहकारमात्रावशेषो ज्ञातव्यः । योगः,
तस्यापि सूक्ष्माहकारे नियमनरूपो योगादुक्तप्रथमनियमनाव्यतिर्त्ते । एव योगेन महत्तर-
मात्रावशेषेण योऽप्रमत्तं साधनं स एव योगे चिन्मात्रावशेषे चिरं रमते महत्तररूपसू-
क्ष्माहकारप्रनित्वावशेषेण पूर्णानन्दरूपो भवतीति ज्ञेयं इत्याशयः । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—
नन्वित्यादिना । दृश्यत इत्यादिनाऽऽम्भर्शनप्रयोजकधीसौक्ष्म्यार्थेभ्योक्तयोगप्रयास इति
रहस्यम् ।

तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना—

ननु धारणाध्यानसमाधिसाध्यस्य संप्रज्ञातस्यैकाग्र्यवृत्तिरूपत्वेन दर्श-
नहेतुत्वेऽपि शान्तात्मन्यवरुद्धस्यासंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्य चित्तस्य
वृत्तिरहितत्वेन सुषुप्तपन्नं दर्शनहेतुत्वमिति चेन्न । स्वतः सिद्धस्य दर्श-
नस्य निवारयितुं शक्यत्वात् । अतः श्रेयोमार्गेऽभिहितम्—

आत्मानात्माकारं स्वमाषतोऽवस्थितं सदा चित्तम् ।

आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मवृष्टिं विदधीत ॥ इति ।

यथा घट उत्पद्यमानः स्वतो विद्यत्पूर्ण एवोत्पद्यते जलतण्डुलादि-
पूर्णं तूरपत्रे घटे पश्चात्पुरुषप्रयत्नेन भवति । यथा तत्र जलादी निःसा-
रितेऽपि न विपन्निःसारयितुं शक्यते । मुख्यविधानेऽप्यन्तर्विषयद्व-
तिष्ठत एव । तथा चित्तमुत्पद्यमानमात्मचेतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते । उत्पन्ने
चित्ते पश्चान्मूयान्तिपिक्तद्रुतताम्रवद्घटपटरूपरसमुखदुःसादिवृत्तिरूपत्वं
भोगहेतुधर्माधिर्मादियशान्भवति । तत्र रूपरसाद्यनात्माकारं निवा-
रितेऽप्यनिमित्तश्चिदात्माकारो न निवारयितुं शक्यते । ततो निरोधस-
माधिनाऽवृत्तिकेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मत्वेन चिदात्ममात्राभिमु-

एवं सत्यत्र नानाविधसंकल्पविकल्पसाधनकरणरूपं मनोऽहंकारि
नियच्छेत् । मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं शेषयेत् । न चेतदशक्य-
मिति वाच्यम् ,

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।

इति वदन्तमर्जुनं प्रति मगवतोत्तराभिधानात्—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥

अभ्यासेन नु कीन्तेन वैराग्येण च गृह्यते ।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥

वश्यात्मना नु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः । इति ।

अत्र शङ्कस्तार्किक एव तन्मत एव मनस इन्द्रियत्वात्स्यसिद्धान्ते तदभावाच्च । समा-
धत्ते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—प्रवेक्ष्यस्येति । तर्हि किं निश्चितं प्रकृते श्रुतेरित्यत
आह—नानेत्यादिना । ततः किं तदाह—गोमहिषेत्यादिना सदृष्टान्तम् । आरमेति ।
प्रागुपन्यस्तमन्नावशेषविवृत्यर्थमेवाऽऽत्मत्रैविध्यप्रतिज्ञानम् । तदुपपादयति—ज्ञानारमेत्या-
दिना । फलितमाह—एवं सतीत्यादिना । नियमनप्रकारमेवाऽऽह—मन इत्यादिना ।
तत्राप्याशङ्क्य सप्रमाणं समाधत्ते—नचेत्यादि ।

ननु निरक्तसृष्ट्युक्ते अभ्यासवैराग्ये अपि कीदृशे इत्याऽऽह—अभ्यासवैराग्ये
इत्यादिना—

अभ्यासवैराग्ये पतञ्जलिस्त्रोदाहरणेनैव व्याख्यास्येते । पूर्वपूर्वमूढि-
दाङ्गैरहितोऽसंयतात्मा तत्सहितो वश्यात्मा । उपायतः प्रार्ति गौड-
पादाचार्याः सदृष्टान्तमाह—

उत्सेक उद्धर्षद्वत्कुशाग्रेणैकचिन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिरोदतः ॥ इति ।

*बहुमिर्न विरोद्धव्यमेकेनापि बलीयसा ।

स परामवमाप्नोति समुद्र इव टिट्टिमात् ॥ इति ।

अत्र संप्रदायविद् आख्यायिकामाचक्षते—

‘कस्यचित्किल पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थान्युदधिरुत्सेकेनापजहार ।
तं च समुद्रं शोषयामीति प्रवृत्तः स च पक्षी स्वमुखाग्रेणैकैकं जलचिन्दुं

बहिः प्रक्षिपति स्म । तदा बहुभिः पक्षिभिर्वन्धुवर्गैर्वार्षमाणोऽप्यनुपरतः
प्रत्युत तानपि सहकारिणो बधे । तांश्च पतनोत्पतनाभ्यां बहुधा क्लिश्यत
सर्वानवलोक्य कृपालुनारदो गरुडं समीपे प्रेषयामास ततो गरुड-
पक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो मीतस्तान्वण्डान्यानीय पक्षिणे ददौ । एवमसे-
देन मनोनिरोधे परमधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णातीति ।
असेदश्च मध्ये मध्ये तदनुकूलव्यापारमिश्रणेन संपद्यते । यथोदयं मुञ्जा-
नस्तद्वासान्तरे चोष्णलेह्यादीनास्वादयति तद्वत् । इदमेवाभिप्रेत्य वासिष्ठ
आह—

चित्तस्य भोगैर्द्धौ मागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् ।

गुरुशुश्रूषया मागमव्युत्पन्नस्य संक्रमः ॥

किञ्चिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य मार्गं भोगेन पूरयेत् ।

गुरुशुश्रूषया मागौ मार्गं शास्त्रार्थचिन्तया ॥

व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसोऽन्यदम् ।

द्धौ मागौ शास्त्रधैराग्यैर्द्धौ ध्यानगुरुपूजया ॥ इति ।

भोगशब्देनात्र जीवनहेतुभिक्षाव्यापारो वर्णाभिमोचितव्यापारव्यो-
प्यते । घटिकामात्रं मुहूर्तमात्रं वा यथाशक्ति योगमभ्यस्य ततो मुहूर्तं
शास्त्रभयणेन परिचर्य वा गुरुनुपगम्य मुहूर्तं स्वदेहमनुसृत्य मुहूर्तं
योगशास्त्रं पर्यालोच्य पुनर्मुहूर्तं योगमभ्यसेत् । एवं योगप्राधान्येन व्यापा-
रान्तराणि मेलयंस्तानि द्वागम्यस्य शयनकाले तद्दिनगतान्योगमुहूर्तान्ग-
णयेत् । ततः परेष्टुर्वा परपक्षे वा परमासे वा योगमुहूर्तान्यर्धयेत् ।
तथा चैकैकस्मिन्मुहूर्ते एकैकक्षणयोगेऽपि संवत्सरमात्रेण मूयान्योगकालो
भयति । न चैवं योगिकशरणत्वे व्यापरान्तराणि दुष्परेक्षिति शङ्क-
नीयम् ।

नन्यसंपत्ताभेति कोऽर्थ इत्यत आह—पूर्वैत्यादिना । एतन्मार्गेदेनागमयोगा-
नुसृत्यापारान्तरमिश्रणे वासिष्ठमतिभरतावति—इदमेवेति । तद्वास्यानुदाहरति—
चित्तस्वेत्यादिना । तत्र संदिग्धं विज्ञोति—भोगेत्यादिना । एवं निरन्तराभिप्रेत्यनो-
पपन्नशरीरिणा प्रपद्यं बालस्मिन्ने किमन्येऽऽन्यारण्योपयोगिनर्मन्त्रिकरुनाग्रीपकिरा-
एव एव गुणादिव्याशङ्क्य तन्मन्त्रान प्रतिब्रजन्ने—न चैवमित्यादिना ।

द्येकपक्षिनेन हेतुनेकऽऽह—लुप्तेतरेत्यादिना—

लुप्तेतरकृत्यव्यापारस्यैव योगाधिकारात् । जत एव चिद्वत्संन्यासोऽ-
पेक्ष्यते । तस्मात्तदेकनिष्ठः पुमानध्यवृत्तनिगादिशक्तमेव योगाग्तो

सत्त्वादेकाग्रेण चित्तेन निर्विघ्नमात्माऽनुभूयते । अनेनैवाभिप्रायेण वार्तिककारसर्वानुमदयोगिनावाहतुः—

सुखदुःसादिरूपत्वं धियो धर्मादिहेतुतः ।

निर्हेतु त्वात्मसंबोधरूपत्वं वस्तुवृत्ततः ॥

प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानन्ददीपकम् ।

असंप्रज्ञातनामाऽयं समाधिर्योगिनां प्रियः ॥

आत्मदर्शनस्य स्वतःसिद्धत्वेऽप्यनात्मवारणाय निरोधाम्वासः । अत एवोक्तम्—

‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्’ इति ।

योगशास्त्रस्य चित्तचिकित्सकसमाधिमात्रे प्रवृत्तत्वाङ्घ्रिरोधसमाधा-
वात्मदर्शनं न साक्षादुक्तम् । मङ्ग्यन्तरेण त्वभ्युपगम्यते । ‘योगश्चि-
द्वृत्तिनिरोधः’ इति सूत्रापित्वा ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानम्’ इति
सूत्रेणात् । यद्यपि निर्विकारो द्रष्टा सदा स्वरूप एवावतिष्ठते तथाऽपि
वृत्तिपूत्यमानास्तु तत्र चित्तिच्छायायां प्रतिबिम्बितायां तदविवेकाद-
स्वस्थ इव द्रष्टा भवति । तदप्यनन्तरसूत्रेणोक्तम् । ‘वृत्तिसारूप्यमित-
रत्र’ इति । अन्यत्रापि सूत्रितम् ‘सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः
प्रत्ययाविशेषो भोगः पदार्थत्वात्’ इति । चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदा-
कारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्’ इति च ।

निरोधसमाधिना शोधिते त्वंपदार्थे साक्षात्कृतेऽपि तस्य ब्रह्मत्वं गोचरयितुं महावाक्येन ब्रह्मविद्यानामकं वृत्त्यन्तरमुत्पद्यते । न च शुद्ध-
त्वंपदार्थसाक्षात्कारे निरोधसमाधिरेक एवोपायः किं तु चिज्जडवि-
वेकेनापि पृथक्कृते तत्साक्षात्कारसंभवात् । अत एव वसिष्ठ आह—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ इति ।

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।

प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद् परमेश्वरः ॥ इति च ।

ननु विवेकोऽपि योगे पर्यस्यति दर्शनवेलायात्ममात्रगोचराया
एकाग्रवृत्तेः क्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात् । बाढम् । तथा सति संप्रज्ञातासं-
ज्ञातयोः स्वरूपतः साधनतश्चास्त्येव महद्वैलक्षण्यम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां
स्फुटः स्वरूपभेदः । साधनं तु संप्रज्ञातस्य सजातीयत्वाद्धारणादित्र-
यमन्तरङ्गम् । असंप्रज्ञातस्य त्ववृत्तिकस्य विजातीयत्वाद्बहिरङ्गम् ।
तथा च सूत्रम्—‘तदपि बहिरङ्गं निर्बोजस्य’ इति । विजातीयत्वेऽपि
बहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनोपकारितया बहिरङ्गत्वमविरुद्धम् । तदे-
वोपकारित्वं विशदयितुं सूत्रवति—‘अन्धाधीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक
इतरेषाम्’ इति । केषांविद्देवादीनां पूर्वसूत्रे जन्मनैव समाधिमुक्त्या
मनुष्यान्प्रत्येतदुच्यते । ममायं योग एव परमपुरुषार्थसाधनमिति प्रत्ययः
श्रद्धा । स चोत्कर्षश्रवणेनोपजायते । तदुत्कर्षश्च स्मर्यते—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी मवार्जुन । इति ।

उत्तमलोकसाधनत्वात्कुच्छ्रृचान्द्रायणादितपसो ज्योतिष्टोमादिकर्म-
णश्च योगोऽधिकः । ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वाच्चित्तविश्रान्तिहेतुतया ज्ञाना-
दप्यधिकत्वम् । एवं जानतो योगे श्रद्धा जायते । तस्यां च श्रद्धायां
वासितायां धीर्यमुत्साहो भवति—सर्वथा योगं संपादयिष्यामीति ।
एतादृशेनोत्साहेन तदा तदाऽनुष्ठेयानि योगाङ्गानि स्मर्यन्ते । तथा च
स्मृत्या सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादे सत्यृतंमरा प्रज्ञोदेति । तत्प्र-
ज्ञापूर्वकरतत्प्रज्ञाकारणकोऽसंप्रज्ञातसमाधिरितरेषां देवादिभ्योऽर्वाची-
नानां मनुष्याणां सिध्यति ।

एतेन समाहितो भूत्वेत्यादिश्रुत्यादयोऽपि व्याख्याताः । ननु किं शुद्धान् पदार्थसाक्षात्कारः प्रवृत्तसमाधेयकयत्त इत्यत आह—न चेत्यादिना । पृथगिति । शोधितत्वनपदार्थ इति शेषः । तत्र मानमाह—अत एवेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य सगाधचे—ननु द्विवेकोऽपीत्यादिना । प्रतिज्ञातत्रहिरङ्गत्वे सूत्र प्रमाणयति तथाचेदित्यादिना । उत्तोषकारित्वे सूत्रमत्रातरयति—तदेवेत्यादिना । श्रद्धेत्याद्युदाहृतसूत्र विनृणोति—केषां चिदित्यादिना । उदाहृतयोगाधिक्यस्मृति विनृणोति—उच्चमलोकेत्यादिना । अध्यात्मेति । अधिकमुद्धिर्नर्मत्य इत्यर्थः ।

ननु काऽसावृतमरा प्रज्ञेत्यतस्ता व्युत्पादयितु सूत्रमेव तत्रात्रातरयति—

तां च प्रज्ञां सूत्रयति—‘ऋतंमरा तत्र प्रज्ञा’ इति । ऋतं सत्त्वं वस्तु-याथात्म्यं विभक्तिं प्रकाशयतीति ऋतंमरा तत्र तस्मिन्समाधुत्कर्षजन्येऽध्यात्मप्रसादे सतीत्यर्थः । ऋतंमरत्वोपपत्तिं सूत्रयति ‘श्रुतानुमानाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वात्’ इति । सूक्ष्मव्यवहितयिप्रकृतवस्तुष्वयोगिप्रत्यक्षं न प्रवर्तते । आगमानुमानाभ्यां तानि वस्तून्वयोगिशिज्ञायन्ते । ते च शास्त्रानुमानजन्ये प्रज्ञे वस्तुसामान्यमेव गोचरयतः । इदं तु योगिप्रत्यक्षं विशेषवस्तुगोचरत्वादृतंमरम् । तस्य च योगिप्रत्यक्षस्यासंप्रज्ञातसमाधी बहिरङ्गत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वं सूत्रयति—‘तज्जसंस्कारोऽन्वसंस्कारप्रतिबन्धी’ इति ।

असंप्रज्ञातसमाधेर्यहिरङ्गत्वमुक्त्वा तन्निरोधप्रयत्नस्यान्तरङ्गसाधनतां सूत्रयति—‘तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्यजः समाधिः’ इति । सोऽयं समाधिः सुषुप्तिसमानः साक्षिचैतन्येनानुमवितुं शक्यः । तदाऽसौ सर्वधीवृत्तिराहिरयात्सुषुप्तिरेवेति न शङ्कनीयम् । मनःस्वरूपस्य सदम-स्वाभ्यां विशेषात् । तदुक्तं गौडपादाचार्यः—

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्वो ॥ तत्समः ॥

लीयते हि सुषुप्ती तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ इति ।

(माण्डूक्यशाखायामपि* भूयते—)

* ध्नुश्चिह्नान्तर्गतमपि कश्चिद् दृश्यते । इति चेद्यादीनां गौडपादाचार्यकृतकारिकास्यैव दृश्यमानत्वात् ।

१ क. ल. ग. घ. ङ. च. “मानदाम्ना” । २ क. ल. ग. घ. ङ. च. “द्रव्या २१” ।

३ क. ल. ङ. च. “सुषुप्त्यो” ।

“द्वैत*स्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्धयोः ।
 बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्यं न विद्यते ॥
 स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।
 न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः ॥
 अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः ।
 विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ ” इति ।

आद्यौ विश्वतैजसौ । अद्वैतस्य वस्तुनोऽन्यथाग्रहणं नाम द्वैतरूपेण प्रतिभासः स च विश्वतैजसयोर्वर्तमानः स्वप्न उच्यते । तस्यस्याज्ञानं निद्रा । सा च विश्वतैजसप्राज्ञेषु वर्तते । तयोः स्वप्ननिद्रयोः स्वरूपभू-
 तयोर्विपर्यासो मिथ्याज्ञानम् । तस्मिन्विद्यया क्षीणे सति तुरीयं पदम-
 द्वैतं वस्त्वश्नुतेऽनुभवतीत्यर्थः । नन्वस्त्वेवमसंप्रज्ञातसमाधिसुषुप्तयोर्महा-
 भेदः । तत्र तस्यद्विदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेन समाध्यपेक्षायामपि दृष्ट-
 त्वस्य जीवन्मुक्तये नास्ति तदपेक्षा । रागद्वेषादिक्लेशबन्धस्य सुषुप्ताव-
 दपि निवृत्तेः ।

तां चेति । तन्याचष्टे—ऋतमित्यादिना । ननु काऽत्रानुप्राहिका युक्तिरित्यत्रापि
 घूर्णमेवानतारयति ऋतंमरत्वेति । तत्सूत्रं विनृणोति—सूक्ष्मेत्यादिना । नन्वेव किं
 ततः प्रकृते निर्विकल्पस्तमाधायित्यत आह—तस्य चेति । तदेव सूत्रं पठति—तज्जेति ।
 अथ फलितं कथयन्प्रकृतमाह—असंप्रज्ञातसमाधेरित्यादिना । तदेव सूत्रं पठति—तस्या-
 पीति । ननु भवत्वेन निर्जीजनिर्विकल्पनिरोधाद्यपरनामाऽयमसंप्रज्ञातसमाधिस्तथाऽप्यसौ
 केनानुभूयत इत्यत आह—सोऽयमिति । एव तर्हि सुषुप्तिशेष इत्याशङ्क्य समाधत्ते—
 तदाऽसाविति । तत्र हेतु—मन इति । तत्त मानमाह—तदुक्तमित्यादिना ।
 धीमतः प्रयत्नसैक्यविषयकापरोक्षप्रमानतः परोक्षज्ञानिनस्तु तादृग्भावनानत इत्यर्थः ।
 विज्ञेयः । प्रोक्तसाक्ष्येकप्रत्यक्षलक्षणेन विशेषेण ज्ञेय इति यावत् । उदाहृतमाण्डूक्यशा-
 र्णपद्येकौ सांप्रदायिकरीत्या मिश्रयति—आद्यावित्यादिना । एवमपि निष्प्रयोजनत्वा-
 त्त्वनिदः समाध्यपेक्षा नैवेति शङ्कते—नन्विति ।

तत्र समाधातुं प्रतिजानीते—

* अथ श्लो० उग्रहणं तद्वैतं तद्वैतं तद्वैतं नास्ति ।

मैवम् । किं प्रतिदिनं स्वतः प्राप्ता कादाचित्की सुषुप्तिर्बन्धनिवार्तिका,
किं वाऽभ्यासेन निरन्तरवार्तिनी । आद्येऽपि किं सुषुप्तिकालीनस्य क्लेश-
बन्धस्य निवृत्तिः, किं वा कालान्तरवार्तिनः । नाऽऽद्यः । अप्रसक्तेः ।
न हि मूढानामपि सुषुप्ती क्लेशबन्धः । अन्यथाऽऽयासः प्रसज्येत । न
द्वितीयः । असंभवात् । न ह्यन्यकालीनया सुषुप्त्या कालान्तरवार्तिनः
क्लेशस्य क्षयः संभवति । अन्यथा मूढानामपि जागरणस्वप्नयोः क्लेश-
क्षयः प्रसज्येत । नापि सुषुप्ते नैरन्तर्यमभ्यासितुं शक्यम् । तस्याः कर्म-
क्षयनिमित्तत्वात् । तस्मात्तत्त्वविदोऽपि क्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमा-
ध्यपेक्षा । तस्य च समाधेर्गवाश्वादिष्विव बोद्धनिरोधः प्रथमा भूमिः ।
बालमूकादिष्विव निर्भनस्त्वं द्वितीया । तन्द्रामिवाहंकारराहित्यं तृतीया ।
सुषुप्तादिव महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थी । तदेतद्भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्य शनैः
शनैरुपरमेदित्युक्तम् । अत्र चोपरमे धृतिगृहीता बुद्धिः सा साधनम् ।
महदहंकारमनोषागादीनां स्वत एव तीव्रवेगेन (ण) बहिः प्रवहतां कुलं-
कपाया इव नद्या निरोधे धैर्यं महदपेक्षितम् । बुद्धिर्विवेकः । पूर्वा
भूमिर्जिता न वेति परीक्ष्य जितायामुत्तरभूम्युपक्रमः, अजितायां तु सर्व
पुनरभ्यसनीयेति तदा तदा विविच्यात् । आत्मसंस्थमित्यादिना सार्ध-
श्लोकेन चतुर्थभूम्यभ्यासोऽपि स्मृतः । गौडपादाचार्या आहुः—

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षितं कामभोगयोः ।
सुप्रसन्नं लभे चैव यथा कामो लयस्तथा ॥
दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्नियतयेत् ।
अर्जं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥
लये संशोधयेद्विषयं विक्षितं शमयेत्पुनः ।
सकपायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥
नाऽऽस्यादपेक्षसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।
निश्चलं निश्चरचित्तमेकी कुर्यात्प्रयत्नतः ।
यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ॥
अनिङ्गनमनामासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा । इति ।

उपपक्षेपकपायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्थावभ्याः । तत्र निरुध्यमानं
चित्तं त्रिपयेभ्यो व्यावृत्तं सत्पूर्वाभ्यासवशाद्यदि लयाय सुषुप्तयेऽभिमृशं

मवेत्तदानीमुत्थापनप्रयत्नेन लयकारणनिवारणेन वा तच्चित्तं सम्यक्प्र-
बोधयेत् ।

मैवमिति । तत्र हेतु वक्तुं विकल्प्य पृच्छति—किं प्रतिदिनमित्यादिना । फलि
तमाह—तस्मादित्यादिना । अथोकसमाधेरपि भूमिकाचतुष्टय स्पष्टयति—तस्य चेत्या-
दिना । तत्र प्रमाणाकाङ्क्षाया भगवद्वाक्यमेवानुवृत्त्यति—तदेतदित्यादिना । तत्त्वोक्तार्थ
परतया योजयति—अत्र चेत्यादिना । तथा च प्रागुक्तकठवल्लीश्रुतौ 'यच्छेद्वाङ्मनसी
प्राज्ञः' इत्यादिरूपायामुक्तभूमिकाचतुष्टयमव्ये त्रयमेतेनार्धेनैव विहितं शिष्टं तु चतुर्थी
विधत्ते—अन्तेत्यादिना । अत्र साप्रदायिकसमतिमयाह—गोहेति । तद्वाक्यान्वये लिखति—
उपायेनेत्यादिना । तानि व्याकरोति संक्षेपत—लयविक्षेपेत्यादिना । प्रकृते व्यो
निर्देन । निक्षेप स्वप्नाद्यनमास । कषायश्चेतस परमसकटनेनानवलम्बनावस्था । समप्राप्ति
परोक्षवादिनाऽऽत्माति ।

ननु कानि लयकारणानीत्यत्राऽऽह—

लयहेतवो निद्राशेषाजीर्णबह्वशनश्रमाः । अत एवाऽऽहुः—

समाप्य निद्रा सुजीर्णस्त्वमजी

श्रमत्याग्यवाधे विविक्ते प्रदेशे ।

सदाऽऽसीत निस्तृण एव प्रयत्नोऽ-

थवा प्राणरोधो निजाम्पासमार्गात् ॥ इति ।

उपादुत्थापितं चित्तं दिनंदिनप्रबोधाभ्यासवशाद्यदि कामभोगयो-
र्विक्षिप्येत तदा विवेकिजनप्रसिद्धमोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेन
शास्त्रप्रसिद्धजन्मादिरहिताद्वितीयग्रह्यतत्त्वानुस्मरणपूर्वकेण भोग्यवस्तु-
दर्शनेन च पुनः पुनर्विक्षेपाधिकं शमयेत् । कषायस्तीव्रचित्तदोषस्ती-
वरागद्वेषादिवासना तथा अस्तं चित्तं कदाचित्समाहितमिव लयविक्षे-
परहितं दुःखैराग्रमवतिष्ठते । तादृशं तच्चित्तं विजानीयात्समाहितचि-
त्ताद्विवेकेनाद्यगच्छेत् । असमाहितमेतदित्यवगम्य लयविक्षेपप्रकषायस्य
प्रतीकारं कुर्यात् । समशब्देन ब्रह्माभिधीयते ।

‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्’ इति स्मृतेः ।

लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते । तद्य
समप्राप्तं चित्तं कषायलयभ्रान्त्या न चालयेत् । सूक्ष्मया बुद्ध्या लयरूपा-

यप्राप्तिं विविच्य तस्यां समप्राप्तावतिप्रयत्नेन चित्तं स्थापयेत् । स्थापिते तस्मिन्ब्रह्मस्यरूपभूतः परमानन्दः सम्पगाविर्भवति । तथा चोदाहृतम्—

‘सुखमात्यन्तिकं यत्तदबुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्’ इति ।

श्रुतिश्च भवति—

‘समाधिनिधुतमलस्य चेतसो

निवेशितस्याऽऽत्मनि यत्सुखं भवेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा

स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते’ ॥ इति ।

ननु समाध्याविर्भूतब्रह्मानन्दस्य बुद्धिग्राह्यत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यामभिहितम् । आचार्यस्तु—‘नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र’ इति बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यत इति चेन्नायं दोषः ।

उपहेतव इति । तत्र प्राचीनाचार्यरचः संगदयति—अत एवेत्यादिना । ननु भवत्वेन निद्रात्यल्यकारणकारणेन तद्विनिवारणं तथाऽपि विशेषारस्थायां प्रधाने जागरेऽपि प्रधानीभूतयोरित्येवमिदमपि विषयेच्छातदपरोक्षसुखानुभवरयोर्दि चेत्तः संसृज्येत तर्हि कोऽत्र तत्प्रशमोपाय इत्यत आह—उपाधुरथापितमित्यादिना । भोग्यस्तुदर्शनेन चेति पुनः—पुनरीत्यायुत्तरनैराश्वेति । तदेत्यादि तत्प्राक्तनं तु चित्तं शमयेदित्यत्रैव योज्यम् । कषाय-स्वरूपमाह—कषाय इत्यादिना । तन्निरसनोपायं वित्तदयति—ताहृशमित्यादिना । अथ समप्राप्तं न चालयेदिति चरणं विवृणोति—समशब्देनेत्यादिना । ततः किं तदाह—स्थापित इत्यादिना । तत्र मानमाह—तथाचेत्यादिना । तत्राप्याद्यक्य समाधातुं प्रतिजानीते—नन्वित्यादिना ।

तत्र हेतुमाह—समाधीत्यादिना—

(* तत्र निरोधसुखं बुद्धिग्राह्यं न प्रतिषिध्यते । किंतु) समाधिविरोधिना व्युत्थानरूपस्य परामर्शस्यैव प्रतिषेधात् । यथा निद्राद्यदिवसेषु मध्याह्ने जाह्नवीद्विदे निमग्नेनानुभूयमानमपि शैत्यसुखं तदा यत्कृतमशक्यं पश्चादुन्मग्नेनाभिधीयते । यथा वा सुपुष्पावविद्यावृत्तिभिरतिसूक्ष्माभिरनुभूयमानमपि स्वरूपसुखं तदानीं सविकल्पकेनान्तःकरणवृत्तिज्ञानेन

* यदुन्मिहान्तर्गतोऽयं ग्रन्थस्तत्रैकस्मिन्सटीक पुस्तके नास्ति ।

ग्रहीतुमशक्यम् । प्रबोधकाले नु स्मृत्या विस्पष्टं परामृश्यते । तथा समाधौ
 वृत्तिरहितेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मेण वा चित्तेन सुखानुभवः
 श्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः । महदिदं समाधिसुखमन्वभूवमित्येतादृशो
 व्युत्थितस्य विकल्पकः परामर्श आस्वादनं तदेवाऽऽचार्यैः प्रतिपिध्यते ।
 तमेव स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं निःसङ्गः प्रज्ञया भवेदित्युक्तम् । प्रकृतं
 सविकल्पकं ज्ञानं प्रज्ञा तथा सह सङ्गं परित्यजेत् । यद्वा पूर्वोक्ता
 धृतिगृहीता बुद्धिः प्रज्ञा तदात्मकेन साधनेन सुखास्वादनतद्गुणनादि-
 रूपाभासक्तिं वर्जयेत् । समाधौ ब्रह्मानन्दे निमग्नं चित्तं यदि कदाचि-
 त्सुखास्वादनाय वा शीतघातमशकाद्युपद्रवेण वा निश्चरेत्तदा निश्चरत्त-
 चित्तं पुनः पुनर्निश्चलं यथा भवति तथा परब्रह्मणा सहैकी कुर्यात् ।
 तत्र निरोधप्रयत्न एव साधनम् । एकीभाव एव यदा न लीयते चित्तमि-
 त्यनेन श्लोकेन स्पष्टी क्रियते । अनिङ्गनमनाभासमित्याभ्यां पदाभ्यां
 कपायसुखास्वादी द्वौ च निपिध्येते । लयविक्षेपकपायसुखास्वादेभ्यो
 रहितं चित्तमविघ्नेन ब्रह्मण्यवस्थितं भवति । एतदेवाभिप्रेत्य कठबल्लीपु
 पठ्यते—

यदा पश्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमथाप्ययौ ॥ इति ।

उपेक्षितो योग इन्द्रियवृत्तीनां प्रमथं करोति । अनुष्ठितस्तु तासां
 लयहेतुः ।

तत्र दृष्टान्तावभिदधत्कालमनुभूयमानं सुखमतिस्पष्टयति—यथा निदाघेत्यादिना ।
 अत्र जाह्नवीजलस्य सेतुदेसावच्छेदेनाभावरूपे द्वास्वरसे स दृष्टान्तान्तरं स्पष्टयति—यथा
 घेत्यादिना । ननु प्रज्ञाशब्देनोक्तसविकल्पज्ञानस्य तदानीं प्रसक्तेरेवाभावाभि सङ्गः प्रज्ञया
 भवेदिति निषेध एवानुपपन्न इत्यस्वारस्यादाह—यद्वा पूर्वोक्त्यादिना । एव निधत्त निध-
 रदित्वादरेष्यार्थमाह—समाधावित्यादिना । एवमनिङ्गनमनाभासमित्यादेरपि सांप्रदायिक-
 संमतमर्थं दत्तयति—अनिङ्गनमित्यादिना । चोऽप्यर्थे द्वावपीत्यर्थः । फलितमाह—
 लयेत्यादिना । तत्र कठश्रुतिमनुवृत्त्यति—एतदेवेति । तां श्रुतिमेव पठति—यदे

यादिना । तत्र प्रभवादिपदार्थो व्युपादयति—उपेक्षित इत्यादिना । अत्र क्रमादानुकूल्य-
प्रातिनूल्ये हेतू बोध्यौ ।

उक्तेऽर्थे योगलक्षणसूत्रमनुकूल्यतत्पत्त एवेत्यादिना—

अत एव योगस्य स्वरूपलक्षणं सूत्रयति—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’
इति । वृत्तीनामानन्त्याग्निरोधोऽशक्य इति शङ्कां निवारयितुमियत्तां
सूत्रयति—‘वृत्तयः पञ्चतप्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः’ इति । रागद्वेषादिक्लेश-
रूपा आसुरवृत्तयः क्लिष्टाः । रागादिरहिता वैवृत्तयोऽक्लिष्टाः । यद्यपि
पञ्चस्वेव क्लिष्टानामक्लिष्टानां चान्तर्भावस्तथाऽपि क्लिष्टा एव निरो-
द्धव्या इति मन्दबुद्धिं वारयितुं तामिः सहाक्लिष्टा अप्युदाहृताः । नाम-
धेयलक्षणाभ्यां वृत्तीर्विशदयितुं सूत्रपट्कमाह—‘प्रमाणविपर्ययविक-
ल्पनिद्रास्मृतयः’ । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । ‘विपर्ययो
मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः’ ।
‘अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा’ । ‘अनुमूतविषयासंप्रमोपः स्मृतिः’
इति । वस्त्वभावः प्रतीयते यस्मिंस्तस्यावरके सति तत्तमोऽभावप्रत्ययः ।
तमोगुणं विषयीकुर्वती वृत्तिर्निद्रत्युच्यते । अनुमूतविषयस्यासंप्रमोपस्त-
दनुमयजन्यमनुसंधानम् । पञ्चविधवृत्तिनिरोधसाधनं सूत्रयति—अभ्या-
सवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ इति । यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतु-
बन्धनेन निवार्य कुल्थानयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते ।
तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य समाध्यभ्यासेन प्रशान्तैः
प्रवाहः संपाद्यते । मन्त्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपत्वेनाऽऽवृत्ति-
लक्षणोऽभ्यासः संभाव्यते । सर्वव्यापारोपरमरूपस्य समाधेः साधकः
को नामाभ्यास इति शङ्कां वारयितुं सूत्रयति—‘तत्र स्थितौ यत्नोऽ-
भ्यासः’ इति । स्थितिर्नैश्वर्यं निरोधः । यत्नो मानस उत्साहः । स्वत-
एव यहिन्प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोधयिष्यामीत्येवंविध उत्साह
आधैतमानोऽभ्यास इत्युच्यते । अयमभ्यास इदानीं प्रवृत्तः स्वयमदृढः
सन्ननादिप्रवृत्ता व्युत्थानवासनाः कथमभिभवदित्याशङ्कामपेक्षादयितुं
सूत्रयति—‘स तु दीर्घकालनेरन्तर्यसत्कौरसेवितो दृढभूमिः’ इति ।

नन्वसंख्यातचित्तवृत्तीनां कथं निरोधसम्भव इत्यत आह—वृत्तीनामित्यादिना । पञ्च-

तप्यः, पञ्चविधा इत्यर्थः । पञ्चानामपि वक्ष्यमाणप्रमाणादिरूपाणां सामान्यतः प्रतिज्ञातं
 श्रित्यादि निस्पष्टयति—रागेश्यादिना । उक्तद्वैविध्ये हेतुमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपी-
 त्यादिना । ननु कास्ताः पञ्च वृत्तयः सन्तीत्यत आह—नामधेयेति । तान्येव पदसू-
 राणि पठति—प्रमाणेत्यादिना । तत्र निद्रासूत्र सद्विधत्वाद्विवृणोति—चस्त्वभाव
 इत्यादिना । अत एव श्रूयते तमोभिभूत इति सुषुप्तिं प्रष्टव्य । एव स्मृतिसूत्रमपि व्याचष्टे—
 अनुभूतविषयस्येत्यादिना । अथैतन्निरोधसाधन किमित्यत्राऽऽह—पञ्चविधेत्यादिना ।
 तत्राम्यासेत्याद्युदाहृतसूत्र सद्विधान्त स्पष्टयति—यथेत्यादिना । तत्राम्यासस्वरूप समभि-
 धत्ते—मद्येत्यादिना त्राधिकखण्डनपूर्वकम् । संभाव्यते । अनुपासितशुद्धयेदिकगुरुता-
 र्थमीमाना भ्रान्ताना प्रसिष्येति शेषः । तत्रेत्युदाहृताम्याससूत्र विवृणोति—स्थितिरि-
 त्यादिना । नन्वेवमुक्ताहवत्त्वेऽपि मे कुतो न वृत्तिनिरोध इत्यत्राऽऽह—अयमित्यादिना
 तत्कालादिसूचकसूत्रावतरणपूर्वकम् ।

निरक्तसूत्र विवृणोति—लौका हीतिप्रभृतिना—

लौका हि मूढस्य वचनमुदाहरन्ति—विद्यमानाश्चत्वार एव वेदास्ता-
 नध्येतुं गतस्य माणक्यस्य पञ्च दिवसा अतीता अद्याप्यसौ नाऽऽगत
 इति तादृश एवायं योगी तदा स्याद्यदा दिवसैर्वा मासैर्वा योगसिद्धि-
 याञ्छेत् । तस्मात्संघर्त्सरजन्मभिर्वादीर्घकालं योगाभ्यासः सेवितव्यः ।
 तथा च स्मर्यते—

‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति ।

चिरमासेव्यमानोऽपि विच्छिद्य विच्छिद्य यदा सेव्येत तर्ह्यु-
 त्पद्यमानानां योगसंस्काराणां समनन्तरमाविर्भविच्छेदकारिभिर्धु-
 स्थानकालीनैः संस्कारैरमिमवे सति खण्डनकारोक्तन्याय आपतेत् ।
 अग्रे धायन्पश्चैलीयमानो विस्मरणशीलश्रुतवत्किमालम्बेतेति । तस्मा-
 क्षिरन्तरमासेवितव्यः । सत्कार आदरः । अनादरेण सेव्यमाने वसिष्ठो-
 क्तन्याय आपतेत्—

अकर्तुं कुर्वदप्येतच्चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।

दूरं गतमना जन्तुः कथासंश्रवणे यथा ॥ इति ।

अनादरे लयविक्षेपकपायमुसास्वादानामपरिहारः । तस्मादादरेण
सेवितव्यः । दीर्घकालादित्रैविध्येन सेवितस्य समाधेर्दृढभूमित्वं नाम
विषयसुखवासनया दुःखवासनया वा धारयितुमशक्यत्वम् । तच्च भग-
वता दर्शितम्—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचार्यते ॥ इति ।

अपरलभस्यानाधिक्यं कचवृत्तान्तेन वसिष्ठ उदाजहार—

कचः कदाचि ह्युत्थाय समाधेः शान्तमानसः ।

एकान्ते समुवाचेदमको गद्गदया गिरा ॥

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्युना यथा ॥

सबाह्याभ्यन्तरे देहे ह्यथ ऊर्ध्वं च दिक्षु च ।

इत आत्मतयेहाऽऽत्मा नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥

न तदस्ति न यन्नाहं न तदस्ति न यन्मयि ।

किमन्यदभिवाञ्छामि सर्वं संविन्मयं तैतः ॥

स्फारघ्नह्यामलाभमोधिफेनाः सर्वे कुलाचलाः ।

चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रियः ॥ इति ।

फलितमाह—तस्मादित्यादिना । तत्र स्मृतिं प्रमाणयति—तथा चेत्यादिना ।
एव दीर्घफलेति सौत्रपदवृत्त्यभिधाय नैरन्तर्येति पदवृत्त्यपि निश्चययति—चिरमित्यादिना ।
ननु कोऽत्र खण्डनकारोक्त्याय इत्यत्र तमुदाहरति—अग्रे धावन्नित्यादिना । अग्रे
धावन्यधाहीयमान इत्यत्र पश्चालुष्यमान इत्यपि पाठः । निगमयति—तस्मान्निरन्तर-
मित्यादिना । योगाम्यास इत्यर्थिकम् । एव सत्कारपदप्रयोजनमप्याह—सत्कार इत्या-
दिना । कोऽसौ वसिष्ठोक्त्याय इत्यत्र आह—अर्कादिति । असत्कारे महानर्थ इत्याह—
अनादर इत्यादिना । फलितमाह—तस्मादिति । योगाम्यास इति शेषः । ननु
भगवन्नेन समाधेर्दीर्घकालादिरयसेवितवेन सूत्रोक्तदृढभूमित्वमपि तदेव कथमित्यतस्तद्वृत्त-

१ क. ख. ग. घ. छ. च. 'दो ल' । २ क. घ. ग. घ. छ. च. वा चालयि' ।

३ क. ख. ग. घ. च. 'मेव ग' । ४ क. ख. ग. घ. छ. च. आत्मा तदेव' । ५ क. ख.
ग. छ. च. ततम् ।

यति—दीर्घकालादीत्यादिना । तत्र मानमाह—तच्चेत्यादिना । उदाहरणमृतिपूर्वार्ध-
नुभवः क दृष्ट इत्यतस्तं स्पष्टयति—अपरेत्यादिना । तत्रत्यवाक्यान्येवाऽऽह—कच
इत्यादिना ।

एवं 'यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते' इत्युत्तरार्धोदाहरणं क दृष्टमि-
त्यत आह—गुरुणेत्यादिना ।

गुरुणा दुःखेनाप्यविचाल्यत्वं शिखिध्वजस्य संवत्सरत्रयसमाधि-
वृत्तान्तेनोदाजहार—

निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिम् ।
स्वपतिं तावदेतस्माद्बोधयामि परात्पदात् ॥
इति संचिन्त्य चूडाला सिंहनादं चकार सः ।
भूपो भूयः प्रभोरग्रे बनेचरभयप्रदम् ॥
न च्चाल तदा राम यदा नादेन तेन सा ।
भूपो भूयः कृतेनापि तदा सा तं व्यचालयत् ॥
चालितः पातितोऽप्येष तदा नो बुबुधे बुधः । इति ।

प्रह्लादबुत्तान्तेनाप्येतदेवोदाजहार—

इति संचिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा ।
निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ ॥
निर्विकल्पसमाधिर्यश्चित्रार्पित इवाऽऽयमौ ।
पञ्चवर्षसहस्राणि पीनांसोऽतिष्ठदेकदृक् ॥
महात्मनसंप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरत् ।
पाञ्चजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुमां गणम् ॥
महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ।
यमूय संप्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैः शनैः ॥ इति ।

एवं धीतहव्यादीनामपि समाधिरुदाहरणीयः । वैराग्यं द्विविधम् ।
अपरं परं चेति । यतमानव्यतिरेकेकेन्द्रियवशीकारमेदैरपरं चतुर्विधम् ।
तत्राऽऽद्यत्रयमर्थात्सूत्रयन्तासाञ्चतुर्थं सूत्रयति—'हृदानुप्रपिकविषय-
वितृष्णस्य यशीकारसंज्ञावैराग्यम्' इति । सकृद्वन्दनवनितापुत्रमित्र-

क्षेत्रधनादयो दृष्टाः । वेदोक्ताः स्वर्गादिव आनुश्रविकाः । तत्रोभयत्र सत्यामपि तृष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादिवैराग्यधर्मं भवति । अस्मिन्क्षणेति किं सारं किमसारमितिः गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगो यतमानत्वम् । स्वचित्ते पूर्वं विद्यमानानां दोषाणां मध्येऽभ्यस्यमानेन विवेकेनैतावन्तः पक्ता एतावन्तोऽवशिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकः । दृष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन तां प्रवृत्तिं परित्यज्य मनसश्चौत्सुक्यमात्रेण वितृष्णावस्थानमेकेन्द्रियत्वम् । वितृष्णत्वं वशीकारः । तद्विदमपरवैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन संप्रज्ञातस्यान्तरङ्गम् । असंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम् । तत्रान्तरङ्गं परं वैराग्यं सूत्रयति—‘तत्परं पुरुषस्यातिर्गुणवैतृष्ण्यम्’ इति । संप्रज्ञातसमाधिपरिपाठवेन गुणत्रयात्मकाध्यधानाद्विरक्तस्य पुरुषस्य रपातिः साक्षात्कार उत्पद्यते । तस्माच्च साक्षात्कारावशेषगुणत्रयव्यवहारे यद्वैतृष्ण्यं तत्परं वैराग्यम् ।

उदाजहार वसिष्ठ इत्यार्षिकम् । तत्रत्यसोकानेन लिखति—निर्विकल्पेत्यादिना । एवं प्रहादोदाहरणमपि तदीयमेव तत्र सनादयति—ब्रह्मादेत्यादिना । तत्र तद्वाक्यान्पि सगृह्णाति—इतिसंचिन्तयन्नेदेत्यादिना । अत्र वासिष्ठोपस्थातव्यं तद्व्यसनाध्यादयोऽपि सनादनीया इत्याह—एवमिति । एव सूत्रित पञ्चविधवृत्तिनिरोधेपायीभूताभ्यासमुपदिश्येदानीं तस्माद्वच्येण सूत्रित तादृशं वैराग्यमपि निरूपयति—वैराग्यमिति । तद्वैविध्यं कथमित्यत्राऽऽह—अपरमित्यादिना । तत्राऽऽद्ये चातुर्विध्यं विधत्ते—यतमानेत्यादिना । कीदृक्तदित्यत आह—तद्वैत्यादिना तत्सूत्रमनन्तारयन् । अथ दृष्टानुश्रविकेत्याद्युदाहृतसूत्रं निवृणोति—स्रगित्यादिना । एवमपरवैराग्यं निरूप्य तदुपयोगमाह—तद्विदमित्यादिना । अथासंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं वैराग्यं कीदृशमित्यपेक्षायां तत्रापि सूत्रमेवानन्तारयति—तत्रान्तरङ्गमिति । अथ तत्परमित्युदाहृतपरवैराग्यसूत्रं निशदयति—संप्रज्ञातेति । ननु भगवन्नेव वैराग्यं तत्र किं प्रकृत इत्यत सूत्रमेव तत्राद्यवधनमनन्तारयति तस्येत्यादिना—

तस्य तारतम्येन समाधेः शीघ्रत्वतारतम्यं सूत्रयति—‘तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिष्ठामः’ इति । संवेगो वैराग्यम् । तद्वेदाद्योगिनस्त्रिविधाः—मृदुसंवेगा मध्यसंवेगास्तीव्रसंवेगाश्चेति । आसन्नोऽल्पेनैव कालेन समाधिर्लभ्यत इत्यर्थः । तीव्रसंवेगेष्वेव समाधितारतम्यं सूत्रयति—‘मृदुमध्याधिमात्रत्याक्ततोऽपि विशेषः’ इति । मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति । तेऽप्युत्तरोत्तरस्य त्वरणा सिद्धिर्दृष्टव्या । उत्तमो-

तमा जनकप्रह्लादादयोऽधिमात्रतीवा । मूर्धुर्तमात्रविचारेण दृढसमाधि-
लामात् । अधमाधमा उद्दालकादयो मृदुसवेगाश्चिरप्रयासेन तल्लामात् ।
एवमन्येऽपि यथाधीरघमुन्नेयाः । तदेवमधिमात्रतीव्रस्य दृढभूमावसं-
प्रज्ञातसमाधौ लब्धे सति पुनर्व्युत्थातुमशक्तं सन्मनो नश्यति । मनोना-
शेन च वासनाक्षये रक्षिते सति जीवन्मुक्तिः सुप्रतिष्ठिता भवति । न च
मनोनाशेन विदेहमुक्तिरेव न तु जीवन्मुक्तिरिति शङ्कनीयम् । प्रश्नोत्त-
राभ्यां तन्निर्णयात् । श्रीरामः—

विवेकाभ्युदयाञ्चितस्वरूपेऽन्तर्हिते मुने ।

भैऽयादयो गुणाः कुत्र जायन्ते योगिनां वद ॥

वसिष्ठ उवाच—

द्विविधञ्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।

जीवन्मुक्तौ सरूपः स्यादरूपोऽदेहमुक्तितः ॥

प्राकृतं गुणसंसारं संमेत्य बहु मन्येत ।

सुखदुःखाद्यवष्टभ्य विद्यमानं मनो विदुः ॥

चेतसः कथिता भक्ता मया रघुकुलोद्ग्रह ।

अस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदा वर ॥

सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ।

निःश्वासा इव शैलेन्द्रं तस्य चित्तं मृतं विदुः ॥

आपत्कार्षण्यमृत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः ।

यं नयन्ति न वेरूप्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥

चित्तमाशानिधानं हि यदा नश्यति राघव ।

भैऽयादिमिर्गुणैर्मुक्तं तदा सत्त्वमुदेत्यलम् ॥

भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ।

सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥

अरूपस्तु मनो नाशो यो मयोक्तो रघुद्ग्रह ।

विदेहमुक्तावेवासौ विद्यते निष्कलारभेनः ॥

१ क. स. ग. घ. ङ च. "योगम्" । २ क. स. ग. घ. ङ च. "शक्यं च" । ३ क.
ए. ग. घ. ङ च. "यो देहमुक्तिः" । ४ क. स. ग. घ. ङ. भवेति । ५ क. स. ग. घ. ङ च.
"लकः । स" ।

समग्राद्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ।

विदेहमुक्तावमले पदे परमपावने ॥

संशान्तदुःसमजडात्मकमेकरूप-

मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् ।

आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्त-

स्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसन्ति ॥ इति ।

“*जीवन्मुक्ता न मुह्यन्ति सुखदुःखरसस्थितौ ।

प्राकृतेनार्थकारेण किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा ॥”

तस्मात्सर्वो मनोनाशो जीवन्मुक्तिसाधनमिति । इति जीवन्मुक्ति-
साधनं मनोनाशप्रकरणं संपूर्णम् ।

तत्सूत्रं विवृणोति—संवेग इत्यादिना । ननु तीव्रसंवेगानां यदासन्नः समाधि लाभ-
स्तर्हि मध्यमृद्वन्तरसंवेगानां दीर्घदीर्घतरकालेन समाधि लाभः स्यादेवेत्याशङ्क्य तदाशय-
सूचकं सूत्रमेवात्र तारयति—तीव्रसंवेगेऽप्येवेति । तत्सूत्रं विवृणोति—मृदुतीव्र इत्या-
दिना । तद्वेदफलमाह—तेष्वपीति । तत्राधिमात्रतीव्राः केऽतिरिक्तं समाधिभाजो भवेयु-
रित्यपेक्षायां तानुदाहरंस्तेषामुत्तमोत्तमस्य विधत्ते—उत्तमोत्तमा इत्यादिना । मृहयोगना-
सिष्टास्योत्तररामायणप्रसिद्धास्तेऽत्र प्राक्समुदाहृता एव । आदिपदेन बलिः । तत्र हेतुमाह—
मूहूर्तमाधेति । उपलक्षणमेवेदमेतदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनानां तत्प्रसिद्धानां वीतहव्यादीनां
मुत्तमस्यस्यापीति भावः । एव तर्हि केऽत्र मध्यतीव्रा मृदुतीव्राश्च पर्यवसितमध्यमवाद्य इत्या-
काङ्क्षायां सया तत्प्रसिद्धानेन कचादीन्मध्यतीवानुपलक्षणविधया ससूच्य मृदुतीवानुपलक्षण-
कण्ठ एव विधत्ते—अधमा इत्यादिना सोदाहरणम् । तत्रापि हेतुमाह—चिरेति ।
ननु त्वयोक्तानामुपलक्षणविधयोद्यमाना मध्यमाना तथाऽऽदिशब्दद्वयसिद्धानामुत्तमोत्तमाना-
मध्यमाना चान्येना तादृशा प्रराये किं गमकमिव्यत आह—एवमप्येऽपीत्या-
दिना । उपसहरति—तदेवमित्यादिना । तत्फलं वदन्पूर्वप्रकरणेन संगतिं प्रतिपाद-
यति—मनोनाशेन चेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधातुं प्रतिजानीते—न चेत्यादिना ।
तत्र हेतुमाह—प्रश्नेति । किं कर्तुं ते इत्याऽऽह—श्रीराम इत्यादितद्वाक्यमृद्वेनेन ।
प्राकृतमिति । प्रह्व्याग्यनूत्रादिकार्यमित्यर्थः । एतादृशं गुणममार सत्त्वादिगुणपरि-
णामपक्षमिति यावत् । संमयं सादृशादिप्रयक्षीत्येयर्थः । सुखदुःखादि सुखदुःखमोह-

कुलम् । बहु अलम् । अवष्टभ्य सत्यत्वेन निश्चित्य । मन्यते, प्रमाता जीवोऽयमित्यार्थ-
कम् । तदेव तदीय मनन विद्यमान मनो निदुरिति सङ्ग-
इत्यपि पाठः । तत्राऽऽदिपदान्मोहः । साम्यात्, ' निर्दोष हि सम ब्रह्म ' इति स्मृतेरद्वे-
तब्रह्मादित्यर्थः । आपदिति । आपद्दुःखम् । कर्षण्य दैन्यम् । सत्त्व, तदासत्त्वमु-
देत्यलमिति प्रागुक्तं रजस्तमोनाक्रान्तं मेयादिगुणाधारीभूतशुद्धसत्त्वगुणस्वरूपमपीत्यर्थः ।
उपसहरन्प्रकृते योजयति—तस्मादिति । नवय सरूपो मनोनाशोऽसप्रज्ञातयोगादि-
साध्यो जीवन्मुक्तिसाधनमित्युक्तं तत्सत्यमेव परं तु श्रीमद्भगवत्पादामिधमाप्यकारचरण-
सरोजैस्तु तस्य प्रकारान्तरात्मनो निदिध्यासनसाधनत्वमेनोक्तम् । तथा ह्यपरोक्षानु-
भूतौ—

त्रिपञ्चाङ्गान्यथो वक्ष्ये पूर्वोक्तत्वेन सिद्ध्ये ।
तैश्च सर्वैः सदा कार्यं निदिध्यासनमेव च ॥
नित्याभ्यासादृते प्राप्तिर्न भवेत्सच्चिदात्मनः ।
तस्माद्ब्रह्म निदिध्यासेजिज्ञासु श्रेयसे चिरम् ॥
यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालकः ।
आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यं स्वदृक्स्थितिः ॥
प्राणसयमनं चैनं भत्याहारश्च धारणा ।
आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥
सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानादिन्द्रियप्राप्तसयमः ।
यमोऽयमिति सप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहूर्तहुः ॥
सजातीयप्रवाहश्च त्रिजातीयतिरस्कृतिः ।
नियमो हि परानन्दो नियमाक्रियते बुधैः ॥
त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मबाधलोचनात् ।
त्यागो हि महता पूज्यः सबो मोक्षमयो यतः ॥
यस्माद्वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यन्मौनं योगिभिर्गम्य तद्वदेत्सर्वदा बुधैः ॥
वाचो यस्मान्निर्वर्तन्ते तद्वक्तुं यत्नं शक्यते ।
प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥
इति तावद्भवेन्मौनं सता सहजसंज्ञितम् ।
गिरा मौनं हि बालानां प्रयुक्तं ब्रह्मादिभिः ॥
आदावते च मध्ये च जनो यस्मिन् निवर्तते ।
येनैव सततं व्याप्तं स देशो विजयः स्मृतः ॥

कलनात्सर्गभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ।
 कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखण्डानन्दनिर्द्वयः ॥
 मुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् ।
 आसनं तद्विजानीयान्नेतरमुखमासनम् ॥
 सिद्धं यत्सर्वभूतादिविश्वाधिष्ठानमन्ययम् ।
 यस्मिन्सिद्धाः समानिष्टास्तद्वै सिद्धासनं भवेत् ॥
 यन्मूलं सर्वलोकानां तन्मूले चित्तबन्धनम् ।
 मूलबन्धः सदा सेव्यो योऽभ्यासो राजयोगिनाम् ॥
 अङ्गानां समता विद्यात्समे ब्रह्मणि लीनता ।
 नो चेन्नैव समानत्वमृशुतः शुष्ककाष्ठमन् ॥
 दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् ।
 सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रविलोकिनी ॥
 द्रष्टृदर्शनदृष्टीनां निरामो यत्र वा भवेत् ।
 दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रविलोकिनी ॥
 चित्तादिसर्वभावानां ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।
 निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥
 निषेधेन प्रपञ्चस्य रेचकाख्यं समीरणः ।
 ब्रह्मेवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥
 ततः सवृत्तिनैश्चल्य कुम्भकः प्राणसयमः ।
 अथ चेन्न प्रबुद्धानामङ्गानां घ्राणपीडनम् ॥
 निषेधेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसाधिनिमज्जनम् ।
 प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥
 यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ।
 मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥
 ब्रह्मेवास्मीति सदृष्ट्या निरालम्बतया स्थितिः ।
 ध्यानशब्देन विख्याता परमानन्ददायिनी ॥
 निर्निकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुन ।
 वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिर्ज्ञानसञ्ज्ञितम् ॥

इति तदङ्गान्युक्त्वाऽन्ते—

एभिरेकैः समायुक्तो राजयोग उदाहृतः ।
 किञ्चिद्व्यक्त्यायाणां दृष्टयोगेन संयुतः ॥

इति राज्ययोग एव निर्गुणाहंग्रहोपासनापरपर्याय उपसंहृतः । प्रपञ्चितश्चायं सदाचारप्रकरणे तैरेव सूयस्तराम् ।

विवृतक्षमयाऽसौ तद्दीक्षायां सविस्तरम् । एवं लघुवाक्यवृत्तावपि —

नष्टे पूर्वविकल्पे तु यावदन्यस्य नोदयः ।
निर्विकल्पकचैतन्यं स्पष्टं तावद्विमासते ॥
एकद्वित्रिक्षणेनैवं विकल्पस्य निरोधनम् ।
क्रमेणाभ्यस्यता यत्नाद्ब्रह्मानुभवकाङ्क्षिभिः ॥

इत्याद्युक्त्याऽग्रेऽभिहितम् —

शक्यः सर्वनिरोधश्चेत्समाधिर्ज्ञानिना प्रिय ।
तदशक्तौ क्षणं रुद्ध्वा श्रद्धया ब्रह्मताऽऽत्मनः ॥

तादृग्ब्रह्माव्यवृत्तावपि —

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावदृष्टी भवेत् ।
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥

इति शमाद्यङ्गपूर्वकं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासोऽपि विहितः । तथा वाक्यसुधा-
यामपि —

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चैयमपञ्चकम् ।
आद्यनयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

इत्याद्युक्त्याऽग्रे —

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दवस्तुनि ।
समाधिं सर्वदा कुर्याद्भूदये वाऽथ वा वहिः ॥
सविकल्पोऽविकल्पश्च समाधिर्द्विविधो हृदि ।
दृश्यशब्दानुबोधेन सविकल्पः पुनर्द्विधा ॥
कामाद्याश्चित्तसादृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनम् ।
ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥
असङ्गः सच्चिदानन्दः स्वप्नभो द्वैतवर्जितः ।
अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं सविकल्पः समाधिकः ॥
स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दानुपेक्ष्य तु ।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निर्यातस्थितदीपवत् ॥
हृदीव बाह्यदेशोऽपि यस्मिन्कारिमथ वस्तुनि ।
समाधिराद्यः सन्मात्रे नामरूपपृथक्स्थितेः ॥

अखण्डैकरसं वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
 इत्यवच्छिन्नचिन्तेयं समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥
 स्तब्धीभावो रसास्वादात्तृतीयः पूर्ववन्मतः ।
 एतैः समाधिभिः पदभिर्नयेत्कालं निरन्तरम् ॥
 देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मानि ।
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥

इति समाधिपदकमपि परमात्मविज्ञानार्थमेव ध्यायि । एवं च किमत्र तात्पर्यमिति चेन्न । एतत्समाधानस्याग्रिमप्रकरणविवरणे सविस्तरमभिधास्यमानत्वाद्विज्ञात्रेण प्रागपि तत्र तन्नाभिहितत्वान्चेत्यलं पण्डितेन ।

इति श्रीमत्परम० पूर्णानन्देन्दुर्कौमुद्यां जीवन्मुक्तिविवेकाख्यषोडशप्रकाशे
 मनोनाशमिधसप्तमप्रकरणोद्गासः संपूर्णः ॥ ७ ॥

व्याकरणक्षीराब्धौ न्यायमयाद्वै तरति निहारपरान् ।
 सन्त्वगणितप्रणतय श्रीमन्नारायणात्मसूरिवरान् ॥

अथ ग्रन्थकृदाचार्यः पूर्वसंगतिं वक्ष्यमाणेन सह सूचयन्वृत्तानुवादपूर्वकं तत्प्रतिजानीते
 केयमित्यादिना—

केयं जीवन्मुक्तिः, किंवा तत्र प्रमाणं कथं वा तस्मिन्निर्दिश्येतस्य प्रश्न-
 त्रयस्योत्तरं निरूपयिम् । सिद्धौ वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्यो-
 त्तरमिदानीमभिधीयते ज्ञानरक्षातपोविसंधादामावदुःखनाशसुखावि-
 र्मायाः सन्ति पञ्च प्रयोजनानि । ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य को नाम
 बाधप्रसङ्गो येन रक्षाऽपेक्ष्यत इति चेदुच्यते । चित्तविभ्रान्तेरभावे
 संशयविपर्ययी प्रसज्जेयाताम् । तथा हि तत्त्वविदो राघवस्य विभ्रान्तेः
 पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार—

न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।
 स्वयेव मूढमया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥
 भगवद्वासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव ।
 विश्रान्तिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षते ॥ इति ।

शुकस्तु स्वयमेवाऽऽदौ तत्त्वं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा
 पित्राऽपि तथैवानुशिष्टस्तत्रापि संशयानो जनकमुपासाद्य तेनापि
 तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच—

श्रीशुकः—

स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः ।
 एतदेव हि पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥
 भवताऽप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर ।
 एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥
 यथाऽयं स्वविकल्पोऽथः स्वविकल्पपरिक्षयात् ।
 क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः ॥
 तस्मिन्नेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलम् ।
 त्वत्तो विश्रान्तिमाप्नोमि चेतसा भ्रामितं जगत् ॥

जनकः—

नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ।
 स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् ॥
 अव्युच्छिन्नश्चिदात्मैकः पुमानस्तीह नेतरः ।
 स्वसंकल्पवशाद्बुद्धो निःसंकल्परस्तु मुच्यते ॥
 मुने त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं स्वस्य महात्मनः ।
 गोगेभ्योऽप्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलाविह ॥
 प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा ।
 न दृश्ये यतसि(से) ब्रह्मन्मुक्तस्य भ्रान्तिमुत्सृज ॥
 अनुशिष्टः स इत्येषं जनकेन महात्मना ।
 विश्रामं शुकन्तूष्णीं स्वस्थे परमवन्तुनि ॥
 धीतशोकमयायासो निरीहदिष्टन्नसंशयः ।
 जगाम शिरसं भरोः समाभ्यर्थमनिन्दितम् ॥
 तत्र वर्षसदस्याणि निर्विकल्पसमाधिना ।

अरुण्टेकरस वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
 इत्यप्रच्छिन्नचिन्तेय समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥
 स्तर्ध्वीभापो रसास्वादतृतीय पूर्णम्मतः ।
 एते समाधिभि पद्भिर्नयेत्काल निरन्तरम् ॥
 देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधय ॥

इति समाधिपदकमपि परमात्मविज्ञानार्थमेव व्यवधि । एव च किमत्र तात्पर्यमिति चेन्न । एतत्समाधानस्याभिप्रवरणविररणे सविस्तरमभिप्रास्यमानत्वाद्विज्ञानेण प्रागपि तत्र तत्राभिहितत्वाच्चेत्यल पट्टवित्तेन ।

इति श्रीमत्परम० पूर्णानन्देन्दुकोमुद्या जीवन्मुक्तिरिनेकाख्योदपकलाप्रकाशे
 मनोनाशाभिधसप्तप्रकरणोद्गासः सपूर्ण ॥ ७ ॥

व्याकरणक्षीराख्यो न्यायमयाद्वै तरति विहारपरान् ।
 सन्त्यगणितप्रणतय श्रीमन्नारायणात्मसूत्रपरान् ॥

अथ प्रथमद्विचार्य पूर्णसंगतिं यक्षमाणेन सह सूचयन्वृत्तानुसन्दर्पकं तत्प्रतिजानीते
 केयमित्यादिना—

केयं जीवन्मुक्तिः, किंवा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिरित्येतस्य प्रश्न-
 त्रयस्योत्तरं निरूपयिष्ये । सिद्धी वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्यो-
 त्तरमिदानीमभिधीयते ज्ञानरक्षातपोविसंधादाभावदुःखनाशसुरावि-
 र्मायाः सन्ति पञ्च प्रयोजनानि । ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य को नाम
 बाधप्रसङ्गो येन रक्षाऽपेक्ष्यत इति चेदुच्यते । चित्तविभ्रान्तेरभावे
 संशयविपर्ययो प्रसज्येयाताम् । तथा हि तत्त्वविदो राघवस्य विश्रान्तेः
 पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार—

न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।
 स्वयेव मूढमया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥
 मगवद्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव ।
 विश्रान्तिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षते ॥ इति ।

शुकस्तु स्वयमेवाऽऽर्द्धं तत्त्वं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा
 वित्राऽपि तथैवानुशिष्टस्तत्रापि संशयानो जनकमुपासाद्य तेनापि
 तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येषमुवाच—

तस्माद्विश्रान्तचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानस्य फलप्रति-
बन्धलक्षणाद्वाधाद्रक्षाऽपेक्ष्यते ।

तस्मादिति । ननु तत्परिवेद्या ह्यविद्याधसोपलक्षिताद्वैतप्रज्ञाविन्मात्राभैर्यलक्षण-
मोक्षामिव्यक्तो स्वप्रकाशत्वेन यावदृश्यमिध्यात्वपूर्वक सार्वदिक्या सत्या सशयोऽपि यात्रप्रा-
रब्ध प्रतिभासमानदृश्यमदस्तु का न क्षतिरित्यत आह—त चेति । तत्र मानाकाङ्क्षा
प्रतिक्षिपति—अत एवेत्यादिना । तद्वाक्य सक्षेपतो विवृणोति—अमन्द्वेत्यादिना ।
सशयस्याज्ञानविपर्ययोभयपेक्षयाऽप्यविकाधिक[त]त्त्वमाह—अज्ञानेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—
तस्येति तत्रोदाहरण स्पष्टयति—यदेत्यादिना । निगमयति—तस्मादित्यादिना ।
तत्र ध्रुति प्रमाणयति—अत एवेत्यादिना । ननु भवत्येव सशयस्य सामान्यत सर्व-
दृश्यविलक्षणमहान्तर्करत्वेनावस्थानादप्यत्वमयापि तत्साम्येन प्रतिज्ञातविपर्ययस्य तु न तथा-
मनुभूयत इत्यत्र तदुदाहरणोक्त्या तस्य तथात्वमनुभाषयति—विपर्ययस्यापीत्यादिना ।
ननु भवत्येव सशयादिप्रसिद्धिस्तथाऽपि तत कथं प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य बाध इत्य-
त्राऽऽह—संशयेत्यादिना । तत्र पराशरपुराणाख्योपपुराणवाक्यानि प्रमाणयति—तदु-
क्तमिति । तान्येव पठति—मणीत्यादिना । तृतीयेऽप्य प्रतिबद्ध सन्वया प्रदग्धु नैव
शक्त स्यादित्यत्रान्वति । तथैव चेतुत्तरागमि । कल्पममविद्यादिद्वैतमिपर्य । शिष्ट तु
स्पष्टमेव । अथ फलित कथयन्नुपसहरति—तस्मादित्यादिना । ननु सर्वोऽप्यय सदर्म-
प्रबलमद्बुद्धिप्रतिबन्धात्पूर्वोत्तरविरुद्ध एव परिस्फुरति । तथा ह्यत्र तावद्विद्वत्सत्यासप्रस्तावे
प्रतिपादितम्—‘सम्यगनुष्ठितै श्रवणमनननिदिध्यासनै पर तत्त्व निदिततद्भि सपाद्यमानो
विद्वत्सत्यास’ इति विद्वत्सत्यासस्वरूपम् । तथा तत्रोदाहरणाकाङ्क्षाया ‘त च याज्ञवल्क्य
सपाद्यामास’ इत्युदाहरणम् । तद्वदत्र एत प्रकरणोपसहारे—‘नचन सति विविदिपास-
न्यासफलैर्न तद्विज्ञानेनैवाऽऽगामिजमना निवारितनाश्वर्तमनज मशेषस्य भोगम तरेण निवा-
रयितुमशक्यत्वा कृतमनेन विद्वत्सत्यासप्रयासेनेति चेमेवम् । विद्वत्सत्यासस्य जीवमुक्तिहेतु-
स्यात्’ इत्यादिना तत्रोपजन च । प्रकृते तु पुन —‘निदितेऽपि तस्ये विश्रांतिराहितस्य
शुकराद्यनयोरेव सशय उपपद्यते’ इत्युक्तमिति सूत्र एव विरोध । न च वेदन तपरोक्ष-
मेवेति वाच्यम् । तदवधेरपि दृढतमापरोक्षत्वेन तत्रैव सम्प्रमाण दर्शितत्वात् । तद्यथा विद्व-
त्ताया अवधिरपदेशसाहस्यमामिहित —

देहमज्ञानवज्ज्ञान देहमज्ञाननाशकम् ।

आमन्येव भवेद्यस्य स नेऽन्नपि मुच्यते ॥ इति ।

श्रुतावपि—‘भिद्यते हृदयप्रस्थिच्छिद्यते सर्वसङ्ख्या ।

क्षयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परानर’ ॥ इति ।

तस्मादय प्रथमो निराध । एवमेव जीवमुक्तिप्रमाणप्रस्तावे—

महानाकार्यः । यथाऽयमिति । इदं हि प्रतिजीव प्रपञ्चभेद सर्वस्यापि द्वैतस्य प्राति-
भासिकत्वं बुद्ध्यन्तिन्नजीवचैतन्याश्रितनानाज्ञानविपर्ययभूतनलोत्थरत्वं च यदत्र भामती-
कृता मते मूलम् । त्वत्तो विश्राममित्यपि पाठः । तत्र हेतुः—चेतसेत्यादि । तत्तज्जी-
वान्तं करणेन त त जीव प्रति प्रपञ्चकल्पनयेति यावत् । जनक इत्यादिरवशिष्टो ग्रन्थः
स्य एव ।

फलितमाह—

तस्माद्विदितेऽपि तस्य विश्रान्तिरहितस्य शुकराद्यवयोरिव संशय
उत्पद्यते । स चाज्ञानमिव मोक्षप्रतिबन्धकः । अत एव भगवतोक्तम्—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ इति ।

अथञ्चा विपर्ययः । स तूत्तरत्रोदाहरिष्यते । अज्ञानविपर्ययौ मोक्ष-
मात्रविरोधिनौ । संशयस्तु भोगमोक्षयोरुभयोरपि विरोधा । तस्य
परस्परविरुद्धकोटिद्वयावलम्बितत्वात् । यदा संसारसुखाय प्रवृत्तिस्तदा
मोक्षमार्गे बुद्धिस्तां निरुणाद्धि । यदा च मोक्षमार्गे प्रवृत्तिस्तदा संसार-
बुद्धिस्तां प्रतिषण्णाति । तस्मात्संशयात्मनो न किञ्चित्सुखमस्तीति
मुक्षुणा सर्वथा संशयभेदोच्यते । अत एव श्रूयते—‘छिद्यन्ते सर्वसंशयाः’
इति । विपर्ययस्यापि निदाघ उदाहरणम् । ऋतुः परमकरुणया निदा-
घस्य गृहमेत्य बहुधा तं बोधयित्वा निर्जगाम । बुद्धेऽपि तदुपदिष्टे वस्तु-
न्यप्रवृद्धानो निदाघः कर्माण्येव परमपुरुषार्थहेतुरिति विपर्ययं प्राप्य कर्मा
नुष्ठाने यथापूर्वं प्रवृत्तः । सोऽपि शिष्यस्य परमपुरुषार्थभ्रंशो मा भूदिति
कृपया गुरुः पुनरागत्य बोधयामास । तदपि विपर्ययं न जही । तृती-
येन तु बोधेन विपर्ययं परित्यज्य विश्रान्तिमलमत । संशयविपर्यया-
भ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यां तत्त्वज्ञानस्य फलं प्रतिबध्यते ।
तदुक्तं पराशरेण—

मणिमन्त्रौषधैर्वह्निः सुदीप्तोऽपि यथेन्धनम् ।

प्रदग्धं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तथैव च ॥

ज्ञानाग्निरपि संजातः सुदीप्तः सुदृढोऽपि च ।

प्रदग्धं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु कल्मषम् ॥

भावना विपरीता या या चासंभावना शुरु ।

कुरुते प्रतिबन्धं सा तत्त्वज्ञानस्य नापरम् ॥ इति ।

तस्मादविधान्तचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानस्य फलप्रति-
बन्धलक्षणाद्वाधावक्ष्याऽपेक्ष्यते ।

तस्मादिति । ननु तत्त्वविषया ह्यन्याधसोपलक्षिताद्वैतब्रह्मचिन्मात्रालैक्यलक्षण-
मोक्षामिव्यक्तौ स्वप्रकाशत्वेन यावद्दृश्यमिध्यात्वपूर्वकं सार्वदिक्या सत्या सशयोऽपि यावत्प्रा-
रब्ध प्रतिमासमानदृश्यमस्तु का न क्षतिरित्यत आह—त चेति । तत्र मानाकाङ्क्षा
प्रतिक्षिपति—अत एवेत्यादिना । तद्वक्तव्यं संक्षेपतो विवृणोति—अत्राद्वैत्यादिना ।
सशयस्याज्ञानविपर्ययोभयापेक्षयाऽप्यविकाधिक[त]रत्वमाह—अज्ञानेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—
तस्येति तत्रोदाहरणं स्पष्टयति—इवेत्यादिना । निगमयति—तस्मादित्यादिना ।
तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—अत एवेत्यादिना । ननु भवत्येव सशयस्य सामान्यत सर्व-
दृश्यविलक्षणमहानर्थकरत्वेनावश्यनाश्वत्थमथापि तत्त्वज्ञानेन प्रतिज्ञातविपर्ययस्य न तत्त्वान-
मनुभूयत इत्यत्र तदुदाहरणोक्त्या तस्य तयात्वमनुभासयति—विपर्ययस्यापीत्यादिना ।
ननु भवत्येव सशयादिप्रसक्तित्तयाऽपि तत् कथं प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य बाध इत्य-
त्राऽह—संशयेत्यादिना । तत्र पराशरपुराणाद्योपपुराणवाक्यानि प्रमाणयति—तदु-
क्तमिति । तान्येन पठति—मयीत्यादिना । तृतीयेऽयं प्रतिबद्धः सन्त्यथा प्रदर्शु नैव
शक्त स्यादित्यत्रान्वति । तथैव चेयुत्तरागमि । कल्मषमविद्यादिवैतमित्यर्थः । शिष्टं तु
स्पष्टमेव । अथ फलितं काययक्षुप्तसहसरे—तस्मादित्यादिना । ननु सर्वोऽप्यस्य सदर्थं
प्रबलमद्बुद्धिप्रतिबन्धात्पूर्वोत्तरविरुद्ध एव परिस्फुरति । तथा ह्यत्र तानद्विद्वत्सत्यासप्रस्तावे
प्रतिपादितम्—‘सम्यग्बुद्धिर्ब्रह्मणमनननिदिध्यासने पर तत्त्वं विदितमग्निं सपाद्यमानो
विद्वत्सत्यासः’ इति विद्वत्सत्यासस्वरूपम् । तथा तत्रैवादाहरणाकाङ्क्षायां ‘त च याज्ञवल्क्यः
सपादयामास’ इत्युदाहरणम् । तद्वदप्र एतत्प्रकरणोपसहारे—‘नन्वेव सति विविदिपास-
न्यासफलेन तत्त्वज्ञानेनैवाऽऽगामिभगवता निवारितव्याहर्तमनजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवार-
यितुमशक्यत्वात्कृतमनेन विद्वत्सत्यासप्रयासेनेति चेन्नैवम् । विद्वत्सत्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतु-
त्वात्’ इत्यादिना तत्रोक्तं च । प्रकृते तु पुन—‘निदिधेऽपि तन्ने विभ्रान्तिराहितस्य
शुक्लाचमवोरिषि सशयं लप्स्यते’ इत्युक्तमिति स्पष्ट एव निरोधः । न च वेदन तत्परोक्ष-
मेवेति वाच्यम् । तदवधेरपि दृढतमापरोक्षत्वेन तत्रैव सम्पूर्णं दर्शितत्वात् । तथा च निद्व-
धाया अवधिरपदेशसाहस्यमभिहित —

देहामज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानमाधकम् ।

आमन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्ति मुनयः ॥ इति ।

श्रुतावपि—‘भियते हृदयग्रन्थिच्छिन्नान्ते सर्वसंशया ।

क्षीयन्ते चास्य वर्माणि तस्मिन्दृष्टे परागरे’ ॥ इति ।

तस्मादयं मथमे निरोधः । एवमेव जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रस्तावे—

ध्यायतो विभ्यान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते काम कामाङ्कोर्धोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः समोहास्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इति ॥

असति समाप्यम्यासे प्रमादप्रकार उपन्यस्तः । सङ्गो ध्येयविषयसंनिधिः । संमोहो विने-
कपराद्भुत्वम् । स्मृतिविभ्रमस्तत्तानुसंधानाभावः । बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण
प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभावा इति निर्णीतम् । तत्र सम्यगनुष्ठितैः श्रवणम-
नननिदिध्यासनैरेत्यादौ प्राचनप्रत्ये श्रवणादीना सम्यगिति विशेषेणासमानानिपरीतभाव-
नाख्यसंशयनिपर्ययनिर सात्मकफलपर्यन्तत्वेऽनश्यवक्तव्ये तदनन्तरोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य कथं
निपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिग्रन्थसमय इति द्वितीयो विरोधः । उपलक्ष-
णमिदम् ।

तत्रमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममावतः ।

अत्रिया सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥

इति वार्तिकेण सह, तथा शुद्ध ब्रह्मेति . विषयीकुर्याणा वृत्तिः
स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिरुदयत इति कथ्यतस्या च सार्धं विरोधस्यापि । एवमप्रे
जीवन्मुक्तिमाधननिरूपणप्रकरणे जीवन्मुक्तिसाधनानि तत्त्वज्ञानमनोनाशवासना-
क्षयात्मकानि निस्तेरणोपपाद्य मनोनाशादेर्ज्ञानसाधनत्वमप्यस्तीत्यस्तु तत्त्वज्ञानमात्रेणैव जीव-
न्मुक्तिरित्याशङ्क्य भूतिरप्रत्येन तत्समाधान प्रपञ्च्य फलितमलेखि । तदेव तत्त्वज्ञानादीना
त्रयाणा निदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरग्राह्यप्रधानभावन्यवस्था सिद्धेति । अथ तत्राप्याशङ्क्य
व्यवस्थाप्यते—ननु त्रिविदिपासत्यासिना सपादितानामेतेषां किं विद्वत्सत्यासादूर्ध्वमनुवृ-
त्तिमात्रं किं पुनरपि सपादनप्रयत्नेऽपेक्षितः । नाऽऽद्यः । तत्त्वज्ञानस्येवान्ययोरप्ययन-
सिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तादराभावात्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः । इतरयोरपि ज्ञानस्यापि प्रयत्नसा-
पेक्षत्वे सद्युपसर्जनत्वप्रयुक्तौदासीन्याभावात्प्रसङ्गात् । त्रयं दोषः । ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमि-
तरयोर्यत्नसाध्यत्वमित्यङ्गीकारात् । तथा हि त्रिधाधिकारी द्विविधः कृतोपास्तिरुतोपास्ति-
श्चेति । तत्रोपास्तस्याङ्गात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तते तदा वासनाक्षयमनो-
नाशयोर्दृढतत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्सत्यासजीवन्मुक्तिं सत एव सिध्यतः । तादृश एव
शास्त्रामिमनो मुख्यो विद्याधिकारी । ततस्तु प्रति शास्त्रेषु सहोपन्यासात्स्वरूपेण त्रिवि-
त्तापि विद्वत्सत्यासविनिदिष्यसत्यासौ सकीर्णानि प्रतिभासेते । इदानींतनास्तु प्रायेणा-
कृतोपास्तव एव मुख्यमत्रासहसा निशाया प्रवर्तन्ते । वासनाक्षयमनोनाशी च तात्का-
लिको संपादयन्ति । ताना श्रवणमनननिदिध्यामनानि निश्चयन्ते । तेन दृढम्यस्यै-

रञ्जानसंशयविपर्ययनिरासात्तत्त्वज्ञानं सम्यग्गुदेति । तस्य बाधकप्रमाणाभावाच्चिदृच्छायाः
विद्याया पुनरत्यक्तिकारणाभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यम् । वासनाक्षयमनोनाशौ तु
दृढाभ्यासाभावाद्भोगप्रदेन प्रारब्धेन तदा तदा बाध्यमानाच्च समस्तप्रदेशदीपनसहसा
निर्वर्तते इत्यादिना वासिष्ठचनप्रमाणप्रदर्शनपूर्वकम् । तत्र पूर्वग्रन्थे तानसृष्टिभ्रशाहु-
द्विनाश इत्यस्य व्याख्याने हस्तति समाच्यम्यासे विपरीतमानोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य
ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभाव इति निर्णीतम्, इदानीं तु तैश्च दृढाभ्यस्तैरित्यादिग्रन्थे-
नाहृतोपास्तीनामपि तत्त्वज्ञानं सम्यग्गुदेति । तस्य बाधकप्रमाणाभावाच्चिदृच्छायाःविद्याया
पुनरापत्तिकारणाभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यमित्युच्यत इति तृतीयो विरोधः । यद्यन
तानज्ञानस्य सम्यगिति श्रयणादीनां च दृढाभ्यस्तैरिति विशेषणाच्च बुद्धिनाशपदेष्टपतिव
द्वतत्त्वज्ञानापेक्षयाऽत्रत्यतत्त्वज्ञाने परिपाकातिशयसमवायैवाय विरोधो विभिन्नविषयनादिति
ब्रूये, तर्हि प्रमाणे हि तत्त्वज्ञाने त्वपकृत्यं वक्तव्यं बुद्धिनाशपदेष्टे । तच्चापकृत्यं किं
फौमलकण्टकन्यायेन दाढ्याभावा वा भूच्छायाप्रतिबिम्बविशिष्टसकलङ्कचन्द्रज्ञानगुक्तप्र-
तिबिम्बाधारावच्छिन्नचन्द्रबिम्बाशाग्रहणरङ्गस्वात्मैक्यविषये किंचिद्विशेषग्रहणं वा । नाऽऽद्यः
सर्वत्र प्रसिद्धावदपरोक्षप्रमाणावच्छेदकान्छिन्नप्रमाणनियतस्य स्थोत्पत्तिमात्रेण स्वस्मान्नाश-
यविषयकारणविनिवारणस्य बाधप्रसङ्गात्, नाप्यन्त्यः । निरक्तविषयेश्चाद्यसमवायत्तदङ्गी-
कारे सावयवत्वव्याप्यद्वयत्वेन तत्र मिथ्यात्वापत्तेश्च । यदि चेत्परोक्षज्ञानं तत्र वदसि
तर्हि तस्याऽऽदौ मोक्षप्रदत्वसामर्थ्यमेव क प्रत यत्पश्चादसति समाच्यम्यासे
विपरीतमानोपचयदोषेण व्याप्येत । तस्मादयमुक्ततृतीयविरोधोऽतिष्ठुव एव । किंच
निद्वस्तस्यासोदाहरणीभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य सशयोदाहरणीभूतयोः शुक्राद्ययोश्च कृतो-
पास्तित्वमानन्दयकमेव प्राच्यराममहानुभावरञ्च । तथा च तेषां वासनाक्षयम-
नोनाशयोर्दृढतरत्वेन तत्त्वज्ञानाव्यग्रहितोत्तरक्षणमेव निद्वस्तस्यासजीगमुक्ती कुतो न
स्वत एव सिध्यत इति वक्तव्यम् । यद्यर्जुन निमित्ताद्व्यसक्तं सुमुमुक्षुजनमुदिधीर्गुर्मगना-
मिति श्रीमद्भगवद्गीताताम्ये श्रीमद्भगवत्पूज्यपादाभिधमाभ्यकारोक्ते कथायामर्थवादत्वेन
शास्त्रस्य सापेक्षमेव नास्तीति चेत्तर्हि 'तदुपर्यपि नादरायणं सम्भवात्' इतिभूतार्थवाद-
प्रामाण्यनादिदेयताधिकरणन्यायशाधेन जित प्रामाकरादिभिः प्रतासकैः । एवं तर्ह्युक्तमाप्याय
या गतिरिति चेत्, अर्जुनस्य नरावतारत्वेन नित्यसिद्धज्ञानवाभिप्रायकत्र वा क्षति-
यात्वेन पारमहस्यानधिकाराच्चेदकपूर्वकाद्वैतप्रत्यविद्यामुत्पादिकारित्वविरहमिमादय उमेव वेति
गृह्यते । किंच मलिनवासनाप्रसक्तोऽपि याज्ञवल्क्यस्यैव शास्त्ररामनया विद्यामद द्रष्टव्योक्तम् ।
रय य मोक्षपरयतः शाकल्य शापेन मारयामाग । न चास्य ब्रह्मज्ञो मोक्षभावात् शङ्कानां यः ।
यतः श्रीरामविनः समागमन्ति—' नास्य वेनापि कर्मणा लोक्यो ह्यस्ते न मानुषेन

न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्या ' इति । शेषोऽपि स्वकृतायामार्यापञ्चाशीत्या-
मिदमाह—

हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमात्मविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥

इतिग्रन्थेन बुद्धिपूर्वकब्रह्मपदप्रभृतिमहापातकैरप्यपरोक्षतरसाक्षात्कारक्षणैकसिद्धावि-
द्याष्वंसलक्षणमोक्षस्य बाधो नास्तीति सप्रमाण सोदाहरणं साशङ्कानिराकरणं च । पूर्ण-
ग्रन्थे तु विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिग्रहस्य सत्प्रज्ञानस्य मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावा-
समाप्यम्यासाभावे स्पष्टमेवाभिहितोऽतः फलीभूतवैराग्यादिना जीवन्मुक्तिरिति द्वयर्थं निवृत्त-
न्यासं विधाय तत्रोदाहरणमपि याज्ञवल्क्यस्यैवाम्यथाधि । अथोत्तरग्रन्थेऽत्र ज्ञानरक्षायाम्
एव जीवन्मुक्तेः प्रथमप्रयोजनत्वं सप्रमाण सोदाहरणं च निरूप्यते तदयं चतुर्थः पूर्वोत्तर-
विरोधः । न च सदशान्यायेनोपक्रमोपसहारयोरसति समाप्यम्यासे ज्ञानस्य मोक्षदानप्रति-
बन्धवादिभ्यां पूर्वोत्तरग्रन्थाभ्यां सह विरोधेन मध्ये वर्णितमेव सप्रमाण सोदाहरणं ज्ञानम-
हिम्ना ब्रह्महत्यान्तकर्मभिरपि लेपनिराकरणमुक्ततरज्ञानैर्भववर्णनपरायणमेव भवत्विति
कोक्तविरोधोपरिवातिरिति साप्रतम् । तथा सति समानाश्रयविषयकत्वैकारच्छिन्नप्रमात्रेणैवापरो-
क्षज्ञानस्य समानाश्रयविषयकाज्ञानव्यस्तिरूपमुक्तिप्रदानवाद्यद्वैतशास्त्रस्यैव बाधापक्षेर्जितं
भेदवादिभिः । किंचाग्रिमग्रन्थेऽपि वासिष्ठोक्त भूमिकासप्तक प्रपञ्च्य तात्पर्यमाचार्यः स्वय-
मेव ज्ञानरक्षायजीवन्मुक्तिप्रथमप्रयोजनोपसहारे प्राह । तत्रायं सप्रह.—पञ्चम्यादिभूमित्रय-
रूपायां जीवन्मुक्तौ सपद्यमानायां द्वैतप्रतिभासाभावेन सशयविपर्ययप्रसङ्गाभावादुत्पन्नं
तत्त्वज्ञानमबाधेन रक्षितं भवति । सेयं ज्ञानरक्षा जीवन्मुक्तेः प्रथम प्रयोजनमिति । तत्र
चतुर्थभूमिकायास्तत्त्वज्ञानैकरूपत्वेन तत्सत्त्वेऽपि द्वैतप्रतिभासमात्रेण सशयविपर्ययाङ्गीकारः
पूर्वोक्तेन ।

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

इति श्रुतितद्व्याख्याननिर्णीतिन ज्ञानसमकालसंशयायुच्छेदेन सार्धं निरुद्ध एवेति सोऽयं
पञ्चमोऽपि पूर्वापरविरोधः । अत्र श्रुत्युक्तज्ञानस्य चतुर्थभूमिरूपत्वमात्रस्यकमेव । एवमुपसं-
हारग्रन्थेऽप्युपक्रान्तविद्वत्संन्यास विस्तरेण प्रकटीकर्तुं परमहंसोपनिषद् व्याकुर्वन्विदुषाऽपि
प्रेयोच्चारणादिसकल क्रियाजात विधिरदेव विविदिषुरद्विधेयमियुक्त्वा, ननु तत्त्वविदोऽपि
विष्यङ्गीकारे सति तेनापूर्वेण देहान्तरमारम्येत । भवम् । तस्यापूर्वस्य चित्तविश्रान्तिप्रतिग्रन्थ-
निवारणलक्षणस्य दृष्टफलस्य सम्भवे सत्यदृष्टफलकल्पनायां अन्याप्यत्वादिति सिद्धान्तितम् ।
तत्र यदि चित्तविश्रान्तिप्रतिग्रन्थस्तत्त्वविदः प्रागुत्तरीत्या दृढतरवासनाक्षयमनोनाशाभाव-

प्रयुक्तसंशयविपर्ययप्रयोजकद्वैतप्रतिभास एव तर्हि तन्निवारणं निरुक्तरीत्यैव तादृशमनोनाशा-
दिजन्यपदभ्यादिभूमिकाप्रपात्मकजीवन्मुक्त्यासिजन्यद्वैतप्रतिभासभावैवैव वक्तव्यम् । तथा
च संभवति दृष्टफलकत्वे दृष्टफलकत्पनाया अग्यायत्वन्यायस्यात्रैव संचारसंभवेन यथाविधि
निद्रासंन्यासजन्येश्वरपरितोषलक्षणपुण्यापूर्वस्य पुनरुक्तिविरुद्धतादवस्थमेव । अथाऽपि
तदङ्गीकारे किमपराद्धं पुनः प्रागुदाहृतपात्रवत्पत्न्यास्वयत्नवितर्ककृत्तत्वाहत्याजन्येनेश्वरोपरूपेण
पापापूर्वैरेव । तथा चायमप्यन्तिमः पद्यः पूर्वोत्तरविरोधः सिद्ध एव । ननु यथा
प्रावृत्कालाख्याया दृष्टाया एव दृष्टिसामग्र्याः सत्त्वेऽप्यत्रमहाभिधादृष्टसामग्रीविशे-
षेण तत्प्रतियन्धः क्रियते, तत्र कारीरीष्टा स्वजन्येशतोषलक्षणपुण्यापूर्वाख्या-
दृष्टविशेषेण निरुक्तावप्रनिवारणद्वारा दृष्टिः संपाद्यत एव परं तु तत्र प्रावृत्काललक्षणदृष्ट-
दृष्टिसामग्रीसमेपक्षितैव । यथा च पुत्रेष्टा स्वजन्येशपरितोषलक्षणपुण्यापूर्वैरेव पुत्रोत्पत्ति-
प्रतिबन्धकीभूतदुरितनिराकरणद्वारा पुत्रो जन्यत एव परं तु तत्र तरणयौर्दपत्योः संपो-
गलक्षणदृष्टसामग्र्यव्यपेक्षितैव । अन्यथा प्रावृत्कालेतरकालेऽपि तद्वन्निरुक्तदंपत्योर्वियोग-
कालेऽपि क्रमादृष्टिः पुनस्तृष्टिश्च स्यात् । सा च कारीरीपुत्रेष्ट्योः सहस्रधाऽनुष्ठानेऽपि
निरुक्तदृष्टसामग्रीविरहे नैव संपद्यते । तद्वद्विद्वत्संन्यासस्य यथाविष्यनुष्ठानजन्येशतोषलक्ष-
णपुण्यापूर्वस्यादृष्टद्वारा चित्तविश्रान्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितविशेषनिरासपूर्वकमुक्तचित्तविश्रान्ति-
जन्यमुक्तविशेषं प्रति सापेक्षत्वेऽप्युक्तमनोनाशवासनाक्षयदिच्छणाया दृष्टसामग्र्याः सार्ध-
कथमेवेति चेन्न । वैषम्यात् । तद्यथा—न हि रज्जुगुणज्ञोपनामः सहस्रधा गारुडादिमन्त्र-
पैर्दृश्यते विना दीपाद्यालोकसहस्रतचक्षुःसंनिकर्तजन्यरज्जुसाक्षाकारं, तद्वदसति समा-
प्यम्यासे जायमानदृश्यावभासप्रयुक्तसंशयादेः संन्यासाद्यपूर्वशतेनापि निरापरणामंम एव
समेऽपीति दिक् । तस्मान्निरुक्तविरोधस्तु ध्यायत एव । तत्रेदं तावद्विज्ञाप्यते पामरेणाप्यन

क नु वच इदं चैदारण्यं गर्भीतरं स्वतः-

क च वयमिहास्वैरूपं प्रकाशयितुं क्षमाः ।

तदपि मलिनोऽप्यस्यः सिद्धाञ्जनस्य कणो न किं

गुरकरण्या भूमौ गूढं निर्धि परिदर्शयेत् ॥ ३ ॥

शृण्वत्रेदं रहस्यम्—सर्वोऽप्यय विरोधस्तत्त्वज्ञानस्य ।

ज्ञानाग्निरपि संजातः सुदीप्तः सुदृढोऽपि च ।

प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिगद्गस्तु कल्मसम् ॥

इति पराशरयचनादिसिद्धसमावितप्रतिबन्धमूलक एवेति स एवाऽऽदो तानद्विचार्यते ।
यच्चैतस्मिन्सृतिवाक्ये पाराशरास्योपपुराणीयत्वेन प्रसिद्धे समायुपसर्गत्रयदृढपदार्थानां तर-
ज्ञाने परोक्षाशिक्षकत्वप्रमाणभासजन्यत्रयापातिकत्वाच्च क्रमात्स्वर्गे मुधाऽस्ति, प्रादेशमा-
प्रश्नद्वन्द्वः, 'पीतः शङ्खः, कामिनीयमित्यादिवदेव निरारयितुं विशेषणाभ्या निर्वाधापरो-
क्षप्रमात्वमभिव्यज्यापि प्रतिगद्गत्वाभिधानं कृतम्, तथा तन्मूलके प्रागुक्ते गीतावाक्यगतधु-
द्विनाशपदव्याख्याने सुद्विनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्र-
दत्वसामर्थ्याभावा इति मूलत्रयवादिष्वपि तत्त्विकमभिप्रायकमिति । तत्र प्रथमत्रयस्य तात्पर्यं
भगवद्वि. सर्वज्ञानममुनीश्वरचरणौ संक्षेपशारीरकारम्भ एव सदृष्टान्त सान्त्वयव्यतिरेकं च
प्रकटितम्—

पुरपापराधमलिना धिपणा निरस्यचक्षुस्त्वयाऽपि यथा ।

न फलाय मर्जुविषया भवति श्रुतिमभवाऽपि तु तथाऽऽत्मनि धी ॥

पुरपापराधविगमे तु पुनः प्रतिगन्धकच्युदसनात्सफला ।

मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पावकाद्भवति धूमलता । इति ॥

अत्र प्रथमे माधुसूदनी टीका— पुरुषस्य प्रमातुरसभावनादिरक्षणेनापराधेन मलिनाऽ-
प्रामाण्यशङ्काफलङ्किता न तु प्रमाणस्यापराधेन । तस्य दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च निर्दोषत्वात् ।
ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यज्ञानमप्रामाण्यशङ्कावशादध्यास न निरर्तयतीति क इष्टमित्याशङ्क्य
दृष्टान्तमाह—निरवयोति । मर्जुनामा कश्चिकस्यचिद्राज्ञोऽस्य तवहृमो ब्राह्मणो राजोपजी-
विभिर्मोत्सर्गद्विष्यमाण आसीत् । स कदाचिदैवयोगाच्चेन विधायारण्ये शिस्तधिर तत्र
स्थितो दैवयोगेनाऽऽरण्यकैः सह पुरसमीपमागतोऽपि निद्वेपिराजकीयायस्त्वपुरमार्गः पुर
प्रवेष्टुं न शक्ताक । राजा । च मर्जुर्मृतः प्रेतो जात इति तैः प्रबोधितः
सस्तथैव निश्चयमकरोत् । दैवात्तदाचिद्वहिरिगतो बाह्योपजने वा दृष्ट्वाऽपि ब्रह्मरा-
क्षस मेन इति । 'पुरं सोम्य गन्धारेम्योऽग्निनद्वाह्यमान्नीय त ततोऽतिजने
विस्तजेत्' इति श्रुतिमूला ग्रन्थवर्तदेशगसिद्धिः । यथा मर्जुविषया निर्दोषचक्षुर्ज-

निता प्रमाणभूताऽपि मतिर्मृतो भर्तुर्द्विष्टमयोग्य एव किंतु प्रेत एवाय दृश्यत इत्य-
समायनाविपरीतभावनास्वरूपदोषेणाभिभूता भर्तुरेवायमिति निश्चयफलाय पर्याप्ता न भवति
तथा निर्दोषनिन्दन्तमहावाक्यजन्या प्रमाणभूताऽप्यहं ब्रह्मास्मीति धीर्देवान्ता ब्रह्मपरा न
मयत्वेन, अद्वितीयं ब्रह्म न समवलेन सत्सर्वसत्सारिणोरैक्यं न समवलेनेत्यसमायनादि-
रूपपुरन्दोषाभिभूता विचारव्यागज्ञानादिनिवृत्तिफलाय न पर्याप्ता भवतीत्यर्थ इति ।
निर्दोषयोग्यस्तु सरल एव । एव चोक्तनिर्दोषणनिर्दिष्टज्ञानस्यापि प्रतिग्रहः समवलेनेति
सिद्धम् । तत्र प्रतिग्रहसामान्यलक्षणं तु यावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्यजननमेव । अस्य रिक्ता
रस्तु प्रतिग्रहोऽस्ति भातीति व्यवहारार्हवस्तुनि त निरस्य विरहस्य तस्यात्यादनमिन्यत
इति तत्परिवेकसोफणीकस्यामेतदारयायामेव । मया प्रादर्श्यं । तदत्र तत्प्रज्ञानेऽपि
योऽयं विपरीतभाजनोपचयदोषादिप्रयुक्तं प्रतिग्रहः वैकल्यप्रदानसामर्थ्याभावात्तत्तद्विज-
तं शनोपचे प्रागेन मूढ एव प्रसिद्धमहत्तोपास्तित्वामकं समुद्राहनसक्षेपशरीरवत्तद्विफी-
कमर्तुर्द्विष्टान्तेनैव पर्ययसन्नम् । तथा हि—तत्र राहो राजर्वायैर्भर्तुर्देविभिर्भर्तुर्मृतं प्रेतोऽगू-
दित्युपरने तत्साक्षात्कारतः पूर्वमेव निवेदितमिति तन्मूलक एव निर्दोषचक्षुः प्रत्यक्षादृ-
तोऽपि भर्तुरयं ब्रह्मराक्षस एव स तु मृत इति राहो निधयो यथाऽमृतथाऽनापीदानीत-
ननुमुक्षोन्माकाटिकप्रयणादिसार्धनैर्वोऽयं ब्रह्मार्चनयाविषयकं साक्षात्कारं संपद्यते ॥
तान्दृष्टोपासिनः प्रमूल्यविपरीतभाजनापुपचयप्रयुक्तैर्नान्यदानादक्षत्यग्न्यप्रतिग्रहानेन
भर्तोरन्यमीयते । ननु मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावात् इति समुद्राहनमूलवाक्य एव मोक्षराष्ट्रेन
जगन्मुक्तिरेव धत्तव्या तत्प्रदानसामर्थ्याभावस्तु तत्प्रज्ञाने विपरीतभाजनोपचयादिदोषेण पुन-
रिदं एव । तथा च

परोक्ष ब्रह्मविज्ञान शब्द देशिकपूर्णकम् ।

युद्धिपूर्णकृत पाप कृष्ण दहति बहिवत् ॥ इति ।

एव तर्ह्यपरोक्षज्ञानस्य किं फलमिति चेत्तदधुक्तं तत्रैव तद्वचसे—

अपरोक्षामविज्ञान शब्द देशिकपूर्णकम् ।

ससारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्कर ॥ इति ।

अत एवेतत् सर्वमिदं शास्त्रार्थजातं क्रोडीकृत्य मया तावदद्वैताधिकरणचिन्तामणिमाख्यायां चतुर्थे फलकाण्डे प्रथमे जीवन्मुक्तिगुच्छे ननुमाधिकरणसारस्योक्तप्रकाशाख्यटीकयोः—

ब्रह्मज्ञस्याघलेपोऽस्त्युत न न चरम क्षीयते कर्म नैवा-

मुक्त कल्पैरपीति स्मृतिषु नियमनादाद्य एवेति चेन्न ।

यज्ञस्याऽऽमाननोधादुभयमपि तदस्मिन्ननष्ट क्रमात्स्या

दद्वैत शकार त परमगुरुमह सच्चिदानन्दमीडे ॥ इति ।

नन्वेवमामरणमुपासकनृत्तत्वज्ञानिनाऽपि सचितपापनाशार्थमग्रे सभारितपापाद्येपार्थं चाह ब्रह्मास्मीति वृत्तिसातत्यमनश्चमनुप्रेयमेव । तत्र ब्रह्मज्ञस्याघले पापलेनोऽस्त्युताथ वा नेति सशये सति चरम, नास्ति पापाद्ये इत्यन्तिम पक्षो न भवति । घृत । अमुक्त कर्म कल्पैरपि नैव क्षीयत इति स्मृतिषु—

नामुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोत्तिशैतैरपि ।

अनश्यमेव भोक्तव्य कृत कर्म शुभाशुभम् ॥

इयादिषु नियमनात्, कर्मणा भोगमन्तरा सर्वथा क्षयाभावनिर्णयात् । तथा चाऽऽद्य एव ब्रह्मज्ञस्याघलेपोऽस्तीति पूर्वपक्ष एव समुचित इति चेन्न । कुत । यतो यज्ञस्य, यमद्वैतमिय दिनश्चमाणलक्षणं जानातीति यज्ञस्तस्याद्वैतब्रह्ममैक्यविद । आमननोधात्, निवारिततत्त्वमस्यादिवाक्यमात्रकरणकाप्रतिबद्धब्रह्ममैक्यविषयकद्वैतमित्यन्त्वानुमनस्यलक्षणाकारात् । उभयमपि ज्ञानप्राप्त्यर्थकद्वैतभेदेन द्विविधमपि । तत्, सचितक्रियमाणारयम् । क्रमात्, व्युत्पन्नात् । अस्मिन्ननष्टम्, अस्मिन्न च नष्ट चानयो समहारस्तथा । नियमनमस्मिन्न स्त्रेयशब्दितलेपानापादक सचित तु नष्ट ध्वसप्रतियोगि । स्यात्तन्मियादियोजनया ‘ तदधिगम उत्तरपूर्वधयो रक्षेदपिनाशौ तद्व्यपदेशात् ’ इत्यादिनिरणयस्य सूचयप्राग्भवेन श्रीगुरु स्तौति ब्रह्मज्ञस्येति । ननु * माधवाचार्यैः स्वत्रायास्त्रेयविनाशयोः सगुणप्रसङ्गपरत्वमेव व्याख्यातम् । तदथा—

* उ.—विषयवैधेय पूर्वाभ्युपगमेनैकसंज्ञित्वेन । + अत्रास्मिन्नेवापि इदमेव अधिकरणस्य साभिधानुद्गृह्योक्तद्वैतभेदकप्रय इति यावत् ।

तत्र तावन्निर्गुणब्रह्मात्मविदः पापलेपशङ्काऽपि नोदेति । नाकार्यं न करोमि न करिष्यामीति
 कालत्रयेऽप्यकर्तृरहस्यरूपत्वेन निश्चितत्वात् । न ह्यकर्तृत्वेन मन्दा अपि शङ्कन्ते नापि
 समुणनलविदो लेपोऽस्ति । अक्षेपविनाशयोः श्रुतत्वात् । ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं देहेन्द्रियव्यर-
 हारवशात्संभावितस्य पापस्याक्षेपः श्रूयते तद्यथा—‘पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्ते एवमैवं
 विदि पापं कर्म न क्षिप्यते’ इति । साक्षात्कारात्पूर्वं त्विह जन्मनि जन्मान्तरेषु च
 संचितस्य पापस्य विनाशः श्रूयते तद्यथा—‘इषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे
 पाप्मानः प्रदूयन्ते’ इति । ‘नाभुक्तं क्षीयते’ इत्यादिशास्त्रं तु समुणानिर्गुणनलज्ञानर-
 हितविरयम् । तस्मान्नास्ति ज्ञानिनः पापलेप इति । तत्कथं त्वया निर्गुणप्रज्ञविपरत्वेन
 ज्ञानपूर्वोत्तरयोः पापयोरक्षेपविनाशी व्युत्क्रमेणोच्येते इति चेत् । सत्यम् । यदाऽन्तः*र्पाभि-
 परमेधराख्यसमुणप्रज्ञसाक्षात्कारयतोऽपि तात्साक्षात्कारात्पूर्वोत्तरभाविनोरवयोः क्रमाद्विनाशोऽ-
 क्षेपश्च भवति तदा निर्गुणनलविदस्तु स्वदृष्ट्याखण्डमेवाकर्तृद्वैतात्मानुमतेन कर्मण एव
 तदुपलक्षितद्वैतस्यापि वस्तुत्वेनासंभवेऽपि लोकादृष्ट्या संभावितयोस्तयोस्तौ कैश्वर्यसिद्धा-
 वेनेत्याशयेनैव तैस्तथोक्तमिति तत्र तावदित्यारम्भ्य मन्दा अपि शङ्कन्त इत्यन्तोत्तप्रत्य-
 स्सारस्यादेवावसीयते । मया तु—क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे’ इति श्रुत्या ।

यथेषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुस्तोऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुने तथा ॥

इति सूत्रा च ज्ञानपूर्वक्षणपर्यन्तसंचितकर्मणां नाशः । तथा—‘एव नित्यो महिमा
 प्राक्षणास्य न वर्धते कर्मणा नो फलीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्त विदित्वा न क्षिप्यते कर्मणा
 पापकेन’ इति च श्रुत्या ‘क्षिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिश्राम्भसा’ इति सूत्र्या च
 ज्ञानोत्तरक्षणमारम्भ्य यावत्प्रारम्भपरित्यज्यते लोकादृष्ट्या प्रतिमासमानदेहेन्द्रियादिमभागि-
 कियमाणकर्मणामक्षेपश्च भवतीत्यभिप्रेत्य तथोक्तम् । न चैरमपि निरतप्रत्यरितोषः
 पुनस्तत्र तदस्य एवेति वाच्यम् । मयाऽपि निरततदात्तापनेन निरुत्तराद्योषेयनिदा-
 यरितोषस्य यथेष्टेष्टानिरोषस्य च माधितत्वात् । तथा हि—

इह वस्त्रिन्यायुक्तेर्यमहारदृष्ट्या तु निर्गुणविद्यपि निरुचरीत्या तत्त्वार्थकमेवेति भावः ।

सोऽपि त्रामिन्चक्राद्वितनुने सद्धर्ममेगानिश्च

नानानन्मतदीपमस्मृतिमरात्तस्मान्नृगा सप्रह ॥

अर्थादेव भवेद्यथेष्टनिष्ठेनः पुत्र प्रसङ्गतत ।

पश्चाद्यै समता तु या व्यग्रद्वतौ युक्ताऽस्ति सैन न किम् ॥ इति ।

विस्तरस्येतद्दीकायामेव द्रष्टव्य इति दिक् । नन्वग्रहयोगाम्याम्परिपाकपूर्णं तत्तदुपा-
सकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोक गतानां भगवु सगुणब्रह्मसाक्षात्कारणोत्तकलमयापि सूतस-
हिताया श्रीमद्वाद्रायणाचार्यचरणैः ।

परोक्ष मयाविज्ञान शब्द देशिकपूर्वम् ।

बुद्धिपूर्ववृत्तं पाप कृत्स्न दहति बहिन्त ॥

इति परोक्षब्रह्मविदोऽपि निरुत्तरु कथमुक्त कथं वा माधवाचार्यस्तद्दीकायामिदं
व्याख्याय तत्त्वत्रिकेऽपि यथाश्रुतमेवोदाहृतमिति चेत् । वाटम् । ‘ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव ।
सन्तमेन ततो निदु ’ इतिश्रुतेर्यमदेवाद्दशदर्शनवादितदेकदेशिमततुच्छवद्विनिर्धारणपूर्वका-
द्वैतशास्त्रमात्रसिद्धमृगजलादिनदव्यस्तजगदभिष्टानसत्यज्ञानानन्तानन्दा मरुत्पत्रसाद्वैतत्रिपयकने-
काळिकानाधितव्यप्रकारकप्रमाया एव तमपरशुग्रहणप्रतिज्ञापर्यन्ताया प्रवृत्ते परोक्षज्ञानत्वेन
विनिश्चितत्वात्तद्वत्सूतसगुणविदोऽप्यधिकत्वाच्च युक्तमेवोत्तरं चनमिति तत्त्वमिति । एवम् ‘ अज्ञ-
श्चाश्रद्धानश्च सशयात्मा निनश्यति ’ इति भगवद्गीताभाष्यसारस्यानुमारेणात्र मूलकाररेवाऽऽ-
चार्यैरज्ञानान्तस्तथैव निरूप्ये च यद्वन्धनन्वमम्यधायि तदपि द्वैत मित्या न वेत्तादिवृत्त्या
भोगमोक्षोभयाप्रवृत्त्या कपायामनदु खैरुत्कलत्वेन दृश्य सत्यमेवेति निर्धारणतः शब्दा-
धनन्तेष्टत्रिपयककाम्यन्मर्मादिप्रभृत्या परमदुरगगाहलैकित्वादितत्साधनसहस्रामादनविपदेकम्
लभ्यत्वेन चैवमनश्यमेव वाच्यम् । तथा चेदिदं द्वयमज्ञानकार्याभूतविक्षेपकुक्षिनिश्चितमेवेति तु
निर्निनादमेव । एव चाविद्याया आचरणविक्षेपशक्तिद्वयनत्वा प्रवृत्तेऽप्य विक्षेपादा. स्फुट
एव । सोऽपि कार्यक्षमत्वप्रतिभासमानत्वाम्या धर्मविशेषाम्या द्विविध एव । तत्राऽऽप्यस्य
कार्यक्षमत्वेनेषामिच्छाददनन्तदु रक्षदलक्षणं वन्द्यमन्वमुचितमेव । अत एवेकं स्वाभावानु-
वादार्थं ‘ तस्याभिध्यानाद्यो ननात्तरभावाद्भूयश्चान्ते निश्चयायनिवृत्ति ’ इतिश्रुत्यासाय
विशदयितुम्—

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थसत्त्व कार्यक्षम नश्यति चापरोक्षात् ।

प्ररम्पनाशाप्रतिभासनाश एव त्रिग नश्यति चाऽऽममया । इति ।

ननुपादानीभूतस्याज्ञानस्यैवाऽऽदौ नाशे सति कथं वा तत्कार्याभूतयो सशयनिरप्य
ययोर्वस्थितिरिव । न च सशयेनारारके जीममुक्तिमश्च प्रवृत्त्य—

जीवन्मुक्तिस्तानदस्तिप्रतीतेर्द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतिः ।
द्वैतच्छायारक्षणायान्नास्ति लेशस्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥

इत्यङ्गीकृतस्य ज्ञानोत्तरमप्याप्रारब्धपरिसमाप्तिं प्रतिभासमानैद्वैतोपादानीभूतस्याज्ञानले-
शस्य ' पश्यामि दग्धरशनामित्रं च प्रपञ्चम् ' इति तदीयाग्रिमवाक्येनैव दग्धरशनान्यायेना-
वशिष्टस्य सत्त्वेन युक्तैवोक्तसशयनिर्पर्ययादिकार्यावस्थितिरिति साप्रतम् । दग्धरशनानिद-
र्शनेनैव तस्य कार्यक्षमत्वासत्त्वात्प्रकृतसशयविपर्ययादेस्तु कार्यक्षमत्वेन विप्रक्षितवाच्येति
चेन्न । ' कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्षात् ' इति तन्नाशस्यैवापरोक्षज्ञानेनाभिहितवान्मूले तु
ज्ञानोत्तरमपि शुकरावबनिदर्शनेन सशयाद्यभिधानं भर्जुज्ञानप्रतिपदज्ञानाभिप्रायेणेत्युपपा-
दितत्वाच्च । तस्मात्सशयादेः प्रतिपदज्ञानोत्तरमेव जायमानत्वमज्ञानमदनन्तदु खदत्वलक्षण
बन्धकत्वं प्रमाणदोषशून्यत्वेन प्रमारूपस्यापि ज्ञानस्य प्रमात्रेकदोषेण प्रतिपदत्वं च युक्तमे-
वेति संक्षेपः । एतेन प्रथमविरोधोद्धारः साधुतर एव । तथा हि—तत्र तावद्बृहत्तमप्रमारूपा-
परोक्षतरज्ञानोत्तरमपि शुकादिनिदर्शनेन सशयाद्युपपादनं विरोधनीजं तच्च भर्जुनिदर्शन-
पुरूपदोषैकमूलकतायोपपन्नतममेवेति क्लृप्तविरोधावसरः । अत एव द्वितीयोऽप्यसौ परारतः ।
तत्रापि श्रवणादीनां सम्यगनुष्ठानेऽपि पुरूपदोषेणैवावृत्तोपास्तिवाक्येन सम्यगनुष्ठितैरपि
श्रवणादिभिस्तात्कालिकासंभायनानिपरीतभावनानिरासलक्षणफलाभाससम्भवेऽपि तत्सत्काराणां
मनुमूढितवाक्कालान्तरे भरतवद्विषयव्याप्तसङ्गकामन्त्रोपसमोहसृतिरिभ्रमत्रमेव निरक्तास-
भावनादिसत्कारेण विषयव्याप्तमहिम्ना स्वकार्यं कुर्वन्नेहिरिणममबाह्यविपरीतभावनोपचय-
लक्षणविपर्ययपरिधोषेण हरिर्णकविषयकान्तकालिकस्मरणेन तज्जन्मप्रतिपदस्य ज्ञानस्य
मोक्षप्रदानसामर्थ्याभासः समुपपन्नतम एवेति नैव निरूपितद्वितीयविरोधस्याप्यवकाशः ।
निरक्तार्तिकादिकं तु सशयादिसत्कारेण विधुराधिकारिपरमेवेति ध्येयं धीरैः । एव
तृतीयोऽपि विरोधोऽस्त्यत्रिचारितरमणीय एव । तस्या—तत्र हि तत्त्वज्ञानस्य विपरीतभा-
वनोपचयदोषेण मोक्षप्रदानसामर्थ्याभासो हास्यति समाध्यम्यास इति बादिना सुप्रसिद्ध-
पूर्वप्रथेन सहावृत्तोपास्तीनामपि मूलाविरोधेदलक्षणमोक्षसाधपक्षत्रयोधं निदधतो-
त्तरमप्येव च सार्धं परस्परं विरोध इत्येव मुख्योऽन्तः । तत्र निरुक्तीत्याऽवृत्तोपा-
स्तिनेऽपि येषां श्रीमत्परमेश्वरचरणसरोजकण्ठा यशादेव नैव विषय-
व्याप्तादिना सशयविपर्ययसत्कारोपचयः सपन्नस्तपर एवोत्तरप्रथोऽस्तु, येषां तु वृत्तो-
पास्तीनामपि समुदाहृतभरतादीनामिन्द्रा दुरदृष्टशान्दपज्जन्मपर एव पूर्वप्रथ इति नैवो-
त्तरमप्यविरोधोऽपि । तद्वच्चतुर्थविरोधोऽप्युक्तीत्याऽर्जुनिद्वय एव । तथा हि—तत्र वृत्तो-
पास्तीनामपि महामहिम्ना यन्त्रान्यदर्शनां युक्तो न तत्त्वज्ञानमुपलब्धमेव निदधत यत्
जीवन्मुक्तादीति तथा सतिदर्शनेन शनिनो मलहत्वा तत्परिदोषो निरुक्तिमोऽवृत्तप्र-
मो.

पसहारयोस्तु निपरितभावनोपचयद्रोषेण प्रतिग्रथस्तत्तज्ज्ञाने कथमविरुद्धस्तेनेत्येवाऽऽक्षेप-
क्ष्यम् । तत्तु वृत्तोपास्तेरपि भरतनिदर्शनेन दैवाद्विषयध्यानादिना प्रतिग्रथ समवतीति न
ज्ञानसमकालमेव निद्वत्सयासजीवमुक्त्यादे प्रायोभिप्रायेण प्राचनग्रथे प्रतिपादन निरप्य-
तीति तद्वत्पापाद्येपस्तु परोक्ष ब्रह्मविज्ञानमित्यादिप्रागुपन्यस्तत्कान्दादिवाक्यै परोक्षज्ञा-
नेऽपि समवतीति च सुसमाधेयमेवेति नाय चतुर्थोऽपि निरोधः । पञ्चमे तु निरोधे वासि-
ष्ठोक्तभूमिकासप्तकमये चतुर्थभूमिना एव तत्तज्ज्ञानरूपं तत्पूर्वोत्तरतन्त्रिकयोस्तु क्रमात्
त्साधनत्वं फलत्वं चाभिहितम् । तत्र ज्ञानरूपचतुर्थभूमौ द्वैतप्रतिभासमात्रेण सशयविपर्यया
ज्ञीकार सुप्रसिद्धै श्रुत्यादिभि सह विरुद्ध इति सारस्तु पूर्वोक्तप्रतिग्रहज्ञानाप्रतिबद्धज्ञाना-
भ्यां विभिन्नविषयतयैव निराकरणीयः । प्रतिबद्धज्ञानपर हि वासिष्ठवाक्यमप्रतिबद्धज्ञानपरं तु
श्रुत्यादिवाक्यमिति विषयभेदः । द्वेधा हि ज्ञानक्रमः, योगविभागभेदात् । योगः प्रसिद्धः
एव चित्तवृत्तिनिरोधरूपः । विभागस्त्वत्र चिज्जडयोरेकौभावावभासात्तद्विवेचनात्मा विचारः
एव । तदुक्तमत्रैवाधस्ताद्वसिष्ठवचसैव —

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

योगस्तद्वृत्तिरोधः स्याज्ज्ञानं सम्पगवेषणम् ॥

असाध्यः कस्य चियोगः कस्य चिज्ज्ञाननिधयः ।

प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगदपरमेश्वरः ॥ इति ।

तेन तद्भूमिकासप्तकमपि प्रत्येकं द्विविधम् । तत्राऽऽद्यं त्वत्रैव प्रागुक्तमप्रे प्रपञ्चितं च
द्राक्मूलकौरेव—

ज्ञानभूमिः शुभेच्छास्याः प्रथमा समुदाहृता ।

विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानन्ती ॥

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसत्तत्तिनामिका ।

पदार्थाभाविनी पष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ इति ।

द्वितीयं तु प्रतिपादितं तृप्तिदीपे—

अज्ञानमावृत्तिस्तद्विद्विषेपश्च परोक्षधीः ।

अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निर्मुक्ता ॥ इति ।

एव च सत्त्वापत्त्याख्यचतुर्थभूमौ ज्ञानरूपायामपि द्वैतप्रतिभासयज्ञासशयविपर्ययस-
त्कारैः प्रतिबद्धत्वसमवादेव श्रीमद्भारतीतीर्थचरणैस्तत्स्थाने परोक्षधीरेव नियोजिता । पञ्च-
म्यादियोगभूमित्रये तु जीवमुक्तिरूपवमेवेति तत्स्थाने तैरपरोक्षमतिशोकमोक्षनिरङ्कुशतृप्ति
लक्षणाप्रस्थानयमेव निवेशितमिति रहस्यम् । नन्वेव चेत्तर्हि कः क्रमोऽत्र भूमिकानां मुमु-
क्षुभिरादणीय इति चेदुभयविधोऽपि । तद्यथा—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रगवितुः

न चेदेव देवो न खलु बुध्नल स्पन्दितुमपि ॥

अतस्त्वामाराध्या हरिहरविरिञ्चादिभिरपि ।

प्रणन्तु स्तोतु वा कथमिह समर्थो नरपशु ॥

इति सौन्दर्यलहर्षाद्यप्य एव भगवद्विर्भाष्यकारैरेव मायिमहेश्वरलीलाविग्रहार्धनारीश्वरेत्तर-
विष्णुरद्रब्रह्माख्यसत्त्वादिगुणमूर्तिर्लीलाविग्रहत्रयं कण्ठत एवोक्तम् । अत्र श्रुत्यादिप्रमाणप्रपञ्चन
व्यवस्थापनं तु सरस्वतीशृङ्गाराख्येऽस्मदीयैतद्व्याख्यान एव द्रष्टव्यं निस्तरभयान्मया नैनेह प्रत-
न्यते । ननु भवत्येयमपि किं प्रकृत इति चेदुच्यते । सूतसहितान्तर्गतसूतगीताप्रसिद्धमाधवाचा
र्यकृततट्टीकाविद्युत्तरीत्याऽत्रात सत्त्वबहिस्तम प्रधानरद्रलीलाविग्रहस्यन्तस्तम पूर्वकबहिः सत्त्व
प्रधानविष्णुलीलाविग्रहस्य चेश्वरत्वेन स्वस्वसंस्कारबलादनन्तजन्मसूपासका जीवा अपि
द्विविधा मुमुक्षवौ दृश्यन्ते । केचिच्छैवप्रकृतयोऽन्तः सत्त्वप्रकृतिकत्वे न्यातीवनिर्मलाशया पर
बहिरेव तम प्रकृतिकत्वेन कुरा इव भासमाना । परे तु वैष्णवप्रकृतयोऽन्तस्तमोवच्छिन्ना
परतु बहिरेव सत्त्वप्रकृतिकत्वेन शान्ता इव भासमाना । हरिहरयोरेव सत्त्वोपहित्वादीश्वरत्वे
नोपास्यत्वं न तु चतुराननस्य । तस्य सत्त्वाभ्यन्तरमपि रजः प्रकृतिकत्वात् 'श्रेयासि तत्र खलु
सत्त्वतनोर्नृणां स्युः' इति भागवततत्त्वनाच । तथा च ये शैवप्रकृतयो मुमुक्षवस्तेषामत-
त्करणवैमल्याच्छीघ्रमेव चिज्जडविचेचनं युद्धिमारोहतीति ते विचारमार्गमेनावलम्ब्य तद्भूमिका
क्रमेणैव कार्त्तार्थभाजो भवन्ति । ये तु वैष्णवप्रकृतयो मुमुक्षवस्तेषामन्तःकरणजाड्याक्षिप्र
चिज्जडविचेचनं नैव युद्धिमधिरोहतीति ते योगमार्गमेनावलम्ब्य तद्भूमिकाक्रमेणैव कार्त्तार्थभाजो
भवन्तीति तत्त्वम् । ननु भववेव व्यनस्था सर्वाऽपि तथाऽपि कोऽनयो सुगम शीघ्रेष्ट
सता समतो मार्ग इति चेदेवमेव बृहद्योगासिष्टनिर्माणप्रकरणपूर्वधर्माद्योदसार्गो श्रीरामेण
पृष्ठो भगवान्वसिष्ठः स्वाशयमविशदयत्—

श्रीराम उवाच—सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये ।

जीवमुक्तपदे ब्रह्मवदविश्रम्यते कथम् ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—ससारोत्तरणं युक्त्यर्थो गशब्देन कथ्यते ।

तां त्रिं द्विप्रकारां च चित्तोपशमधर्मीणि ॥

आमल्लान् प्रकारोऽस्या एकः प्रकथितो मुनिः ।

द्वितीयं प्राणसरोधं शृणु सोऽयं मयोच्यते ॥

श्रीराम उवाच—सुखमवाद्दुःखवाक्तरं शोभनोऽनयो ।

येनावगतमात्रेण भूय क्षोभो न बाधते ॥

श्रीयसिष्ठ उवाच—प्रकारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।

तथाऽपि रूढिमायात प्राणयुक्तानसौ भृशम् ॥

एव योगस्तथा ज्ञान सप्तारोत्तारणक्रमे ।

समावुपायौ द्वौ येन प्रोक्तौवैफल्यप्रदौ ॥

असाध्य कस्यचिन्नोम कस्यचिज्ज्ञाननिश्चय ।

मम त्वमिमत् साधो मुसाध्यो ज्ञानज क्रम ॥

यज्ज्ञान न तदज्ञान स्यन्नेष्वपि पुनर्भवेत् ।

ज्ञान सर्वास्ववस्त्रासु नित्यमेव प्रवर्तते ॥

धारणासनदेशादिसाध्यनेन मुसाधताम् ।

नाऽऽयाति योगो ह्यथवा त्रिकल्पेनैव शोभन ॥

द्वौ येन किल यनोयो ज्ञानयोगौ रद्वयह ।

तत्रोक्त भवतो ज्ञानमन्त रज्ञेयनिर्मलम् ॥

प्राणापानरथारूढो रूढदेशगुराशय ।

अनन्तसिद्धिद साधो योगोऽय प्रोच्यते शृणु ॥

मुखानिलसूरणनिरोधसमने स्थितिं गते नृपमुत चेतस क्षये ।

समाहितस्थितिरिह योगयुक्ति परे पदे निगलितभीर्निगस्यासि ॥ इति ।

अथ पप्रविरोधस्तु विद्वसन्त्यासिनोऽपि विध्यङ्गीकारामा प्रगुपपादितरीत्या प्रतिनद्धज्ञान शालिविद्वत्त्वेनेन सुसमाधेयक्षित्तविश्रातेस्तस्य साध्यत्वात् । याज्ञवल्क्यब्रह्मवधपापप्रतिनदी ग्रहण त्वधस्तादेवोपपादितस्फादवाक्येन तदधिगमाधिकरणन्यायेन च परोक्षज्ञानादिमहि चैव निरस्तमिति नात्र ग्रथे कश्चिदप्यणुमात्रोऽपि भाति सत्ता विरोध इति शिवम् ।

मनु भयत्वेकमत्रैशान्तचित्तस्य ज्ञाने सशयादिलक्षणफलप्रतिनधरूपाद्वाधाद्रक्षासापे-
क्षान् पर तु प्रवृत्ते ज्ञान विचारिततत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यमह ब्रह्मास्मीत्याकारवचर
मप्रमारूपात् करणवृत्त्याभवमेवेति तु निर्विवादमन । तस्य तु चित्तवृत्तिविशेषत्वात्प्रिक्षणा
वस्थायिनेन स्वयमेव नष्टत्वादिय क स्यादिति चेत् । सत्यम् । एव हि प्रमाप्रत्रिया सर्वो-
पनिपदसमता यद्यमाया पूर्वक्षणे समुपचिर्द्वितीयक्षणे स्तिरित्स्तीत्यक्षणे स्वसमानाश्रय
विषयाविषया सहैव स्वस्या अपि च समाप्ति । ‘ शुद्ध ब्रह्मेति विषयीकुर्याणा वृत्ति
रस्येतरोपाधिनिवृत्तिरदयते ’ इति कल्पतरुत्वे क्षणभङ्गवादप्रसङ्गभङ्गार्थं यथा रघु
चाद्रिकाया ब्रह्मानन्दाचार्ये प्रवृत्त व्याख्यात तत्रैव तु चास्तत्रिकम् । तद्यथा—शुद्ध

ब्रह्मेतीति । इतिशब्दोऽत्र वृत्तिविषयसमाप्तो । शुद्धब्रह्मेति शुद्धब्रह्मणो वृत्त्युपहित रूप-
मिदं । तथा च वृत्त्युपहित ब्रह्मैव विषयीकुर्तुमिदं । अथवेतिशब्दो वृत्त्युपहिता-
र्थकः । तथा च शुद्धशब्देनैव वृत्त्युपहितान्यामिषयफलबलम् । स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिः,
स स्वेतरोपाधिर्दृश्य तदुच्छेदव्याप्येत्यर्थः । इत्यत्रोदयत इति पदमभिप्रेतमपि तच्चात्पर्या-
न्निवृत्तद्वन्द्वमुदयतद्विदितरद्वयव्यवसाना तुल्यकालिकत्वेनेत्याभिप्रायकमिति प्रतिभाति । तत्रो-
पाधिप्रतिबन्धस्य बहिररण्यार्त्तत्वादिवचित्वावेमस्यैककाल्युल्लस्याभावेऽपि प्रकृते सत्तायवि-
पर्ययसत्कारसचयलक्षणप्रतिबन्धस्य मणिमन्त्रादेरिव सत्त्वे स्वकार्याभूतदाहशक्तेः प्रतिब-
न्धेऽपि प्रकाशशक्तेः काष्ठेऽनश्लिष्यत्वावश्यकत्वमिहापि स्वकार्याभूतनिवृत्ताविद्याध्वान्तिप्र-
तिबन्धेऽपि सत्कारभूतता स्वावस्थितिसम्बन्धैर्नोक्तसङ्कायकाशः । अत्र विस्तरस्यद्वैतरान-
रक्षणायमदीयव्याख्याया मुक्तिरमालक्रियाख्याया मङ्गलवाद एवानुसन्धेयः । परं तु विश्रा-
न्तिरपि चित्तस्य काचिन्निरुद्धैकप्रान्यतराऽवस्थैव वाच्यः । तथा च तत्रापि जन्ममात्रेणैव
विनाशिलधौन्याद्विषयुटीमभातन्यायापचिरित्याशङ्का प्रत्याह । विश्रान्तचित्तस्य वि-
द्यादिना—

विश्रान्तचित्तस्य तु मनोनाशेन यदा जगदेव प्रलीयते तदा संशय-
विपर्ययोः कः प्रसङ्गः । जगत्प्रतिमास्तरहितस्य ब्रह्मविदो देहव्यवहा-
रेऽपि विनैव स्वप्रवर्त्तनं परमेश्वरप्रेरितेन प्राणवायुना निष्पाद्यते । अत
एव च्छब्दोमा आमनन्ति—‘नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोरय
आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिन्नशरीरे प्राणो युक्तः ’ इति ।

पुराण्यं श्रोतकतद्व्याप्तात्पर्यं । ननु प्रत्यो हि खोपादाने सस्कारामकतुक्मानत्पयाऽ-
वस्थानमेव, पुराणप्रसिद्धप्रकृतिकैकैकैकदिनाभिधप्रत्ययत्रये तथैव दृष्टमात् । आत्य-
न्तिकस्य तु तस्य वस्तुतोऽप्रतिनद्धतत्त्वज्ञानसमसमसिद्धत्वेऽपि न्यवहारत प्रारब्धपरिसमा-
प्तिकृण एव मोक्षाख्यस्य समग्रात् । तथा चान जगदेव व्याप्यत इति स्वाभिमत्यनभिज्ञा-
क्षेप तद्व्यननात्प्रतिक्षिपति—जगत्प्रतिभासेत्यादिना । अत्र ह्याचार्यस्य ‘ दृष्टिसृष्टिनिमा-
ब्रह्मानुभवी बहु मन्यते’ इत्यनुमृतिप्रकाशे प्रकाशितवाचानाजीवनादेऽपि भामतीकृता मत-
इन दृष्टिसृष्टिमाद एवामिसिधित इति ब्रह्मविदो देहज्यनहोरेऽपीयादिप्रत्येन च्यन्यते ।
एव च स्वदृष्ट्या सकल्पैकत्वस्य जगतोऽप्रतिभासेऽप्यन्यदृष्ट्या तत्समभवेन प्रलयपदप्रयोगो
युक्त एवेति भाव । तत्र मनमाह—अत एवेत्यादिना साक्षररणम् ।

अयोक्तृत्वं सिद्ध्यत्यपजन्ममिव्यादिना—

उपजनं जनानां समीपे वर्तमानमिदं शरीरं न स्मरन्ब्रह्मविद्वर्तते । पार्श्वस्था जना एव तत्त्वविदः शरीरं पश्यन्ति । स्वयं तु निर्मनस्कृत्वान्मदीयमिदं शरीरमिति न स्मरति । प्रयोग्यो रथशकटादिवहने प्रयोज्यमहं शिषितोऽन्धजलीवदादिः स यथा सारथिना मार्गस्याऽऽचरणे प्रेरितः पुनः पुनः सारथिप्रयत्नमनपेक्ष्य स्वयमेव रथशकटादिकं पुरोवर्तिग्रामे नयति, एवमेवायं प्राणवायुः परमेश्वरेणास्मिन्शरीरे नियुक्तः सत्यसति वा जीवप्रयत्ने व्यवहारं निर्वाहयति । मागयतेऽपि स्मर्यते—

देहं विनश्चरमवस्थितमुत्थितं वा

सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।

दैवानुपेतमथ दैववशादपेतं

घातो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । इति ।

वसिष्ठोऽप्याह—पार्श्वस्थवोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।

आचारमाचरन्पेव सुप्तबुद्धवदक्षताः ॥ इति ।

सिद्धो न पश्यत्याचारमाचरन्तीयुमयोः परस्परविरोध इति चेत् । न । विश्रान्तितारतम्येन व्यथरथोपपत्तेः । तदेव तारतम्यमभिप्रेत्य श्रूयते—‘आत्मकीड आत्मरतिः क्रियावानेव ब्रह्मविदा घरिष्ठः’ इति । अत्र चत्वारः प्रतीयन्ते । ब्रह्मवित्प्रथमः, ब्रह्मविद्वरो द्वितीयः, ब्रह्मविद्वरीपास्तृतीयः, ब्रह्मविद्वरिष्ठश्चतुर्थ इति । एते सप्तसु योगभूमिषु चतुर्थी योगभूमिमारभ्य क्रमेण भूमिकाचतुष्टयं प्राप्ता इत्यवगन्तव्यम् ।

इदं हि ‘जक्षक्रीडन्नममाणं ह्रीभिर्ना यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्’ इतिनाक्यशेषीभूतमिति बोध्यम् । तेन तद्वाक्यं भरतादेरप्रवृत्तिं पुराणोक्तेति चेत्तदा ‘जक्षक्रीडन्नमिति विदित्यश्रोणीर्न किं श्रुतिम् । इति चित्रदीपानुसारेण यथेष्टचेष्टाप्रतिष्ठापकमिति प्रजल्पन्तो भ्रान्ता प्रत्यस्ता । अत्र चित्रदीपकौरेवैतद्वाक्यशेषस्यास्य द्वैतप्रतिभासशून्यतया पददेवदेवहूत्याख्यजीवमुक्तपरतयैव व्याख्यातत्वात्’ अनुभूतिप्रकाशेऽपि तैरेव तद्वाक्यस्य ‘इन्द्राजादिदेहेषु नाना खाद्यानि भक्षयन्’ इत्यादिना सार्वभ्यपरतयैव निवृत्तत्वाच्च । सत्यसति वेति । एव चाजीवमुक्तानामपि देहनिर्वाहमीश्वरप्रेरितप्राणवायुरेव करोतीत्येव सिद्धान्तं परं तु भ्रान्ता देहेन्द्रियादितादात्म्याप्यासेनाहं करोमीत्यभिमान्यन्ते । तथा च भगवद्भारतीतीर्थप्रणीततृप्तिदीपप्राञ्जितप्राग्दर्शितचिज्जडविभागभूमिसास्वप्यपरोक्षमतिशो-

कमोक्षनिरङ्कुशतृप्त्याख्यपञ्चम्यादिससम्पन्तजीवन्मुक्तिभूमिकात्रय समधिरूढानामपि स्वप्रय-
त्नाभ्यासराधेऽप्युत्तरीत्यैव देहनिर्वाहणमिति द्योत्यत । तत्र भागवतमपि प्रामाण्यति—
भागवतेऽपीत्यादिना सावतरणम् । एव च पुराणादे स्मृतित्वेनैव प्रामाण्यमिति ध्वन्यते ।
एतेन भागवतमिदं बोधदेवकृतं न तु वैयासकं तत्तु देवीभागवतमेतेषु पुराणान्तर्गता देवी-
भागवतमेव महापुराणान्तर्गतत्वेन मन्यमाना शक्ता अपि प्रत्युक्ता । अवस्थितमुपविष्टम् ।
सिद्धं, ऋषभदेवदेवहृत्यादिः । उक्तेऽर्थे वसिष्ठवाक्यमपि सवादयति—वसिष्ठोऽपी-
त्यादिना सावतरणम् । एतयोर्विरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—सिद्ध इत्यादिना । किं तच्चारत-
म्यमित्यतः श्रुत्यैव तत्प्रदर्शयति तदेवेत्यादिना । तच्चात्पर्यमाह—अत्रेत्यादिना । शिष्टं
तु स्पष्टमेव ।

कास्ता. प्रतिज्ञानभूमिका इत्यतः सप्रमाण सावतरणं ता प्रपन्नयति भूमयश्चेत्यादिना ।

भूमयश्च वसिष्ठेन दर्शिताः—

ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
पदार्थमाविनी पृष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ इति ।
स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्षेऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
वैराग्यं श्रमयोरिच्छा प्रथमा प्रोच्यते बुधैः ॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।
सद्विचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ।
विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ॥
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा ।
भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्धविरतेर्बशात् ॥
सत्त्वात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ।
दशाक्षतदृष्ट्याभ्यासादसंसर्गफला च या ॥
रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ।
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया भृशम् ॥
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभासनात् ।
परमयुक्तेन चिरप्रयत्नेनायबोधनम् ॥
पदार्थमाविनी नाम पृष्ठी भवति भूमिका ।

भूमिपदकचिराम्बासाद्भेदस्यानुपलम्भनात् ॥

यत्स्वभावेकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा स्थितिः । इति ।

अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव न तु विद्याकोटावन्त-
र्भवति । भूमिद्वये भेदसत्यस्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात् । अत एवैतज्जागरण-
मिति व्यपदिश्यते । तदुक्तम्—

भूमिकात्रितयं त्वेतद्भ्राम जाग्रदिति स्थितम् ।

यथावद्भेदबुद्धेर्द्वं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ इति ।

* ततो वेदान्तवाक्यान्निर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी
भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः । चतुर्थभूमौ सर्वजगदुपादानस्य ब्रह्मणो
वास्तमद्वितीयसत्तास्वभावं निश्चित्य तस्मिन्ब्रह्मण्यारोपितयोजगच्छब्दा-
भिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमवगच्छति । सुमुक्षोः पूर्वोक्तं जागरणमपेक्ष्य
संयं भूमिः स्वप्नः । तदाह—

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ।

पश्यन्ति स्वप्नवलोकं चतुर्थी भूमिकामिताः ॥

विच्छिन्नशरदभ्रौंशं विलाप्यं प्रविलीयते ।

सत्तावशेष एवाऽऽस्ते चतुर्थी भूमिकामितः ॥

+ स्वस्वेतरं च सन्मात्रं यत्प्रबोधादुपासते ।

योगिनः सर्वभूतेषु सद्रूपाभ्योमि तं हरिम् ॥

सत्तावशेष एवाऽऽस्ते चतुर्थी भूमिकामितः । ” इति ॥

सोऽयं चतुर्थी भूमिकां प्राप्नो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चम्यादय-
स्तिष्ठो भूमयो जीवन्मुक्तेरवान्तरमेदाः । ते च निर्विकल्पसमाध्यात्मै-
क्यतेन विश्रान्तितारतम्येन संपद्यन्ते । पञ्चमभूमौ निर्विकल्पकास्वप्नमेव
व्युत्तिष्ठते । सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः । पष्ठभूमौ पार्श्वस्थैर्बोधितो व्युत्ति-
ष्ठते । सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान् । तदेतद्भूमिकाद्वयं सुषुप्तिर्गाढसुषुप्तिरिति
चामिधीयते । तदाह—

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. पुस्तकेषु तत इत्यारभ्य सत्तावशेषित्वेन विप्रो नास्ति ।

+ क. ख. ग. घ. पुस्तकेष्वयं श्लोको नास्ति । अत्र चाधिकाऽप्युक्तम् ।

१ क. ङ. “निवर्तित” । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. “प्राशविश्यं य” । ३ क. ङ. च. “स्वप्नेन ।

पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकाम् ।

शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥

अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ।

परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥

असंस्कृतिनामिका पञ्चमीति शेषः । एतासामन्वयिकान्येव नामानि तथैव विवरणात् । इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियैरर्थ्यमानेष्वभिलषितशब्दादिविषयेष्वित्यर्थः । असक्तता, अनासक्तिप्रीतिरिति यावत् । उदेतीत्यर्थिकम् । यत्रेत्यनेन संबध्यते । सा, सद्भिचारप्रवृत्तिः पूर्वभूमिकोक्तोऽपीत्यर्थः । तनुतां स्वल्पतामित्येतत् । रुढसर्व्वेति । बुद्ध्यधिकरुढ-सत्त्वगुणजन्यपुनःपुनर्नैर्विकल्पस्थितिचमकारेत्यर्थः । अपरं त्वतिसरलमेव ।

ततः किं तत्राऽऽह । कुर्वन्नित्यादिना—

कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ।

पठ्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् ॥

यत्र नासन्न सन्नूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।

केवलं क्षीणमनन आस्ते द्वैतैर्बन्धवर्जितः ॥

अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ।

अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥ इति ।

गाढं निर्विकल्पसमाधिं प्राप्तस्य संस्कारमात्रशेषस्य चित्तस्य मनो-
राज्यं कर्तुं बाह्यपदार्थान्ग्रहीतुं वा सामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुम्भव-
दन्तर्बहिःशून्यत्वम् । स्वयंप्रकाशसच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि निमग्न-
त्वेन बहिश्च सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या समुद्रमध्यस्थापितजलपूर्णकुम्भवदन्तर्ब-
हिःपूर्णत्वम् । तुरीयामिधां सप्तमभूमिं प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा
व्युत्थानमेव नास्ति । तादृशमेवोद्दिश्य 'देहं विनश्वरमयस्थितमुत्थितं
वा' इत्यादिभागवतवाक्यं प्रवृत्तम् । असंप्रज्ञातसमाधिपतिपादकानि
योगशास्त्राण्यत्रैव पर्यवसितानि सोऽयमीदृशो योगी पूर्वोदाहृतश्रुती
ब्रह्मविद्विरिष्ठ इत्युच्यते । तदेवं पार्श्वस्थबोधितः सिद्धो न पश्यतीत्य-
नयोभूमिर्द्वये व्यवस्थितत्वान्न कोऽपि विरोधः । तत्राप्यं संग्रहः—पञ्चम्या-
दिभूमिप्रकरणायां जीवन्मुक्तौ संपद्यमानायां द्वैतपतिमाप्ताभावेन

भोगक्षयपरिक्षीणे जायन्ते योमिनो भुवि ॥

शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् ।

तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोगभूमित्रयं बुधाः ॥

स्पृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तमं भूमिकाक्रमम् । इति ।

अस्त्वेवं योगभूमिकानां देवलोकप्राप्तिहेतुत्वं, तावता तपस्त्वं कुत इति चेच्छ्रुतेरिति ब्रूमः । तथा च तैत्तिरीया आभनन्ति—‘तपसा देवा देवतामग्र आभन् । तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन्’ इति ।

तत्त्वज्ञानात्प्राचीनस्य भूमिकात्रयस्य तपस्त्वे सति तत्त्वज्ञानोत्तरका-
लीनस्य निर्दिष्टरूपसमाधिरूपस्य पञ्चम्यादिभूमिकात्रयस्य तपस्त्वं
कैमुतिकन्यायसिद्धम् । अत एव स्मर्यते—

मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।

तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ इति ।

पद्यप्पनेन न्यायेन तपसा प्राप्तं जन्मान्तरं नास्ति तथाऽपि लोकसं-
ग्रहायेदं तपो युज्यते ।

तप इति । ननु प्रथमादियोगभूमित्रयस्य ज्ञानसाधनत्वाच्चतुर्थ्यास्तद्रूपत्वात्पञ्चम्यादि-
त्रयस्य तु तत्कलयात्क्यमुच्चेतरसुखसाधकतपस्त्वमुपपद्यत इत्यत्राऽऽह—योगभूमीना-
मिति । एष च भोगभोगोभयसाधकत्वमत्र ज्ञानभूमीनां तु तन्मात्रसाधकत्वमिति मनसि
निधायैव प्रागुदाहृतोभयप्रतिपादकनासिष्टवाक्ये ‘मम त्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञानजः
क्रमः’ इति भगवद्वसिष्ठस्य तथैतदाद्यखित्यद्वैतशास्त्राशयविदोः श्रीभारतीतीर्थत्रिचारण्यगु-
र्वोक्ष तृप्तिदीपोपन्यस्तेनाज्ञानमावृत्तिस्तद्वदित्यादितदेकभूमिकाक्रमेण तथेयमेतत्पदोक्तत्वा-
क्येन च तत्रैवाऽऽदरः समुपपद्यत इत्यावृत्तम् । तत्र मानमाह—तद्धेतुत्वं चेत्यादिना ।
दुष्कृते चेति । भोगक्षयेति । एव च दुष्कृते भोगजधर्मेण पराहते तथा तदनिरस्ये
महेन्द्रादेः सहस्रभगप्राप्त्यादिरूपभोगस्य य क्षयस्तेन परिक्षीणे च सतीत्यर्थः । गुप्ते,
तपसा रक्षित इत्यर्थः । उत्तममिति । एतेन चतुर्थ्या मध्यमं च प्राथमिकत्रिकस्याधमं
च ध्वनितम् । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—अस्त्वेवमित्यादिना । परमपि ज्ञानोत्तरकारि-
कभूमिकात्रये कथं तपस्त्व तत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानादित्यादिना । तत्रापि मानमाह—
अत एवेत्यादिना सावतरणम् । नन्वेवमप्यस्य तपसः कोपयोग इत्यत आह—पद्यपी-
त्यादिना ।

तत्र मानमाहात एवेत्यादिना—

अत एव भगवानाह—

‘लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि’ इति ।

संग्राहश्च लोकस्त्रिविधः, शिष्यो भक्तस्तटस्थश्चेति । तत्र शिष्यस्या-
न्तर्मुखे योगिनि गुरौ प्रामाणिकत्वबुद्ध्यातिशयेन तदुपदिष्टे तत्त्वे परमं
विश्वासं प्राप्य चित्तं सहसा विश्राम्यति । अत एव श्रूयते ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

स्मर्यते च—

भञ्ज्यादाहैभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ इति ।

अन्नप्रदाननिवासस्थानकल्पनादिना योगिनं सेवमानो भक्तस्तदीयं
तपः स्वयमेवाऽऽदत्ते । तथा च श्रूयते—‘तस्य पुत्रा दाप्यमुपयन्ति
सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इति ।

ननु के वाऽस्य लोकाः संग्राह्या इत्यत आह—संग्राह्यश्चेत्यादिना । तत्रास्य शिष्यस्य
संग्रहप्रकारं प्रकाशयति—तत्र शिष्यस्येत्यादिना । तत्र श्रुतिमनुकूल्यति—अत एव-
त्यादिना सात्तरणम् । अथोद्देशक्रमप्राप्तस्य भक्तस्य लक्षणमनुग्रहं चाऽऽह—अन्नप्रदा-
नेत्यादिना । तत्र मानमाह—तथा चेत्यादिना । अत्रोपपत्तिस्तु प्रपञ्चिता मदीयाद्वैताधि-
करणचिन्तामणिमालायां साधनकाण्डे तृतीयगुच्छे पञ्चदशधिकरणविवरणपथे—

ज्ञानित्यक्तं हि पुण्यात्पर उपमुनकीह नो वाऽन्य असौ

विद्याभेदानदीर्यस्तदुपगुणदिताऽस्तीतिविद्येन वेदे ॥

तस्यागोऽद्वैतविद्याग इति नयदिहोभे अर्पाष्टे यदैक्या

ददितं शंकरं तं परमगुरुमहं सन्विद्वानन्ददर्पडे ॥

टीका नन्वेवमपि ज्ञानित्यक्तं हि पुण्यादि ‘अथ इन रोमाणि विभूय पापं चन्द्र इव
राहोर्मुगाग्रमुष्य’ इत्यादिसगुणविद्याप्रकरणे ताण्डिसमाश्रितम् । तथा ‘तदा विद्वान्पुण्य-
पापे विभूय निरञ्जनः परम साम्यमैवेति’ इत्यर्थगणिरूपितम् । निरञ्जन, भाविजन-
कारणरहितः । साम्य, ब्रह्मस्वरूपवैधर्म्य इति श्रौमाधराचार्याः । एव सगुणविदा पुण्यादि
तथा निर्गुणविदा च तस्यस्यम् । इह, लोके शास्त्रे च । अपर उपमुनक्ति नो या । ‘तस्य
पुत्रा दाप्यमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इति शास्त्रायनिरदिता ।
अस्मात्परमर्थ—शान्तिः पुत्रप्राप्तीयाः सर्वेऽपि प्राणिनश्चैव विनश्यतीत्यं कर्म दयायोग्यं

यस्यानुमवपर्यन्ता तत्त्वे बुद्धिः प्रवर्तते ।

तद्बुद्धिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥ इति ।

अनेन प्रकारेण सर्वप्राण्युपकारित्वं योगिनो विवक्षित्वा पठ्यते—

* “स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वाऽपि दत्ताऽवनि-

र्थज्ञात्रां च सहस्रमिष्टमसिता देवाश्च संपूजिताः ।

संसारान् समुद्धृताः स्वपितरश्चैलोक्यपूज्योऽप्यसौ

यस्य ब्रह्माविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् ॥

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वंमरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसंविस्तृतसागरेऽस्मिह्नीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ इति ।

न केवलं योगिनः शास्त्रीयव्यवहारस्यैव तपस्त्वं किंतु सर्वस्यैव लोक-
व्यवहारस्यापि । तथा च तैत्तिरीयाः स्वशारायां नारायणस्यान्तिमेना-
नुवाकेन विदुषोऽपि महिमानमामनन्ति । तस्मिंश्चानुवाके पूर्वभागे
योगिनोऽवयवा यज्ञाङ्गव्यवत्वेनाऽऽज्ञाताः—‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽ-
त्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिदममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्बेदः
शिरा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमपिता
दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुर्ध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत् ’
इति । अत्र च दानं दक्षिणेति दानपदमध्याहर्तव्यम् । ‘अथ यत्तपो-
दानमार्जयमर्हितासत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ’ इति च्छन्दो-
गैराम्नातत्वात् । उक्तानुवाके मध्यमभागेन योगिव्यवहारास्तज्जीवनका-
लाश्च ज्योतिष्टोमावयवाक्रियारूपत्वेनोत्तरभागे सर्वयज्ञावयवाक्रियारूप-
त्वेन चाऽऽज्ञाताः ‘यावद्धियते सा दीक्षा यदश्नाति तद्भुविर्यपिचति
तदस्य सोमपानं यद्रमते तद्रूपसदो मत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स
प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य चिज्ञानं तज्जु-
होति यत्सायं प्रातरस्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि
सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातु-
र्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुवन्वा ये मंवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः
सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं एन्नरणं तद्वभृथः ’ इति । सर्ववेदसं सर्वस्वद-
क्षिणाकम् । अत्रैतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिरिवत्सरान्तं सर्वकालसम-

दृष्टुपलक्षितं योगिन आयुर्विवक्षते । यदायुस्तत्सवेस्वदक्षिणोपेतं सन्नमित्यर्थः ।

तदस्थोऽपीति । तत्राऽऽवे योग्यनुग्रहमाह—तत्रेत्यादिना । तत्र मानमरता-
र्याऽऽह—तथा चेत्यादिना । अन्येऽपि तमाह—नास्तिकोऽपीत्यादिना सप्रमाणम् ।
फलितं कथयस्तत्र प्राचा समातिमाह—अनेनेत्यादिना । नेनु भवतु जीवनमुक्तस्य
शास्त्रीयव्यवहारस्तप पर लौकिकत्वसौ पशुतुल्य एव । तदुक्तमव्यासभाष्ये एव ‘पश्चा
दिभिश्चाविशेषात्’ इति । तथा चास्मदादीनामप्यविशेष एव शास्त्रीयलौकिकयनहारयो-
स्तपस्त्वपशुतोल्याभ्या योगिनोत्तराऽऽह—न केवलमित्यादिना । तत्र मानमाह—तथा
चेत्यादिना । तत्रापि भागत्रयस्य तात्पर्यं प्रत्येकवदन्नादानाद्यस्य तदाह—तस्मिंश्चेत्यादिना ।
तमेन पूर्णभाग पठति—तस्यवमित्यादिना । श्रोत्रमग्नीदित्यन्तेन । अत्राक्षरार्थं तु प्राय
सरल एव, निस्तरापेक्षा चेदेतदीयदीपिकायामेव ज्ञेय । तत्रापेक्षितमाचार्य स्वयमेव पुर-
यति । अन्य दानमित्यादिना । तत्र हृत्यन्तर सत्रादयस्तपठति—अथेत्यादिना । ननु
मननेन प्रथमभागतात्पर्यमत्रापि किं तद्वितीयभागस्येत्यत्राऽऽह—उक्तानुवाक इत्यादिना ।
तमेन भाग पठति—प्रावृद्धिर्यत इत्यादिना । तद्वदभूय इत्यन्तेन । शिष्टं तु स्पष्टमेव ।

अथ तृतीयभागतात्पर्यमाहोक्तानुवाक इत्यादिना ।

उक्तानुवाके चरमभागेन (ण) सर्वव्याप्तकं योगिनमुपासीनस्य
क्रममुक्तिरूपं सूर्याचन्द्रमसोः कार्यकारणब्रह्मणोस्तादात्म्यलक्षण
फलमाप्नायते—एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुदगधनं
प्रमीयते देधानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो
दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलो-
कतामाप्नोत्येता ये सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानो ब्राह्मणो विद्वानभिजयति
तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमित्येव नियतम् ।
इति । जरामरणावधिकं यद्योगिचरितमस्ति तदेतद्वेदोक्ताग्निहोत्रादि-
सर्वत्तरसत्रान्तर्कर्मस्वरूपमेवेत्येवमुपासीनो भावनातिशयेन सूर्याचन्द्र-
मसोः सायुज्यं तादात्म्यं प्राप्नोति । भावनामान्द्येन समानलोकं प्राप्य
तस्मिंलोके सूर्याचन्द्रमसोर्विभूतिमनुभूय तत ऊर्ध्वं सत्यलोके चतुर्भु-
क्स्य ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । तत्रोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन तत ऊर्ध्वं सत्य-
ज्ञानानन्दस्वरूपस्य परब्रह्मणो महिमानं कैवल्यमाप्नोति । इत्युपनिष-

दित्यनेन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहारः क्रियते । तदेवं जीवन्मुक्तेस्तपोरूपं द्वितीयं प्रयोजनं सिद्धम् ।

कार्यकारणब्रह्मणोरित्यादि । एतच्च मूलदीपिकायामेव स्पष्टमभिप्रेय्यन्पदमेव—‘एतद्वै’ इत्यादि ‘महिमानमियुपनिषत्’ इत्येतत् । अत्र दीपिका माववाचार्याणामेव—जराभरणवधिक यथोगिचरितमस्ति तदेतद्वेदोच्चाग्निहोत्रादिसप्तसरसग्रन्तकर्मस्वरूपमियेयं पुमान्विद्वानुपासीन उत्तरायणे म्रियते स उपासको देवानामिन्द्रादीनां महिमानमैश्वर्यं प्राप्य तदूर्ध्वमादित्यस्य सायुज्यं सहवासं तादात्म्यं वा भवनात्तरतम्येन प्राप्नोति । अथ पूर्वोक्तयैलक्ष्येन य उपासको दक्षिणायने म्रियते स उपासकः पितृणामग्निव्यात्तादीनामैश्वर्यं प्राप्य चन्द्रमसं सायुज्यं पूर्णप्राप्नोति । य एवमेतौ सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानावनुभवब्रह्मणस्तत्र सगुणब्रह्मरूपं हिरण्यगर्भं त्रिदास्तल्लोकगतिनामुपदेशिनामुपासीनोऽभिजयति हिरण्यगर्भसाक्षात्काररूपं प्राप्नोति तस्मात्साक्षात्कारात्तल्लोकगतिर्देहपातादूर्ध्वं हिरण्यगर्भलोकं गत्वा तत्र ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य महिमानमैश्वर्यं प्राप्नोति । तत्रोपन्नब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्तस्माज्ज्ञानब्रह्मलोकप्रतिपत्तिरित्यादौ सत्यज्ञानादिलक्षणस्य ब्रह्मणो महिमानं महत्त्वं च प्राप्नोति । इयुपनिषदिति वाक्येन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहारः क्रियते इति । अत्राप्याचार्यः संक्षेपेणार्थं कथयति—जराभरणवधिकमित्यादिना । निरुक्तदीपिकाग्रन्थ एवायं सक्षिप्त इति तत्तन्म् । अथाऽऽचार्यस्तावज्जीवन्मुक्तेर्द्वितीयं प्रयोजनं निगमयति—तदेवमित्यादिना ।

अथ जीवन्मुक्तेस्तृतीयं प्रयोजनमुद्दिष्टक्रमायातमुपक्रमते—

विसंवादाभावस्तृतीयं प्रयोजनम् । न सत्त्वन्तर्मुखे बाह्यव्यापारमपश्यति योगीश्वरे लौकिकस्तैर्धिको वा कश्चिद्विसंवदते । लौकिको विसंवादो द्विविधः, कलहरूपो निन्दारूपश्च । तत्र क्रोधादिरहितेन योगिना सह कथं नाम लौकिकः कलहायते । तद्वाहित्वं च स्मर्यते—

कुप्यन्त न प्रतिकुप्येदाकुपः कुशलं वदेत् ।

अतिवादास्तितीक्ष्णं नावमन्येत कंचन ॥ इति ।

ननु जीवन्मुक्तेः प्राचीनो विद्वत्संन्यासस्ततोऽपि प्राचीनं तत्त्वज्ञानं तस्मादपि प्राचीनो विविदिषासंन्यासः । तत्रैते क्रोधादिवाहित्यादयो धर्माः स्मृता इति चेत् । बाढम् । अत एव जीवन्मुक्तस्य क्रोधादयः शङ्कितुमप्यशक्याः । अत्यर्वाचीनपदे विविदिषासासंन्यासेऽपि यदा क्रोधादयो न सन्ति तदोत्तमपदे तत्त्वज्ञाने कुतस्ते स्युः, कुतस्तरा विद्व-

त्संन्यासे कुतस्तमां च जीवन्मुक्तौ । अतो न योगिना सह लौकि-
कस्य कलहः संभवति । नापि निन्दारूपो विमंवादः शङ्कुनीयः, निन्द्य-
त्वस्यानिश्चितत्वात् । तथा च स्मर्यते—

यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुश्रुतं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स वै यतिः ॥ इति ।

सदसस्वे उत्तमाधमजाती । तैथिकोऽपि किं शास्त्रप्रमेये विसंवादते
किंवा योगिचरिते । आद्ये न तु योगी परशास्त्रप्रमेयं दृष्यति—‘तमे-
धैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । नानुध्यायेद्बहुदृशदान्वाचो
विग्लापनं हि तत्’ इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् । नापि स्वशास्त्रप्रमेयं प्रति-
षादिनोऽग्रे समर्थयते, ।

‘पलालमिव धान्वार्थो त्यजेद्ब्रन्धमशेषतः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उत्कावतान्पथोत्सृजेत्’ ॥

इत्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात् । यदा योगी प्रतिवादिनमपि स्वात्मतया
धीक्षते तदा विजिगीषायाः का कथा । नापि लोकायतिकष्यतिरिक्तः
सर्वोऽपि तैथिको भोक्षमङ्गीकुर्वन्योगिचरितेऽपि विसंवादितुमर्हति ।

विसंवादेति । ननु ज्ञानिमात्रेऽपि सर्वजीवाविसराद् एव वर्तते तस्य सर्वात्मत्वात्,
ततः कोऽयं पञ्चम्याद्यन्तमभूमिकाधिरुद्धे जीवन्मुक्त एव तद्विशेष इत्यत आह—न
स्वहित्वादिना मनोराज्यं पुरन्तं न्युदसितुं—बाह्येत्यादि । तत्राप्यज्ञसमाहितादि
निराकर्तुं—योगीत्यादि । एव चानां दृष्टि यावत्स्वत्वाद्वा ज्ञानिमात्रेऽपि निदग्गताफल्य-
देर्विरुद्धतत्वादर्शनादिदं युक्तमेवेति भावः । तत्राऽऽद्यस्य विसरादस्य द्वैतिय्य विधत्ते—
लौकिको विसंवाद इत्यादिना । तत्राऽऽद्य प्रत्याह—तत्र क्रोधादीति । गन्धत्र
क्रोधादिराहित्यनैमाये किं मानमन्यादाद्वयं तदाह—नद्राहित्यमिति । तत्राप्यागङ्क्य
समाधत्ते—नन्वित्यादिना कुतस्तमां च जीवन्मुक्ता नियन्तेन । फलितमाह—
अत इत्यादिना । एव कलहं परित्यज्य निन्दा निराकरोति—नापीत्यादिना । तत्र हेतु
निन्द्यत्वस्येति । तत्र स्मृतिमनुनूप्यति—यमिति । एव तैथिकविसरादपक्षमपि
प्रतिक्षिपति—तैथिकोऽपीत्यादि ।

ननु निरुक्तत्वा योगिनश्चरिते कस्यापि भेदवादिनो माऽस्मिन् विसरादः परं तु तत्तद-
र्शनसिद्धातानां विभिन्नरूपवाचदभिमानिना तेषामद्वैतमात्रनिष्ठेऽस्मिन्भूयादेव स इत्या-
दाह्यां प्रत्याह—

आर्हतबौद्धवैशेषिकनैयायिकशैववैष्णवशाक्तसारवयोगादिमोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्यप्रमेयस्य नानाविधत्वेऽपि मोक्षसाधनस्य यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगस्यैकविधत्वात् । तस्मादविसंवादेन सर्वसंमतो योगीश्वरः । एतदेवामिमेत्य वसिष्ठ आह—

यस्येदं जन्म पाश्चात्त्यं तमाश्वेव महामते ।
 विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥
 आर्यता हृद्यता मैत्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता ।
 समामयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः ॥
 पेशलाचारमधुरं सर्वं वाञ्छन्ति तं जनाः ।
 वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनभृगा इव ॥
 सुपुष्टवत्प्रशमितमाववृत्तिना
 स्थितः सदा जाग्रति येन चेतसा ।
 फलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-
 निषेध्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ इति ।
 मातरीय शमं यान्ति विषमाणि मृदूनि च ।
 विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि ॥
 तपस्थिषु बहुज्ञेषु राजकेषु नृपेषु च ।
 बलधाम्नु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ॥ इति ।

तदेवमबाधं जीवन्मुक्तेर्विसंवादाभाववरूपं तृतीयं प्रयोजनं सिद्धम् । दुःखनाशमुखाविर्भावरूपे चतुर्थपञ्चमप्रयोजने विद्यातन्दात्मकेन ब्रह्मानन्दगतेन चतुर्थाध्यायेन निरूपिते । तदुभयमत्र संक्षिप्तोच्यते—

‘आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।
 किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ॥’

इत्यादिश्रुत्या दुःखस्यैहिकस्य विनाश उक्तः । ‘एतच्छ्रुत्वा धाव न तपति । किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्’ इत्यादिश्रुतय आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिन्तारूपस्य दुःखस्य नाशमाहुः । सुखाविर्भाव-
 रुद्धा—सर्वकामावाप्तिः, कृतकृत्यत्वं, प्राप्तप्राप्तव्यत्वं चेति । सर्वकामा-
 वाप्तिस्त्रेधा—सर्वसाक्षित्वं, सर्वत्राकामहतत्वं, सर्वभोक्तृरूपत्वं चेति ।
 हिरण्यगर्मादिस्थावरान्तदेहेष्वनुगतं साक्षिचैतन्यरूपं यद्वदन् तदेवाह-

मस्मीति जानतः स्वदेह इव परदेहेष्वपि सर्वकामसाक्षित्वमस्ति । तदेतदमिप्रेत्य श्रूयते—‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपाश्रिता’ इति । लोके भुक्तेषु भोगेष्वकामहतत्वं यत्सा कामाप्तिरुच्यते । तथा च सर्वभोगदोषदर्शिनस्तत्त्वविदः सर्वत्राकामहतत्वाद्स्ति सर्वकामावाप्तिः । अत एव सार्वभौमोपक्रमेषु हिरण्यगर्भपर्यन्तेषूत्तरोत्तरशतगुणेष्वानन्देषु ‘श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य’ इति श्रुतम् । सद्रूपेण चिद्रूपेणाऽऽनन्दरूपेण च सर्वत्रावस्थितं स्वात्मानमनुसंदधतः सर्वभोक्तृत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवं श्रूयते—‘अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः’ इति । कृतकृत्यत्वं तु स्मर्यते—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ इति ।

प्राप्तप्राप्तव्यताऽपि श्रूयते ‘अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि’ इति । ‘तस्मात्तत्सर्वममघत्’ इति । ‘ब्रह्मवेद् ब्रह्मैव भवति’ इति च । नन्वेतौ द्वौ दुःखविनाशसुखाविर्भावौ तत्त्वज्ञानेनैव सिद्धत्वाच्च जीवन्मुक्तिप्रयोजनतामर्हतः । भेदम् । सुरक्षितयोस्तयोरत्र विवक्षितत्वात् । यथा तत्त्वज्ञानं पूर्वमेवोत्पन्नमपि जीवन्मुक्तौ सुरक्षितं भवति, एवमेतावपि सुरक्षितौ भवतः ।

आर्हतेत्यादि । कलितमाह—तस्मादिति । तत्र वासिष्ठ सनादयति—एतदित्यादिना । अथ तृतीय प्रयोजन निगमयति—तदेवमबाधमित्यादिना । ततश्चतुर्थपञ्चमे ते उपन्यसति—दुःखनाशेत्यादिना । अथ प्रतिज्ञात तदुभयतश्चेक्येन प्रपञ्चयति—आत्मानं चेदित्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य यथा ज्ञानस्य दृश्यमिष्यात्पूर्वकमद्वैतब्रह्मात्मैक्यानुसंधानसातत्यमेव सुरक्षितत्वमेवैतयोरापि तज्जन्ययोर्दुःखनाशसुखाविर्भावयोरपीत्याशयेन समाधत्ते—नन्वित्यादिना ।

अथात्रापि वासिष्ठस्याशङ्क्येन शङ्कते । नन्वेवं जीवन्मुक्तेरित्यादिना—

नन्वेवं जीवन्मुक्तेः पञ्चप्रयोजनत्वे सति समाहितो योगीश्वरो लोकव्यवहारं कुर्वतस्तत्त्वविदोऽपि श्रेष्ठ इति वक्तव्यम् । तच्च रामवासिष्ठयोः प्रश्नोत्तराभ्यां निराकृतम् ।

श्रीरामः—

मगयन्मृतमध्येश कश्चिज्जातु समाहितः ।
प्रचुन्द्र इव विभ्रान्तो व्यवहारपरोऽपि सन् ॥
कश्चिदेकान्तमाश्रित्य समाधिनिपमे स्थितः ।
तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे मगवन्वद ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तःशीतलता याऽसौ समाधिरिति कथ्यते ॥
दृश्येर्न मम संबन्ध इति निश्चित्य शीतलः ।
कश्चित्संव्यवहारस्थः कश्चिद्व्यानपरायणः ॥
द्वावेतौ राममुसमावन्तश्चेत्परिशीतलौ ।
अन्तः शीतलता या स्यात्तद्वन्ततपःफलम् ॥ इति ।

नैष दोषः । अत्र वासनाक्षयरूपत्वे सत्यन्तःशीतलस्यमवश्यं संपादनीयमित्येष संपाद्यते । न तु तदनन्तरमाविनो मनोनाशस्य श्रेष्ठत्वं निर्धार्यते । शीतलत्वं तु नृष्णायाः प्रशमनमिति तादृशीं विवक्षां स्वयमेव स्पष्टी चकार—

अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ।
अन्तस्तृणोपतप्तानां दावदाहर्मथं जगत् ॥ इति ॥

ननु समाधिनिन्दा व्यवहारप्रशंसा चात्रोपलभ्यते—

समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचञ्चलम् ।
तत्तस्य तु समाधानं सममुन्मत्तताण्डवैः ॥
उन्मत्तताण्डवस्थस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।
तदस्योन्मत्तनृत्त्यं तु समं ब्रह्मसमाधिना ॥ इति ।

मैवम् । अत्र हि समाधिप्राशस्त्यमेवाङ्गीकृत्य वासना निन्द्यते । इयमत्र वचनव्यक्तिः—यद्यपि व्यवहारात्तु समाधिः प्रशस्तस्तथाऽप्यसौ

१ क. रा. ग. छ. च. 'ज्जातसमाधिकः । प्र' । २ क. रा. ग. घ. छ. च. 'पमन्तः' ।

३ क. रा. ग. घ. छ. च. 'स्तेतावेव प्रतिपाद्य' । ४ क. रा. ग. घ. च. 'दधिर्दं ज' ।

सवासनश्चेतदा निर्वासनव्यवहारादधम एव । यदि समाहितव्यवहारा-
वुमावप्यतत्त्वज्ञौ सवासनौ च तदा समाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतुपुण्यत्वेन
प्राशस्त्यम् । यदा तूर्मा ज्ञाननिष्ठा निर्वासनौ च तदाऽपि वासनाक्षय-
रूपां जीवन्मुक्तिं परिपालयन्नप्यं मनोनाशरूपः समाधिः प्रशस्त एव ।
तस्माद्योगीश्वरस्य श्रेष्ठत्वात्पञ्चप्रयोजनोपेताया जीवन्मुक्तेर्न कोऽपि
विघ्न इति सिद्धम् ।

इति जीवन्मुक्तिविवेकप्रकरणे स्वरूपप्रमाणसाधनप्रयोजनेर्जीवन्मु-
क्तिर्निरूपिता ।

प्रतिज्ञात प्रश्नादिकमेव प्रकाशयति—श्रीराम इत्यादिना । जानु समाहितः कदाचि-
देव समाधिं कुर्याण इत्येव पाठो वास्यशेषभूतविरुद्धाद्वितीयकांड्यनुगुणा न तु जातममा-
धिक इति । प्रयुञ्ज इवेति । काश्चिन्मम दृष्टव्याप्रभोत्या पञ्चयमानस्तत्र त्वं त्वममिम
पदपणि मा भर्थाः प्रयुञ्जो भवाऽऽधिति यद्वता तत्र दृष्टेन केनचिदक्षेपेन प्रयोजितः
सन्पथा तत्क्षणान्दृष्टेनैव जागर प्राप्य मुरादप्याया व्याप्यचिदानर्थनिवृत्त्या विश्रान्तो
भवति तद्वदित्यर्थः । समाधीति । समर्थः प्रपन्नमनुग्रहानियमे तपर इत्यर्थः ।
समाधत्ते—नेष इत्यादिना । तत्र वामिष्टास्यमंगानुत्पद्यति—शीतलपं हिदला-
दिना सावतरणम् । पुनरपि वामिष्टास्यमंगानुत्पद्यते—नन्विति । समाधत्ते—
मेवमिति प्रभृतिना । एवमन्योन्यविरुद्धरचनतापर्यं वक्तुं प्रविजानीते—इवमन्नेति ।
तदपकटयति—यद्यपीत्यादिना कठिनं कथयन्निगमयति—तस्मादित्यादिना ।

इति पञ्चप्रयोजननिगमणप्रकरणे निगमणं संपूर्णम् ।

कारिसंपत्त्यनन्तर्यमथशब्दार्थः । केवलयोगिनं केवलपरमहंसं च वार-
यितुं पदद्वयमुक्तम् । केवलयोगी तत्त्वज्ञानामावेन त्रिकालज्ञानाकाश-
गमनादिषु योगेश्वर्यचमत्कारव्यवहारेष्वासक्तः संयमविशेषैस्तत्र तन्मो-
हमुद्धते । ततः परमपुरुषार्थान्द्ध्यो भवति । तस्मिन्नर्थे सूत्रं पूर्वमेवोद्दि-
ष्टम्—‘ने समाधावुपसर्गा ध्युत्थाने सिद्धयः’ इति । केवलपरम-
हंसस्तु तत्त्वविवेकनैश्वर्येष्वसारतां बुद्ध्या विरज्यति । तदप्युद्दि-
ष्टम्—

चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्ति हि शक्तयः ।

इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नान्युदेति कुतूहलम् । इति ॥

विरक्तोऽप्यसौ ब्रह्मविद्यामरेण विधिनिषेधानुल्लङ्घयति । ‘तदु-
क्तम्—‘निर्लेगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः’ इति ।
तथा च श्रद्धालवः शिष्टास्तमेवं निन्दन्ति—

सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलो युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मेत्रेय शिभ्रोदरपरायणाः ॥ इति ।

योगिनि तु परमहंसे दोषद्वयं नास्ति । अन्योऽप्यस्यातिशयः प्रज्ञो-
त्तराभ्यां दर्शितः ।

ननु विद्वत्सत्यासस्तु प्राणिद्वर्तये तन्नामरूपकरण एव प्रपञ्चित इति चेत्सत्यम् । सञ्ज्ञे-
पनिस्तारम्या हि शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति न्यायेन तत्रोक्तदण्डधारणादिलक्षणस्य गौणविद्वत्स-
न्यासस्य जीवन्मुक्तिसाधनीभूतमासनाश्रयमनोनामहेतुत्वेन निरूपितत्वेऽपि मुख्यस्य पर-
महत्स्वरूपस्य तस्य तत्रानिरूपणाच्चस्य तु फलीभूतत्वेन जीवन्मुक्त्युपकारकविद्वत्सत्यासस्त-
परमहंसोपनिषदेन प्रतिपादितत्वाच्च । एव तर्हि तद्व्याख्यानमपि कर्तव्यं स्यादिति चेदो-
क्तिरिति धनयस्तत्प्रतिजानीते—विद्वन्संन्यासश्चेत्यादिना । यतः प्रतिपादितोऽतः
चोऽनधारणे । ताम्रोपनिषदमनुय व्याख्यास्याम इति यत्तत्पदव्याहारेण सन्ध्य-
अथोक्तोपनिषद्वाक्यान्नेमोऽऽजमेत—तत्रादावित्यादिना । इत आरभ्य बहुधा सुद-
तमतात्पर्यक एवाभिप्रेत्यस्यस्याऽपि तत्र तत्रस्मद्बुद्ध्या सदिग्व्य तु शिवेक्षयिष्याम्येव । प्रति
योगी निरूपकः । उच्यते, युक्तिर्योगे, दशोग करोतीत्यर्थः । नित्यासुहृद्बुद्धे हेतु-
निर्लेगुण्य इत्यादि । ननु निन्दन्तु श्रद्धालवः शिष्टा अपि किं तत इति चेन्न ।
ततस्तेन नरकगतेऽप्येव प्रयोजनत्वापत्तेरित्याशयः ।

अथ प्रतिज्ञातप्रकृतयोगिपरमहंसनिष्ठातिशयान्तरप्रकाशके प्रश्नोत्तरे एव प्रकटयति श्रीराम इत्यादिवासिष्ठवाक्योपन्यासेन—

श्रीरामः—एवं स्थितेऽपि भगवज्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।

अपूर्वोऽतिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदां वर ।

वसिष्ठः—ज्ञस्य कस्मिंश्चिदप्येषा भवत्यतिशये न धीः ।

नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥

अत्रसिद्धैस्तपः सिद्धैर्योगसिद्धैश्च भूरिशः ।

हृतमाकाशयानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥

एक एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभिः ।

सर्वत्राऽऽस्थापरित्यागाङ्गीरागममलं मनः ॥

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः

सशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।

तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-

लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ इति ।

अनेनातिशयेनोपेतानां दोषद्वयरहितानां मार्गस्थिती पृच्छयेते । येष-
मापादिरूपो व्यवहारो हि मार्गः । चित्तोपरमरूप आन्तरो धर्मः स्थितिः ।
भगवांश्चतुर्मुखो ब्रह्मा । यथोक्तप्रश्नोत्तरमवतारयति—

‘तं भगवानाह’ इति ।

वक्ष्यमाणमार्गे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं तं मार्गं प्रशंसति—

सोऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यः । इति ।

यः पृष्ठः सोऽयमिति योजना । अयमित्युत्तरग्रन्थ वक्ष्यमाण आच्छा-
दनादिः स्वशरीरोपभोगेन लोकोपकारेण च निरपेक्षो मुख्यो मार्गः परा-
सृश्यते । तादृशस्य परमकाष्ठं प्राप्तस्य वैराग्यस्यावृष्टचरत्वात्तस्य मार्गस्य
दुर्लभतरत्वम् । न चैतावताऽत्यन्ताभावः शङ्कनीय इत्यभिप्रेत्य बाहुल्य-
मेव प्रतिपेक्षति—न तु बाहुल्य इति । लिङ्गव्यत्ययश्चान्दसः ।

नन्वयं मार्गो दुर्लभतरश्चेत्तर्हि तदर्थं प्रयासो न कर्तव्यः, तेन प्रयो-
जनामापादित्याशङ्क्याऽऽह—

‘यद्येकोऽपि भवति स एव नित्यपूतस्यः स एव वेदपुरुष इति वि-
दुषो मन्यन्ते’ इति ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति न्यायेन यत्र कापि यदाकदाचिद्योगी परमहंसो यदि कश्चि-
दुच्यते तर्हि स एव नित्यपूतस्थो । भवति । नित्यपूतः परमात्मा । 'य
आत्माऽपहृतपाप्मा' इति श्रुतेः । एवकारेण केवलयोगी केवलपरम-
हंसश्च व्यावर्त्यते । केवलयोगी नित्यपूतं न जानाति । 'केवलपरमहंसो
जानन्नपि चित्ते विश्रान्त्यभावाद्बहिर्मुखो ब्रह्मणि न तिष्ठति । वेदप्रति-
पाद्यः पुरुषो वेदपुरुषः । विदुषो विद्वांसो ब्रह्मानुभवचित्तविश्रान्तिप्र-
तिपादकशास्त्रपारंगतायोगिनः । परमहंसस्य ब्रह्मनिष्ठत्वं सर्वजना
मन्यन्ते । यथोक्तविद्वांसस्तु तदप्यसहमाना ब्रह्मत्वमेव मन्यन्ते । तथा
च स्मर्यते—

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन्ब्रह्म न ब्रह्मावित्स्वयम् ॥ इति ।

अतो न प्रयोजनाभावः शङ्कितुमपि शक्यते । नित्यपूतस्थत्वं वेदपुरु-
षत्वं च मुख्यतो विशदयन्नर्थात्का स्थितिरिति प्रश्रस्योत्तरं भूययति—

'महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा मध्येवायतिष्ठते, तस्मादहं च तस्मि-
न्नेवाधेस्थितः' इति ।

अलिङ्गतेति । अलिङ्गा, एकदण्डधारणादिलिङ्गहीना मूर्तिर्मुखपरमहंससूचिका यथाजा-
तरूपधराऽऽहतिर्यस्य ।

महापुरुषपद निर्गतिर्येदिकेत्यादिना—

येदिकज्ञानकर्माधिकारिषु पुरुषेषु मध्ये योगिनः परमहंसस्यात्यन्तमु-
त्तमस्यान्महापुरुषत्वम् । स च महापुरुषो यच्चित्तं स्वकीयं तत्सर्वदा
मध्येवावस्थापयति, संसारभोचराणां तदीयचित्तवृत्तीनामभ्यासधरा-
ग्याभ्यां निरुद्धत्वात् । अत्र भगवान्प्रजापतिः शास्त्रसिद्धं परमात्मानं
स्वानुमयेन परामृशन्मयीति व्यपदिशति । यस्माद्योगी चित्तं मध्येव
स्थापयति तस्मादहमपि परमात्मस्वरूपत्वेन तस्मिन्नेव योगिन्याविर्भूतोऽ-
वस्थितोऽस्मि नेतरं प्वज्ञानिषु, तेषामविद्यावृत्तत्वात् । तत्त्ववित्स्वप्ययो-
गिषु बाह्यचित्तवृत्तिभिरावृतत्वान्नाभ्यासिमावः ।

भस्यादिस्मृतिपिरोधः । सत्यपि ज्ञाने विधान्तिराहितस्य तृप्त्यभावेन विधान्तिसंवादलक्षणकर्तव्यशेषसद्भावेन कृतकृत्यत्वाभावात् ।

एतेन साक्षिकज्ञानाधिकारयत्नां नृपशुन्यमेवेति शक्यते । एतन्मरतिष्ठत इत्याग्याते यथाश्रुतान्यपाटं स्मिणिणान् स्पष्टयन्ति—अवस्थापयतीति तत्र हेतुः—संसारोति । गृह्यविषया, गृह्यसारशङ्कमित्यर्थः । आचारे, यत्नमण्डपस्थले यन्मादेशाद्रग्निं त्यजित्वा ज्योतिष्टोमादायुक्तेदिः क्रियते, स एव भूगर्तभागध्यात्वालसंन्यक्त इति याज्ञिकास्तस्मिन्नि-
त्यर्थः । ध्याती संश ।

सत्याग्याशङ्कस्य प्रागुत्तरात्यैव समाधत्ते नन्वित्यादिना—

ननु तत्त्वविदोऽपि विध्यङ्गीकारे सति तेनापूर्वेण देहान्तरमारभ्येत । भैयम् । तस्यापूर्वस्य चित्तविधान्तिप्रतिबन्धनिवारणलक्षणस्य दृष्टफलस्य संभवे सत्यदृष्टफलकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । अन्यथा श्रवणादिविधि-
ष्वपि ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धनिवारणरूपं दृष्टफलमुपेक्ष्य जन्मातरहेतुत्वं कल्प्येत । तस्माद्विध्यङ्गीकारे दोषाभावाद्विविदिपुरिषं विद्वानपि गृहस्थो नान्दीमुखभ्राज्जोपधासजागरणादिविधिमनुसृत्यैव संन्यसेत् । यद्यप्यत्र श्राद्धादिकं नोपदिष्टं तथाऽप्यस्य विद्वत्संन्यासस्य विविदिपासंन्यासवि-
कृतित्वात् । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति न्यायेन तदीया धर्माः सर्वेऽ-
प्यत्र प्राप्नुवन्ति । यथाऽग्निष्टोमस्य विकृतिप्यतिरात्रादिषु तदीयधर्मप्राप्ति-
स्तद्वत् । तस्मादितरसंन्यासवदत्रापि प्रैषमन्त्रेण पुत्रमित्रादित्यागं
संकल्पयेत् । बन्ध्यादीनित्यादिशब्देन भृत्यपशुगृहक्षेत्रादिलौकिकपरिग्र-
हादिविधेयाः संगृह्यन्ते । स्वाध्यायं चेति चकारेण तदर्थनिर्णयोपयु-
क्तानि पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणि वेदोपबृंहकाणीतिहासपुराणादीनि च
समुच्चिनोति । आत्मव्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजनानां काव्यनाटकादीनां
त्यागः कैमुतिकन्यायसिद्धः । सर्वकर्माणीति सर्वशब्देन लौकिकवदि-
कनित्यनैमित्तिकनिपिद्धकाम्यानि संगृह्यन्ते । पुत्रादित्यागेनैहिकमोगः
परिहृतः । सर्वकर्मत्यागेन चाऽऽम्भिकमोगाशा चित्तविक्षेपकारिणी
परिहृता । अयमिति च्छान्दसविमक्तिलिङ्गव्यत्ययेनेदं ब्रह्माण्डमिति
योजनीयम् । ब्रह्माण्डत्यागो नाम तत्प्राप्तिहेतोर्धिराजुपासनस्य त्यागः ।
ब्रह्माण्डं चेति चकारेण सूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्धिरण्यगर्भोपासनस्य तत्त्वज्ञा-
नहेतूनां श्रवणादीनां च समुच्चयः । स्वपुत्रादि हिरण्यगर्भोपासनान्त-
र्गैहिकमामुष्मिकं च मुखसाधनं सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य

कौपीनादिकं परिगृह्णीयात् । आच्छादनं चेति चकारेण पादुकादीनि समञ्चिनोति । तथा च स्मृतिः—

कौपीनयुगुलं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥ इति ।

स्वशरीरोपभोगो नाम कौपीनेन लज्जाव्यावृत्तिः । दण्डेन गोसर्पा-
ष्टुपद्रवपरिहारः । आच्छादनेन शीतादिपरिहारः । चकारात्पादुकाभ्या-
मुच्छिष्टदेशस्य स्पर्शादिपरिहारं समुच्चिनोति ।

प्रतिग्रन्थाऽपि दृष्टफलत्वसमग्रन्यायं द्रष्टव्यति—अन्यथेत्यादिना । निगमयनि—तस्मा-
दित्यादिना । तत्रापि कर्तव्यविशेषांशे तदपेक्षया न्यूनत्वौचित्यमाशङ्क्य समावर्ते—
यद्यर्थात्यादिना । फलितमाह—तस्मादित्यादिना ग्रन्थादीनित्याचारस्य लोकस्योपकारो-
नामेत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

लोकस्योपकाराय चेति श्रुत्यर्थमाह—लोकस्योपकारो नामेत्यादिना—

लोकस्योपकारो नाम दण्डादिलिङ्गेनैतदीपमुत्तमाभ्रमं परिज्ञाय
तदुचिताभिवन्दनमिक्षाप्रदानादिप्रवृत्त्या सुकृतसिद्धिः । चकाराभ्यामा-
भ्रममर्पादायाः शिष्टाचारप्राप्तायाः पालनं समुच्चिनोति ।

कौपीनादिपरिग्रहस्यानुकूल्यमभिप्रेत्य मुरपत्वं प्रतिपेधति—

‘तच्च न मुरयोऽस्ति’ इति ।

यत्कौपीनादिपरिग्रहणमस्ति तदस्य योगिनः परमहंसस्य मुरपः
कल्पो न भवति । किं त्यनुकल्प एव । विविदिपासंन्यासितस्तु दण्ड-
ग्रहणं मुरपमिति कृत्वा दण्डवियोगस्य निषेधः स्मर्यते—

दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदेव विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेद्विपुक्षेपत्रयं शुधः । इति ॥

प्रायश्चित्तमपि दण्डनाशे प्राणायामशतं स्मर्यते—

‘दण्डत्यागे शतं चरेत्’ इति ।

योगिनः परमहंसस्य मुरपं कल्पं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—

‘कोऽयं मुरप इति चेदयं मुरपो न दण्डं न शिरसं न यज्ञोपवीतं
नाऽऽच्छादनं चरेत् परमहंसः’ इति ।

न शिरसमिति च्छान्दसो लिङ्गव्यत्ययोऽनुसंधेयः । यथा विविदिपुः
परमहंसः शिरापज्ञोपवीताभ्यां रहितो मुरपस्तथा योगी दण्डाच्छाद-
नाभ्यां रहितः सन्मुरपो भवति । दण्डस्य वैष्णवत्वादिदृष्टक्षणाच्छाद-

नस्य कन्धाद्यादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं संपादयितुं राक्षितुं च चित्ते व्योपृते सति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो न सिध्येदिति । तच्च न युक्तम् । ' न हि वरविधाताय कन्योद्वाहः ' इतिन्यायात् ।

आच्छादनाद्यभावे शीतादिबाधायाः कः प्रतीकार इत्याशङ्क्याऽऽह—

' न शीतं न चोष्णं न दुःखं न सुखं न मानावमानौ च पट्टमिवर्जम् ' इति ।

निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतं नास्ति । तत्प्रत्ययामावात् । यथा लीलायामासक्तचित्तस्य बालकस्याऽऽच्छादनादिरहितस्यापि हेमन्त-शिशिरयोः प्रातःकालेऽपि शीतं नास्ति तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः शीताभावः । घर्मकाले तूष्णामावश्च तथैवावगन्तव्यः । घर्माभावसमुच्चयार्थश्चकारः । शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्यसुखदुःखयोरभाव उपपन्नः । निदाये शीतं सुखजनकं हेमन्ते दुःखजनकम् । उक्तविपर्यय उष्णे द्रष्टव्यः । मानः पुरुषान्तरेण संपादितः सत्कारः । अवमानस्तिरस्कारः । यदा योगिनः स्वात्मव्यक्तिरिक्तं पुरुषान्तरमेव न प्रतीयते तदा मानावमानौ दूरापेतौ । चकारः शत्रुमित्ररागद्वेषादिद्वंद्वामावसमुच्चिनोति । पट्टमयः—क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणे च । तेषां त्रयाणां द्वंद्वानां क्रमेण प्राणमनोदेहधर्मत्वादात्मतत्त्वाभिमुखस्य योगिनस्तद्वर्जनं युज्यते ।

नन्वेव दण्डकौपीनकन्धादिसमूहे योगिपरमहंसस्य तद्रक्षणादिना चित्तविक्षेपः स्यादित्याह—कौपीनादीत्यादिना । तर्हि कस्यासां कौपीनादिपरिमहलक्षणो मुख्यः कल्प इत्यत आह—विविदिषासंन्यासिनस्त्वित्यादिना । एव तर्हि योगिनः परमहंसस्य को वा मुरयः कल्प इत्याह—योगिनः परमहंसस्येत्यादिना सान्तरणम् ।

पुनरपि योगिपरमहंसस्य निक्षेपमाशङ्क्य समाप्तातुमग्निमशक्यमन्तारयति । नन्वित्यादिना—

नन्वस्त्वेवं समाधिदशायां शीताद्यभावः, व्युत्थानदशायां तु निन्दादिक्लेशः संसारिणमिवैनं बाधत एवेत्याशङ्क्याऽऽह—

‘निन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूया-
हंकारादींश्च हित्वा’ इति ।

विविधैः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादिता दोषोक्तिर्निन्दा । अन्येभ्योऽधि-
कोऽहमिति चित्तवृत्तिर्गर्वः । विद्याधनादिभिरेन्यसदृशो भवामीति
बुद्धिर्मत्सरः । परेषामग्रे जपध्यानादिप्रकटनं दम्भः । मत्सर्नादिषु
वृद्धबुद्धिर्दर्पः । धनाद्यभिलाष इच्छा । शत्रुवधादिबुद्धिर्द्वेषः । अनुकू-
लद्रव्यादिलाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखम् । तद्विपर्ययो दुःखम् । योपि-
दाद्यभिलाषः कामः । कामितार्थविघातजन्यो बुद्धिक्षोभः क्रोधः ।
लब्धस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः । हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हित-
बुद्धिर्मोहः । चित्तगतसुखाभिष्यञ्जिका मुखविकासविहेतुर्धृतिर्हर्षः ।
परकीयगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया । देहेन्द्रियसंघातेष्वात्मत्वभ्रमोऽहं-
कारः । आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममकारसमीचीनत्वादयो बुद्धयो
गृह्यन्ते । चकारो यथोक्तं निन्दादिविपरीतं स्तुत्यादिकं समुच्चिनोति ।
एतान्सर्धान्निन्दादीन्हित्वा पूर्वोक्तवासनाक्षयाभ्यासेन परित्यज्यावति-
ष्ठत इति शेषः ।

ननु विद्यमाने स्वदेहे तत्परित्यागो न संभवतीत्याशङ्क्याह—

‘स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुःपृथक्त्वम्’ ॥ इति ।

पूर्वं यस्वकीयं वपुस्तदिदानीं योगिनः स्वात्मचेतन्यात्पृथग्भूतत्वेन
कुणपमिवाऽऽलोकयते । यथा अद्भ्यालुर्मित्या शवदेहं दूरे स्थितोऽवलोक-
यति तथाऽयं योगी तादात्म्यभ्रान्त्युदयभीत्या सावधानो देहं चिदा-
त्मनः सकाशाग्निरन्तरं विविनक्ति । यतः कारणात्तद्वपुःपृथक्त्वपदेशा-
गमानुमदैरपृथक्त्वं चिदात्मनः सकाशाग्निराकृतम् । ततश्चेतन्यवियु-
क्तस्य देहस्य शवनुत्पत्तया दृश्यमानत्वात्सत्यपि देहे निन्दादित्यागो
घटत इत्यभिप्रायः ।

ननु तन्नो दिग्भ्रमः सूर्योदयदर्शनेन विनष्टोऽपि यथा कदाचिदनुव-
र्तते तथा कदाचिदात्मनि देहात्मत्वसंशयाऽनुवृत्ती निन्दादिक्लेशः पुनः
पुनः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः ' इति । आत्मा कर्तृत्वादिधर्मोपेतस्तद्रहितो वेत्यादिकं संशयज्ञानम् । देहादिरूप एवाऽऽत्मेति विपरीतं ज्ञानम् । एतदुभयं कर्तृत्वभोक्तृत्वविषयम् । मिथ्याज्ञानं तु भोग्यविषयमिति विवक्षितम् । तच्चानेकविधं ' संकल्प-प्रमवान्कामान् ' इत्यत्र स्पष्टीकृतम् ।

निन्दादीना स्वरूपमाह—विविधैरित्यादिना । पुनरप्येतदशमिसेपमाशङ्क्य समाधत्ते—ननु विद्यमाने स्वदेह इत्यादिना । एतन्मतारित्वाक्य विवृणोति—पूर्वमित्यादिना । कुणपमित्रेत्युक्तदृष्टान्तं विवृणोति—यथेत्यादिना । तत्र हेतु — यतः कारणादित्यादिना । फलितमाह—नत इत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समादधानोऽग्रिमग्रन्थमन्तरारयति—ननूत्पन्नो दिग्भ्रम इत्यादिना । तद्विवृणोति—आत्मेत्यादिना ।

नन्वेकविधस्य मिथ्याज्ञानस्य को हेतुरित्यत आह—तद्धेतुरित्यादिना ।

तद्धेतुश्चतुर्विधः ' अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मरपा-तिरविद्या ' इति सूत्रणात् । अनित्ये गिरिनदीसमुद्रादौ नित्यत्वभ्रान्तिरेका । अशुचौ पुत्रभार्यादिशरीरे शुचित्वभ्रान्तिर्द्वितीया । दुःखे कृषि-वाणिज्यादौ सुखत्वभ्रान्तिस्तृतीया । गौणमिथ्यात्मनि पुत्रभार्यादाव-ज्ञमपादावनात्मनि मुरयात्मत्वभ्रान्तिश्चतुर्थी । एतेषां संशयादीनां हेतुरद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वावरकमज्ञानं तद्वासना च । तच्चाज्ञानं योगिनः परमहंसस्य महावाक्यार्थबोधेन निवृत्तम् । वासनानु योगाभ्यासेन निवृत्ता । उदाहृतायां दिग्भ्रान्तावज्ञाने निवृत्तेऽपि वासनायाः सद्भावाद्यथापूर्वं भ्रान्तिव्यवहारः । योगिनो भ्रान्तिहेतुद्वयराहित्यात्कुतः संशयादीन्पनु-वर्तेरन् । तमेवमनुवृत्तमावमभिप्रेत्यानेन हेतुद्वयेन योगी नित्यनिवृत्त इत्युक्तम् । सत्याभ्यवज्ञानतद्वासनानिवृत्तौ निवृत्तेर्विनाशशामावाप्तिरत्य-वृष्ट्यम् ।

तस्मिन्नित्यत्वे हेतुमाह—

‘ तन्नित्यबोधः ’ इति ।

सर्वनामत्वात्मसिद्धार्थवाची तच्छब्दोऽत्र सर्ववेदान्तप्रसिद्धं परमा-त्मानमाचष्टे । तस्मिन्परमात्मनि नित्यबोधो यस्य योगिनः सोऽयं तन्नि-त्यबोधः । योगी हि ' तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः '

इति श्रुतिमनुसृत्य चित्तविक्षेपान्योगेन परिहृत्य नैरन्तर्येण परमात्मवि-
पयामेव प्रज्ञां करोति । अतो बोधस्य नित्यत्वाद्बोधविनाश्ययोरज्ञानत-
द्वासनयोर्निवृत्तिर्नित्येत्यर्थः ।

बुध्यमानस्य परमात्मनस्तार्किकेश्वरवत्तटस्थत्वशङ्कां वारयति—

‘तत्स्वयमेवावस्थितिः’ इति ।

यद्वेदान्तवेद्यं परं ब्रह्मास्ति तत्स्त्वयं न च स्वस्मादन्यदित्येषं निश्चित्य
योगिनोऽवस्थितिर्भवति ।

तस्य योगिनो ब्रह्मानुभवप्रकारं दर्शयति—

‘तं क्षान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन एवास्मि तदेव मम परमं
धाम’ इति ।

तमित्यादिपदत्रये द्वितीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या । यः परमात्मा शान्तः
क्रोधादिविक्षेपरहितः, अचलो गमनादिक्रियारहितः, स्वगतसजातीय-
विजातीयभेदशून्यः सञ्चिदानन्दैकरसः स एवाहमस्मि । तदेव ब्रह्मतत्त्वं
मम योगिनः परमं धाम वास्तवं स्वरूपम् । यत्कर्तृत्वमोक्तृत्यादि तन्न
युक्तम् । एतस्य मायाकल्पितत्वात् । नन्वात्मनः परब्रह्मत्व आनन्दावा-
प्तिरिदानीं कुतो नेत्यत्राऽऽनन्दावाप्तिः सदृष्टान्तमुक्ताऽभियुक्तैः—

गर्वा सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।

तदेव कर्मरचितं पुनस्तस्यैव भेषजम् ॥

एवं सर्वशरीरस्थः सर्पिर्वत्परमेश्वरः ।

विना चोपासनं देवो न करोति हितं नृप ॥ इति ।

यदि योगिनः पूर्वश्रमप्रसिद्धा आचार्यपितृभ्रात्रादयः कर्मणः श्रद्धाजडाः शिखायज्ञो-
परीतसंभ्यावन्दनादिराहित्येन पाखण्डित्वमारोप्य व्यामोहयेयुस्तदा व्यामोहाद्यनुपपत्तये योगिनो
वर्तमानं निश्चयं दर्शयति—

‘तदेव च शिखा तदेवोपरीतं च परमात्मानोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभक्तौ सा
संज्ञा’ इति ।

तत्र मानच्छेदेन हेतुमप्याह—अनिरूपेत्यादिना । तद्विवृणोति—अनिरूप इत्या-
दिना । ननु भगवतेन मिथ्याज्ञानस्य हेतुचातुर्विध्यमथापि सशयादीनामेव को हेतुरित्याऽऽह-
एतेपरमित्यादिना । तद्वासनेति जीवन्मुक्ताभिप्रायेण । तदुक्तं सधेपसारिके—‘द्वैत-
व्यापारक्षणायास्ति ऐशः’ इति । अज्ञानसंस्कारामक एवाज्ञानदेवस्तद्विनाय तस्यामभवा-

दिति भाव । प्रज्ञां करोतीति । पूर्वं यथाविधिप्रचारितेऽदन्तमहानाक्यजन्याप्रतिप-
द्वापरोक्षप्रमासंस्कारसजातस्मृतिसततिमेव सर्वदा सपादयतीत्यर्थः । बोधविनाश्ययोरिति ।
निरुक्तरांतिकप्राथमिकप्रमात्मकजोवविनाश्यमज्ञानमेव । 'यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम्'
इति पञ्चपादिकावचनात् । तत्संस्कारस्तु यावदेह निरुक्तस्मृतिसतत्येकविनाश्य इत्याशयः ।
तस्यैव, गगामङ्गस्य । उपासन, प्रकृते निरुक्तस्मृतिसततिरेव । अपरोक्षज्ञानिनः परोक्ष-
ध्यानादिलक्षणोपासनस्यासम्भवात् । एव हितमप्युक्तसंस्कारध्वसेनाऽऽनन्दानिर्भावमेवेति-
भावः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ग्रन्थजातमिदम् ।

उक्तश्रुतिमेव निरूपोति यद्वित्यादिना—

यद्वेदान्तवेद्यस्य परब्रह्मणो ज्ञानं तदेव कर्माङ्गभूतब्राह्मशिक्षापज्ञोप-
धीतस्थानीयम् । अन्ये च मन्त्रद्रव्यलक्षणे कर्माङ्गभूते चकाराभ्यां समु-
च्चीयेते । शिक्षाद्यङ्गसाध्येः कर्मभिरुत्पन्नं यत्स्वर्गादिसुखं तत्सर्वं ब्रह्मज्ञा-
नेनैव लभ्यते । विषयानन्दस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्दलेशत्वात् । 'एतस्यै-
वाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । एतदेवा-
भिप्रेत्याऽऽथर्वणिका ब्रह्मोपनिषद्यामनन्ति—

तशिक्षं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।

तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वदेपारगः ॥

येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिमणा इव ।

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥

बहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः ।

ब्रह्ममावमिदं सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः ॥

धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्मधेत् ।

सूत्रमन्तगतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानशिक्षा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।

अग्रेष्विव शिक्षा नान्या यस्य ज्ञानमधी शिक्षा ॥

स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥

तैर्विधार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।

शिरसा ज्ञानमयी यस्य चोपवीतं च तन्मयम् ॥

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।

इदं यज्ञोपवीतं च परमं यत्परायणम् ॥

विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्तज्ज्ञास्तं यज्विनं विदुः । इति ।

तस्माद्योगिनः शिरसायज्ञोपवीते यथा विद्येते तथैव संध्याऽपि विद्यते । यः शास्त्रगम्यः परमात्मा यश्चाहंप्रत्ययगम्यो जीवात्मा तयोरेक-
त्वज्ञानेन महावाक्यजन्येन भ्रान्तिप्रतीतो भेदो विशेषेण मग्न एव ।
पुनर्भ्रान्त्यनुदयो मग्नस्य विशेषः । येयमेकत्वबुद्धिः सेयमुपरात्मनोः
संधौ जायमानत्वात्संध्येत्युच्यते । अहोरात्र्याः संध्ययोरनुष्ठेया क्रिया
यथा संध्या तद्वत् । एवं सति योगी अष्टाजर्जनं व्यामोहपितुं शक्यः ।

कोऽयं मार्ग इति प्रश्नस्यासौ स्वपुत्रेत्यादिनोत्तरमुक्तम् । का स्थिति-
रित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना संक्षिप्तोत्तरमुक्त्वा संशयविपरीतेत्या-
दिना तदेव प्रपञ्चेदानीमुपसंहरति—

सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमा स्थितिः ' इति ।

क्रोधलोमादीनां कामपूरकत्वात्कामपरित्यागेन चित्तक्षोषाः सर्वेऽपि
परित्यज्यन्ते । एतदेवामिषेत्य वाजसनेयिभिरास्नातम्—'अथो सत्याहुः
काममय एवायं पुरुषः ' इति । अतो निष्कामस्य योगिचित्तस्वाद्धते
निर्विघ्ना स्थितिरुपपद्यते ।

अन्ये शिखायज्ञोपवीतिं प्रमिद्वे तु मन्त्रव्यलक्षणे । मन्त्रसंस्तुत्येकैरिषोक्तार्पासम्रा-
त्मयस्तुनी एवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शिरसाद्यद्वे त्यादिना । तत्र श्रुयन्तार सारा-
यति—एतदेवेत्यादिना । एवं योगिनः संध्याऽर्पणमाह—तस्मादित्यादिना । अथ
वृत्तानुवादपूर्वकममि मन्त्रमन्तरयति—कोऽयं मार्ग इतीत्यादिना । फलितमाह—
क्रोधलोमादीनामित्यादिना । त्रोधस्य रात्र्यादिनिषेधस्य श्रारामनिष्ठस्य प्रगल्भमेव
जानशीलामादित्यक्षणकामपूरकवन् । एव लोमस्यापि ध्रुवनिष्ठस्याश्वपराज्यादिविषयस्य

च श्रीभगवद्दर्शनद्वारोक्तध्रुवपदावासिलक्षणकामपूरकत्वम् । आदिपदान्मात्सरस्यापि विश्वामित्रनिष्ठस्य ब्रह्मर्षित्वरूपकामपूरकत्वं तपोद्वारा ग्राह्यम् । कामपूर्वकत्वादिति पाठस्तु सरल एव । ततः किं तदाह—कामपरित्यागेनेति । तत्र मानमाह—एतदेवेत्यादिना सावतरणम् ।

तत्राप्याशङ्क्य समादधानः श्रुतिमग्रतारयति नन्वित्यादिना—

ननु दण्डग्रहणविधिबलेनोपेता विविदिपासंन्यासिनो योगिनं दण्डेन रहितं परमहंसं नाभ्युपगच्छन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—

‘ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वांशी ज्ञानवर्जितः ॥
स याति नरकान्घोरात्महारौरवसंज्ञकान् ।
तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ॥
मिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा ।
हृदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ’ इति ॥

परमहंसस्य योऽयमेकदण्डः स द्विविधः—ज्ञानदण्डः काष्ठदण्डश्चेति । यथा त्रिदण्डिनो वाग्दण्डो मनोदण्डः कायदण्डश्चेति त्रैविध्यं तद्वत् । वाग्दण्डादयो मनुना स्मर्यन्ते—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियतां युद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥
त्रिदण्डमेवं निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निपच्छति । इति ॥

तेषां स्वरूपं दक्षः स्मरति—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते ॥
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनीहताम् ।
मानसस्य च दण्डस्य प्राणायामो विधीयते । इति ।

कर्मदण्डोऽल्पभोजनम् ’ इति स्मृत्यन्तरपाठः । ईदृशं त्रिदण्डित्वं परमहंसस्याप्यस्ति । तदेतदभिप्रेत्य पितामहः स्मरति—

यतिः परमहंसस्तु तुर्यारूपः श्रुतिचोदितः ।

१ क. रा. म. च. “ध्यातनयोपे” । २ क. रा. म. च. ड. च. “ता दण्डभिद्” ।
३ क. रा. ड. च. “भेनाभिद्” । ४ क. रा. म. च. ड. च. “नियच्छ” ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डमृत ॥ इति ।

एवं सति मौनादीनां वागादिदमनहेतुत्वाद्यथा दण्डत्वं तथैवाज्ञानत-
त्कार्यदमनहेतोर्ज्ञानस्य दण्डत्वम् । अयं ज्ञानदण्डो येन परमहंसेन धृतः
स एव मुख्य एकदण्डीत्युच्यते । मानसस्य ज्ञानदण्डस्य कदाचिच्चित्तविक्षे-
पेण विस्मृतिः प्रसज्येतेति तान्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते ।
तदेतच्छास्त्रार्थरहस्यमबुद्ध्वा वेणुमात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य काष्ठ-
दण्डो येन परमहंसेन धृतः स पुरुषो बहुविधेयातनोपेतत्वाद्गोरान्महा-
रौरवसंज्ञकाभ्ररकानाप्रोति । तत्र हेतुरुच्यते—परमहंसवेपं वृद्धा ज्ञानि-
त्वभ्रान्त्या सर्वे जनाः स्वस्वगृहे तं भोजयन्ति । अयं च जिह्वालम्पटो
वर्ज्यावर्ज्याविवेकमकृत्वा सर्वमश्नाति तेन प्रत्यवायं प्राप्नोति । यानि तु
' नान्नदीपेण मस्करी ' ' चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षम् ' इत्यादीनि वाक्यानि
तानि ज्ञानविषयाणि । अयं च ज्ञानयर्जित इति युक्तोऽस्य नरकः ।
अत एव ज्ञानहीनस्य पतेर्भिक्षानियममाह मनुः—

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरम् ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ इति ।

ज्ञानाभ्यासिनं पति त्वेवं स्मर्यते—

एकवारं द्विवारं वा भुञ्जीत परहंसकः ।

येन केन प्रकारेण ज्ञानाभ्यासी मवेत्तदा ॥ इति ।

एवं सति ज्ञानदण्डकाष्ठदण्डयोर्यत्तारतम्यमुत्तमाधमस्वरूपं तदिदम-
वगत्योत्तमं ज्ञानदण्डं यो धारयति स एव मुख्यः परमहंस इत्यवगन्त-
व्यम् । नन्वमुच्य परमहंसस्यास्तु ज्ञानदण्डो मा भूत्काष्ठदण्डनिर्वन्ध
इतरा तु चर्या कीदृशीत्याशङ्क्याऽऽह—' आशाम्बरो निर्नमस्कारो न
स्वधाकारो न निन्दा न स्तुतिर्पाटिच्छिको मवेद्भिक्षुर्नाऽवाहनं न
विसर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासनं च न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ्ना-
पृथङ्मन चाहं न त्वं न च सर्वं न चानिकेतस्थितिरेव स भिक्षुः सौव-
वर्णादीन्निव परिग्रहेन्न लोकं नावलोकं च ' इति ।

उक्तश्रुतितात्पर्यमाह—परमहंसस्येत्यादिना । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेत्यादिना । तत्र मानमाह—वाग्दण्डादय इत्यादिना । सात्तरणम् । सर्वभूतेष्विति निपयसप्तमी । एवं च सर्वभूतविषयकं वाग्दण्डादित्रय निक्षिप्य त्यक्त्वा ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इति वचनात्कार्यिकादिहिंसात्रयमपि परिवर्ज्येत्यर्थः । नियच्छति संपादयतीति यावत् । स्मृत्यन्तरमप्याह—तेषामित्यादिना । फलितमाह—एवं सतीत्यादिना । नन्वेवं दिगम्बरः परमहंसः प्राचीनाचार्येषु कोऽपि न प्रसिद्ध इत्यत आह—मानसस्येत्यादिना । न चोत्पातेति । उत्पातो भूकम्पाग्निउत्पातादिः । निमित्तं क्षुदादि तत्फलकथनाभ्यामित्यर्थः । न नक्षत्रेति । नक्षत्रत्रिंशः, ज्योतिः शास्त्रं तदार्थिर्वाङ्मनसा शिक्षादिपङ्कजत्रिंशः तथेत्यर्थः । नानुज्ञासनेति । अध्यापनपाण्डित्याभ्याम् । अपरं तु सरलमेवाखिलम् ।

उक्तश्रुतिं व्याकरोति, आशा इत्यादिना—

आशा दिशस्ता एवाम्बरं वस्त्रमाच्छादनं यस्यासावाशाम्बरः । यत्तु स्मृतिवचनम्—

जान्वोक्तुर्धर्मधो नाभेः परिधायिकमम्बरम् ।

द्वितीयेमुत्तरं वासः परिधाय गृहानटेत् ॥ इति ।

तदिदमयोगिविषयम् । अत एव पूर्वं तच्च न मुख्योऽस्तीत्युक्तम् । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

यो मघेत्पूर्वसंन्यामी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।

तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन ॥ इति ।

तस्याप्यन्यविषयत्वाज्ञास्य नमस्कारः कर्तव्योऽस्ति । अत एव ब्राह्मणलक्षणे ‘निर्ममस्कारमस्तुतिम्’ इत्याद्युदाहृतम् । गयाप्रयागादितीर्थेषु श्रद्धाजाड्यात्प्राप्तः स्वधात्कारो निषिध्यते । पूर्वत्र निन्दागर्वत्यादिवाक्ये परैः कृतया स्वात्मनिन्दया क्लेशो निवारितः, अत्र तु स्वकर्तृके परविषये निन्दास्तुती निषिध्येते । यादृच्छिकत्वं निर्वन्धराहित्यम् । न क्वचिदपि व्यवहारे निर्वन्धं कुर्यात् । यस्तु देवपूजायां निर्वन्धः स्मर्यते—

मिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्यानं सुरार्चनम् ।

कर्तव्यानि यदेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥ इति ।

तस्याप्ययोगिविषयत्वमित्यभिप्रेत्य नाऽऽवाहनमित्याद्याम्नातम् ।
सकृत्स्मरणं ध्यानं, नैरन्तर्येणानुस्मरणमुपासनमिति तयोर्भेदः । यथा
योगिनः स्तुतिनिन्दादिलौकिकव्यवहारामावः, यथा च देवपूजादिधर्म-
शास्त्रव्यवहारामावः, तथा लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वादिज्ञानशास्त्रव्यवहारोऽपि
नास्ति । यत्साक्षिचैतन्यमस्ति तदिदं तत्त्वमसीति वाक्ये त्वंपदेन
लक्ष्यम् । देहादिविशिष्टं चैतन्यं लक्ष्यं न भवति । किं तु वाक्यम् । तच्च
वाक्यं तत्पदार्थात्पृथक् । तल्लक्ष्यं त्वपृथक् । स्वदेहानिष्ठो वाक्योऽर्थोऽहं-
मिति व्यवहारार्हः । परदेहनिष्ठस्त्वमिति व्यवहारार्हः । लक्ष्यं वाक्य-
मित्युभयविधं चेतनोपेतमन्यज्जडं जगत्सर्वमिति व्यवहारार्हमित्येता-
दृशो विकल्पो न कोऽपि योगिनोऽस्ति, तदीयचित्तस्य ब्रह्मणि विश्रा-
न्तत्वात् । अत एव स भिक्षुरनिकेतस्थितिरेव । यदि नियतनिवासार्थं
कांचेन्मठं संपादयेत्तदानीं तस्मिन्मठत्वे सति तदीयहानिवृद्धयोश्चित्तं
विक्षिप्येत । एतत्सर्वमभिप्रेत्य गौडपादाचार्य आहुः—

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्पादुच्छिन्नको भवेत् ॥ इति ।

यथा मठो न परिग्रहीतव्यस्तथा सुवर्णरजतादीनां भिक्षाचमनपात्रा-
णामेकमपि न गृह्णीयात् । तदाह यमः—

हिरण्ययानि पात्राणि काष्णायिसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि धर्जयेत्तानि भिक्षुकः । इति ।

मनुरपि—अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्घणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलाबुदारुपात्रं वा मृन्मयं वैणवं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंमुखोऽब्रवीत् ॥ इति ।

बौधायनोऽपि—स्वयमाहृतपर्णेण स्वयं शीर्णेण वा पुनः ।

मुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानां च पर्णके ॥

आपद्यपि न कांस्येण मलाशी कांस्यमोजनः ।

सौवर्णे राजते ताग्रे मृन्मये त्रणुसीसथोः ॥ इति ।

तथा लोकं जनं शिष्यवर्गं न गृह्णीयात् ।

तदाह मनुः—एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते । इति ।

निरक्तयोगिव्यवहारे स्मृतिविरोधमाशङ्क्य तस्यामुस्यपरमहंसपरत्वेन समाधाने कृतेऽपि तदाह्यर्थं सांप्रदायिकसंमतिमपि तत्राऽऽह—एतत्सर्वमस्यादि ।

उक्तेषु यतिधर्मेषु मेधातिथेः प्रकारान्तरेणापि संमतांस्तद्वर्मान्संगृह्णाति—मेधातिथिरपीत्यादिना—

मेधातिथिरपि—

आसनं पञ्चालोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः ।

दिवा स्वापो वृथाऽऽलापो यतेर्बन्धकराणि पद् ॥

एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात्परतः पुरे ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥

उक्तालाव्यादिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः ।

मिक्षोर्भक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥

गृहीतस्य तु ढण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।

कालान्तरोपमोगार्थं संचयः परिकीर्तितः ॥

शुश्रूषालामपूजार्थं यशोर्थं वा परिग्रहः ।

शिष्याणां न तु कारुण्यात्स ज्ञेयः शिष्यसंग्रहः ॥

विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।

विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥

अध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षचर्यां मुरस्तुतिम् ।

अनुग्रहः पथि प्रश्नो वृथाऽऽलापः स उच्यते ॥ इति ।

लोकं शिष्यजनरूपं न गृह्णीयादित्येतावदेव न भवति किं तु तस्य लोकस्पावलोकं दर्शनमपि न कुर्यात्तस्य बन्धहेतुत्वात् । न चेत्यनेनान्यदपि स्मृतिनिषिद्धं न कुर्यादित्यभिप्रेतम् । तच्च निषिद्धं मेधातिथिर्दर्शयति—

स्थावरं जङ्गमं बीजं तेजसं विषमायुधम् ।

पठेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्भूत्रपुरीषवत् ॥

रसायनं क्रियोचारं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।

विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत्परदारवत् । इति ॥

योगिनो लौकिकवैदिकव्यवहारगतानि यानि बाधकानि सन्ति तेषां वर्जनमभिहितम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यामत्यन्तं बाधकं प्रदर्श्य तद्वर्जनमाह—

‘आबाधकः क इति चेदाबाधकोऽस्त्येव । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्स ब्रह्महा भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स पौत्कसो भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा भवेत् । तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च ’ इति ।

आकारोऽभिध्याप्यर्थः । ‘आडीपदर्थेऽभिध्याप्तौ’ इत्यभिहितत्वात् । अभिध्याप्तौ बाधकोऽत्यन्तबाधकस्तस्य सद्भावं प्रतिज्ञाय हिरण्यस्य तथाविधबाधकत्वमुच्यते । रसेनाभिलाषयुक्तेनाऽद्वरेण हिरण्यं यदि दृष्टं स्यात्तदानीं स द्रष्टा भिक्षुर्ब्रह्महा भवेत् । हिरण्यसक्त्या तत्संपादनरक्षणयोः सर्वदा प्रयत्नमानस्तद्वैयर्थ्यपरिहाराय प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकान्वेदान्ता-दृषियित्वा तत्सत्यत्वमवलम्बते । ततः शास्त्रसिद्धमद्वितीयं ब्रह्म तेन भिक्षुणा हतमेव भवति । तस्मादसौ ब्रह्महा भवेत् । तथा च स्मर्यते—

ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयाद्द्रेष्टि ब्रह्मविद् च यः ।

अभूतब्रह्मवाची च त्रयस्ते ब्रह्मयातकाः । इति ॥

* “ ब्रह्महा स तु विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः । ”

अभिलाषपूर्वकं हिरण्यं स्पृष्टं चेत्तदा स स्पष्टा भिक्षुः पतितत्वात्पौत्कसो म्लेच्छसदृशो भवेत् । पातित्यं च स्मर्यते—

पतत्यसौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्द्वयं भवेत् ।

धीपूर्वं रेत उत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव च ॥ इति ।

अभिलाषपुरःसरं हिरण्यं न ग्राह्यं गृहीतं चेत्तदा स भिक्षुर्वैद्विष्यादिसाक्षिणमसङ्गं चिदात्मानं हतवान्भवेत् । असङ्गत्यमपीह स्यात्तमनो हिरण्यादिद्रव्यं प्रति मोक्तृत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । तस्याश्चान्यथा प्रतिपत्तेः सर्वपादरूपत्वं स्मर्यते—

• ब्रह्मेत्यर्थपथ क. स. म. ए. च. पुस्तकेषु नास्ति । अधिकं चैतत् ।

३ क. ल. ग. घ. ङ. च. “यावत् ज्यो” ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥ इति ।

मैक्षेति । भिक्षादने नारायणस्मरणम् । अनुग्रहो मन्त्रोपदेशादि । पथि मोक्षमार्गे
त्रिये प्रश्न आक्षेप । आसन पात्रलोपश्चेयादिबदन्यानापि तसमतान्यतिधर्मान्सप्रहीतु
श्रुतिगत न चेति निपातद्वय तात्पर्यभेदेन निशदयति—न चेत्यनेनत्यादिना । स्थानर
त्नादि । जङ्गम गयादि । बीज तुलस्यादे । तैजस काचपात्रादि । त्रिपामासुध च प्रसि-
द्धमेव । परदारोति । यथा पूर्वाश्रमे परदारा सर्पया धार्जितास्तद्ददनाऽऽश्रमे रसाय
नाद्यखिलमपि वर्जयेदित्यर्थः । इहाऽऽश्रमे तु स्वपुत्रमित्रवच्छत्र्यादिना रसदारानामपि त्यक्त-
त्वेन परदारवर्जनस्य कैमुत्यसिद्धिर्नादित्याशयः । एवमात्रावकोऽस्त्येनेति श्रुत्याऽऽवाधकस्य
कैमुत्यमपि ज्ञेयम् । तद्वत्सहेत्युक्तविश्रुतिरीत्या तत्र ब्राह्मणवधपापस्यापि सप्रह । एवमात्महे
त्यत्रापि कैमुतिकन्याय स्पष्टमेवान्यत् ।

उक्तेऽर्थेऽश्रुतिमपि सनादयति किं चेत्यादिना—

किं चाऽऽत्मघातिनः सुखलेशेनापि रहिता बहुविधदुःखेनाऽऽवृता
लोकाः धूपन्ते—

‘असुर्पा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

ताऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ इति ।

दृष्टं चेत्यनेन चकारेण श्रुतं चेति समुच्चीयते । स्पृष्टं चेत्यनेन कथि-
तस्य समुच्चयः । ग्राह्यं चेत्यनेन व्यवहृतं चेति समुच्चीयते । दर्शनस्प-
र्शनग्रहणवदमिलापपूर्वकहिरण्यवृत्तान्तप्रवणतद्वृणकथनतदीयक्रियादि-
व्यवहारा अपि प्रत्यवापहेतव इत्यर्थः । यस्मात्सामिलापहिरण्यदर्शना-
दयो दोषकारिणस्तस्मान्निक्षुणा हिरण्यदर्शनादयो वर्जनीया इत्यर्थः ।

हिरण्यवर्जनस्य फलमाह—

‘सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तन्ते दुःखेनोद्विग्नः सुखे निःस्पृहस्त्यागो
रागे सर्वत्र शुभाशुमयोरनभिद्येहो न द्वेष्टि न मोदते च सर्वेषामिन्दि-
याणां नतिरुपरमते य आत्मन्येवावस्थीयते’ इति ।

पुत्रमार्यागृहक्षेत्रादिकामानां सर्वेषां हिरण्यमूलत्वाद्विरण्ये परित्यक्ते
सति ते कामा मनोगता मनस्यवस्थानाद्व्यावर्तन्ते व्यावृत्ता भवन्ति ।
कामनिवृत्तौ सत्या कर्मप्राप्तयोर्दुःसमुखयोरुद्वेगस्पृहे न भवतः । एतच्च
स्थितप्रज्ञप्रस्तावे प्रपञ्चितम् । ऐहिकयोः सुखदुःखयोर्विधेयकत्वेनाऽऽमु-

ष्मिकविषयरोगेऽपि त्यागो भवति । ऐहिकसुखस्पृहायुक्तो हि तद्दृष्टान्ते-
नानुमित आमुष्मिके सुखे रागवान्भवति । तस्मादैहिके निःस्पृहस्याऽऽ-
मुष्मिके रागामावो युज्यते । एवं सति सर्वत्र लोकद्वयेऽपि यौ शुभाशु-
भावनुकूलप्रतिकूलविषयो तयोरनभिस्नेहः । एतच्च द्वेपराहित्यस्याप्युप-
लक्षणम् । तादृशो विद्वानशुभकारिणं कंचिदपि पुरुषं न द्वेष्टि शुभका-
रिणं च दृष्ट्वा न च मोदं प्राप्नोति । द्वेषमोदरहितो यः पुमानात्मन्वेव
सर्वदाऽवतिष्ठते तस्य सर्वस्य सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिः प्रवृत्तिरुपरमते ।
इन्द्रियोपरतौ न कदाचिदपि निर्विकल्पकसमाधेर्विघ्नो भवति । तेषां
का स्थितिरिति प्रश्नस्य संक्षेपविस्तराभ्यामुत्तरं पूर्वमुक्तं तदेवात्र पुनरपि
हिरण्यनिषेधप्रसङ्गेन स्पष्टीकृतम् ।

अथ विद्वत्संन्यासमुपसंहरति—

‘ यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्वद्वाहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो
भवति ’ इति ।

यद्वद्वाहमस्मीत्येवं सर्वदाऽनुमयन्नर्थयोगी परमहंसः कृतकृत्यो भवतीति ।

तथा च स्मर्यते—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ इति ।

दृष्टं चेत्यादिश्रुतचक्रारत्रयस्वारस्यमाह—वृष्टं चेत्यनेनेत्यादिना । फलितमाह—
यस्मादित्यादिना । ततः किं तदाह—हिरण्यवर्जनस्थेत्यादि । समुदाहृतश्रुतिं
विवृणोति—पुत्रभार्येत्यादिना । व्यावृत्ता इति । मनसः सकाशात्सामग्र्यभावादेव
निर्गता भवन्तीत्यर्थः । तत्फलमाह—कामनिवृत्तावित्यादिना । कर्मेति । प्रारब्धकर्मा-
गतयोरित्यर्थः । तत्रोपपत्त्यपेक्षाया ता स्मारयति—एतच्चेति । ततोऽपि किं तदाह—
ऐहिकयोरित्यादिना । निगमयति—तस्मादैहिक इति । फलितं कथयति—एवं
सतीत्यादिना । अथ वृत्तानुवादपूर्वकमवशिष्टग्रन्थरहस्यमाह—तेषामित्यादिना । उदाह-
तोपविषद्वाम्य व्याकरोति—यद्ब्रह्मेत्यादिना । अव्यावृत्तानुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ।
‘ ब्रह्मार्थो हर्षकोऽत्र स्याद्वितीये सति वस्तुनि ’ इति चार्तिकोक्तैर्द्वैतबाधोऽर्थादेवेति भावः ।
कार्तार्यं पात्रमाह—तथा चेत्यादिना ।

अथाऽऽचार्यः प्रकरणार्थं संक्षिप्तमङ्गलादीनि मङ्गलमय्यानि मङ्गलान्तानि प्रथन्ते
शास्त्राणीत्यादिमहामाध्योक्तरीत्या ग्रन्थान्तेऽप्याशीर्वादलक्षणं मङ्गलं कुर्वाणः परमकरणया

धीमद्भारतीतीर्थाभिधत्तुर्गुर्वभिन्नं प्रकृतप्रकरणतात्पर्यप्रतिपाद्यमानं परमात्मानमेवाखिलमुमुक्ष्व-
नुजिघृक्षया प्रार्थयते जीवन्मुक्तौत्यादिश्लोकेन ग्रन्थानामपि प्रकृतप्रकरणे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं
संग्रथयन्—

जीवन्मुक्तिविवेकेन तमो हार्दं निशारयन् ।
पुमर्थमखिलं देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥*
मेदां मेदौ सषादि गालितौ पुण्यपापे विशीर्णौ
मायामोहौ क्षयमधिगतौ नष्टसंवेहवृत्तिः ।
शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निर्स्त्रिगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥ २ ॥
तीर्थानि तोषपूर्णानि देवान्पापाणमृन्मयान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मज्ञानपरायणाः ॥ ३ ॥
अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि देवतम् ।
प्रतिमास्वरूपमुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥ ४ ॥
सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपद्ये जनार्दनम् ।
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वाद्धः सूर्यमिवोदितम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थमगद-
च्छिष्यश्रीमद्विद्यारण्यगुरुवरविरचितो जीव-
न्मुक्तिविवेकः संपूर्णः ।

विद्येत्याधारम्भे व्याख्यातमपीह प्रकारान्तरेणैव व्याक्रियते तथा हि—विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

तीर्थं शाखाप्यरक्षेत्रोपायनारीरजःमु च ।

अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ' इति ॥

‘ मह उन्मपत्तेजसोः ’ इति च मेदिन्याः । ‘ मह उद्भूत उत्तरः ’ इत्यमरात् ।
महत्तं महः, मह पूजायामिति रामश्रमीयवचनाच्च विद्याया अपरोक्षद्वैतब्रह्मविद्यायास्तीर्थ-
मुपाध्याय. स चासौ महेश्वरश्चेति तथा । ‘ ईशानः सर्वविद्यानाम् ’ इति श्रुतेः, ‘ ज्ञानं
महेश्वरादिच्छेत् ’ इति स्मृतेश्च निरुक्तब्रह्मविद्याप्रदसद्वृत्तिभिन्न. श्रीशंकर इत्यर्थः । मुमुक्षुष्य
इत्यार्थिकम् । तथा च केनचिन्निमित्तेन प्रतिचक्षुर्प्रेयोधारणादिविधिपूर्वकैरुपध्दधारणादि-
विविदिपासंन्यासित्वेऽपि तीक्ष्णमुक्षया ‘ त्यागेनैके अमृतचमानजु. ’ इति श्रुत्युत्तर्माण-

* इत उच्चरं मेदामेदावित्यादिभेदन्तिमं श्लोकचतुष्टयं क. पुस्तक एव वर्तते नान्यत्र ।
तेनेतद्ग्रन्थकर्तृन्याय वेति न विप्रः ।

निदिष्टासंन्यासिभ्य इत्यर्थः । अखिलं निदेहकैरस्यलक्षणं पुमर्थं मोक्षम् । देवात् कृपया विचारितस्वशास्त्रात्महानाकथैककरणकाप्रतिषद्वापरोक्षप्रगर्भनिर्मात्रक्षण एन द्वैतबाध-पूर्वक मूल्याविशेषास्तिरूप स्वप्रकाशाखण्डानन्दात्मना प्रकाशयति प्रत्यहृत्कर्तृकप्रार्थना । तत्र हेतुं द्योतयस्त विनिर्नाष्टि—जीवद्वित्यादिपूर्वाधेन । जीवन्मुक्ते प्राक्पक्षिताया विनेक प्रचुरोहापोहपूर्वकः प्रमत्तादिविचारो यस्मिन्नेतानेन द्वाराभूतेन मत्सप्रथितमन्धेनेत्यर्थः । हार्दम्, अहम् इत्यनुवादन्त. करणान्तेनेन साक्षिप्रत्यक्षमनादिभावरूप निवारयन्निर्मूल्यमन्त्रित्ति यावत् । अत्रासिलमिति पुमर्थविशेषणेन सगुणसाधुज्यादिव्युदासो व्यज्यते । एन गूढे प्रथमोपक्रान्ताधमाधिकार्यनुनिवृक्षया ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इतिश्रुतेरीश्वराभिन्नश्रीगुरुप्रार्थनपरत्वेन व्याख्यातमिदं पद्य व्याख्यायेदानीं क्रमप्राप्तनि-रक्तनिवृत्तदण्डधारणादिशालिपारमस्वनदिनिदिष्टासंन्यास्यभिधामध्यमाधिकारिपरतया तदु-च्यते—विद्येति । विद्याया. प्रागुक्तलक्षणायास्तैर्यगुपायः । अयं लुपाप्याप्ये-क्षया साधनमात्रत्वेन न्यूनश्रम एव । प्रकृतविधिदिपो संन्यासिनस्तान्—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्टासितव्यः’ इत्यादिश्रवणादिविधिं ब्रह्मचर्येऽधी-तसाङ्गत्वाभ्यायत्वेन विनिर्णयेन तद्विज्ञानार्थं ‘स गुरमेनाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम्’ इति श्रुतिमनुसृत्यैव चतुर्लक्षपुत्तरर्ममासाविचारार्थमेवाऽऽचार्यमुपसक्तत्वेन अवगोचर मननादौ स्वतः प्रवृत्त्यादिसभनादाद्यस्वाध्यागदिकारिणस्तु तदस्तमवात्तनाऽऽचा-र्यस्य श्रमाधिक्याद्युक्तमेवोपाध्यायत्वम् । अत एव याज्ञवल्क्यगार्ग्य मैत्रेयौ प्रति—‘व्याच-क्षाणस्य तु मे निदिध्यास्तस्य’ इति मननैकसाध्यनिदिध्यासनविधायक बृहदारण्यके । एव महत्साक्षात्श्वरेति कर्ममारय निधाय पूर्वाधिकारिभावादुत्तराभिन्नोऽन्तर्यामीति पालिते गुर्भेदार्थं तस्य विद्यातीर्थं चातौ महेश्वरेति पुनरपि प्राग्देव तद्विग्रहः कार्यः । शिष्टं तु प्रागनतिरिक्तमेव । अथेदं पद त्रिपमेनास्मदभिमतता जीवन्मुक्तिरित्यादिप्रागुपन्यस्त मूलकारादिचनचनितैचारिकपञ्चम्यादिभूमिकापञ्चगैर्ण, निद्वस्तन्याससपन्नोत्तमाधिकारिपरत-याऽपि निरर्णायम् । तथा—विद्याया प्रागुक्तायास्तैर्यक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानभेतादृशो योऽयं मुक्तरूपत्वादेवोत्तमाधिकारित्वेन महान्त ईश्वर प्ररब्धपरिसमाप्त्यनधिप्रतिभासमानदृश्य-विषयकलकाकर्षवस्तुच्छवानुसधानसमर्थो येनेति तथा । इत पर योगिपरमहंसाख्यमुख्यावि-द्वस्तन्यास्यभिधोत्तमोत्तमचरमाधिकारिपरतयाऽपि योज्यम् । विद्यायास्तैर्यमन्त्र ‘तस्यैवं विदुषो यद्वस्याऽऽत्मा’ इतिप्रभृत्यनुवाकेन पूर्वं व्याख्यातो यज्ञस्तस्य यन्महशब्दनाप्यतपो-रूपोऽसदस्तस्येश्वरो निरुक्तनिर्विकल्पसमाप्यतिसातयनियामक इत्यर्थः ।

श्रीनारायणशंकररघुवरगुरुपादपद्मरेणुमयः ।

अस्तु नमोऽत्र मम निखिलदुःखध्वंसात्ममुखदेम्यः ॥ १ ॥

साक्षित्वेनोपलक्ष्येऽद्वैतयसदमितप्रत्यगानन्दसंवि-

द्ब्रह्मात्मैक्यामृते काकृतकृतजनितं दुःखमाध्यात्मिकादि ।

द्वैतस्यैवात्र बाधाद्यमपि च नमःकार्ण्वर्तुल्यं मृषात्वा-

त्वाभी काम्यश्च कामः क नु स मदितरः पूर्ण एवाव्युतोऽस्मि ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदद्वैतसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्यश्रीमत्पदवा-

क्यप्रमाणाक्षीराणवविहरणश्रीमदद्वैतविद्येन्द्रारामणश्रीमत्पद्गुपनामकश्रीना-

रायणशास्त्रिचरणसरोजराजहंसायमानमानसेन मोडकोपाह्वयेनाप्यु-

त्तदार्मणा विद्यार्थिना विरचितायां पूर्णानन्देन्दुकौमुद्यां

षोडशः प्रकाशोऽयं जीवन्मुक्तिविवेकव्या-

ख्यात्मकः संपूर्णः ।